

KRISTLUSEST OMA USUNI

UURIMUS MUUTUSTEST EESTLASTE
RELIGIOOSSUSES 20. SAJANDI II POOLEL

LEA ALTNURME

Tartu Ülikooli usuteaduskond

TÜ usuteaduskonna nõukogu otsusega 14. novembrist 2005 on Lea Altnurme väitekirjale lubatud kaitsmisele *doctor theologiae* kraadi taotlemiseks TÜ usuteaduskonna doktorikraadide kaitsmise komisjonis

Juhendaja: prof *dr theol* Tarmo Kulmar

Oponendid: prof Mikko Lagerspetz, *PhD* (TLÜ Eesti Humanitaarinstituut)
Ene Kõresaar, *PhD* (Tartu Ülikool)

Kaitsmine toimub 20. jaanuaril 2006 kl 14.15 TÜ nõukogu saalis

Väitekirja valmimist ja trükkimist toetas Eesti Teadusfond (grant 4314)

Keeletoimetaja: Katrin Raid

ISSN 1406–2410

ISBN 9949–11–208–7 (trükis)

ISBN 9949–11–209–5 (PDF)

Autoriõigus Lea Altnurme 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 608

SISUKORD

Saateks	9
Sissejuhatus	10
<i>Esimene peatükk. Tänapäeva religioossed suundumused</i>	14
1.1. Religioossus Euroopas	14
1.1.1. Euroopa kristlik pärand	14
1.1.2. Muutused traditsioonilises kristluses	16
1.1.3. Kristlus eri Euroopa maades	18
1.1.4. Põlvkondade vahetus – traditsiooni katkemine	19
1.2. Sekulariseerumine	22
1.2.1. Moderniseerumine sekulariseerumise põhjustajana	22
1.2.2. Sekulariseerumisteooria kahtluse all	23
1.2.3. Sekulariseerumine kui Euroopa omapära	25
1.2.4. Kirikliku religiooni tulevik	28
1.3. Individualiseerumine	31
1.3.1. Individualiseerumise tunnused	31
1.3.2. Religioosne individualiseerumine	32
1.3.3. Individualiseerumist toetavad suundumused	35
1.3.4. Religioosne otsing kui identiteediotsing	38
1.4. Paradigmade vahetus	40
1.4.1. Kristlik paradigma	40
1.4.2. Tänapäev kui pöördeaeg	42
1.4.3. Lääne idastumine	44
1.4.4. Uue vaimsuse paradigma	48
<i>Teine peatükk. Religioon Eesti ühiskonnas 20.sajandil</i>	51
2.1. Usuline olukord esimesel iseseisvusajal	51
2.1.1. Kirikuajalooline taust esimesel iseseisvusajal	51
2.1.2. Suhtumine usku. Teaduslik-materialistlik maailmavaade	54
2.1.3. Kristlus ja rahvuslus	56
2.1.4. Paganlus ja rahvuslus	61
2.2. Usuline olukord nõukogude okupatsiooni ajal	64
2.2.1. Kirikuajalooline taust nõukogude perioodil	64
2.2.2. Suhtumine usku. Ateistlik propaganda ja punausk	66
2.2.3. Eesti sekulariseerumine	71
2.2.4. Religioon vaimse vastupanu võimalusena	74
2.3. Usuline olukord 1987–1991 ja teisel iseseisvusajal	80
2.3.1. Usubuum murranguajal	80
2.3.2. Kirikuajalooline taust teisel iseseisvusajal	83
2.3.3. Suhtumine usku. Segadus	87
2.3.4. Eestlus ja usk	90

2.4. Eestlaste religioossus 20. sajandi lõpus	93
2.4.1. Usklikud	93
2.4.2. Mitteusklikud.....	95
2.4.3. Usulise enesemääratluse keerdkäigud	97
2.4.4. Nähtamatu uus vaimsus.....	98
 <i>Kolmas peatükk. Pärandihoidjad</i>	101
3.1. Usk avalikus sfääris	101
3.1.1. Kristlus koolis	103
3.1.2. Harjumuspärane kirik	106
3.1.3. Mahavaikitud ENSV.....	111
3.1.4. Kaks Eesti Vabariiki.....	115
3.2. Usk privaatsfääris	115
3.2.1. Kristlus kodukultuuris	119
3.2.2. Usuinimene kui eeskuju.....	121
3.2.3. Õige usu küsimus	123
3.2.4. Armastus ja seks	126
3.3. Usk eluloos	126
3.3.1. Pühakiri.....	129
3.3.2. Jumal.....	133
3.3.3. Saatan ja põrgu	136
3.3.4. Maailm, inimene ja maagia	141
3.4. Minalugu	141
3.4.1. Pärandihoidjad ja töeteadjad.....	144
3.4.2. Võitlus ja valik	146
3.4.3. Usukangelased.....	150
3.4.4. Tagasitulijad	153
 <i>Neljas peatükk. Triksterid ja üksiklased</i>	153
4.1. Usk avalikus sfääris	153
4.1.1. Nõukogude kool	153
4.1.2. Vaikiv kirik.....	158
4.1.3. Vastuhakk ENSV-le	162
4.1.4. Isetehtud Eesti Vabariik.....	168
4.2. Usk privaatsfääris	172
4.2.1. Ilmalik kodu.....	172
4.2.2. Teisitumõtlemise teostumine religioonis.....	176
4.2.3. Põlvkondadevaheline lõhe.....	180
4.2.4. Kontroll ja sanktsioonid seksuaalsuhetes	186
4.3. Usk eluloos	191
4.3.1. Piibliteksti ja jumala taandumine	191
4.3.2. Isikupärane kristlus.....	193
4.3.3. Sünkretismi ilmingud	195
4.3.4. Usk Idast.....	200

4.4. Minalugu	204
4.4.1. Vastandujad	204
4.4.2. Tembutajad	207
4.4.3. Triksterid	211
4.4.4. Üksiklased	214
<i>Viies peatükk. Otsijad</i>	218
5.1. Usk avalikus sfääris	218
5.1.1. Puudlik kool	218
5.1.2. Kiriku avastamine	221
5.1.3. Elu absurd ENSV-s	223
5.1.4. Argipäevane Eesti Vabariik	226
5.2. Usk privaatsfääris	230
5.2.1. Kodu ja usk	230
5.2.2. Religioossed otsingud	233
5.2.3. Sallivuse piirid	238
5.2.4. Puritaanlusest tantrismini	243
5.3. Usk eluloos	250
5.3.1. Kristliku müüdi püsimine	250
5.3.2. Uue vaimsuse müüdi mõju	253
5.3.3. Oma usk	258
5.3.4. Ida usk lääne moodi	265
5.4. Minalugu	269
5.4.1. Pärijad	269
5.4.2. Leidjad	271
5.4.3. Kodutud	276
5.4.4. Otsijad	278
<i>Kuues peatükk. Ülevaade muutustest</i>	283
6.1. Normist alternatiiviks	283
6.2. Ühisest isiklikuks	285
6.3. Kristlusest <i>new age</i> 'iks	287
6.4. Pärandihoidjast otsijaks	289
Kokkuvõte	291
Kirjanduse loetelu	292
Summary	302
Lisad	312
Autori elulugu	325

SAATEKS

Ühe uurimuse valmimine on pikk ja keeruline ning tavaliselt on selle juures autorile abiks palju häid toetajaid, nõuandjaid ja kaastöölisi. Nii ka seekord. Kõigepealt tahaksin ma tänada oma perekonda – abikaasa Rihot ja tütar Elot – mõistva ja toetava suhtumise eest. Erilise soojuse ja tänutundega meenutan kõiki neid, kes mind usaldades oma eluloo kirjutasid või jutustasid. Biograafiate kogumine oli minu jaoks selle töö kõige emotsionaalsem ja huvitavam osa. Suureks abiks olid Lea Muuli, kes aitas elulugusid lindilt maha kirjutada, ja Katrin Raid, kes käsikirja keeleliselt toimetas. Tänan ka kõiki neid, kes mind julgustasid ning nõuga abiks olid, eriti Krista Aru, Rutt Hinrikust, Anne Kulli, Pille Valku, Ain Riistanit, Kalmer Marimaad ja Ringo Ringveed. Suur aitäh samuti juhendajale Tarmo Kulmarile kasulike näpunäidete ja paranduste eest ning Tartu Ülikooli usuteaduskonna ja Tartu Teoloogia Akadeemia kolleegidele ja üliõpilastele, kellega suhtlemine on olnud väga inspireeriv ning aidanud selgitada ja sõnastada olulisi probleeme uuritud valdkonnas. Teadurina Euroopa Liidu 5. raamprogrammi projektis „Kirikud ja Euroopa integratsioon“ Helsinki, Lundi, Glasgow ja Münsteri ülikooli teadlastega koos töötamine aastail 2001–2004 andis väärtuslikke kogemusi. Lõpuks tänan Eesti Teadusfondi, mille rahalise abiga käesolev uurimus valmis ja trükivalgust nägi.

SISSEJUHATUS

Religiooni uurimine on pikki aastaid olnud Eestis üsna tundmatu ala. Viimase viieteistkümne aasta jooksul on aga juba ilmunud üsna arvestatav hulk käsitlusi, eeskätt kirikuajaloo ja religioonisotsioloogia vallas. Kindlasti tuleks nimetada Toomas Pauli, Jaanus Plaadi, Riho Saardi, Mikko Ketola, Riho Altnurme ja Andrei Sõtšovi kirikuajaloolisi ning Raigo Liimani ja Hans Hanseni religioonisotsioloogilisi töid. Esimesed keskendusid usuorganisatsioonide, peamiselt luteri kiriku arengule ning teised religioossetele suundumustele ühiskondlikul tasandil. Uurimata on aga seni jäänud inimeste igapäevane usuelu. Käesolev töö on esimene, mis seda tühikut täita püüab.

Kahtlemata ei kulge inimeste elu lahus institutsioonidest ja üldistest ühiskondlikest arengutest, mistõttu eespool nimetatud uurimused olid väga head taustateadmiste hankimiseks. Lisaks nendele on mind mõjutanud, suunanud ja mõtlema pannud veel hulgaliselt teisi autoreid nii Eestist kui ka mujalt. Ülevaate nende töödest annan ma kahes esimeses peatükis.

Et usuelu oli uurimata pool sajandit, valisin ma oma töö põhiteemaks sel ajavahemikul asetleidnud muutused. Eesmärgiks sai seega kirjeldada ja analüüsida ajalooliste tingimuste ja sotsiaalsete muutuste mõju usuelule, aga ka erinevate elamuste ja elujuhtumite religioosseid seletusviise, vaadete teisenemisi ning uute ideede levikut. Seega kujunesid töö põhiküsimusteks: millised muutused on aset leidnud üksikinimeste usuelus 20. sajandi II poolel ja kuidas need muutused on kulgenud.

Sekulariseerumise ja individualiseerumise protsessis on inimeste usuelu muutunud järjest privaatsemaks, seetõttu osutus kõige mõttekamaks kasutada uurimuse allikana religioossete inimeste elulugusid. Enamik neist on kirjutatud või jutustatud aastatel 1998–2000, mõned on pärit ka aastatest 2001–2002. Elulugusid kogunes kokku 83, millest 23 on kirja pannud inimesed ise ja 60 olen lindistanud mina. Valimisse koondasin inimesi eri vanuse, soo ja religioosse kuuluvuse järgi. 83 biograafiast võtsin ma lähema uurimise alla 77 (kokku 1977 lehekülge teksti), millest 23 kuulusid luterlastele, 9 baptistidele, 3 katoliiklastele, 1 metodistile, 1 adventistile, 5 Jehoova tunnistajatele, 3 Elu Sõna koguduse liikmetele, 5 kristlastele, kelle täpne konfessionaalne kuuluvus jäi ebaselgeks, 6 budistidele, 4 krišnaitidele ning 17 individuaalse religioossusega inimestele. Religioossed elulood asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis.

Eluloointervjuudel lasin inimestel rääkida nii, nagu nad seda ise vajalikuks pidasid, abistavaid küsimusi (vt. lisa nr. 1) kasutasin siis, kui selleks vajadus tekkis, kas vestluspartneri mõtete koondamiseks jutustamise alguses või katkestuste puhul selle keskel. Lisaks intervjuudele lasin ma täita uskumusi määratleva testi (vt. lisa nr. 2), sest kartsin, et elulugudes ei tule need piisava selgusega välja. See kartus osutus aga asjatuks, testi andmeid läks analüüsi käigus vaja ainult paaril korral.

Võttes ühel ja samal ajal kogutud biograafiad uurimise allikaks, võib tekkida küsimus, kuidas annavad need tunnistust religioossetest muutustest, sest elulugu räägitakse alati käesoleva hetke perspektiivist. Kõik jutustajad annavad ju tähenduse oma elule olevikust lähtuvalt. Vastuseks on, et tänu kohordi efektile ehk erinevustele põlvkondade vahel. Kuigi iga inimese isik ja elu on ainulaadsed, pole seda sugugi lood ise. Kuna inimese mina on sotsiaalselt konstrueeritud, siis on seda ka elulood, mis esitatakse ühiselt jagatud väärtuste, müütide, seletusskeemide, iseenesestmõistetavuste jne. alusel. Vaatamata sellele, et vanemad ja nooremad inimesed rääkisid kõik oma religioosset elulugu ühel ajal, 20. sajandi lõpus, polnud väärtused, seletusskeemid jne., mida neis kasutati, sugugi kõigil ühised. Erinevatel põlvkondadel olid need erinevad. Millest see tuleb? Nooruses minapildi kujunedes omandatud fundamentaalsetel väärtustel on tendents püsida terve elu jooksul, ka siis, kui ümbritsev ühiskond muutub. Kahtlemata võivad inimesed elu vältel oma väärtusi ümber hinnata, kuid paljudel jäävad need põhilises osas samaks. See asjaolu ning teatud perioodil ühiselt omandatud riiklikult ühtlustatud koolitarkus, läbielatud ajaloolised sündmused, jagatud populaarkultuur jne. määrab põlvkondade piirid. Erinevused põlvkondade vahel annavad meile religioosseid elulugusid uurides aimu sellest, millised muutused on aset leidnud usulisel maastikul laiemalt ning inimese religioosuses enesemääratluses kitsamalt. Lisaks vanusele mõjutavad elulugude esitust ja selles kasutatud teemasid, skeeme, müüte, ideoloogiat jne. muidugi veel jutustajate sugu, konfessionaalne kuuluvus, positsioon ühiskonnas, elukoht linnas või maal ning haridustase. Muutuste seisukohalt on aga oluline pöörata tähelepanu just eri põlvkondadele ning sellele, kuidas nad ennast näevad ühiselt läbielatud ajaloosündmuste ja oma usuliste arusaamade valguses. Päril analüüsi alguses sai aga selgeks tõsiasi, et religiooni silmas pidades ei teki kohordi efekt mitte niivõrd ühise sünniaja, kuivõrd samal perioodil religioosseks kujunemise tõttu. Näiteks oli ka paar eluloojutustajat, kes olid sündinud küll esimese iseseisvusaja lõpus, kuid huvi religiooni vastu hakkasid ilmutama alles teise iseseisvusaja alguses. Oma usuliste vaadete ja identiteedi osas sarnanesid nad pigem paar põlvkonda nooremate kui oma eakaaslastega, kellest enamiku religioossed vaated pärinesid lapsepõlvest.

Analüüsi meetodina oli mulle eeskujuks Barbara Pamphiloni elulugude uurimiseks mõeldud *zoom*'i mudel,¹ mida kohandasin vastavaks religioossete elulugude analüüsi vajadustele. Lisaks arvestasin ka mõnede teiste uurijate soovitusetega.² B. Pamphilon jagas eluloomaterjali eri tasanditeks, mida ta nimetas makro-, meso-, mikro- ja interaktsiooniliseks *zoom*'iks ehk tasandiks. *Makrotasand* elulugudes oli kollektiivne s.o. sotsiokultuuriline, *mesotasand*

¹ B. Pamphilon, *The Zoom Model: A Dynamic Framework for the Analysis of Life Histories – Qualitative Inquiry*, 5:3, 1999.

² Nt. A. L. Cole; J. G. Knowles, *Lives in Context. The Art of Life History Research*, Altamira Press, 2001; E. Kõresaar, *Mälu, aeg, kogemus ja elulooürija pilk – Mälu kui kultuuritegur*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.

individuaalne ja *mikrotasand* emotsioonide tasand ning interaktsioonilise *zoom*'iga vaatles B. Pamphilon uurija ja jutustaja vastastikuseid mõjusid ning selgitas ideoloogilisi lähtekohti.³ Eelistasin ise tasandi mõistele pigem aspekti mõistet, sest analüüsides rakendasin eri vaatepunkte mina, mitte eluloojutustajad, kes rääkisid oma lugu enamasti ajalist kulgu jälgiva tervikuna.

Sarnaselt B. Pamphiloniga kohaldasin elulugudele samuti kollektiivse ja individuaalse aspekti, mille abil uurisin religioosset muutusi vastavalt avalikus ja privaatses sfääris. Jätsin aga kõrvale emotsioonide ja vastastikuste mõjude osa ning asendasin need usulise maailma ja religioosse identiteedi konstrueerimise aspektidega. Seega kujunes neli analüüsivaldkonda.

Esimeses analüüsivaldkonnas, nagu juba öeldud, uurisin, mida elulood räägivad avalikus sfääris toimunud arengute kohta, mis mõjutasid kõiki. Elulugusid saab teatud mõõndustel kasutada suulise ajaloo allikatena, nendes sisalduvat teavet muidugi kontrollides ja toetades dokumendipõhise ajaloo ja sotsioloogia andmetega. Biograafiate eriline väärtus on aga selles, et lisaks ajaloo faktidele saame me teada, mida tähendasid muutused inimestele ja kuidas nad neid hindasid.

Lähtuvalt sellest kujunesid ka töö alaküsimused: kuidas muutused ühiskonnas on mõjutanud usku üksikisiku tasandil ja kuidas mõistavad, esitavad ning hindavad eluloojutustajad neid ise?

Teiseks analüüsivaldkonnaks said religioossed arengud privaatsfääris ja alaküsimuseks: millised on olnud muutused usklikuks kujunemise tingimustes, väärtushinnangutes, hoiakutes, mentaliteedis ning kuidas need on kulgenud?

Kolmandaks analüüsivaldkonnaks oli eluloojutustajate usuline maailm, mis hõlmas eelkõige kognitiivset tasandit. Usulised kogemused jäid uurimise alt välja, sest kasutusel olev meetod lihtsalt ei võimaldanud seda teha. Kuid iga edasiantud kogemus on valatud kultuuri poolt ette antud vormi, olgu siis jutustamisskeemideks, uskumusteks, tähendusteks, paradigmadeks vms., ning neid oli juba võimalik uurida. Arengud kultuuris peegelduvad üksikinimeste usulises maailmas ning mõjutavad seda. Kolmanda analüüsivaldkonna küsimused kõlasid: millised on olnud muutused üksikinimeste usulises maailmas ning kuidas need on toimunud?

Neljandaks analüüsivaldkonnaks oli eluloojutustajate minalugu ehk identiteet. Kui eelnevalt kasutasin elulugusid allikatena religiooni kohta avalikus ja privaatsfääris, siis nüüd koondus fookus elulookirjutaja enese peale. Elulood pole pelgalt pajatused möödunud aegadest, vaid minajutustused, millel on kindel funktsioon ja mõte identiteedi loome ning esituse seisukohalt. Iga osa eluloost räägib lõppkokkuvõttes minast. Mälestustel lapsepõlvest, lähedastest inimestest, kodust, koolist, eluseikadest, usulistest tavadest jne. on oma kindel ülesanne mina portreteerimisel. Seega uurisin, millised on usulise identiteedi kujundamise põhilised võtted ning selles asetleidnud muutused põlvkondade lõikes.

³ B. Pamphilon, 1999, pp. 393–402.

Töö on jaotatud kuueks peatükiks. Kaks esimest peatükki „Tänapäeva religioossed suundumused“ ja „Religioon Eesti ühiskonnas 20. sajandil“ on sissejuhatavad. Esimeses neist annan ülevaate üldistest usulisest arengutest Läänes, täpsemini Euroopas. Märksõnadeks on sekulariseerumine, institutsionaalse religioossuse vähenemine ja individuaalse kasv, idastumine ja usuliste paradigmade vahetus, millele lisandub vastav statistika. Teises peatükis tutvustan religiooni arengut Eestis riiklikul ja ühiskondlikul tasandil ajaloolisest ja sotsiaalkultuurilisest vaatepunktist. Vaatluse all on ka rahvusliku narratiivi vahetamine eri religioonidega, milleks on kristlus, paganlus ja budism, ning eestlaste usuline enesemääratlus kvantitatiivsete religioonisotsioloogiliste küsitluste alusel viimase viieteistkümne aasta jooksul. Kaks sissejuhatavat peatükki on väga olulised, sest loovad konteksti, mille varal saab kvalitatiivsete uurimuste puhul üldistusi teha. Kuigi räägitud ühel ajaperioodil ja ühes kultuurikeskkonnas, ei pea elulugudest tingimata eeldama, et need kõik kõneleksid sarnast juttu. Elulood on mitmekesised, kuid kogusummas peaksid need uurimuse eesmärgi silmas pidades andma tervikpildi. Just selle tervikpildi tekkimiseks ongi taustainfo vajalik.

Kolmandas peatükis „Pärandihoidjad“ analüüsin esimesel eesti ajal, neljandas „Triksterid ja üksiklased“ nõukogude ajal ja viiendas „Otsijad“ teisel eesti ajal religioosseks kujunenud inimeste elulugusid, kasutades eespool kirjeldatud skeemi. Viimases peatükis „Ülevaade muutustest“ võtan kokku ilmnenu arengud ja suundumused.

Kindlasti tuleb tähelepanu juhtida sellele, et kahes esimeses peatükis on perspektiiv üldine, s.t. hõlmab kogu ühiskonda. Järgmistes peatükkides aga keskendun üksnes religiooni valdkonnale (unustamata muidugi konteksti). Tasub meenutada, et oma lugu räägivad käesolevas uurimuses ainult religioossed inimesed. Sekulaarse maailmavaatega inimeste elulugusid ma selles uurimuses ei kasutanud.

TÄNAPÄEVA RELIGIOOSSED SUUNDUMUSED

1.1. Religioosus Euroopas

1.1.1. Euroopa kristlik pärand

Kogu Euroopa tsivilisatsioon on välja kasvanud kristlusest, täpsemini ladina kristlusest, sest selle levides seati sisse territoriaalsete piiskopkondade kindel hierarhiline süsteem, mis sai kogu ühiskondliku korralduse aluseks.⁴ See ühendas judaistlik-kristlikku monoteismi, kreeka ratsionalismi ja rooma organiseerimisoskust. Kuigi nimetatud tegurid on aja jooksul muutunud ja arenenud, on nende kombinatsioonid vorminud Euroopa eluviisi. Kirik hõlmas enda alla enamuse Euroopa rahvastest ning kujundas ja kontrollis sajandeid sotsiaalseid väärtusi, norme ja eetikat. See jagatud religioosne pärand oli veel hilise ajani Euroopa kultuuri olemuslikuks tuumaks.⁵

Kuigi ühist kristlikku vaimu Euroopas varjutasid konfessionaalsed tülid ja killustasid usuliste traditsioonide suured paikkondlikud erinevused, võis kristlikku pärandit siiski vaadelda ühise Euroopa identiteedi alusena, mis ühendas kõiki selle maid ja kodanikke. Katoliiklik ja protestantlikud kirikud omakorda kujundasid rahvuslikud kultuurid ja neile vastavad enesemääratlused, mis on püsinud praeguse ajani.⁶

1990. aastate alguses mõisteti ka Euroopa Liidu integratsiooniprotsessis, et üksnes majandushuvidest ei piisa selle edukaks arendamiseks. Seetõttu alustati Euroopa Komisjoni presidentide Jacques Delors'i ja Jacques Santer'i eestvedamisel programmiga "Euroopa hing", mille eesmärgiks oli leida integratsiooni soodustavad ühised väärtused ning eetilised ja vaimsed dimensioonid. Pole imestada, et just kristlust nähti ajaloolise panuse tõttu ikka veel Euroopa identiteedi ja kultuurilise ühtsuse sidujana. Humanismi, judaismi ja islamit vaadeldi kui lisamõju, mis tuleb integreerida kultuuride- ja religioonidevahelises dialoogis. Siiski õnnestus see üritus vaid teataval määral, sest 1990. aastateks oli Euroopast kujunenud juba kultuuriliselt ja usuliselt mitmekesine kooslus, kus traditsioonilise kristluse positsioon oli nõrgenenud ning selle ühiskonda ühteliitev võime paljudes maades kadunud mitmesuguste protsesside tõttu, millest võiks nimetada sekulariseerumist, usuelu individualiseerumist, teiste religioonide (islam, hinduism, budism, sikhism jne.) kindlustumist ning uute usuliste liiku-

⁴ R. Bartlett, *Euroopa sünd*, Tallinn: Kunst, 2001, lk. 17–44.

⁵ G. Davie, *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, New York: Oxford University Press, 2000, pp. 5–7.

⁶ L. Halman, O. Riis, *Contemporary European discourses on religion and morality – Religion in Secularizing Society*, L. Halman, O. Riis (eds.), Leiden: Brill, 2003, p. 1.

miste levimist. Teiste religioonidega seoses tuleks kindlasti esile tuua järjest suurenevat moslemite arvu. Isegi tagasihoidlike hinnangute järgi oli neid 1990. aastate lõpus ligikaudu 6 miljonit.⁷ Uued religioossed liikumised omakorda, ehkki küll väikesearvulised, on ühiskonnas toimuvate muutuste head baromeetrid ning suurendavad tunduvalt valikute mitmekesisust.⁸ Milliseks kujuneb teiste religioonide ja uusususundite sotsiaalne ja kultuuriline mõju, on täna veel raske hinnata, kuid juba praegu on selge, et need on väljakutseks usuga seotud enesestmõistetavustele ning panevad proovile sellised väärtused nagu pluralismi ja tolerantsi.

Süveneva ilmlikumistumisega seoses võib rääkida usulise pärandi kaotsimine-kust. Euroopa suudab üha vähem ja vähem säilitada oma religioosset mälu. Kuigi näib, et inimestele on endiselt tähtis kristlike kommete ja moraalistandardite olemasolu, ei järgi suur osa eurooplastest neid enam ise, vaid on valmis ootama seda teistelt – vaimulikelt ja arvuliselt järjest kahanevatelt kirikuliikmetelt, mistõttu võib rääkida asendusreligioonist: vähemus usub ja hoiab veel traditsiooni enamuse eest.⁹ Lisaks sellele, et kirikud on kollektiivsel tasandil kaotanud rahvusriikidele oma traditsioonilise toime kogukonna ühteliitjate ja kollektiivse mälu kandjatena, on nad samuti kaotamas ka võimet toimida individuaalsel tasandil elu mõtestajatena.¹⁰

Sellised suundumused nagu karismaatiline nelipühi liikumine ja fundamentalism, mille varal kristlus mujal maailmas uueneb, kasvab ja levib, ei ole Euroopas kaasa toonud märkimisväärset usu elavnemist, sest need pole suutnud siin suuri masse kaasa haarata.¹¹ Kristluse vähenemisele Euroopas on leitud mitmesuguseid põhjusi ning nendest tuleb edaspidi juttu, kuid näib ka, et eurooplased lihtsalt usuvad sekulariseerumist, arvates, et see ongi ootuspärane ja loomulik asjade käik. Laialt on levinud arusaam, et mida moodsam ühiskond, seda vähem religioosne, ning kõrge sekulariseerituse tase kuulub eurooplaste enesemõistmise juurde, tekitades olukorra, mis just niisugusena ennast taasloob ja näib olevat järjest enam pöördumatu.¹²

Seega võis sajandi lõpus tõdeda, et kristluse hegemoonia on lõppenud ja tuhat aastat vana seos kristluse ja Euroopa tsivilisatsiooni vahel lakanud ning asendunud kahesuunalise protsessiga. Ühelt poolt on süvenev sekulariseerumine viinud selleni, et Euroopat ei saa enam pidada kristliku tsivilisatsiooni kesku-

⁷ G. Davie, *Patterns of Religion in Western Europe: An Exceptional Case – The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, R. K. Fenn (ed.), Oxford: Blackwell Publishing, 2003, p. 270.

⁸ G. Davie, 2003, p. 270.

⁹ G. Davie, 2003, pp. 271–273.

¹⁰ J. Casanova, *Beyond European and American Exceptionalism: towards a Global Perspective – Predicting Religion*, G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead (eds.), Aldershot: Ashgate, 2003, p. 26.

¹¹ G. Davie, 2003, pp. 273–274.

¹² J. Casanova, 2003, p. 24.

seks, ja teiselt poolt on kasvav globaalne kristlus järjest vähem ja vähem euroopalik.¹³

1.1.2. Muutused traditsioonilises kristluses

Kristliku usu vähenemist Euroopas on täheldatud kogu 20. sajandi vältel. Seda kinnitavad andmed eri maadest, kuigi üleeuroopalisi võrdlevaid religiooni-uuringuid hakati tegema alles 1980. aastate alguses EVSSG (*European Value Systems Study Group*) initsiatiivil. Tänapäevaks on läbi viidud neli Euroopa Väärtusuuringute (*European Values Study*) küsitlust aastatest 1981, 1990, 1995 ja 1999/2000, eesmärgiga välja selgitada muutusi eurooplaste hoiakutes, uskumustes ja väärtustes. Lisaks EVSSG-le teevad samasuunalist tööd ka ISSP (*The International Social Survey Program*) ja WVSG (*World Values Study Group*). Viimane viib läbi Maailma Väärtusuuringute (*World Values Survey*) küsitlusi. Kogutud andmete põhjal on tehtud hulk uurimusi, millest mõnele toetudes esitan ülevaate traditsioonilise kristluse olukorrast Euroopas 20. sajandi lõpus.

Kristluse vähenemine ilmses esialgu usu praktiseerimisel, nagu jumalateenistustest osavõtt, palvetamine, ristimine, laulatus ja matus. Andmed näitavad, et kolmandik, mõnel maal üle poole elanikkonnast ei käi kunagi kirikus.¹⁴ Eriti sekulariseerunud selles osas on Skandinaavia. Kuigi kirikuliikmete arvult sarnaneb Skandinaavia Lõuna-Euroopa maadega, annab see pigem tunnistust ühiskonda kuulumisest kui religioossusest, sest enamikku kirikuliikmeid Skandinaavia maades võib pidada marginaalseks, kirikusse satuvad nad vahel harva.¹⁵

Kuigi paljud inimesed Euroopas ei käi enam regulaarselt kirikus, jääb siiski võimalus, et nad palvetavad mujal. Uuriti, kui paljud seda teevad. Selgus, et Vahemere maades ja Iirimaa palvetab enamik kas sageli või mõnikord väljaspool kirikut. Teistes Euroopa maades olid aga ülekaalus need, kes vastasid, et nad ei tee seda kunagi. Järelikult ei palveta kolmandik 200 miljonist Lääne-Euroopa täiskasvanust kunagi.¹⁶

Lisaks usu praktiseerimisele on üldiselt vähenenud ka traditsioonilised uskumused. Eriti on see täheldatav *jumala* mõiste puhul, mis on kristluse kese. Kuigi enamik eurooplasi väidab, et nad usuvad jumalat, ning nende hulk pole

¹³ J. Casanova, Religion, the New Millennium, and Globalization – Sociology of Religion, 2001, 62:4, p. 417.

¹⁴ M. Dogan, The decline of religious beliefs in Western Europe – International Social Science Journal, September 1995, p. 409.

¹⁵ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 8.

¹⁶ M. Dogan, 1995, pp. 410–411.

viimase kahekümne aasta jooksul eriti kahanenud,¹⁷ on jumalakujutus märgatavalt muutunud. Ilmsiks on saanud areng, eriti protestantliku taustaga maades, eelistada piiblistele arusaamale personaalsest jumalast arusaama temast kui vaimust või elujõust.¹⁸ Seega on traditsiooniline kujutus jumalast kui tähenduse ja interpretatsiooni allikast vähenenud.¹⁹

Usk jumalasse on kristluses rajatud piiblile. Selle autoriteet jumala poolt inspireeritud sõnana on jäänud Euroopas üsna tugevaks, kuid märkimisväärne on ka arengusuund, mille järgi piiblit peetakse üksnes iidseks raamatuks, mis on täis inimeste talletatud legende, ajaloosündmusi, moraalseid ettekirjutusi jne.²⁰

Võib-olla praktikast ja uskumustest suuremaidki muutusi on aga individuaalse moraali vallas. Alguse said need 1960. aastatel ning jätkusid 1970.–1980. aastatel. Kiriku roll sotsiaalse moraali valvurina nõrgenes ning tänapäeval oodatakse temalt eeskätt vaimsete, mitte aga perekonnaelu ja sotsiaalsete probleemidega tegelemist.²¹ Sellistel puhkudel, nagu abielueelsed või -välised suhted, lahusus, homoseksuaalsus, rasestumisvastaste vahendite kasutamine ja abort, ei juhindu paljud enam kiriku ettekirjutustest. Jumala toetust ega juhatust neis küsimustes üldjuhul ei otsita. See näitab, et kiriku nõudmisi selles vallas ei võeta enam enesestmõistetavatena ja ta on kaotanud oma autoriteedi privaatse moraali küsimustes. See, mis oli traditsiooniliselt religioosne ja kollektiivne, on nüüd, olenevalt maast, muutunud või muutumas sekulaarseks ja individuaalseks.²²

Koos traditsioonilise religioosse praktika, uskumuste ja moraaliga on vähenenud ka usu tähtsus. Küsitluste andmed näitavad, et usku peab väga oluliseks üks viiendik eurooplastest, sama suur hulk inimesi ei pea seda aga üldse tähtsaks. Religioon või usk jumalasse moodustab enesemääratluse olemusliku osa ühele viiendikule kuni kolmandikule eurooplastest, kuid sama paljudele on see ebaoluline või puuduv element elus ning ülejäänutele on see lihtsalt üks asi teiste seas.²³

¹⁷ A. M. Greeley, *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2004, pp. 7–8.

¹⁸ M. Dogan, 1995, p. 407, 410.

¹⁹ L. Halman, O. Riis, 2003, p.12.

²⁰ M. Dogan, 1995, p. 409, 411.

²¹ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 9.

²² L. Halman, *Is there a moral decline? A crossnational inquiry into morality in contemporary society* – *International Social Science Journal*, September 1995, pp. 422–423.

²³ Y. Lambert, *The scope and limits of religious functions according to the European Value and ISSP surveys* – *Secularization and Social Integration*, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998, p. 213.

1.1.3. Kristlus eri Euroopa maades

Kahtlemata on kristluse olukord Euroopa maades erinev. On üldtuntud tõsiasi, et katoliiklikud maad on suutnud säilitada kristlikku pärandit elavana paremini kui protestantlikud maad. Eriti kõrge religioossuse näitajatega paistavad silma Iirimaa ja Poola,²⁴ kus katoliiklik usk on rahvusliku identiteedi aluseks. Seevastu enim sekulariseerunud on Skandinaavia maad, Holland, Ida-Saksa alad ning Eesti.

Katoliiklus on osutunud elujõulisemaks tänu mitmesuguste rahvausundi kommete sallimisele ja ühendamisele kiriku õpetusega, mis ulatub igapäevaellu rikastades seda religioossete sümbolite ja riitustega, millele lisandub katoliiklik pidustustekultuur. See on pööranud rohkem tähelepanu meeltega tajutavale, on visuaalsem ja vaatamängulisem kui protestantlus.²⁵ Võrreldes viimati nimetatuga rõhutatakse katoliikluses ka rohkem kollektiivseid väärtusi, mis on aidanud religioonil paremini püsida seotuna teiste eluvaldkondadega (perekond, poliitika, haridus) ning avaldada suuremat mõju ühtsete moraalinormide järgimisele. Kirikute tühjaksjäämisest ei saa katoliiklike maade puhul täna veel rääkida, kuid kasvavaks probleemiks on preestrite puudus. Kümned tuhanded kogudused on ilma kohaliku vaimulikuta.²⁶ See on kaasa toonud ilmikute mõju suurenemise kogudustes, eriti märgatav on sealjuures naiste aktiivsus. Näiteks lubab ADAP (*Assemblées Dominicales en l'Absence de Pêtre*) Prantsusmaal pühitseda missat ilma preestrita.²⁷

Protestantlikes maades on olukord vastupidine. Puudus on tegevatest kirikulistest, kes vähemalt korra nädalas jumalateenistustel osaleksid, mitte aga pastoritest. Viimased on võrreldes preestritega paremini tasustatud ning tsölibaadinõudest vabad. Lisaks sellele võib protestantlikes kirikutes pastoriteks ordineerida ka naised, mis tuleneb asjaolust, et seal peetakse vaimulikku rahva esindajaks, erinevalt katoliku kirikust, kus temas nähakse Kristuse esindajat.²⁸

Idabloki maades suutis katoliku kirik üldjuhul ka paremini vastu seista kommunistide valitsusele kui luteri kirik,²⁹ millel polnud toetuda rahvaste ja riikide piire ületavale organisatsioonile.

Traditsioonilise kristluse seisundi määrajaks Euroopas on ka moderniseerumise tase. Kui võtta vaatluse alla näiteks katoliiklikud maad, siis selgub, et industrialiseeritumad neist, nagu Prantsusmaa ja Austria, on väiksemate

²⁴ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 9

²⁵ D. Pollack, Individualisierung statt Säkularisierung – Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung, K. Gabriel (hrsg.), Gütersloh: Chr.Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1996, S. 66.

²⁶ G. Davie, 2000, p. 45.

²⁷ G. Davie, 2000, p. 46.

²⁸ G. Davie, 2000, pp. 47–48.

²⁹ D. Pollack, Religiousness Inside and Outside the Church in Selected Post-Communist Countries of Central and Eastern Europe – Social Compass, 2003, 50:3, p. 323.

religioossuse näitajatega kui vähem industrialiseeritud nagu, Itaalia, Hispaania ja Portugal. Sama kehtib ka Ida-Euroopa katoliiklike maade kohta.³⁰ Mida väiksem on olnud kiriku mõju, seda kergemini on maa moderniseerumine kulgenud, sest on teada tõsiasi, et katoliku kirik seisis pikka aega kapitalismi hoogsale arengule vastu. Moderniseerumine on kaasa toonud usu vähenemise.

Riikide traditsioonilise religioossuse üldine tase sõltub samuti sellest, kas see kuulus endisesse Idablokki või mitte. Kuigi paljudes postsovetlikes maades lahvatas vahetult pärast totalitaarrežiimi kokkuvarisemist usubuum, ei suutnud see tekkinud kaotusi korvata ning enamiku nende riikide kristliku religioossuse tase on madalam Lääne-Euroopa keskmisest.³¹

Traditsioonilise usu vähenemine, mis esialgu avaldus põhjapoolsetes ja arenenumates maades, on aga saanud aja jooksul ilmsemaks ka lõunapoolsetes. Eriti suured muutused on toimunud Hispaanias pärast Franco režiimi lõppu, kuid need on selgelt nähtavad ka Itaalias ja Portugalis. Osa konservatiivseid katoliiklasi on süüdistanud sellises asjades käigus Vatikani II Kirikukogu, mis on nende meelest õhnanud kiriku autoriteeti. Täpselt sama nähtust võib aga täheldada ka Kreekas, mille ortodoksides elanikkonda puudutavad vähe muutused ladina kirikus. Näib, et üleeuroopaline kultuur ise kannab neid protsesse edasi. Kui riik liitub Euroopaga majanduslikult ja poliitiliselt, siis saab ta eurosekulaarsuse pealekauba. Tendentsid selles suunas on nähtavad isegi sellistes usukantsides nagu Iirimaa ja Poola.³²

1.1.4. Põlvkondade vahetus – traditsiooni katkemine

Kristliku traditsiooni püsimise erinevus ilmneb kõige selgemini vanuserühmade kaupa. See on palju nähtavam kui sotsiaalsest klassist, haridustasemest, soost või elukohast tingitud erinevus. Noored on märgatavalt vähem usklikud kui vanemad inimesed.³³ Kõige teravama kontrasti moodustavad 18–29-aastased ühel poolt ja üle 60-aastased teiselt poolt.³⁴

Üha rohkem noori jääb kirikust eemale, nende hulgas on kristliku traditsiooni kadumine kiirem kui vanemate inimeste seas. Ka noorte väljendustes oma religioossete kogemuste või arusaamade kohta võib näha kristlike uskumuste ja mõistete kadumist ning asendumist alternatiivsetega. Vaid 10% noortest peab religiooni väga tähtsaks, samas kui kolmandikule Euroopa noortest ei tähenda see midagi.³⁵

³⁰ D. Pollack, 2003, p. 324.

³¹ D. Pollack, 2003, pp. 323–324.

³² P. Berger, *Reflections on the Sociology of Religion Today – Sociology of Religion*, 2001, 62:4, pp. 446–447.

³³ M. Dogan, 1995, pp. 412–413.

³⁴ Y. Lambert, 1998, p. 214.

³⁵ Y. Lambert, 1998, p. 214.

Holland on üks Euroopa sekulariseerunumaid riike. Sealsete noorte maailmavaadet, eluviisi ja kristluse osa selles uurisid põhjalikult Hans Alma ja Gerben Heitink.³⁶ Noortele esitati küsimusi eksistentsiaalsete kogemuste kohta, nagu näiteks elu lõplikkus, inimese vastutus, ebaõnnestumine ning kurjuse ja kannatuse kogemine. Püüti välja selgitada, kuidas noored neid kogemusi seletavad ning kuidas nendega toime tulevad.

Selgus, et noored ei pöördu jumala poole abi saamiseks ega kasuta tavaliselt oma kogemuste mõtestamiseks kristlikke tõdesid. Nad otsivad eelkõige pragmaatilisi lahendusi konkreetsetele olukordadele ega lähtu mingist laiemast igavikulisest vaatest. Leidis kinnitust oletus, et kristlus ei kuulu enam loomulikuna noorte maailmapilti.

Noored on kõikjal moraalküsimustes kahtlemata tolerantsemad kui vanemad inimesed, kuid moraali puhul tuleb kindlasti arvestada ka ühiskondliku taustaga, näiteks on Hollandi vanem põlvkond tolerantsem kui Iiri noored (samas kui Iiri noored on muidugi tolerantsemad kui Iiri vanad).³⁷

Noorem generatsioon võrreldes vanemate inimestega on religiooni ühiskondliku mõju suhtes tõrjuvamal positsioonil. Pooled Euroopa noortest on vastu näiteks igapäevastele koolipalvustele, jumala seadustega põhjendatud moraalinõudmistele ning religioonivastaste raamatute ja filmide keelamisele.³⁸

Kristliku traditsiooni kadumist noorte hulgas peetakse usuvaba keskkonna süüks. Religiooni teema on avalikkusest kõrvale tõrjutud ning surutud privaat-sesse sfääri, mistõttu ka kodul on üha raskem lapsi religioosseks kasvatada. Konfessionaalne miljö, mis varem toetas religioossete traditsioonide edasikandmist perekonnas, on kadunud. Seetõttu on perekonnad jäänud üksi ning paljudel kodudel ei jätku oskusi ega tahet oma lapsi usuliselt kasvatada.³⁹ Nt. üle poole 1990. aastal küsitletud rootslastest, taanlastest ja norralastest vastasid, et nad pole üles kasvanud religiooselt.⁴⁰ Samas on just kodu roll kristlike traditsioonide edasi andmisel kultuuriliselt mitmekesisel ühiskonnas muutunud asendamatuks.

Noored on eelkõige mõjutatud massimeediast ja seal levivast noortekultuurist, milles kristlikel traditsioonidel pole õieti mingit kohta. Kuigi noori on iseloomustatud kirikukaugete ja religiooselt kirjaoskamatukena, pole nende seas üldiselt märgata kirikuvaenulikkust ega ka ateismi pooldamist. Samuti ei saa väita, et neil poleks üldse mingeid usulisi püüdlusi, mõtisklusi või arusaamu.

³⁶ H. A. Alma, G. Heitink, *Having Faith in Young Peoples World View and their Life Pattern*. – *Journal of Empirical Theology*, 7:2, 1994, pp. 52–74.

³⁷ L. Halman, 1995, p.431.

³⁸ Y. Lambert, 1998, p.222.

³⁹ Ch. Wolf, *Religiöse Sozialisation, konfessionelle Milieus und Generation* – *Zeitschrift für Soziologie*, 24:5, 1995. S. 345–346; B. Hunsberger, *Swimming against the current: exceptional cases of apostates and converts – Joining and Leaving Religion: research perspectives*, L. J. Francis, Y. J. Katz, Gracewing, 2000, p. 234.

⁴⁰ M. Dogan, 1995, p. 411.

Noorte üldine hoiak on, et religioon pole midagi avalikku, sotsiaalset, vaid see on eelkõige sügavalt isiklik asi ning keegi ei tohi oma usulisi veendumusi teistele peale suruda. Tänapäeva noorte usk on üldiselt midagi ebamäärast. See on segu kristlusest, folkloorist, esoteerikast, ulmest jne. esitatuna teaduslikus kuues.⁴¹

Noortega seoses on avaldatud arvamust, et nad on läbi aegade religiooni vastu vähe huvi tundnud ning et usuküsimustesse süvenetakse alles vanemas eas. Sellele on aga vastu väidetud, et tänaste noorte puhul ei ole huvi puuduse põhjus mitte nende noorus, vaid praeguse maailma suundumused, mis mõjutavad neid rohkem kui vanemaid inimesi.⁴² Noored on kasvanud ja sotsialiseeritud alternatiivide paljususe tingimustes⁴³ ja kui nemad otsima hakkavad, on vähe lootust, et nad sammud kiriku poole seaksid, pigem kasvab selle tagajärjel mittetraditsiooniline religioossus,⁴⁴ sest suundumused näitavad kristliku usu kahanemist. Grace Davie on avaldanud arvamust, et kui see tõesti nii on, siis tuleviku religioon Euroopas võib olla väga erinev sellest, mida me veel praegu näha saame.⁴⁵

Kokkuvõtteks võib siiski tõdeda, et kuigi kirikuliikmete arv ja kirikute mõju ühiskonnas väheneb, on nende prestiiž endiselt kõrge.⁴⁶ Hollandi kogemusele toetudes võib loota, et ehkki traditsiooniline kristlus väheneb kvantiteedilt, tugevneb see kvaliteedilt. Liitunud või püsima jäänud koguduseliikmed on aktiivsed ja pühendunud, olgu tegemist evangeelsete gruppide või katoliku kirikuga.⁴⁷ Lisaks tuleb ka rõhutada, et vaatama langustendentsile, on kristlus endiselt Euroopa suurim ja mõjukaim religioon.

⁴¹ B. Martin, *Jugend und Religion in Grossbritannien – Jugend und Religion in Europa*. Hrsg. U. Nembach. Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 1987, S. 195–199.

⁴² M. Dogan, 1995, p. 413–416.

⁴³ L. Halman, 1995, pp. 433–434

⁴⁴ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 11.

⁴⁵ G. Davie, 2000, p. 11.

⁴⁶ G. Davie, 2000, p. 38.

⁴⁷ J. Janssen, *The Netherlands as an Experimental Garden of Religiosity – Social Compass* 45:1, 1998, p. 116.

1.2. Sekulariseerumine

1.2.1. Moderniseerumine sekulariseerumise põhjustajana

Euroopa usuline olukord näib kinnitavat sekulariseerumise ehk ilmlikustumise teooriat. Kõige lihtsamalt sõnastatuna on see tähendanud religiooni tähtsuse vähenemist nii ühiskonnas kui ka inimeste teadvuses moderniseerumisprotsessi mõjul, mille vältimatuks tagajärjeks ilmlikustumist peeti. Arvati, mida moodsam ühiskond, seda vähem religiooni. Arengu lõpuks pidi kujunema usuvaba ühiskond.

Modernsusele ehk nüüdisajale pandi alus valgustusajastust pärit ideedega. Moodsa ühiskonna väljakujunemine võttis aega veel kaks sajandit. Kõige otsustavamana tähtsusega teguriks selles arengus oli kahtlemata ratsionaliseerimine, mis lõi soodsa pinnase teaduse ja tehnoloogia kiireks arenguks. Mõistuspärasus ning sellele rajatud teadus omandasid ajapikku suurema autoriteedi kui religioosne traditsioon ja kirik ning see andis tõuke individuaalsete vabaduste nõudmisele ja masside ilmutamisele ajaloo lavale. Teadus ja tehnoloogia soodustasid moderniseerumisprotsessis ka majanduse arengut, ühiskonna funktsionaalset diferentseerumist ning globaliseerumist.⁴⁸

Mõistuse ülimuslikkuse rõhutamist on peetud religioonile ebasoodsaks, sest arvati, et teaduslik mõte levib religioosse mõtlemise arvelt, mistõttu maailm muutub ratsionaalsemalt mõistetavaks ja koheldavaks ning üha vähem ja vähem ruumi jääb usule. Siinkohal on sobilik meenutada Max Weberi tuntud lauset „maailma kainenemisest“: „See on meie aja saatus talle omase ratsionaliseerimise ja intellektualiseerimisega. Eelkõige: see on maailma vabanemine lummusest. See, et avalikkusest on taandunud viimsed ja ülevad väärtused, kas siis müstilise elu varjatud riiki või vahetutesse inimestevahelistesse sõprussuhetesse.“⁴⁹ Religioossed mõisted (nagu *jumal*) kadusid teaduslikest ja filosoofilistest maailmakäsitlustest. Jumal taandati pelgalt psühholoogiliseks ja sotsiaalseks nähtuseks. Arvati, et inimkond kasvab religioonist kui mõistusevastasest välja teadusliku mõtlemise arenemise ja levimise abil.

Oma osa selles kainenemisprotsessis mängis ka tehnoloogia kiire areng, mis on mõjutanud kõiki tänapäeva eluvaldkondi näiteks meditsiini, haridust, põllumajandust, meediat jne. Ilmselt on see kõik keskendanud inimese püüdlused maisele õnnele ning lasknud tuhmuda teispoolsusse suunatud lunastuseideel. Materialismi kasvu on soodustanud kindlasti ka kapitalismi areng.⁵⁰

Moderniseerumine tõi kaasa uued väärtused, millest vahest kõige järjekindlamalt on nõueldud vabadust – eeskätt individuaalset vabadust poliitilise ja

⁴⁸ Y. Lambert, Religion in Modernity as Axial Age: Secularization or New Religious Forms? – Sociology of Religion, 1999, 60:3, p. 305, 321.

⁴⁹ M. Weber, Wissenschaft als Beruf – Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, 3. Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1968, S. 612.

⁵⁰ Y. Lambert, 1999, p. 314.

religioosse võimu arvelt. Mõtetevabadus andis võimaluse usku valida, vahetada või üldse mitte uskuda.⁵¹

Uute väärtuste eest võitlemine sünnitas mitmesuguseid sotsiaalseid liikumisi (nt. natsionalism, demokraatia, liberalism, sotsialism, kommunism, fašism), mis tõi esiplaanile massid ning millest suur osa olid kirikuvastased, vähemalt Euroopas.⁵²

Moderniseerumise üheks tunnuseks on kindlasti veel ühiskonna funktsionaalne diferentseerumine, mis tähendab sotsiaalsete institutsioonide, nagu perekond, majandus, poliitika, haridus, õigus, meditsiin, teadus, religioon jne., eristumist ja üksteisest eraldumist. Kiriku ja riigi lahutamise tõttu on märgatavalt vähenenud traditsioonilise religiooni mõju ja tähtsus ühiskonnas. Usu legitimeeriv jõud kadus esmalt majandusest, haridusest ja kultuurist ning seejärel teistest eluvaldkondadest.⁵³

Kirjeldatud moderniseerumisprotsess, mis sai alguse Euroopast, on tänaseks laienenud üle maailma ning arenenud globaliseerumiseks. Üleilmne infovahetus ja migratsioon soodustab ühelt poolt eri religioonide levikut, oikumeeniat, religioonidevahelist dialoogi ja vastastikuseid mõjutusi, kuid teiselt poolt muudab religioossed tõed suhteliseks ja vahetatavaks. See on mõjunud ebasoodsalt religioossete traditsioonide püsimisele ja edasiandmisele ühelt põlvkonnalt teisele.⁵⁴

Seega näib tõesti, et moderniseerumise vältimatuks tagajärjeks on ilmlikustumine e. religiooni taandumine ühiskonnast ja üksikinimeste elust, ning Euroopa kui moodsa ühiskonna häll, on selles arengus kaugemale jõudnud kui teised maailmajaod.

1.2.2. Sekulariseerumisteooria kahtluse all

Mõjukas sotsioloog Peter Berger aga väidab, et vanale sekulariseerumisteooriale on tänasel päeval julgenud vaid vähesed truuks jääda, sest empiirilised andmed räägivad sellele teooriale vastu. Välja arvatud Euroopa, on maailm religioossem kui iial enne, märgatav on äärmiselt jõuliste usuliste liikumiste esiletõus, mõnel neist on kaugeleulatuvad poliitilised ja sotsiaalsed tagajärjed. Kaks ülivõimast lainet on islam nii traditsioonilistes maades kui ka diasporaas ja nelipühi kristlus, mis on väga tugevalt muutnud Ladina-Ameerika usulist olukorda.⁵⁵

Eriti ägedalt on sekulariseerumisteooria vastu sõna võtnud Rodney Stark. Ta väidab, et peaaegu kolm sajandit on Lääne intellektuaalid ennustanud religiooni

⁵¹ Y. Lambert, 1999, p. 315.

⁵² Y. Lambert, 1999, p. 318.

⁵³ Y. Lambert, 1999, p. 320.

⁵⁴ Y. Lambert, 1999, p. 320.

⁵⁵ P. Berger, 2001, pp. 444–445

lõppu. Thomas Woolston oli see mees, kes 1710. aastal uskus, et 1900. aastaks on kristlus kadunud. Kuid tuli „suur ärkamine”, lahkusid, nagu baptism, metodism jne., mis viisid kristluse uuenemisele.⁵⁶ R. Starki meelest ei kirjelda sekulariseerumisteooria tänast usulist olukorda, sest erinevalt Euroopast pole kinnitust leidnud, et moderniseerumiprotsess oleks mujal maailmas (nt. USA-s, mis samuti kuulub Lääne tsivilisatsiooni) põhjustanud usu vähenemist. Vastupidi, nii eri maailma- kui ka etnilised usundid elavad üle taassündi. Ka pole mingit põhjust väita, nagu oleks teaduse jätkuv arenemine kaasa toonud religioosete uskumuste kadumist. Mingit võitlust teaduse ja religiooni vahel tänasel päeval ei peeta. Samuti pole sekulariseerumine osutunud pöördumatuks, nagu näitavad sündmused ja suundumused Ida-Euroopas.⁵⁷ R. Stark peab väidet, nagu oleks kristlike uskumuste kahanemine tinginud jumalateenistustest osavõtu vähenemist motivatsiooni puudumise tõttu, valeks, sest jumalateenistustest osavõtt oli juba mitu sajandit Euroopa põhja- ja lääneosas väga madal. See pole vähenenud. R. Starki meelest on eurooplaste subjektiivne religioosus jäänud üsna kõrgeks, sest pole ju saanud „teadusliku ateismi” ajastut.⁵⁸ Osutamist keskajale kui usuajastule (*Age of Faith*), mil maailm oli palju vagam ja religioossem kui praegu, peab R. Stark viitamiseks müüdi.⁵⁹ Ta toob ajaloost ridamisi näiteid jumalateenistustest osavõtu vähesuse kohta. Sama võib leida ka Eesti ajaloost. Näiteks räägib Balthasar Russow rakverelaste jumalavallatust elust 16. sajandil: „Sellepärast võttis laiema hulga seas maad ohjeldamatu, metsik ja korratu elu. Sest söömine, joomine ja priiskamine ööd kui päevad, samuti mõõgaga raiumine, torkamine ja kisklemine oli Rakveres kõige suuremaks auks ja kiituseks. [---] Rakvere kirikusse ei olevat nad saanud ega oma teenijasperet sinna käskinud minna. Viimane selle alevi-eellinnuse kodanikufoogt ehk kohtunik julges otse kiriku kantslis olevat pastorit valetajaks söimata, kui see rakverelaste pattusid noomis; ja seda loeti foogtile mõnede poolt suureks mehiseks julguseks.”⁶⁰ R. Stark nõustub, et inimesed olid minevikus kahtlemata usklikud, sest nad elasid religioosuses ühiskonnas, kuid ta ei arva, et tänapäeva inimesed seda vähem on. Ta toob näiteks Islandi, kus vaid 2% elanikkonnast käib iga nädal kirikus, kuid subjektiivse religioosuse näitajad on kõrged. Koguni 40% islandlastest usub reinkarnatsiooni, 81% surmajärgset elu ja 88% usub, et inimesel on hing. Ainult 2% neist on ateistid. R. Starki meelest pole see sekulariseerunud ühiskond, nagu tahetakse väita.⁶¹

Muidugi möönab R. Stark, et kunagi usuliselt ainuvõimas kirik on kaotanud oma mõju ühiskonnas, kuid arvab, et tegemist pole siiski sekulariseerumise, s.t. usu vähenemise, vaid religioosse muutusega, kus ühed ususeluvormid asen-

⁵⁶ R. Stark, *Secularization, R.I.P – Sociology of Religion* 1999, 60:3, p. 249.

⁵⁷ R. Stark, 1999, pp. 251–253.

⁵⁸ R. Stark, 1999, pp. 253–254.

⁵⁹ R. Stark, 1999, p. 255.

⁶⁰ B. Russow, *Liivimaa kroonika*, Tallinn: Hotger, 1993, lk. 114–115.

⁶¹ R. Stark, 1999, pp. 263–264.

duvad teistega.⁶² R. Starki toetavad William H. Swatos ja Kevin J. Christiano, kes väidavad niisamuti, et religioon ei kao, sest eksistentsiaalsed küsimused püsivad ning mõistuspäraselt neid lahendada pole võimalik.⁶³ Sellised küsimused nagu „Kust me tuleme? Kuhu me läheme? Mis on elu mõte? Miks me kannatame ja sureme?“ jäävad teaduse poolt mõtestamata.⁶⁴ W. H. Swatos ja K. J. Christiano leiavad koguni, et meie aeg on püha juurde naasmise või taaspühastamise protsessi tunnistajaks. Uue vaimsuse esilekerkimine näitab, et usulised otsingud kestavad.⁶⁵

W. H. Swatos ja K. J. Christiano näevad sekulariseerumisteoorias ideoloogiat, mis rajaneb uskumustel inimkonna mineviku ja tuleviku kohta. Eriti reedab selle teooria ideoloogilist iseloomu kulminatsioon – arengu käigus kujuneb usuvaba ühiskond, religioon kaob. Seda toetab ka veendumus, et inimesed on tänapäeval vähem usklikud kui sada aastat tagasi. Samas pole siiski täpselt teada, mil moel olid inimesed siis religioossed. Esitatud veendumusi pidid kinnitama ajaloolised andmed, ent ei kinnitanud.⁶⁶ W. H. Swatose ja K. J. Christiano meelest on sekulariseerumisteooria ise teatavat liiki usk, mis võistleb erinevate religioossete traditsioonidega. Kõik need esitavad oma vaatenurga selle kohta, kuidas muuta elu ja maailma paremaks, kõik kujutavad seega endast „paremaks tegemise“ (ingl. k. *doing better*) süsteeme. Näiteks inimesed, kes ütlevad, et nad usuvad haridusse, teevad varjatult religioosse avalduse, sest usk haridusse ja teadusesse väljendab samuti inimeste usku helgemasse tulevikku. Selle asemel, et rääkida nende puhul sekulariseerumisest, tuleb rääkida mõistuse „uuest religioonist“, mis kerkis esile valgustusajastul ja mis oma varastes vormides sidus mõistuspärase jumalikuga deismi vormis. Postmodernism pole muud kui kainenemine sellest mõistuse usust. See on sekularismi sekulariseerumine.⁶⁷

1.2.3. Sekulariseerumine kui Euroopa omapära

Kuigi sekulariseerumisteooria usutavus on kahtluse alla seatud, leidub neid, kes arvavad, et sekulariseerumise, s.t. usu vähenemise protsess peab paika, kui mitte mujal, siis vähemalt Euroopas. Üks neist on briti sotsioloog Steve Bruce, kelle arvates ei ole õiged R. Starki väiteid, et inimeste religioossete vajaduste püsimise tõttu on nende subjektiivne religioosus tänapäeval sama mis minevikus, sest kaduvad usueluvormid asenduvad uutega. S. Bruce on veendunud, et

⁶² R. Stark, 1999, p. 269.

⁶³ W. H. Swatos, K. J. Christiano, *Secularization Theory: The Course of a Concept – Sociology of Religion* 1999, 60:3, p. 217.

⁶⁴ Y. Lambet, 1999, p. 314.

⁶⁵ W. H. Swatos, K. J. Christiano, 1999, p. 225.

⁶⁶ W. H. Swatos, K. J. Christiano, 1999, p. 213.

⁶⁷ W. H. Swatos, K. J. Christiano, 1999, p. 225.

minevikus olid inimesed Euroopas märgatavalt usklikumad kui täna, näiteks annetasid nad usulistel eesmärkidel vabatahtlikult suuri summasid missade läbiviimiseks eri eluetappide tähistamiseks või kirikuhoone ehitamiseks. Kosmoloogia, teoloogia ja moraal olid tugevalt mõjutatud kiriku õpetusest, samuti põllumajanduslik tsükkel, mistõttu ka inimeste igapäevased toimetused olid siis usuliselt mõtestatud.⁶⁸ Religioonivaba eneseväljendus nagu tänapäeval, polnud siis võimalik. Samuti on teada, et 1851. aastal käis näiteks Suurbritannias korrapäraselt kirikus 40–60% elanikkonnast, 1979. aastal oli see arv langenud 12%-ni ning 1998. aastal oli sellest järel vaid 7,5%. Kirikute liikmeskond on samuti vähenenud, kuigi seda on raskem uurida, sest sajand tagasi oli kiriku liige igaüks, kes polnud otsustanud teisiti või polnud mõne vabakoguduse liige. Vabakogudustest on oma liikmete arvult selle ajavahemiku jooksul kasvanud baptistid ja nelipühilased, siiski ei suuda need kompenseerida liikmete vähenemist teistes denominatsioonides. Kirikuskäijate vanus kasvab üha. 1999. aastal oli peaaegu kolmandik (29%) 65. aastased ja vanemad.⁶⁹ Sellest järeldab S. Bruce, et kahtlemata on organiseeritud kristlus hädas. Kui tänased suundumused jätkuvad, lakkab see olemast aastaks 2030.⁷⁰ R. Starki lootust, et uued religioossed liikumised täidavad tekkinud tühiku, S. Bruce ei jaga. Ta viitab sellele, et kuigi neid on palju, on nende liikmeskond väga väike ja nad ei suuda tekkinud vajakajäämisi rahuldada. Samuti võib ju R. Starki ideede järgi mõelda, et kui keegi kaotab usu teatud institutsiooni (on see siis liiga seksistlik või liiga vähe seksistlik; liiga hierarhiline või liiga demokraatlik; liiga formaalne või liiga informaalne; liiga liberaalne või liiga konservatiivne), on tal valida hulga erineva ilmega koguduste vahel – kuid tegelikkus seda ei kinnita. Samuti ei usu S. Bruce, et inimeste religioossed tunded on jäänud sama tugevaks kui enne. Ka traditsioonilised uskumused vähenevad. 1950. aastatel uskus Loojasse 43% küsitletutest, 1990. aastatel 31% ja 2000. aastal vaid 26%. See kõik viitab süvenevale sekulariseerumisele vähemalt Inglismaal, arvab S. Bruce.⁷¹ Ka P. Berger leiab, et Euroopas on siiski tegemist usu vähenemisega, kuigi ilmselt pole see otseselt seotud moderniseerumisega ega ole ka selle otsene tagajärg, nagu sekulariseerumisteooria väidab.⁷²

Usulist olukorda Euroopas võib endiselt märkida mõistega *sekulariseerumine*, ent kirjeldava, mitte paradigmaatilise terminina Karel Dobbelaere'i eeskujul. K. Dobbelaere'i järgi märgib sõna *sekulariseerumine* killustumist religiooni alasüsteemis, mis vastab funktsionaalsele diferentseerumisele kogu ühiskonna tasandil, s.t. nii nagu eri eluvaldkonnad üksteisest lahknevad ja iseseisvuvad, nii lahknevad ja iseseisvuvad ka nähtused religiooni kui ühe elu-

⁶⁸ S. Bruce, *Christianity in Britain, R.I.P. – Sociology of Religion*, 2001, 62:2, p. 193.

⁶⁹ S. Bruce, 2001, pp. 195–198.

⁷⁰ S. Bruce, 2001, p. 191.

⁷¹ S. Bruce, 2001, pp. 200–201.

⁷² P. Berger, 2001, p. 445.

valdkonna sees.⁷³ K. Dobbelaere kirjeldab sekulariseerumist kolmel tasandil: makro-, meso- ja mikrotasandil. Makro- e. ühiskonna tasandil väljendub sekulariseerumine juba mainitud tõesiasjas, et religiooni suhtes väidavad teised eluvaldkonnad end olevat iseseisvad ning on kõrvale lükanud usulised ettekirjutused, millest juhitud minevikus, näiteks perekonnas, poliitikas, teaduses, kunstis ja kirjanduses. Vaimulike osa ühiskonnale olulistes asjades kaasaraäkimisel ja otsustamisel on üle läinud nimetatud valdkondade ilmikutest esindajatele. Religiooni ühiskondlik tähtsus on suuresti vähenenud.⁷⁴ Mesotasandil on pluraliseerumine kaasa toonud *religioosse turuplatsi* nähtuse, kus erinevad religioonid võistlevad järgijate pärast või sõlmivad omavahel kokkuleppeid mitte värvata poolehoidjaid, nagu näiteks anglikaani ja katoliku kirik Belgias. Religioosne pluralism ja omavaheline konkurents on suurendanud kuulutatavate sõnumite suhtelisust ja kahandanud nende tõeväärtust, mis on tekitanud usutavuse kriisi. Uute religioonide ilmumine on viinud kristlikult kujundatud Lääne kollektiivse teadvuse kadumiseni.⁷⁵ Mikro- ehk üksikinimeste tasandil ilmneb sekulariseerumine kirikliku religioossuse vähenemises ja usu individualiseerumises, mida soodustab inimeste suurenenud valiku- ja otsustamisvabadus. Kogudus pole tihti enam sünnijärgne või peretraditsioonidest lähtuv, vaid see valitakse isikliku meeldivuse alusel seltskonna järgi või otsitakse vaimse enesearendamise võimalusi hoopis erinevatest alternatiivsetest gruppidest väljaspool kristlikke kogudusi. Ka religioosset veendumused on kujunenud isiklikele vajadustele ja otsingutele vastavalt, kasvavat eklektikat soodustab religioosse turuplatsi tekkimine oma rikkaliku pakkumisega. Religioosset vabadust kasutavad ka koguduste liikmed. Nad võivad teha valiku oma denominatsiooni õpetustest ja otsustada, mida aktsepteerivad ja mida mitte, näiteks paljud katoliiklased kasutavad rasestumisvastaseid vahendeid kiriku vastuseisust hoolimata. Samuti võivad nad omalt poolt traditsioonilisele õpetusele midagi juurde lisada. Uurimused näitavad, et üha enam kristlasi usub näiteks ümbersündi.⁷⁶ Valikuvõimalused on suuremad protestantlikes ja väiksemad katoliiklikes maades, kus mõnel juhul on valida vaid katoliku kiriku ja usuvastase või ükskõikse hoiaku vahel.⁷⁷

Seega võib tõdeda, et sekulariseerumine on olemas, kui kasutada seda mõistet Euroopa olukorda kirjeldava terminina kirikliku religiooni mõju ja tähtsuse vähenemise kohta ühiskonnas. P. Berger on selles seoses märkinud, et tänasel päeval on saanud oluliseks ülesandeks kaardistada ilmlikustumise nähtus nii geograafiliselt kui ka sotsioloogiliselt – mitte kui paradigmaatiline

⁷³ K. Dobbelaere, *Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization – Sociology of Religion* 1999, 60:3, p. 229.

⁷⁴ K. Dobbelaere, 1999, p. 231.

⁷⁵ K. Dobbelaere, 1999, p. 235.

⁷⁶ S. Bruce, *Cathedrals to Cults – Religion, Modernity and Postmodernity* Paul Heelas (ed.), Oxford: Blackwell, 1998 p. 27.

⁷⁷ K. Dobbelaere, 1999, pp. 236–237.

religiooni olukord tänapäeva maailmas, vaid kui üks võimalik olukord teiste seas.⁷⁸

1.2.4. Kirikliku religiooni tulevik

Kahtlemata on Euroopa üks vähemreligioosheid piirkondi maailmas. Kui mujal maailmas ei põhjusta moderniseerumine sekulariseerumist, siis miks see kujunes nii Euroopas? Miks on Euroopa erinev? P. Berger leiab, et põhjuste väljaselgitamiseks tasuks uuesti kõrvutada Euroopat ja Ameerikat, mõlemad on moderniseeritud alad, kuid Ameerika on suutnud püsida palju religioossemana. Ta arvab, et olulistel ajaloolistel arengutel, nagu sekulariseerumine, on mitu põhjust. Nagu näha, väljendub Euroopa sekulaarsus eelkõige kiriku ja traditsioonilise kristluse mõju vähenemises. Seletuseks pakutakse kõige sagedamini poliitilist tegurit, s.t. riigi ja kiriku lähedast seotust Euroopas, millest tulenes see, et poliitiline opositsioon omandas sageli ka antiklerikaalse varjundi. Teise, hüpoteetilise tegurina pakub P. Berger välja hariduse. Suurem osa Euroopa avalikust haridusest on olnud riigi käes, mis on saatnud välja õpetajaid üle maa. Paljud neist õpetajatest on olnud n.-ö. sekulaarse valgustusarmee sõdurid. Kui esimese ja teise astme haridus muutus kohustuslikuks, polnud vanematel võimalik oma lapsi hoida sekulariseerumise mõjude eest. Ameerikas oli olukord kuni väga hilise ajani teistsugune. Kool allus kohalikele võimudele ning vanematel oli palju enam võimalusi kaasa rääkida õppetöös.⁷⁹

Seega on Euroopas kristlikud kirikud, mis sakraliseerisid kogukonna ühiselu, järjest kaotanud oma mõju kaasa rääkida ühiskonna tulevikku puudutavates asjades⁸⁰ ning avalikkuse silmis on neist saanud tugeva hierarhilise struktuuriga autoritaarsed institutsioonid,⁸¹ millel on üsna raske demokraatiaga kohaneda. Siiski arvab G. Davie, et kirikute olukord võib paraneda, kui arvestavad muutustega ja lähevad nendega kaasa, mitte ei klammerdu olnu külge.⁸²

Kirikute reaktsioonid neile ebasoodsate muutuste suhtes on olnud kahe-
sugused. Ühelt poolt on püütud võimalust mööda muutustega kaasa minna, teiselt poolt on üritatud neile vastu seista. Suund kohanemisele on märgatavam protestantlikes kirikutes, kus liberaalsetes ringkondades arvestatakse näiteks selliste sotsiaalsete nähtustega nagu ökoloogiline või feministlik liikumine,⁸³ selleks et ühiskonnas aktuaalsetel teemadel kaasa rääkida. Ka katoliku kirikus on tehtud jõupingutusi tänapäeva ühiskonnaga sammu pidada. Vatikani II Kirikukogul hakati rääkima kirikust kui „Jumala rahvast“ (ingl. k. *people of the*

⁷⁸ P. Berger, 2001, p. 445.

⁷⁹ P. Berger, 2001, p. 448.

⁸⁰ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 2.

⁸¹ K. Dobbelaere, 1999, p. 237.

⁸² G. Davie, 2000, p. 52.

⁸³ P. Beyer, *Religion and Globalization*, New Dehli: SAGE Publications, 1994, p.98.

God), et muuta legitiimseks kavandatavad teoloogilised muutused: kolle-giaalsus, oikumeenia, usuvabadus, detsentraliseerimine, võrdsus, demokraatia. Paljud kavatsused aga ei täitunud ning jäik kirikustruktuur jäi püsima.⁸⁴ Veelgi enam, katoliku kirik on sekulariseerumise ja selle mõjude vastu jõuliselt välja astunud ning avaldanud arvamust, et Euroopa võiks olla „kristlik Euroopa“, mille inimesed jagavad ühesuguseid fundamentaalseid väärtusi ja maailma-vaadet ning mis erineb eelkõige Araabia maadest ja islamist.⁸⁵ Paljud kato-liiklikud autoriteetid näevad just kiriku ja riigi seotuses midagi eriliselt euroopalikku ning pakuvad katoliiklust Euroopa religiooniks. Seevastu protes-tantlikud kirikud, mis sündisid koos rahvusriikidega ning seetõttu tegid lõpu kristlikule ühiskultuurile,⁸⁶ ei näe erilist vajadust rekrastianiseerida sekulari-seerunud Euroopat, sest valgustusajastu ideedes nähakse samuti kristlikke väärtusi ning Euroopa integratsioonis võimalust senisest enam arendada oiku-meeniat.⁸⁷

Üldiselt püüavad kirikud arvestada, et tänaste inimeste religioossust iseloomustab sotsiaalse õigluse, klientide ja patsientide inimliku kohtlemise, heaolu ja klasside solidaarsuse nõue ning põhitähelepanu on suunatud margi-naalsetele inimestele. Need on universaalsed väärtused ega ole üksnes krist-lusele omased. Spetsiifiliselt kristlik on jäänud tagaplaanile. Näiteks uskumus taevasse, põrgusse ja purgatooriumisse on asendumas usuga sealpoolsusesse, mis jätab palju rohkem ruumi individuaalsetele arusaamadale. Personaalse jumalaimpeetuse hääbumine on seotud uute mudelitega, mida ühiskond pakub. Suurenev impersonaalsus on muutnud ka jumala impersonaalseks väeks või võimuks.⁸⁸

Kirjeldatud areng on näide sellest, kuidas religioossete organisatsioonide kohanemine religioosse sõltumatus ja vabatahtlikkusega on kaasa toonud sõltuvuse liikmeskonna usulistest eelistustest.⁸⁹ Kirik on järjest enam võtnud “dedogmatiseeritud” ja “dekonfessionaliseeritud” positsiooni ning räägitakse pigem “inimõiguste” kui “jumala seaduste” ning “kiriku reeglite” eest. Kasu-tades sellist neutraalset keelt, on suudetud end muuta usutavamaks.⁹⁰ Samas võib seda vaadata kui unustamist. Euroopa ühiskonnad suudavad aina vähem ja vähem säilitada mälu, mis asub religioosse eksitentsi südames ja religiooni-vorme, mis võimaldavad säilitada identiteeti,⁹¹ nagu kirik, kogudus ja tradit-sioon.

⁸⁴ K. Dobbelaere, 1999, p. 237.

⁸⁵ L. Voyé, *Secularization in a Context of Advanced Modernity – Sociology of Religion* 1999, 60:3, p. 280.

⁸⁶ L. Voyé, 1999, p.281.

⁸⁷ L. Voyé, 1999, p.282.

⁸⁸ K. Dobbelaere, 1999, p. 240.

⁸⁹ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 3.

⁹⁰ L. Voyé, 1999, p. 278.

⁹¹ G. Davie, 2000, pp. 30–31.

Siiski on sekulariseerunud Euroopal kirikuid endiselt vaja. Kirikud on muutunud „talitusjaamadeks“ teatud kindlate sündmuste puhuks nagu sünd, abiellumine ja surm, pakkudes ristimise, laulatuse ja matuse rituaale ka neile, kelle jaoks kiriku roll on muidu väike.⁹² Elu pöördeliste sündmuste mõtestajana pole kirikutel veel arvestatavat konkurenti. Tegevus talitusjaamana on kiriku ülesanne religiooni subsüsteemi sees, ent neil on mõnikord ülesandeid ka väljaspool oma valdkonda ehk nagu Niklas Luhmann seda nimetab: sooritatakse *performance* mõnes muus subsüsteemis.⁹³ Näide sellisest *performance*’ist on osalemine eetikakomisjonide töös. Tänapäeval, kui teadust ei nähta üksnes igat liiki küsimuste lahendajana, vaid ka probleemide tekitajana, on eetikaküsimused teaduses, meditsiinis, kunstis, äris, hariduses, humanitaarabis ja spordis pidevalt päevakorral. Nendes valdkondades on vaja regulatsiooni, kuid kes seda tegema peaks? Ilmselt seadusloome, kuid millisel eetilisel alusel? Mõnel pool, nagu Belgias, Hollandis ja Prantsusmaal, on selliste küsimuste lahendamiseks kokku kutsutud eetikakomisjonid, mille liikmed on peamiselt traditsioonilistest kirikutest. Siiani pole ükski teine ühiskondlik institutsioon seda kahtluse alla seadnud.⁹⁴

G. Davie arvab, et usuelu elavdamiseks tuleks avardada religiooni mõistet nii, et see hõlmaks küsimusi individuaalsest ja sotsiaalsest tervisest, eksistentsi mõttest, planeedi tulevikust, vastutusest ligimeste ja kogu elava eest. Kuigi osaliselt on kadunud religioossed teadmised, pole ometi kadunud religioosne tundlikkus.⁹⁵

⁹² K. Dobbelaere, 1999, p. 237.

⁹³ Y. Lambert, 1999, p. 320.

⁹⁴ L. Voyé, 1999, pp. 277–278.

⁹⁵ G. Davie, 2000, p. 181.

1.3. Religiooni individualiseerumine

1.3.1. Individualiseerumise tunnused

G. Davie esile toodud religioosse tundlikkuse säilimise ilminguks võib pidada ka religiooni individualiseerumist, mis K. Dobbelaere'i esituses iseloomustas mikrotasandi sekulariseerumist. Samas võib individualiseerumisest rääkida kui ilmlikustumisega konkureerivast iseseisvast teooriast, mis püüab kirjeldada ja selgitada tänast usulist olukorda ja selles toimunud muutusi Läänes.

Individualiseerumine tähendab üldiselt, et üksikisiku elu vabaneb üha enam ühiskondlikust ettemääratusest. Inimesel on aina rohkem võimalusi otsustada, milliseks tema elu kujuneb. Enam ei määra sotsiaalne koht ja miljöo arenguvõimalusi sel määral kui varem näiteks hariduse küsimuses ning sellest tulevase ühiskondlikus positsioonis, kuid mingil määral on see otsustav siiani.⁹⁶ Üksikisik on vaba valima, kuidas käituda ja milliseid väärtusi eelistada. Endisi, traditsiooni ning eriti usuliste institutsioonide poolt ette kirjutatud väärtusi ei võeta enam iseenesestmõistetavana, need on muutunud sõltuvaks individuaalsest valikust ja arusaamadest ning kaotanud oma valitseva seisundi. Võib väita, et individualiseerumine on hävitanud osaliselt sotsiaalse kokkuleppe ja nõusoleku moraali vallas. Kadunud on moraalsete standardite avalik kord ja väärtustamine endisel moel.⁹⁷ Individualiseerumine on protsess, milles järjest suurem tähtsus on üksikisiku huvidel, personaalsel arengul ja õnnel kollektiivi huvide ees.⁹⁸ Seega, inimene on üha rohkem oma saatuse peremees. Samas on avaldatud kartust, et selline olukord viib üleüldisesse väärtustekriisi ja kasvab sotsiaalne määramatus, mis tekitab inimestes hirmu ja ebakindlust, sest puuduvad kindlad piirid. Pole enam selge, mida pidada heaks, mida halvaks, mis on lubatud ja mis keelatud.

Kuna individuaalseid õigusi eelistatakse ühiskondlikele vajadustele, on süvenenud arvamus, et moodsad inimesed on huvitatud eelkõige personaalsest õnnest, edust ja saavutustest, ning tuuakse esile individualiseerumise negatiivsed kõrvalnähtused, nagu tarbijalikkus, privatism, nihilism, atomism, nartsissism, hedonism ja egoism, ning väljendatakse kartust, et kõik see õnnestab kollektiivset solidaarsust ja kodanikutunnet, viies sotsiaalse lagunemise ja lõpuks inimeste isolatsioonini üksteisest.⁹⁹ Siiski näitavad uurimused, et vajadus isiklike kontaktide ja vastastikuste suhete järele on endiselt suur ning inimesed usaldavad teisi inimesi rohkem kui institutsioone, seega ei saa rääkida isolatsioonist.¹⁰⁰ Samal ajal kui moraal, mis puudutab inimeste eraelu (seksuaalsuhted, abielu, laste sünni planeerimine jne.), on muutunud isiklikuks asjaks, on

⁹⁶ D. Pollack, 1996, S. 62–63.

⁹⁷ L. Halman, 1995, p. 420.

⁹⁸ L. Halman, 1995, pp. 421–422.

⁹⁹ L. Halman, 1995, pp. 419–420.

¹⁰⁰ L. Halman, 1995, p. 424.

tsiviilmoraal jäänud siiski endiselt kollektiivseks ning eksimist selle vastu peetakse kuriteoks (nt. altkäemaksu, piletitä sõitmist ühistranspordis, maksudest kõrvalehoidmist jne.). Ausus, avalikust elust osavõtt ja seaduskuulekus on endiselt kõrgelt hinnatud, seega ei saa rääkida ühiskonna lagunemisest ja kõikide sõjast kõikide vastu.¹⁰¹

Individualiseerumine suurendab inimeste võimalusi, julgustab loovust, initsiatiivi ja iseseisvust. Samas ei lakka ühiskondlikud mõjutused ka individualiseerumisprotsessis, sest sellegi puhul on lõppkokkuvõttes tegemist ühiskondlikult etteantud enesemääratlusega. Tingimustes, kus olud ei määra enam nii palju, on otsustamine ja valik muutunud möödapääsmatuks, see on muutunud ühiskondlikuks sunniks.¹⁰² Samas ei tähenda individualiseerumine, et ühiskondlikud institutsioonid kaotaksid tähenduse või kaoksid selles protsessis täiesti. Individualiseerumine ning õiguslike, majanduslike, poliitiliste, kultuuriliste jne. institutsioonide ülesehitus käivad paralleelselt ja mõjutavad vastastikku teineteist. Ühiskonna funktsionaalsele eristumisele vastab üksikisiku rollide (nt. ostja, valija, õpilane, patsient jne.) suurenemine, mille ühendamisel kujuneb indiviid.¹⁰³

Individualiseerumine religioonis tähendab vastavalt üldistele arengutele võimalust vabalt otsustada, kas ja kuidas osaleda religioossetes suhtluses, mida valida ja kuhu kuuluda. Inimene võib kujundada ise oma usu sünkretismina, valides selle sisu ja vormi. Ka traditsioonilised religioossed uskumused ja praktikad on tihti rikastatud individuaalsete valikutega.¹⁰⁴

1.3.2. Religioosne individualiseerumine

Individualiseerumisteooria pooldajad väidavad, et kuigi traditsiooniline kristlus on Euroopas langustendentsis, on inimesed endiselt religioossed. Alates T. Luckmannist ja tema raamatust „The Invisible Religion“, mis ilmus 1967. aastal, on hakatud vahet tegema religiooni ortodokssel, rituaalsel, institutsioonilisel tasandil ning tundeid, kogemusi ja religioosseid uskumusi hõlmaval tasandil. Kui esimene näitab selget vähenemist, siis teine märkimisväärselt püsivust. Seega on eurooplased pigem mittekiriklikud kui sekulariseerunud,¹⁰⁵ nende religioossed otsingud on järjest vähem suunatud kirikule, mis tähendab, et tegemist on institutsioonilise, mitte religioosse kriisiga.¹⁰⁶ Sellest võib oma-

¹⁰¹ L. Halman, 1995, p. 426, 437.

¹⁰² D. Pollack, 1996, S. 63.

¹⁰³ D. Pollack, 1996, S. 62–63.

¹⁰⁴ M. Krüggeler, *Religiöse Individualisierung als Forschungsthema – Individualisierung oder Säkularisierung*, Karl Gabriel (hrsg.) Gütersloh: Chr.Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1996, S. 231.

¹⁰⁵ G. Davie, 2000, pp. 7-8.

¹⁰⁶ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 11.

korda järeldada, et ühiskonna ilmlikustumine pole kaasa toonud usu hääbumist individuaalsel tasandil. Religioon ei ole minetanud oma tähendust, vaid muutnud kuju. Selle institutsionaalne pool on nõrgenenud või kadunud ning alles on jäänud subjektiivne pool.¹⁰⁷ Terminid, mida kasutatakse usu individuaalse vormi tähistamiseks, on: *privaatne religioon*, *personaalne religioon*, *individuaalne religioon*, *uus religioon*, *ilmikreligioon* jne. Eesti keeles käibel olevat mõistet *oma usk* võiks samuti kasutada individuaalse usu tähistamiseks. Kui loetletud terminid väljendavad seisukohta, et religioon on taandunud isiklikuks asjaks, siis sellised mõisted nagu *baasreligioon*, *loomulik religioon* ja *implitsiitne religioon* lisavad arvamuse, et religioon üldse põhineb inimese kaasasündinud võimel usuks. Need mõisted märgivad kõikidele inimestele seesmiselt omast usklikkust, mille väljendusvorm on aga muidugi erinev, sõltudes kultuurikeskkonnast, olgu see siis kollektiivne või individuaalne.

Religiooni individualiseerumist kinnitavad ka empiirilised andmed. Traditsioonilise usulise eneseväljenduse asemele otsitakse uusi. Näiteks segatakse kristlik keel teaduslikuga ja rikastatakse mõistetega, mis on võetud muudest religioossetest allikatest. Kasutatakse termineid, mis on traditsioonilistest avatumad ja ebamäärasemad, näiteks jumala- või teispoosuskujutluste väljendamisel.¹⁰⁸ Uurimus Inglismaalt näitab, et samal ajal kui kristlikud uskumused vähenevad, eriti mis puutub usku personaalsesse jumalasse või Jeesus Kristusesse kui jumala pojasse, on mittetraditsioonilised ja esoteerilised uskumused, nagu näiteks reinkarnatsiooniidee või astroloogia, ehkki endiselt vähemuses, säilinud stabiilselt poole sajandi jooksul.¹⁰⁹ Üleriigiline uurimus Madalmaadest kinnitab, et veerandil hollandlastest on mingeid kogemusi alternatiivses usulises valdkonnas: nad loevad astrooloogilist kirjandust, usuvad ümbersündi, tegelevad joogaga.¹¹⁰ Samad suundumused valitsevad ka mujal Euroopas. Peale selle on hulk inimesi veel innustunud budistlikku või hinduistlikku algupära meditatsioonidest ja uue vaimsuse ideedest, nad huvituvad esoteerikast, paljudel on ebatavalisi religioosseid kogemusi jne.¹¹¹ Andmeid selle kinnituseks on toodud Saksamaalt, Austriast, Šveitsist, Rootsist, Norrast ning mujaltki. Individualiseerumine tähendab ka religiooni humaniseerimist, kus hirm ja terror patu ning põrgu ähvardusena on pehmenenud ning rõhk kannatusel, kurbusel ja piinal asendunud rõõmuga.¹¹²

Kahtlemata on individuaalne usk alati olemas olnud. Tavaliselt kujutas see endast kollektiivse usu isiklikku tõlgendust ning seda kontrollis seesama kollek-

¹⁰⁷ D. Pollack, 1996, S. 57.

¹⁰⁸ R. Campiche, Is religion handed down?, The European Conference on Christian Education "Through the Eyes of a Child: Living and Learning Together in Faith", 7–13 May 2001, Santa Severa, Italy, pp. 11–14.

¹⁰⁹ R. Gill, K. Hadaway, P. Marley, Is Religious Belief Declining in Britain? – Journal for the Scientific Study of Religion, 1998, 37:3, p. 514.

¹¹⁰ J. Janssen, 1998, p. 111.

¹¹¹ H. Knoblauch, Europe and Invisible Religion – Social Compass, 2003, 50:3, p. 271.

¹¹² J. Janssen, 1998, p. 114.

tiiv ja valitsev ideoloogia. Täna ses olukorras, kus nimetatud kontroll puudub, on igal inimesel avanenud võimalus kujundada oma usk, mis pole enam pelgalt traditsioonilise religiooni interpretatsioon. Usuline loovus leiab eneseväljenduse enamasti eklektika ja sünkretismi vormis, väga harva on tegemist millegi päris originaalsega. Inimeste sünkretistlikku omaloomingut tähistatakse järgmiste mõistetega: „tee-endale ise-religioon“ (ingl.k. *do-it-yourself-religion*), „lapi-tehnikas religioon“ (ingl.k. *patchwork religion*), „enesekeskne religioon“ (ingl.k. *self-centred religion*), „eritellimusel religioon“ (pr.k. *religion a la carte*), „brikollaaž“ (pr.k. *bricolage*) jne. Kindlasti tuleb veel kord rõhutada asjaolu, et inimest ei saa selles tegevuses vaadelda demiurgina, kes loob oma usku sotsiaalsest eimiskist. Osavõtt ühiskondlikust suhtlusest varustab indiviidi ühiselt tekitatud ja selles mõttes etteantud skeemidega,¹¹³ s.t. usulised ideed ja praktikad pole tavaliselt välja mõeldud (kuigi juhtub ka seda), vaid valitud selle rikkaliku pakkumise seast, mida võib leida religioosel turuplatsil. Individaalne on vaid nende uskumuste ja praktikate kombinatsioon ning erinevalt kristlikust traditsioonist pole see edasi antud ühelt põlvkonnalt teisele, vaid tuleneb individuaalsest valikust.¹¹⁴ See lähtub inimese enese huvidest, millest on saanud religiooni kujunemise põhialus.¹¹⁵ Ent valik pole juhulik või suvaline, see tehakse inimese isikliku kogemuse najal ja vastavalt sellele, mis tundub tõene ja usutav. Oma usk kujuneb religioossete otsingute käigus, enamasti ei saa seda pidada kavakindlaks ettevõtmiseks.

See, et uskumused on pigem valitud kui iseenesestmõistetavad, ei tähenda, et oma usust ei peetaks kinni,¹¹⁶ mistõttu pole põhjust arvata, et enamik tänapäeva inimesi on usu kaotanud ja amoraalsed. Nende usk ja moraal põhinevad lihtsalt järjest personaalsematel arusaamadatel ja veendumustel.¹¹⁷

Oma usu tunnuseks on samuti religiooselt oluliseks muutunud teemade kuulumine privaatsfääri. Kehalistest kogemustest, seksuaalsusest, teadvuse avardamisest, perekonnast, isiklikust õnnest ja heolust on saanud usuliste püüdluste kese. See on kaasa toonud religiooni psühholoogiseerimise, mis väljendub psühhoteraapia võtete kasutamises enesearendamise eesmärgil.

Lisaks sünkretistlikule omaloomingule, mis toetub isiklikule kogemusele, ning religioossete huvide koondumisele privaatsfääri määrab oma usu individuaalse olemuse viimse autoriteedi paiknemine inimeses endas, mitte jumalas, piiblis, kiriku traditsioonis ega usuliidrites. Inimene ise otsustab, mis on tema jaoks tõde. Just see on, minu meelest, oma usu peamine, olemuslik tunnus. Kui näiteks usulised autoriteetid üritavad inimestele peale suruda ebamugavat

¹¹³ M. Krüggeler, 1996, S. 233.

¹¹⁴ R. Campiche, 2001, p. 9.

¹¹⁵ O. Tschannen, Religion as a resource for the creation of personal identity in a secularized context – in *Secularization and social integration*, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), 1998, p. 253.

¹¹⁶ P. Berger, 2001, p. 449.

¹¹⁷ L. Halman, 1995, p. 438.

distsipliini, siis neid lihtsalt ignoreeritakse, nagu on juhtunud katoliku kiriku õpetusega sündimuse kontrollimisest.¹¹⁸

Oma usuga inimesi leidub nii religioossetes organisatsioonides kui ka väljaspool neid. Juhul, kui nad on kiriku liikmed, on nende usk enamasti segu kristlusest ja alternatiivsetest populaarsetest uskumustest. D. Pollack märgib, et tavaliselt ei kuulu sellised inimesed koguduse aktiivsesse ringi ning on kirikuga lõdvalt seotud.¹¹⁹ Ta väidab ka, et usuelu uusi vorme segatuna traditsioonilistega kohtab sagedamini protestantliku tagapõhjaga ja Ida-Euroopa maades, samal ajal kui katoliikliku taustaga ja Lääne-Euroopa maades on need rohkem vastandunud.¹²⁰ Juhul, kui oma usuga inimesed pole kiriku liikmed, ütlevad nad sageli, et on vaimsed, mitte religioossed. Religioon märgib nende jaoks midagi jäika, ebaloomulikku, dogmaatilist ja vägivaldset. Nagu näha, peegeldab selline hoiak vastumeelsust traditsioonilise ja kiriklikult organiseeritud religiooni suhtes.

Samas tuleb tõdeda, et sugugi mitte kõigil ei vallandu traditsioonilise religiooni taandumisega ühiskonnast usulise loomingu puhangut. Kindlasti on küllalt ka neid, kes ongi segaduses ega oska oma elu mõtestada või arvavad, et sellel polegi mingit kindlat tähendust ja eesmärki. Kahjuks pole mõõdetud, kui palju neid võiks olla.¹²¹ Elu mõtestamatuse põhjus on mõnevõrra selleski, et tänapäeva ühiskond, mis sunnib inimesi valima igas muus valdkonnas, ei sunni neid siiski valima ja otsustama religiooni omas.¹²²

1.3.3. Individualiseerumist toetavad suundumused

Sellised suundumused nagu sekulariseerumine, individualiseerumine, globaliseerumine, pluralismi kasv ning resakraliseerumine täiendavad ja soodustavad üksteist. Näiteks põhjustas kodanikuvabaduste nõudmine ja üksikisiku tähtsuse suurenemine ühe tegurina ilmlikustumist e. traditsioonilise religiooni mõju vähenemist ühiskonnas, mis omakorda andis inimesele usuvaldkonnas võimaluse ise valida ja otsustada.

Globaliseerumine e. üleilmastumine on samuti suundumus, mis annab hoogu individualiseerumisele ja vastupidi. Globaliseerumist on üldiselt mõistetud kui sotsiaalse suhtluse üha tõhusamaks muutunud protsessi, mille käigus varem rohkem või vähem üksteisest eraldatud inimesed, kultuurid, ühiskonnad ja

¹¹⁸ A. Aldridge, The sovereign consumer? Religious allegiance and disaffiliation in a detraditionalised world – Joining and Leaving Religion: research perspectives, L. J. Francis, Y. J. Katz (eds.), Gracewing, 2000, p. 10.

¹¹⁹ D. Pollack, 1996, S. 81.

¹²⁰ D. Pollack, 2003, p. 324, 333.

¹²¹ L. Halman, O. Riis, 2003, p. 12.

¹²² D. Pollack, 1996, S. 82.

tsivilisatsioonid on praeguseks reeglipärasel ja peaaegu katkematus kontaktis.¹²³ Vastastikune mõju ja suhtlus on muutunud nii tihedalt seotuks üle maailma, et võib rääkida ühest globaalsest ühiskonnast.¹²⁴ Globaliseerumise peamiseks määrajaks on olnud infotehnoloogia areng. Religiooni valdkonnas on üleilmne teabe levik kaasa toonud religioossete ideede ja praktikate liikumise ühest kultuurist teise nii organiseeritud kui ka organiseerimata vormis. Organiseeritud religiooni näiteks võiks tuua erinevate traditsiooniliste ja uute usundite ülemaailmse leviku. Organiseerimata religiooni globaalsest ilmnemisest annavad tunnistust eeskätt orientaalsetest usunditest, nagu budismist, hinduismist ja taoismist, pärit filosoofia, alternatiivmeditsiini ja mitmesuguste praktikate (nt. jooga, meditatsioon, feng shui jne.) üldtuntus. Üleilmses ulatuses levinud rikkalik religioosne pakkumine innustab tänapäeval osalema usugruppides või annab tõuke isiklikule religiooniloomingule. Individuaalsed otsingud aga soodustavad üha uute ideede ja praktikate ilmumist globaalsele areenile.

Kommunikatsioonitehnoloogia areng võimaldab ühise maailmavaatelise taustaga inimestel olla järjepidevas kontaktis, mis on tekitanud üleilmseid elektroonilisi ja virtuaalseid kogukondi. Nõnda on kommunikatsioonitehnoloogia arenedes kujunenud globaalne kultuur, kosmopoliitsete inimeste võrgustik, kes on avatud erinevatele kultuurilistele kogemustele.¹²⁵

Globaliseerumise üheks ilminguks on migratsioon, mis sai alguse linnade kasvust. Euroopa kontekstis oli esialgu tegemist sisemigratsiooniga, mis tõi kaasa linnade kasvu ja konfessionaalse kirevuse. Koloniaalmaade hõivamise käigus ja reisimisvõimaluste suurenedes käivitus ja intensiivistus ka välismigratsioon, mis on jätkunud tänaseni. Asudes ümber ühest kohast teise, tõid inimesed kaasa oma usulised tõekspidamised ja praktikad. Selle tagajärjel kujunes Lääne ühiskond pluralistlikuks, sealhulgas paljuusuliseks, ning traditsiooniline kristlus kaotas oma tõemonopoli. Seega muutis pluralism usulise tõe suhteliseks ja vahetatavaks, mis omakorda aitas jällegi kaasa individualiseerumisele, sest viimne autoriteet usu valdkonnas jäi üksikinimesele endale. Pluralismi tingimustes sündis ka selline nähtus nagu *religioosne turuplats*. Mõiste *turuplats* viitab nõudmisele, pakkumisele ja tarbimisele ning just need on tänapäeva usulise olukorra võtmesõnad. Kuna usuline nõudmine püsib ning üksikinimesed teevad ise oma valiku, on pluralismi tingimustes palju pakkujaid, alates vanadest soliidsetest konfessioonidest kuni äsjatekinud kultusteni ning usulist või vaimset lugemisvara pakkuvate kirjastusteni. Arusaadavalt on nende vahel kujunenud konkurents. Religioosne turuplats on muutuv, üsna stabiilsena püsivate suurte religioossete organisatsioonide kõrval alustavad ja lõpetavad tegevust arvukad väikesed organisatsioonid ning üksiküritajad, nagu näiteks gurud ja tervendajad. Religioosne tarbimine pole erinevalt traditsioonilisest

¹²³ P. Beyer, 1994, p. 2.

¹²⁴ P. Beyer, *The Religious System of Global Society: A Sociological Look At Contemporary Religion and Religions* – *Numen* 45:1, 1998, p. 3.

¹²⁵ M. Featherstone, *Global Culture*, London: Sage Publication, 1990, p. 239.

kristlusest üldjuhul teisi välistav, see tähendab et inimesed võivad kuuluda erinevatesse gruppidesse korraga. Muidugi esineb ka selliseid religioosseid organisatsioone, mis välistavad osalemise teistes ning valvavad kiivalt oma õpetuse puhtuse järele, nagu näiteks Jehoova tunnistajad. Usulised ideed ja praktikad, mis religioosel turuplatsil ringlevad, on pärit väga erinevatest allikatest.

Individualiseerumine võib anda tõuke ühiskonna resakraliseerimisele e. taaspühastamisele, mille varaseid ilminguid oodatakse ja tabada püütakse. Elu eesmärki ja tähendust otsides võib inimene avastada püha uuesti ka väljaspool religiooni valdkonda või mõtestada kõik teised eluvaldkonnad religiooselt. Sellisele võimalusele on viidanud E. Bailey, kes väidab, et inimeste religioosus on püsinud tänu implitsiitsusele, s.t. kaasasündinud ja loomuomasele võimele usuks. Leides rakenduse, saab implitsiitne religioon nähtavaks pühendumise, eesmärkide ja huvide koondumise ning sellele vastava elulaadi kaudu. Kristluse domineerimise sajanditel väljendus see tavaliselt kristluses. Tänapäevases muutunud olukorras võib implitsiitne religioon kasutada uusi väljendusvahendeid ja avalduda valdkondades, mis tunduvad traditsioonilise religiooniga võrreldes üsna harjumatud,¹²⁶ – näiteks rokk- ja popmuusikas, spordis, keskkonnakaitses, alternatiivmeditsiinis. Kui keegi pühendab oma peamised huvid ja eesmärgid rokkmuusikale ja kujundab sellest oma elulaadi, siis on rokkmuusika selle inimese religioon. Püha väljumine religiooni sfäärist ning selle esilekerkimine ikka ja jälle teistes sfäärides võib individuaalsete religioonide koondumise korral sotsiaalseteks liikumisteks põhjustada ühiskonna resakraliseerimist ning eri eluvaldkondade kokkusulamist. Ka P. Heelas on viidanud sellele võimalusele, et eluvaldkondade piirid hakkavad jälle hajusaks muutuma (ingl.k. *dedifferentiation*),¹²⁷ mille näiteks võiks tuua inimõigused (õigussüsteem ja religioon), ökoloogilise liikumise (keskkonnakaitses ja religioon) ja alternatiivmeditsiini (meditsiin ja religioon). Inimõigustes sisalduv religioosne komponent võib ilmsiks tulla näiteks eutanaasiajuhtumi puhul, kus kerkib küsimus, kas pidada pühaks kristliku institutsiooni ettekirjutusi, et elu on antud jumalast ja inimene ei või seda võtta ühelgi juhul, või südametunnistuse vabadust ja õigust valida, kas soovitakse antud tingimustel elu jätkata või mitte. Püha määratlejaks saab sellistel juhtudel kohus, mitte kirik.¹²⁸ Ökoloogilises liikumises võidakse kaitstav objekt või ka kogu planeet pühaks kuulutada jne. Püha väljumine religiooni valdkonnast toimub usuliste otsingute mõjul, mida võib pidada individuaalse religiooni kujunemise aluseks.

¹²⁶ E. Bailey, 'Implicit religion': what might that be? – *Implicit Religion*, Vol.1, 1998, pp. 10–14.

¹²⁷ P. Heelas, Introduction: on differentiation and dedifferentiation – *Religion, Modernity and Postmodernity*, P.Heelas (ed.), Oxford: Blackwell publishers, 1998, pp. 2–3.

¹²⁸ P. Hammond, Conscience and the Establishment Clause: The Courts Remake the Sacred – *Journal for Scientific Study of Religion* 35:4, 1996, pp. 365–366.

1.3.4. Religioosne otsing kui identiteediotsing

Mõistega *otsija* hakati 1960. aastate II poolel J. Loflandi ja R. Starki eeskujul tähistama potentsiaalseid pöördujaid, kes nägid religioonis võimalust oma elu muuta, kuid polnud veel ühegi grupiga liitunud. Mõneti erinevalt eelnevatest kirjeldas C. Campbell 1972. aastal otsijaid kui esoteerilise valgustumise poole püüdlejaid, kes kulgevad ühest kultusest ja liikumisest teise ning kelle jaoks sellel tegevusel on tähtis osa elus.¹²⁹ Seega märkis termin *otsijad* peamiselt kultuste liikmeid. Edaspidi hakati seda mõistet kasutama laiemalt, näiteks W. C. Roof iseloomustas otsijatena inimesi, kes ei soovi end usuliselt kindlalt määratleda ning väidavad enda kohta lihtsalt, et nad on *vaimsed*.¹³⁰ Otsijateks võib seega pidada neid, kes püüavad leida oma elule usulist tähendust ja eesmärki, kasvamist ja arenemist, lahendada probleeme ning rikastada elu, kuid nad ei tee seda traditsioonilisel viisil, rahuldudes tegevusega ühe koguduse raamides, vaid osalevad aktiivselt religioosel turuplatsil, kujundades ise oma usku.

Usu otsing on ühteaegu ka identiteediotsing, sest nii globaliseerumine kui ka individualiseerumine on kaasa toonud identiteediprobleeme. Globaliseerumise tõttu pole eri kultuuride, rahvuste ja religioonide piirid enam seal, kus varem ning enesemääratlus endistel alustel on raskendatud. Individualiseerumine on pannud kahtluse alla ja nõrgendanud kriteeriume, mille alusel moodustus minevikus *meie*, ühtekuuluvustunne, mis on samuti oluline komponent enesemääratluse kujundamisel.

Üksik inimene tasandil pakub ühiskonna killustumine erinevateks eluvaldkondadeks inimestele kahtlemata rohkem valiku- ja tegevusvabadust, kuid samas on see hakanud hajutama inimese personaalset terviklikkust. See on tekitanud segadust ning võib tõdeda, et süveneva individualiseerumise taustal on paradoksaalsel kombel üha raskem vastata küsimusele, kes ma olen ja kuhu ma kuulun. Ühiskonna funktsionaalsele diferentseerumisele vastavate rollide, mis küll soodustavad inimeste täielikku kaasamist ühiskondlikku ellu,¹³¹ ühendamine terviklikuks minaks on muutunud üha keerulisemaks.¹³² Kiirete muutuste tõttu pole inimestel kerge aru saada, mis toimub, näha pidevust tuleviku ja mineviku vahel, ning sellest lähtuvalt on raskem ka kujundada ühtset vaadet iseendast ja teada, kuidas peaks käituma. Seetõttu räägitaksegi identiteedikriisist, sest erinevad eluvaldkonnad võivad tõugata inimesi eri suundades, esitades vastukäivaid nõudmisi raskendades ja häirides identiteedi

¹²⁹ T. J. Lovat, K. Morrison, Disaffiliation and Affiliation – Joining and Leaving Religion: research perspectives, Gracewing, 2000, pp. 290–29; M. Warburg, Seeking the Seekers in the Sociology of Religion – Social Compass 48:1, 2001, p. 92.

¹³⁰ M. Warburg, 2001, p. 93.

¹³¹ D. Pollack, 1996, S. 62.

¹³² J. Larrain, Cultural identity, Globalization and History – Ideology and Cultural Identity, Cambridge, 1994, p. 147.

kujundamist.¹³³ Nõnda on kujunenud olukord, kus üksikinimene muutub küll üha tähtsamaks, kuid samas on teda aina keerulisem hõlmata tervikliku mina mõistega. Olukord on segane ja väsitav. Sellega rahul olla pole võimalik, sest inimene ise võib tunda end tähtsusetu ja ebavajalikuna. Olulised pole mitte üksnes tegevused ja kogemused, mida tänane maailm küllaga pakub, vaid ka nende terviklik mõtestamine, mis osutub, nagu näha, keeruliseks. Traditsioonilised enesemääratluse võimalused, mille najal seda varem sai teha, on aga tänaseks päevaks oma üldtunnustatud kehtivuse kaotanud.

Religioosne otsing väljendab traditsioonilise kristluse kriisi. Ent kas oma usk, mis on paljudel juhtudel eklektiline segu erinevatest usulistest ainetikest ning peegeldab seega üldist segadust ja killustumist, suudab anda tervikliku pildi maailmast ja inimese kohast elus? Vastus sõltub sellest, milline on oma usu sisu. Olgugi et eklektiline, võib see siiski sisaldada seostatud maailma-vaadet, mille alusel killud tervikuks ühendatakse.

¹³³ P. Beyer, 1994, pp. 61–62; M. Krüggeler, 1996, S. 217.

1.4. Paradigmade vahetus

1.4.1. Kristlik paradigma

Religiooni valdkond tänases Läänes elab läbi muutusi, mille ulatus on võrreldav antiikmaailmas kaks tuhat aastat tagasi toimunud muutustega. Toonase Lääne poolt vallutatud Idas kerkisid esile uued usundid, mis ujutasid Lääne üle. Uus-usundite tekkele andsid tõuke poliitiliste, majanduslike, õiguslike ja religioossete traditsioonide segipaisatus ning segunemine, mis viis laiaulatusliku sünkretismini.¹³⁴ Need usundid, sealhulgas kristlus, sündisid uuest ellusuhtumisviisist, mis peegeldas sügavat usaldamatust senise maailma ja selle elukorralduse vastu. Antiigis oli maailma nähtud harmoonilise tervikuna, mille kestmise tagatiseks oli jumalate ja inimeste vastastikune tegevus. Jumalad olid maailma loonud ja inimesed hoidsid riituste ja ohvritega alal looduse ringkäiku. Vastandlikud nähtused olid vaadeldavad ühe suure terviku seisukohalt. Nii võisid ka ühed ja samad jumalad olla kord heasoovlikud, kord pahatahtlikud. Näiteks lausub Vana Testamendi jumal (Jesaja 45, 7): „Mina valmistan valguse ja loon pimeduse, mina annan õnne ja toon õnnetuse, mina Issand, teen seda kõike.“ Sellisesse maailmanägemise viisi tekkis mõra. Maist elu hakati nägema puuduliku ja kannatust põhjustavana. Uue elutunde tinginud tegureid Idas oli palju: Lääne invasiooniga kaasnenud võõras valitsus, mõtlemine ja sotsiaalne korraldus, linnastumisest põhjustatud individualiseerumine, mis viis seniste inimestevaheliste suhete katkemiseni, pidev poliitiline ebastabiilsus. See kõik kinnistas dualistlikku maailmapilti, milles lõhe kulges heaks peetud vaimse ja halvaks peetud maise vahel. Valitsesid maailmalõpumeeleolud, lootus uue maailma loomisesse jumala poolt või koguni usk maistest sfääridest väljaspool asuvasse paremasse maailma. Semitlikke usundeid ennegi iseloomustanud patu- ja süüteadvus kerkis veelgi eredamalt esile. Kuna dualism ei lõhestanud üksnes maailma, vaid ka inimese vaimseks ja materiaalseks pooleks, hakkas levima askeetlus, mille siht oli maailmast ja selle pahedest lahti öelda. Selles seoses langes põlu alla seksuaalsus, mida antiikmaailm ei tundnud, selgeima väljenduse leidis see gnostitsismis. Et maailma nähti kurja, ebardliku paigana, oli uute inimeste sünnitamine siia väär, see oleks tähendanud jumalliku päritolu vaimu aheldamist kannatavasse ja ebatäiuslikku kehasse. Kristluse seisukoht selles küsimuses oli küll veidi leebem, kuid askeetlikud ideaalid olid sealgi kõrgelt hinnatud. Lunastus ja surematuus said kirjeldatud õhustikus peamisteks eesmärkideks, loodeti elule pärast surma või ülestõusmisele uuendatud ja paremas maailmas. Ka jumalakujutluses toimusid muutused. Lokaalsetest, üht piiratud ala valitsevatest ning kollektiivse ohverdamisrituaaliga austatud jumalatest kujunesid universaalsed lunastavad jumalad, kellega üksikinimene võis suhelda ka individuaalselt. Lunastavaid jumalaid kujutati läbinisti heasoovlikena. Näiteks

¹³⁴ K. Rudolf, *Die Gnosis: Wesen und Geschichte einen spätantiken Religion*, Göttingen, 1978, S. 304.

kaotas üks neist, jumal Jahve, oma senised deemonlikud jooned. Kujunesid välja misjonliku iseloomuga usutunnistusreligioonid ja lunastuspakkuvad müsteeriumkultused, mis sidusid ühe jumala austajad tugevaks osaduskonnaks. See oli eriti oluline suurlinnas, kus inimestel puudusid endised kogukondlikud toetavad sidemed. Inimene pidi suutma käia jumalike eeskujude järgi, muidu poleks ta leidnud päästmist. Ohvril põhinev suhe asendus usalduse, usu ja armastusega jumala vastu ning tema andunud teenimisega. Vaimsed ohvrid hakkasid välja vahetama materiaalseid ohvreid. Uus elutunne ei leidnud siiski kohe oma väljendusviisi, vaid kasutas sünkretistlikult olemasolevat usundilist materjali ning pani aluse arvukatele uutele usulistele liikumistele ja gruppidele. Kirjeldatud suundumused iseloomustasid mõistetavalt ka kujunevat kristlust.¹³⁵ Nõnda nagu praegu, kerkis ka sel perioodi esile hulgaliselt usulisi otsijaid, kes kulgesid mööda mitmesuguseid elutarkust ja usku pakkuvaid rühmi, nagu näiteks Justinus Märter, kes kirjeldas oma rännakuid ühest kreeka filosoofia koolkonnast teise, enne kui temast sai kristlane.¹³⁶

Kristlus on olnud läbi ajaloo sama mitmekesine nagu tänaselgi päeval, kuid selle keskne müüt ja hoiak maailma suhtes on säilinud püsivalt meie päevini. Müüti on defineeritud mitmeti. Lähtun I. Barbouri sõnastatud määratlusest, et müüdid on lood, milles on omavahel terviklikult ühendatud usulised sümbolid ja kujutlused,¹³⁷ mis võimaldavad teatud kindlal viisil maailma seletada. Need lood aitavad inimestel mõista maailma loomust, elu eesmärki ja tähendust ning oma kohta kogu loodu taustal. Lisaks sellele selgitavad need kurja ja kannatuse päritolu ning rolli. Müüdid aitavad kujundada terviklikku maailmavaadet, rahuldavad vajadust kindluse ja korra järele, mõtestavad ja väärtustavad individuaalseid ja sotsiaalseid kogemusi.¹³⁸ Kristlik müüt kulgeb teljel loomine-pattulangemine-lunastus-kohtumõistmine. See on lugu jumala loometööst ja tegudest ajaloo vältel langenud inimkonna päästmiseks ning lunastusteo õnnestumisest Jeesuses Kristuses.¹³⁹ Kuigi loodud n.-õ. jumala näo järgi, on inimese osa selles loos negatiivne, ta on eelkõige patustaja, jumala seadustest üleastuja, kes ise oma olukorda aktiivselt parandada ei saa, ent kes võib siiski kahetsedes, andeks paludes, meelt parandades ja jumala käskusid täites halastust pälvida. Jumalat kujutatakse sealjuures nõudliku, kuid armastava Isana, kelle karistuselgi on heasoovlik eesmärk. Ülima jumaliku armastuse märgiks on Kristuse kui jumala poja ristisurm ohvrina pattulangenud inimkonna eest. Lunastus tähendab lepitust, mis toimus Tema enese algatusel (2 Ko 5, 19): „kuna see oli Jumal, kes Kristuses lepitask maailma enesega ega arvestanud

¹³⁵ R. Doran, *Birth of a Worldview*, Boulder: Westview Press, 1995, p. 3.

¹³⁶ R. Doran, 1995, p. 4; M. Warburg, 2001, p. 95.

¹³⁷ I. G. Barbour, *Myths, Models and Paradigms*, New York: Harper Collins Publisher, 1976, p.19.

¹³⁸ M. Vegetti, *Inimene ja jumalad – Vana-Kreeka inimene*, Tallinn: Avita, 2001, lk. 283.

¹³⁹ S. J. Grenz, *Postmodernismi aabits*, Tallinn: Logos, 2003. lk. 166.

neile nende üleastumisi ning on pannud meisse lepitussõna.“ Inimesel on aga vabadus valida, kas kuuletuda jumalale ja tema arm vastu võtta või hüljata see ja elada patus. Vaatamata lunastusele valitseb kristluses Looja ja loodu vahel olemuslik erinevus. Inimene võib küll jumalat kogeda, ent mitte jumalikustuda. Inimene, kes end jumalaks kuulutaks, oleks kultuuriliste normide kohaselt lihtsalt hull.

Kristlik müüt tekkis sünkretistlikult sobitatud olemasolevatest usundilistest motiividest, mis väljendasid hellenismiajal kujunenud ellusuhtumist. Seda ise-loomustas semiitlik patu, süü ja puudulikkuse tunne ning sellest võrsunud patukahetsus ja püüd meelesparandusele, mis leidis lahenduse usus jumala armastusse ja lunastusse ning uueksaamise õpetuses. Jumala armu osalisena väärtustatakse inimeses selliseid omadusi nagu ligimesearmastus, andestamine ja eneseohverdus Kristuse lunastusohvri eeskujul. Inimese sihiks sellises olukorras on otsida jumalat ja täita tema tahet kuulekuse vaimus, et pälvida igavene elu. Ülimateks autoriteetideks kristluses on piibel, kirik ja traditsioon kui jumala tahte väljendajad ja nõuandjad, kuidas kristlasena elada. Jumala nõudmised ja inimese kuulekus on headuse moraalseks aluseks.¹⁴⁰ Dualistliku maailmapildi kohaselt on elu kristluses nähtud kui võitlust hea ja kurja vahel. Varasemal perioodil oli selles võitluses oluline osa jumala vastasmängijal saatanal, keda nähti ässitajana sõnakuulmatusele jumala vastu, hilisemal ajal aga jäi põhiroll inimese enda mässumeelse, kurjale kalduva ja rikutud loomuse kanda. Võitlus hakkas käima inimese vabastamise nimel irratsionaalsete tungide võimu alt ning looduse sõltuvusest, temalt oodati suutlikkust allutada end tahte abil enese-kontrollile.¹⁴¹

1.4.2. Tänapäev kui pöördeaeg

Nüüdisajal nõuab kristlik lugu üha enam tõlgendusi, sest sõnasõnaliselt on seda järjest raskem sobitada maailma seletamiseks. Selle näiteks on loomislugu piiblist, mille järgi jumal lõi maailma ning ükskord lõpetab tema ka selle olemasolu. Sama kehtib üksikisiku elu kohta, mille lõpus läheb inimene kas põrgusse või paradiisi. Seda skeemi ei usuta enam isegi peamistes kristlikes denominatsioonides, ainult fundamentalistid peavad sellest veel kinni. Inimeste jaoks on aja algus tänapäeval nii kauges minevikus, et selle üle on üldse võimatu mõelda, ning sellel pole lõppu, vaatamata ökoloogilise katastroofi ohule. Ka usus surmajärgsesse eksistentsi on toimunud muutusi. Kuigi usk hinge

¹⁴⁰ S. M. Tipton, *Getting saved from the sixties*, Berkeley: University of California Press, 1982, p. 3.

¹⁴¹ M. Weber, *Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim* – Akadeemia nr.12, 1993, lk. 2691.

surematusesse pole kuigivõrd vähenenud, usuvad väga vähesed põrgu olemasolusse.¹⁴²

Individuaalsel tasandil on kristlik müüt tugevalt psühholoogiseeritud. Näiteks Jeesuse ülestõusmist ei mõisteta kui ajaloolist sündmust, vaid pigem ülestõusnud Jeesuse kogemisenä Pauluse vaimus. Need on sümbolina väljendatud sisemise kogemuse lood. Lisaks sellele ei aktsepteerita kristlikku müüti enam tema terviklikkuses, vaid sellest on võetud meeldivamad osad, nagu armastav jumal ja Jeesus kui õpetaja ja hea inimese eeskuj. Sellised mõisted nagu *patt*, *lunastus*, *igavene hukatus* on jäänud tagaplaanile¹⁴³ või muutunud mõistetamatuks. Näiteks väidab Yves Lambert, et uurimisgrupp „Religioosne ja moraalne pluralism Euroopas“ jättis lunastust puudutavad küsimused välja, sest eeluringust selgus, et vaid kolmandik küsitletutest üldse taipas, mida see kristliku müüdi jaoks nii oluline mõiste tähendab.¹⁴⁴ Ühiskondlikul tasandil kaotas kristlik müüt oma domineeriva rolli juba varem, tänasel päeval on aga hakatud rääkima ka kristlikust identiteedikriisist. Kujunenud olukorra põhjuseks on kristliku paradigma kadumine või muutumine uue paradigma esilekerkimise tõttu. Nüüdisaeg kujutab endast uut pöördega oma kriisi, segaduste ja sünkretismiga religiooni vallas, mis said alguse juba 19. sajandil. Mitte ainult kristlik müüt, vaid kogu monoteistlik mudel on kriisis, mida näitab ka islami vastuvõetamatus. On iseloomulik, et vaatamata suurele sisserännanud moslemite arvule Läänes, on kohalike üleminek islamisse usuliste otsingute maastikul küllaltki haruldane nähtus.¹⁴⁵ Seega võib rääkida J. Le Goffi eeskujul pika keskaja lõpust: „See pikk keskaeg on kristluse valitsemise aeg. Kristluse, mis täidab ühtaegu nii religiooni kui ideoloogia funktsiooni [---] Mõistagi ei tähenda see seda, et kristlus oleks tänapäeval surnud või suremas, vaid seda, et 19. sajandist saati ei mängi ta meie ühiskondades enam säärast juhtrolli nagu 4. kuni 19. sajandini, ja seda, et ta on minetanud selle pea täieliku ideoloogilise monopoli, mis tal oli kogu eelneva perioodi vältel.“¹⁴⁶ Nagu näha, paigutab J. Le Goff kristluse domineerimise lakkamise 19. sajandisse, ent see protsess kestab veel edasi ning seega võiks rääkida pika keskaja pikast lõpust.

On otsitud põhjusi, mis viisid Euroopa just 20. sajandi II poolel kiirendatud sekulariseerumise ja traditsiooniliste väärtuste kriisini. Veel 19. sajandil saadeti Euroopast mittekristlikesse maadesse hulgaliselt misjonäre pöörama maailma valgustuslike arusaamade alusel metslusest tsivilisatsiooni rüppe, tänasel päeval on olukord aga pigem vastupidine. Euroopast on saanud religioossete uuenduste vastuvõtja Idast ning asi pole sugugi selles, et Lääs on tundma õppinud Ida filosoofiat (hinduistlikku, budistlikku ja taoistlikku filosoofiat) ja sellest end mõjutada lasknud. Kontaktid India ja Hiinaga olid juba sajandeid vanad. Nende

¹⁴² S. Bruce, *God is Dead*, Oxford: Blackwell Publishers, 2002, p. 19.

¹⁴³ B. Martin, 1987, S. 198.

¹⁴⁴ Y. Lambert, 1999, p. 321.

¹⁴⁵ S. Bruce, 2002, p. 131.

¹⁴⁶ J. Goff, *Pikk keskaeg – Vikerkaar*, nr. 4–5, 1998, lk. 102.

maade usundeid ja kultuure teati ja tunti, kuid mitte ülevõtmise, vaid misjoneerimise pärast.¹⁴⁷ Kristlike traditsioonide usaldusväarsuse kiire kadumise põhjuseks viimase poole sajandi jooksul on peetud hoopis poliitilisi ja sotsiaalseid assotsiatsioone, mida need hakkasid korraga tekitama: Lääne imperialism, seksism, rassism, autoritaarsus, dogmatism ja puritaanlus.¹⁴⁸ Arvestama peab kindlasti ka Euroopat räsitud kahte maailmasõda ja autoritaarsete režiimide kibedat kogemust, mis samuti panid kahtlema senistes traditsioonilistes väärtustes, sest ei aidanud neid sündmusi ära hoida. Kadus usk, et kristlus teab ainsana tõde ning on midagi täiuslikumat ja kõrgemat kui teised usundid. Imperialism kaotas seetõttu oma ideoloogilise aluse ning kujunes arusaam, et Läänel pole mingit õigust suruda oma kultuuri ja religiooni peale ülejäänud maailmale. Kristliku misjoni mõju oli vastupidine loodetule.¹⁴⁹ Vanad usundid nagu hinduism ja budism mitte ei kadunud, vaid uuenesid ja asusid tegema vastumisjonit kristluse enese eeskujul.

Lõpuks kujunes olukord, kus traditsioonilised väärtused ja kristlus olid minetanud oma autoriteedi nii Lääne ühiskonna sisemise arengu kui ka ajalooliste sündmuste tõttu. Optimism, mis oli seotud teaduse ja tehnoloogia arenguga, kadus samuti,¹⁵⁰ ent inimeste vajadus elu mõtestatuse ja eesmärgi järele ei olnud kadunud. Ühtäkki aga puudusid võimalused seda leida ja väljendada. Selle alusel võib väita, et meie aja uskmatuse ei tulene mitte niivõrd skeptitsismist või ükskõiksusest, vaid usu hääbumisest vanadesse kujutlustesse ja võime- tusest leida uusi. Kuid oli ja on tänagi hulgaliselt neid, kes selle võimetusega leppida ei tahtnud ning siirdusid uute väärtuste ja usuliste allikate otsingutele ning pöörasid omaenese ühiskonna minevikus pettununa pilgud endistest traditsioonidest võimalikult erinevate poole, eriti suured lootused sealjuures pandi Ida religioonidele.

1.4.3. Lääne idastumine

Lääne idastumine ei tähenda siinkohal mitte vürtse, jogurtit, siidi, joogat või punktmassaaži.¹⁵¹ Selle all ei tule mõista ka hindude ja budistide migratsiooni Läände ega isegi mitte Lääne inimeste liitumist hinduistlike või budistlike ühendustega, sest neid pole piisavalt palju kogu protsessi hõlmamiseks,¹⁵² vaid seni domineerinud traditsioonilise Lääne kultuurilise paradigma asendumist Ida

¹⁴⁷ S. Bruce, 2002, p. 123.

¹⁴⁸ S. Bruce, 2002, p. 132.

¹⁴⁹ S. Bruce, 2002, p. 124.

¹⁵⁰ C. Campbell, *The Easternisation of the West – New Religious Movements*, B. Wilson, J. Cresswell (eds.), London and New York: Routledge, 1999, p. 44.

¹⁵¹ C. Campbell, 1999, p. 41.

¹⁵² S. Bruce, 2002, p. 118.

omaga. Ida ideed on mõjutanud Läänt sedavõrd, et on põhjust rääkida paradigmatade vahetusest.¹⁵³

Eriti märkimisväärne on dualismi kadumine maise patuse loodu ja vaimse jumaliku maailma vahel. Ka hierarhilised süsteemid, mis olid sellele dualismile rajatud, on oma mõjuvõimu kaotanud. Kui kristlus on seni rõhutanud eluvormide ja maailmade eristatust, siis Ida vaatepunktist valitseb erinevuste pealispinna all olemuslik ühtsus. Kõik on laetud vaimsusega. Varasem vaade inimesest kui looduse peremehest, kes kasutab ja valitseb seda enda ellujäämise kindlustamiseks, on asendumas arusaamaga, et kõik on kõigiga seotud, inimene loodusega, vaimne psüühilise ja mõistus kehaga. Oma ühtekuuluvuse tõttu kogu olevaga võiks inimene tunda end kodus igas paigas ja iga inimesega, selle asemel, et analüüsida, sildistada, kategoriseerida, manipuleerida, kontrollida või kasutada maailma asju üksnes omaenda egoistlikke eesmärke silmas pidades.¹⁵⁴ Dualism on asendunud nii monismiga, mida võib mõista maailma kirevuse taandamisena ühele algele, näiteks kosmilisele energiale, kui ka lihtsalt lõputu mitmekesisusega, mis just sellisena on hinnatud. Dualismi hülgamine ja ükskõiksus sõnasõnalise tõe vastu ei tähenda samas sekulaarse kultuuri jaatamist. Kindlalt ollakse vastu materialismile ja ratsionalismile.¹⁵⁵ Idastumine tähendab ka transsendentse ja personaalse jumala kadumist ning asendumist immanentse ja impersonaalse jumalusega.¹⁵⁶ Maailm ja seega ka inimene ei asu jumalast väljaspool, vaid olemusühtses tervikus. Seal, kus personaalne jumal on alles, kujutatakse teda varasemast armastavama ja mõistvamana, pigem sõbra kui valitsejana. Üldiste suundumuste mõjul on nelipühiluses ja karismaatilistes liikumistes populaarne “jumal seespool”, mida kogetakse Pühast Vaimust sündimise ja Püha Vaimu kohaloleku kaudu.¹⁵⁷

Kristliku arusaama kohaselt on inimene pärast pattulangemist oma olemuselt kurjale kalduv ning õigel rajal suutnud püsida üksnes jumala halastava andeksandmise ja eneseohjelduse toel. Seega, mida rohkem inimene ennast kontrollib, seda paremaks ta saab. Kuid tänapäeval on patuse inimloomuse õpetuse asendanud veendumus, et inimene on oma põhiolemuselt hea. Halvaks teevad teda sotsiaalsed kogemused, nagu karistavad vanemad, materialistlik ühiskond, konkurentsi õhutav haridussüsteem jne. Arusaam patust kui inimese üldisest seisundist on muutunud uute vaadete valgusel mõistetamatuks. Dualismi ja patu mõiste hääbumine on kaasa toonud varem põlustatud keha ja seksuaalsuse taasväärtustamise. Religioossed otsingud ja praktikad hõlmavad tänapäeval ka neid. Askeetlikud ideaalid ja munklus on kogu maailmas hakanud vähenema.¹⁵⁸

¹⁵³ C. Campbell, 1999, p. 41.

¹⁵⁴ C. Campbell, 1999, p. 42–43.

¹⁵⁵ C. Campbell, 1999, p. 39.

¹⁵⁶ C. Campbell, 1999, p. 41.

¹⁵⁷ Y. Lambert, 1999, p. 322.

¹⁵⁸ Y. Lambert, 1999, p. 310.

Lääne lunastusõpetus on asendunud vaimse täiustumise õpetusega, mille võib olla mitmeid erinevaid eesmärke, näiteks Ida filosoofiatest pärit valgustumine, mis tähendab jõudmist ühtsuse kogemiseni universumiga. Praktikaid selleni jõudmiseks on levinud hulgaliselt. Samas võivad eesmärgid piirneda ka üksnes siinpoolse maailmaga: tervis, noorus, edu, rikkus jne. Institutsiooni, s.t. mõne religioosse organisatsiooni poolt tagatud lunastus on asendunud intuitsiooniga tõe äratundmiseks vaimse täiustumise või valgustumise teel. Kogudused kahanevad, samas kui otsijate hulk suureneb. Dualistlik vahetegemine uskliku ja uskmatu vahel on asendunud asukoha määratlemisega vaimse arengu redelil.

Idastumise protsessi puhul tuleb aga kindlasti rõhutada kahte asjaolu. Esiteks, Idast võetakse üle üksnes uuele elutundele sobivad ideed, ning teiseks, ülevõetud ideed on läänestatud. Näiteks hinduism, kust on laenatud monistlik jumalakujutus, karma- ja taassünniõpetus, jooga- ja meditatsioonitehnikad ning tantristlikud seksuaalpraktikad, sisaldab kõige selle kõrval ka Läänele tuttavlikku isikulise jumala tahte alistumist, kuulekust, askeesi, jumalapoolset päästet jne., mis pole leidnud mingit huvi ega vastuvõttu, välja arvatud ehk Hare Krišna kultus. Sama kehtib ka budismi kohta. Kõik, mis meenutab vähegi vana monoteistlikku mudelit, pole Läänes vaatamata korduvatele katsetele märkimisväärtset levikut saavutanud, näiteks buddha Amitābha austamine.

Ideed, mis on üle võetud Idast, on muudetud Lääne inimesele mõistetavaks, need pole enam ehtsad, sest tavaliselt ei ole ju eesmärk saada budistiks või hinduistiks, vaid leida uue elutunde väljendamiseks uus religioosne keel. Kõige põhjanevam erinevus Ida ja Lääne vahel on endiselt see, et Idas polnud inimese mina traditsiooniliselt väärtustatud, kuid Läänes on ta seda jätkuvalt ning veelgi olulisemal kohal kui enne. Sellal kui Idas mediteeritakse näiteks selleks, et minast kui illusioonist vabaneda, siis Läänes selleks, et mina kui oma tõeline olemus leida ja üles ehitada. Hea näide on Läänes populaarsust kogunud taassünniõpetus. Idas on hinnatud üha uuesti ja uuesti sündimist siia maailma negatiivselt ning valgustumise eesmärgiks on olnud ümbersüündide ahela katkestamine, Läänes aga väärtustatakse seda positiivselt kui uue elu võimalust ning valgustumise eesmärgiks on vaimne areng, mis kulgeb ühest elust teise.

Idastumise protsessi murranguliseks ajaks võib pidada 20. sajandi 60-ndaid aastaid, mil uued ideed saavutasid massilise ulatuse toonase vastukultuuri mõjul. See oli mäss senise elukorralduse ja väärtuste vastu igal tasandil, ka religiooni vallas, ning samas katse väljendada ja luua seda, mis võiks vana asendada. Paul Heelas meenutab: „Enamik meist, ka mina, kasutas omaenese leidlikkust, et luua kontakti millegagi, mida arvasime asuvat materiaalsest maailmast väljaspool. Me ei teadnud täpselt, mida me otsime, kuid nii me tegime.“¹⁵⁹ Kuigi puudusid selged sihid ja sõnad, oli otsingute alus – uus elutunne ehk mentaliteet – ometi kujunenud ning algas intensiivne valikute ning katsetuste aeg. Seda mentaliteeti võiks edasi anda kahe hoiakutepaarina: tunnete

¹⁵⁹ P. Heelas, *The New Age Movement*, Oxford: Blackwell Publishers, 1996, p. 51.

ja spontaansuse eelistamine mõistuspärasusele ja ettekirjutatud käitumisreeglitele ning terviklikkuse ja kohanemise eelistamine eristamisele ja muutmisele.

Esimene hoiak rõhutas vajadust väärtustada rohkem tundeid masinliku mõistuspärase tegutsemise asemel. Jõuti arvamuseni, et maailma, teisi ja iseennast tuleb vahetult kogeda, mitte taotleda kontrolli nende üle. Selle asemel, et olla pinguldatud, peaksid inimesed „laskma end lõdvaks“ ning see lõdvaks laskmine väljenduski 1960. aastate vastukultuuris kõiges: kõnes, riietuses, miimikas. Näiteks küllastas vastukultuur seksuaalse ja muusikalise elamuse sakramentaalse tähendusega niivõrd, kuivõrd need avasid tee ekstaatilisele kogemusele, mille sihiks oli vabastada inimene tehnilise mõistuse kammitsatest.¹⁶⁰

Teise hoiakuga vastanduti tehnoloogilisele aktiivsusele, mis näeb elu pideva probleemilahendava ettevõtmisena. Leiti, et sellisel moel maailma pideval ümbertegemisel ning uuesti kokku panemisel pole mingit mõtet, sest vastukultuuri seisukohalt maailm oligi juba koos. Samuti osutati sellele, et inimesed on Lääne ühiskonnas taandatud üksnes ülesannetele, milleks neid on eelnevalt koolitatud ja tööle võetud, ning inimisiku terviklikkus ja väärikus on seetõttu kannatada saanud. Vastukultuuris püüti inimele ja maailm jälle tükkidest kokku panna, olgu siis psühhoteraapilise mina-integratsiooni, mina ja teiste müstilise ühtesulatamise või ökoloogilise liikumise vormis. Sotsiaalse väljenduse sai see kommuuni ideaalis.¹⁶¹ Vastukultuur hülgas ka saavutuste eetika, mis pidas tähtsaks staatust, rikkust, võimu ja karjääri.¹⁶²

Ida monistlik-holistlik paradigma sobis paremini moodsa mõtlemisega ja uue elutunde väljendamiseks ega osutunud teaduse poolt nii haavatavaks kui traditsiooniline Lääne monoteistlik-dualistlik mudel.¹⁶³ Samas on Ida paradigma mõjutanud ka kristlust. Hoiakud, mis kujunesid 1960. aastatel, on jõudnud täna-seks päevaks ka sinna. Vastuvõetavaks kristluse puhul sai selle liberaalne, inklusiivne, maakera-armastav ja pigem paganlik suund, nagu näiteks keldi kristlus ja muud varasemad vormid.¹⁶⁴ Idastumine seisneb sel juhul sisemise, müstilise eelistamises välistele autoriteetidele, nagu piibel või kirik. Kuid traditsiooniline Lääne religioon ja progressivism on asunud kaitsele. Ka islamit, mis põhineb samuti monoteistlikul mudelil ning kujuneb järjest mõjukamaks jõuks Läänes, ei saa ignoreerida. See võib aidata süüdata kristliku fundamentalismi reaktsiooni idastumise vastu.

¹⁶⁰ S. M. Tipton, 1982, p. 21.

¹⁶¹ S. M. Tipton, 1982, p. 22.

¹⁶² S. M. Tipton, 1982, p. 23.

¹⁶³ C. Campbell, 1999, p. 44.

¹⁶⁴ S. Bruce, 2002, p. 132.

1.4.4. Uue vaimsuse paradigma

1960. aastate vastukultuuri vaimsetest otsingutest ja katsetustest kujunes omapärane nähtus – kultuslik miljöö,¹⁶⁵ kus ebapüsivad kultused tekivad ja kaovad ning vaimsed otsijad valivad ning vahetavad gruppe või kuuluvad mitmesse gruppi korraga.¹⁶⁶ Kultust võib selles seoses määratleda väikese usugrupina, mida iseloomustavad ideed ja praktikad (näiteks esoteerilised, psühhoteraapilised jne.), mis ei hõlma privaatsel moraali aspekte nagu sektis. Kultuslikust miljööst arenes selle eneseteadvuse tekkimise käigus *new age*'i mõtteviis,¹⁶⁷ mida iseloomustab minavaimsus.¹⁶⁸ Viimase alusel on kujunenud ka *new age*'i ehk uue vaimsuse müüt. Kultuslikku miljööd võib pidada religioosse turuplatsi osaks.

New age'i müüti pole eksplitsiitsel kujul olemas. Piiblile vastavat pühakirja, mis sisaldaks sõnaselgelt väljendatud müüti, uue vaimsuse liikumises ei kohta. *New age*'i müüt esineb implitsiitsel kujul uue vaimsuse ulatuslikus kirjanduses.

New age'i müüt on laenanud teadusest evolutsiooniteooria ning kujundanud selle ümber vaimse evolutsiooni õpetuseks. Mihaly Csikszentmihalyi on väitnud, et kindlatel kontseptuaalsetel mudelitel, mida kasutatakse maailma selgitamiseks, on aja möödudes tendents muutuda müütideks, ning just evolutsiooniteooria on see, mis pakub kõige vägevamat müüditulist struktuuri meie ajale.¹⁶⁹ Ent evolutsioonimüüt ei inspireerinud kultuurilisi väljendusvahendeid seni, kuni see rikastati Ida õpetuste, eriti hinduismist ja budismist pärit karma- ja reinkarnatsiooniideega, ning kogu loodut haaravale arengule lisandus ka vaimne mõõde.¹⁷⁰ Teaduslik evolutsiooniteooria, mis oli vastanud küsimusele kuidas, hakkas pärast seda vastama küsimusele miks, hõlmates tähenduse ja eesmärgiga seonduvat.¹⁷¹ *New age* sakraliseeris seega idastumise protsessis sekulaarse teadusliku teooria ning muutis selle müüdiks.

Uue vaimsuse tuumloo keskseks tegelaseks on mina, kes on hõivanud senise jumala koha. Mina võib mõista sädemena suurest Universaalsest Minast, kosmilisest energiast vms-st, kogu maailma algallikast. Seega jumal ei puudu uue vaimsuse müüdist, kuid tema roll pole aktiivne. Lugu räägib sellest, kuidas mina kogeb vaimset evolutsiooniprotsessi ning liigub vaimse arengu madalamatelt astmetelt kõrgematele läbi arvutute elude sellel planeedil või lõpututes

¹⁶⁵ W. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1996, p. 17.

¹⁶⁶ C. Campbell, *The Cult, the Cultic Milieu and Secularization – A Sociological Yearbook of Religion in Britain* no.5, 1972, pp. 121–123.

¹⁶⁷ W. Hanegraaff, 1996, p. 17.

¹⁶⁸ P. Heelas, 1996, p. 2.

¹⁶⁹ M. Csikszentmihalyi. *The Mythic Potential of Evolution – Zygon. Journal of Religion & Science* 35:1, 2000, pp. 26–29.

¹⁷⁰ M. Csikszentmihalyi, 2000, p. 33.

¹⁷¹ I. Hexam, K. Poewe, *New Religions as Global Cultures*, Boulder: Westview Press, 1997, p. 93.

teistes dimensioonides. *New age*'i õpetuse järgi loob iga inimene vastavalt karmale ise oma elukäigu, mis saab alguse juba enne sündi, kui valitakse vanemad ja arenemiskeskkond, ning jätkub pidevalt kogu elu jooksul. Et inimesed arvatakse olevat võõrdunud oma minast, siis on inimese loodud elu ja maailm tihti piinarikkad ja põhjustavad kannatusi, millesse suhtutakse kui vajalikku „õppimiskogemusse“. Mida rohkem on vaim arenenud, seda rahuldavama reaalsuse ta suudab endale luua.¹⁷² Mina kui inimese tõelise loomuseni jõudmist takistab aga ego ehk sotsialiseerimise käigus „saastatud“ ettekujutus endast,¹⁷³ mis varjutab vaimsed sihid ning asendab need materialistliku ühiskonna normide poolt ettekirjutatud ning pealesurutud eesmärkidega, mis viivad inimese eksiteele.¹⁷⁴ Seega nähakse inimest moonutatud psüühikaga, paratamatult haigena. Ent seda olukorda saab muuta, kui inimene loobub egost ning otsib kontakti oma tõelise minaga ehk sellega, kes ta sisemiselt, vaimselt olemuselt on. Kogeda mina tähendab *new age*'i kontekstis kogeda jumalat, kõiksuse allikat, Kristuse teadvust, sisemist last jne. vastavalt sellele, kuidas keegi seda nimetab. Sisemist maailma peetakse tõelise elujõu, loovuse, armastuse, rahu, tarkuse, jõu ning autoriteedi allikaks.¹⁷⁵ Selleks, et vabastada mina ego türannia alt, pakutakse *new age*'is suurt hulka vaimseid õpetusi ja tegevusi,¹⁷⁶ millest enamik on ühtlasi ka tervenduspraktikad. Seega on loomine, lunastus ja kõrgeim autoriteet inimese enda valduses, erinevalt kristlikust õpetusest, mille järgi need asuvad jumalas.

W. Hanegraaffi meelest viib *new age*'i müüdi minakesksus solipsismi. Igaüks elab oma suletud vaimses maailmas.¹⁷⁷ Lisaks sellele arvab ta, et mina tuumsümbolina takistab religioosel liikumisel toimimast usulise kollektiivina, mistõttu pole midagi imestamisväärset selles, et *new age* on jäänud siiani võrgustikuks.¹⁷⁸ Siiski võib neile seisukohtadele vastu vaielda. Holistlik maailmakäsitus uue vaimsuse liikumises seob kogu elava omavahel üheks tervikuks, milles üksikosa mõjutab tervikut ja vastupidi. Kõik on omavahel läbi põimunud. Usutakse, et inimsaatusi ühendavad ja kujundavad karmasidemed, järelikult võib ka *new age*'is kujuneda ühtne kooslus, mida tõendab ka edukalt tegutsevate kommuunide olemasolu.

Kuna *new age*'i müüti pole selgesõnaliselt esitatuna olemas, võib seda võtta kui skeemi, millel põhinevad arvukad seletused maailma, jumala ja inimese kohta uues vaimsuses. Tuleb arvestada ka seda, et *new age*'i müüt on alles kujunemisejärgus. Lisaks Ida usunditele ja Lääne teadusele kasutatakse ka teisi allikaid, et oma elutunnet väljendada. Populaarsed on veel loodusrahvaste

¹⁷² W. J. Hanegraaff, 1999, pp. 154–156.

¹⁷³ P. Heelas, 1996, p. 2.

¹⁷⁴ P. Heelas, 1996, p. 18.

¹⁷⁵ P. Heelas, 1996, p. 19.

¹⁷⁶ P. Heelas, 1996, p. 20.

¹⁷⁷ W. Hanegraaff, 1999, p. 156.

¹⁷⁸ W. Hanegraaff, 1999, p. 155.

usundid, esoteerika, ulme jne. Vaimse arengu teel katsetatakse praktikaid, mis on niisamuti laenatud erinevatest kohtadest. Ida usunditest on võetud meditatsioonitehnikad, loodusrahvaste usunditest šamanistlikud praktikad, esoteerilistest õpetustest maagiavõtted ning psühholoogiast psühhoteraapiad, kõik need on rakendatud vaimse arengu teenistusse eesmärgiga jõuda oma tõelise minani. *New age* on küll sünkretistlik nähtus, kuid sugugi mitte „sodipott“, kuhu suvalisi asju sisse loobitud. Religioosse materjali valik ja omavaheline sobitamine toimub kindla elutunde ja müüdi alusel. *New age* toimib nii kultuse kui ka individuaalsel tasandil ning hõivab osa religioosest turuplatsist, mis üldjoontes on jagatud kahe – monoteistliku ehk kristliku ja monistliku ehk *new age*'i – paradigma vahel.

Seega võib kokkuvõtteks öelda, et religiooni valdkonnas on käimas põhjapanev muutus, paar tuhat aastat domineerinud ja kristluse aluseks olnud monoteistlik-dualistliku paradigma kõrvale – või ka asemele, aeg näitab – on astunud uus, monistlik-holistlik paradigma, mis esineb uue vaimsusena kultusliku miljöö vormis.

RELIGIOON EESTI ÜHISKONNAS 20. SAJANDIL

2.1. Usuline olukord esimesel iseseisvusajal

2.1.1. Kirikuajalooline taust esimesel iseseisvusajal

Eesti luterlik kirik iseseisvus varem, kui loodi Eesti riik. Esimesest kirikukongressist, mis peeti Tartus 31. maist – 1. juunini 1917, võttis osa vähemalt 322 inimest Eesti- ja Liivimaalt ning Venemaa eesti asundustest. Osavõtjate hulgas oli 294 hääleõiguslikku saadikut.¹⁷⁹ Luteriusu kogudused koondati üheks organisatsiooniks ja nimetati Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikuks ning 1919. aasta põhikirja alusel võeti suund „vaba rahvakiriku“ arendamisele, mis sisuliselt tähendas riigist lahutatud, iseseisvat kirikut¹⁸⁰ ja mille struktuurides rakendati demokraatliku parlamentarismi põhimõtet.¹⁸¹ Sellega said alguse ümberkorraldused, ent kiriku lõplik väljakujunemine võttis veel aega. Kiriku demokraatlikku juhtimisprintsipi piirati 1934. aastal vastuvõetud uue „Kirikute ja usuühingute ning nende liitude seadusega“, mis andis rohkem võimu piiskopile ning loodud kiriklikele valitsemisorganitele. 1920. aastate algul muutus pastorite rahvuslik koosseis. Eestlastest vaimulike arv hakkas ületama sakslastest vaimulike oma.¹⁸²

Eesti õigeusu kirik sai autonoomia Moskva patriarhaadist 1917. aastal ning 1923. aastal võeti „Eesti õigeusu metropoolia“ iseseisvana Konstantinoopoli kanoonilisse alluvusse. Loodud Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku põhikiri kinnitati 1926. aastal.¹⁸³

Vabakogudused, nagu priilased, irvinglased, baptistid, lätadiuslased, adventistid, evangeeliumi kristlased, metodistid jne., said märksa laiema tegutsemisvälja, kui neil oli olnud Vene valitsuse all, ning 1920.–1930. aastatel lisandus Eestis veel uusi usuühendusi, näiteks nelipühilased, Jehoova tunnistajad, taarausulised jt. Tekkis ka mitmesuguseid usuga seotud liikumisi ja seltse.¹⁸⁴ Alternatiivsete religioossete ideedega esinesid teosoofia ja antroposoofia.

Endistele saksa ja vene kultuurimõjudele vastukaaluks algas ühiskonnas eestistamise protsess, mis haaras ka kirikuid. Uus rahvakirik vastandati tollase

¹⁷⁹ R. Saard, Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917, Helsinki, 2000, lk. 290.

¹⁸⁰ O. Sild, V. Salo, Lühike Eesti kirikulugu, Tartu, 1995, lk. 120.

¹⁸¹ R. Saard, 2000, lk. 309.

¹⁸² M. Ketola, The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939, Helsinki, 2000, p. 330.

¹⁸³ J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, Tartu, 2001, lk. 145.

¹⁸⁴ J. Plaat, 2001, lk. 145.

retoorika järgi endisele „sunnil ja võimul“ püsinud härras- ehk saksakirikule.¹⁸⁵ Püüti vabaneda ka saksa teoloogia mõjudest. Esimese kirikukongressi järel kirjutas Johan Kõpp Harald Põllule oma lootusest, et kirikus on alanud protsess, mis peaks eestlased hingeliselt vabaks tegema sellest „rõhuvast survest, mida meie just kiriku ja usuelus Saksa poolt tunneme“.¹⁸⁶

Õigeusu kirikus püüti lahti saada venelikust ning koguduste elu muuta eesti-pärasemaks, eriti eestikeelsete laulude, jutluste ja liturgia osas. Mõnes koguduses hakati noori isegi leeritama.¹⁸⁷ Uuendused tekitasid vastuseisu venelastest koguduseliikmetes, kes nägid selles protestantismi sisseimbustumist õigeusku.¹⁸⁸ Suhtumine õigeusku kui „vene usku“ säilis aga eestlaste seas ja võis olla üsna vaenulik, kuigi enamik õigeusu kogudustest olid eesti kogudused.¹⁸⁹ Ka jõupingutused luua EELK-st rahvuslik kirik kandsid vaid osaliselt vilja. Kuigi 1930. aastate lõpul oldi eesmärgile lähedal, ei jõutud Teise maailmasõja puhkemise ja järgnenud Nõukogude okupatsiooni tõttu sellega lõpule. Sakslaste käest võeti küll üle kiriku organisatsioon ja täideti ametikohad eestlastest pastoritega ning kirikusse kuulus 80% rahvast, kuid sellest ei jõudnud siiski kujuneda rahvusliku identiteedi osa.¹⁹⁰ Saksa teoloogia mõju kirikus jäi püsima kogu iseseisvusaja jooksul,¹⁹¹ sest eesti teoloogiat, mis oleks võinud selle kõrvale tõrjuda, ei sündinud.

Suurte kirikute usuelu ei olnud nii elav kui vabakoguduste oma, kuhu inimesed tulid enamasti EELK-st. See andis põhjust luteri ja vabakoguduste vaimulikele vastastikuseks kriitikaks, eriti äge oli võitlus Lääne-Eestis ja saartel, kus vabakoguduste mõju oli suurem.¹⁹² Vabakoguduse liikmeid oli küll kirikute liikmetega võrreldes vähe, ent nende tegevus ja aktiivsus olid märkimisväärsed. Nad rõhutasid usklikkoguduse vajadust ning tegid tõhusat kuulutustööd.¹⁹³ Vabakoguduste levik sundis luterlikke kirikutegelasi otsima vigu ka oma töös ja teid nende parandamiseks, eelkõige mõeldi sellele, kuidas muuta kirikut rahvalähedasemaks.¹⁹⁴ Riigisisisest oikumeenilisest tegevusest tol perioodil veel rääkida ei saa.¹⁹⁵

¹⁸⁵ M. Ketola, 2000, p. 59.

¹⁸⁶ R. Saard, 2000, lk. 306.

¹⁸⁷ O. Sild, V. Salo, 1995, lk. 127; T. Karjahärm, V. Sirk, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940, Tallinn: Argo, 2001, lk. 117.

¹⁸⁸ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 117.

¹⁸⁹ J. Plaat, 2001, lk. 161.

¹⁹⁰ M. Ketola, Some Aspect of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918–39 – Religion, State & Society, 27:2, 1999, p. 243.

¹⁹¹ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 110.

¹⁹² J. Plaat, 2000, lk. 154.

¹⁹³ J. Plaat, 2001, lk. 163.

¹⁹⁴ J. Plaat, 2001, lk. 155.

¹⁹⁵ I. Kurg, Oikumeenilise liikumise kajastamine Eesti kirikuelus – Usuteaduslik Ajakiri, nr.1, 2004, lk.70–72

1934. aasta rahvaloendusel tuli igalt inimeselt küsida, millist usku ta omaks peab. Selgus, et luteri usku pidas omaks 78,2% ja õigeusku 19% rahvast (alla 16-aastaste usk märgiti nende vanemate ütluste järgi). Seega valis enamik (97,2%) Eesti elanikest ühe kahest suuremast kirikust. Baptiste, adventiste, metodiste ja evangeliste kokku oli 1,5%. Usuta inimeseks nimetas end 0,7%.¹⁹⁶ Rahvaloendus annab tunnistust sellest, et peaaegu 100% elanikest kinnitas oma seotust ühe või teise kristliku uskkonnaga. J. Plaat aga rõhutab siinkohal, et pühendunud usklikke või aktiivsete koguduseliikmete arv oli tunduvalt väiksem,¹⁹⁷ ning tuginedes luteri kiriku liikmemaksu tasunute ja õigeusu kirikus armulaual käinute arvudele, millele on lisatud teiste kristlike uskkondade liikmed, saab ta aktiivsete usklikke hulgaks 1934. aastal 27,1% elanikest.¹⁹⁸ Võib küll nõustuda J. Plaadiga selles, et kõik, kes nimetasid end luteri või õigeusu pooldajaks, polnud aktiivsed koguduse liikmed, kuid nõus olla ei saa sellega, et luterlaste usklikkuse määra üle otsustatakse üksnes liikmemaksu tasumise järgi. Juba esimese kirikukongressi ajal, kui vaieldi EELK tuleviku üle, kerkisid kahtlused kiriku sissetulekute osas, sest arvati, et eestlastele on raske selgitada, et nad peaksid kirikule midagi maksma, kuna neil puudus kogemus ja kasvatus vabatahtlikult „koormaid kanda“.¹⁹⁹ Hilisem elu andis neile kahtlustele kinnitust. Võib arvata, et liikmemaksu tasumata jätmine ei pruugi tingimata näidata usuleigust, veelgi vähem kristliku maailmavaate puudumist. Samas tuleb arvesse võtta, et kirikliku religioossuse juurde võis siiski kuuluda korralikult makse maksva kodaniku kuvand.

Kirikuga seotus oli tol ajal veel loomulik ning asjaolu, et peaaegu 100% Eesti elanikest pidas omaks ühte kahest suuremast kirikust, ei ole mõtet hinnata üksnes kombeusu märgiks. 1930. aastatel elas veel kaks kolmandikku rahvast maal²⁰⁰ ning seal oli kirik endiselt kogukonna osa. Maailma seletati kristlike põhimõtete järgi, eriti mis puudutab moraali ja igavikuküsimusi. Ühiselu sai püha mõõtme selle kaudu, et aasta- ja elutsükli kajastati kirikus. Inimese kõik olulisemad elusündmused, nagu sünn, abiellumine ja surm, olid seotud kiriklike talitustega. Külätühiskonnas oli omavahelises läbikäimises oluline roll ka igapäevaelusel jumalateenistusel, kus pärast selle lõppu sai arutada kohalikke uudiseid. Oma osa tavade püsimisel oli ka sotsiaalsel kontrollil,²⁰¹ sest kirikust väljaastumine ei käinud kokku ettekujutusega usaldusväärsest ühiskonna liikmest. Seda näitab ka asjaolu, et ei põhiseadusega kehtestatud usuvabadus ega 1925. aastal vastu võetud „Usuühingute ja nende liitude seadus“, mille järgi

¹⁹⁶ H. Reiman, Kirikuelu 1930–34 – Eesti Statistika, Nr.158 (1)-169 (12), Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 126.

¹⁹⁷ J. Plaat, 2001, lk. 150.

¹⁹⁸ J. Plaat, 2001, lk.153.

¹⁹⁹ R. Saard, 2000, lk.296–297.

²⁰⁰ Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1 III 1934 rahvaloenduse andmed, Vihk II Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 121.

²⁰¹ P. Valk, Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 112.

„usuühingusse kuuluvuse ja sellest väljaastumise üle otsutab iga isik ise“,²⁰² ei toonud kaasa luteri ega õigeusu kiriku liikmeskonna märkimisväärsset vähene-mist.

2.1.2. Suhtumine usku. Teaduslik-materialistlik maailmavaade

Eesti elanike suhtumisest usku esimesel iseseisvusajal annab tunnistust 1923. aasta rahvahääletus usuõpetuse küsimuses. Hääletuse korraldamine näitab, et usuõpetus polnud enam iseenesestmõistetav vasakpoolsete usuvaenulike vaa-dete leviku tõttu, eriti haritlaskonnas. Eelnev kihutustöö nii usuõpetuse poolt kui ka vastu oli väga äge, mis näitab, et küsimus oli mõlemale poolele oluline. Hääletamas käis 66,2% hääleõiguslikest kodanikest, 71,9% neist olid usu-õpetuse poolt ja 28% vastu,²⁰³ mis tähendab et 47% – peaaegu pooled – hääle-õiguslikest kodanikest pidasid vajalikuks usuõpetuse õpetamist koolis, neile oli see endiselt normväärtus, mis tuli tingimata edasi anda järgmisele põlvkonnale. Järelikult ei iseloomustanud usuvastased meeolud rahvast tervikuna. Pärast rahvahääletust taastati vahepeal kaotatud usuõpetus küllalt kiiresti kõikides koolides ning tundidest võttis osa enamik õpilasi – 86,3%,²⁰⁴ kuigi see oli vaba-tahtlik.²⁰⁵ Loobujate hulgas olid tavaliselt juutide ja lahusuliste lapsed.²⁰⁶

Usuõpetuse vastu oli rahvahääletusel 18,5% hääleõiguslikest kodanikest, mis toonaseid olusid arvestades laseb oletada veendunud ja aktiivsete teaduslik-materialistliku maailmavaate ning liberaalsete ja vasakpoolsete ideede kandjate hulka ühiskonnas. Usuvastaste või selle suhtes ükskõiksete arvule aitavad valgust heita ka andmed kiriklikest talitustest loobunute kohta. 1930–1933 ei ristitud luteri ega õigeusu kirikus 28% sündinud lastest, ei maetud 13% surnuist ega laulatatud 28% abieludest.²⁰⁷ Tuleb aga jällegi silmas pidada, et nende seas olid ka teiste usundite või konfessioonide liikmeid.

Esitatud arvud annavad aimu algava sekulariseerumise ulatusest. Kuigi teaduslik-materialistlik maailmavaade oli esimesel iseseisvusajal vähemuses, hakkas see järk-järgult rahva seas aina enam süvenema ja levima. Otsustava tähtsusega oli siinjuures eesti haritlaste mõju ja tegevus. Kuigi haritlaskond oli oma hoiakutelt üsna mitmekesine, iseloomustas neid üldiselt tol ajal moodne positivistlik loodusteaduslik maailmavaade, mis sisaldas evolutsiooniõpetust ja usku igavesse, vältimatusse ja piiritusse arengusse. Progressi nähti väljendumas teaduse ja tehnika ning inimese emantsipatsiooni ja demokraatliku valitsus-

²⁰² Riigi Teataja 1925, Nr. 183/184, lk. 1051.

²⁰³ P. Valk, Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos, Tallinn: Logos, 1997, lk.28–33.

²⁰⁴ P. Valk, 1997, lk. 38.

²⁰⁵ P. Valk, 1997, lk. 34.

²⁰⁶ P. Valk, 1997, lk. 70.

²⁰⁷ H. Reiman, 1935, lk. 128.

süsteemi võidukäigus.²⁰⁸ Sellises maailmapildis polnud jumalal enam kohta. Arvati, et teadus on religiooniga lepitamatus vastuolus.²⁰⁹ Eesti haritlaste tervikuna oli omane rahvuslik ideoloogia, mis kehtis nii liberaalide, sotsialistide kui ka konservatiivide kohta.²¹⁰ Eesti rahvuslus oli kantud saksavastastest hoiakutest ning kirik, mille vaimulikud olid olnud sajandite vältel saksa soost ja valitsevast seisusest, seostus sakslusega. Haritlaste seas olid kuni 1924. aasta kommunistide riigipöördekseni küllalt ulatuslikult levinud ka vasakpoolsed ideed.²¹¹ Sotsialistliku klassivõitluse ideoloogia kohaselt nähti kirikut rahva kurnaja ja vaimse arengu takistajana. Lisaks neile arusaamadele orienteerus eesti intelligents, jällegi vastukaaluks baltisaksa kultuurile, Prantsusmaale,²¹² kus oli juba arvestatav ilmaliku ja antiklerikaalse kultuuri traditsioon ning usuõpetus koolist kaotatud.

Rahvusliku ideoloogia keskseks ja ülimaks väärtuseks sai kultuur. Tsiteerides Toomas Karjahärmi ja Väino Sirki, võib väita, et „kultuur on eesti mõtteloo keskne, maagilise tähendusega mõiste kõigil aegadel. Kultuur on olnud eestluse eksisteerimise mõte ja eesmärk, „tõeline jumal“, „kogumõiste kõigist hüvedest“ (A. Annist), „väikerahva olemise alus“ (G. Ränk). Eestlased on ikka loonud rahvuslikku identust kultuuri abil. Ärkamisajast alates koostasid eesti juhid ulatuslikke ja üksikasjalikke haridus- ja kultuuritöö projekte, [---].“²¹³

Hariduslembesed ja edasipüüdlikud eestlased joondusid oma vaimse eliidi järgi. Kuigi kirjeldatud mõtete ja hoiakute levides ei kujunenud Eestis mingit kirikuvastast liikumist, hakkas rahvas ajapikku kirikust üha kaugemale jääma, nüüd juba maailmavaateliselt. Teaduslik-materialistlike seisukohtade omaksvõtule lõi soodsa pinnase ilmselt ka luterliku teoloogia ratsionalism, mis mõjutas eestlaste mõtlemist ja mentaliteeti alates 18. sajandist koolikirjanduse vahendusel ning püsis veel 20. sajandilgi. Üleminek ratsionalistlikku liini pidi ühelt maailmavaatelt teisele ei olnud ilmselt keeruline. Siiski leidis 20. sajandi I poolel ka haritlasi, kes püüdsid vaimuelu eemaldumist kirikust ja usust pidurdada,²¹⁴ nagu näiteks kirikuõpetajad ning Kristliku Rahvaerakonna liikmed. Ent vaimulike osakaal eesti haritlaskonnas oli väike²¹⁵ ning nende vaimne läbilõigijõud avalikul areenil samuti.

Teaduslik-materialistliku maailmavaate ja vasakpoolsete ideede leviku paikadeks olid kool ja suurettevõtted ning muidugi ajakirjandus. Eriti iseseisvuse algusaegadel oli osa õpetajaskonnast mõjutatud vasakpoolsusest²¹⁶ ning neid nagu kogu haritlaskondagi iseloomustas üldiselt ratsionalistlik ellusuhtu-

²⁰⁸ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 218, 225–226.

²⁰⁹ P. Valk, 2002, lk. 113.

²¹⁰ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 254.

²¹¹ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 247.

²¹² T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 351.

²¹³ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 229.

²¹⁴ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 112.

²¹⁵ T. Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu, Tallinn, 1999, lk. 694.

²¹⁶ P. Valk, 1997, lk. 29; T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 100.

mine ja intellekti tähtsuse rõhutamine.²¹⁷ Kuigi 1931. aastal kehtestati ideoloogilised suunised „Õppejõudude teenistuse seadusega“, mille kohaselt õppe- ja kasvatustöö koolis pidi olema poliitiliselt erapooletu ja salliv usuliste ning rahvuslike vaadete suhtes,²¹⁸ ei takistanud see ilmselt teaduslik-materialistliku maailmavaate edasiandmist õpetajalt õpilastele. Teiseks uute ideede leviku kanaliks olid suurettõtted, mille töötajad olid sageli haaratud tööliikumisest ning sellele omastest vasakpoolsetest vaadetest, mida iseloomustas terav kiriku- ja usuvastane hoiak.²¹⁹ Ajakirjandus üldiselt alavääristas kirikut ja usku, nende arvamus oli kristluse suhtes palju ebasoodsam kui avalik arvamus. Samuti oli ateism ajakirjanduses enam esindatud kui rahva seas üldiselt. Avalike ürituste kajastamisel ignoreeriti tavaliselt vaimulikke sõnavõtte, erinevalt teistest sõnavõttudest, neid ei refereeritud.²²⁰

Üks sekulariseerumise soodustavaid tegureid oli ka 20. sajandi alguses hoogustunud linnastumine. Eestis suurenes linnaelanike arv kogu rahvast 19% -lt 1913. aastal 33,6%-ni 1940. aastal.²²¹ Maalt linna tulnutest said enamasti töölised, see tõi kaasa muutused mentaliteedis ja maailmavaates. Külal valitsenud sotsiaalne kontroll lõdvenes anonüümsemas linnakeskkonnas ning omavahelised sidemed linnakogudustes olid nõrgemad. See aitas kaasa kirikust eemalejäämisele, eriti siis, kui inimestel endal puudus sügavam usuline vajadus jumalateenistustel osaleda.²²² Nii kurtis ka Jaan Muru, et „paljud noored ei tule rida aastaid pärast õnnistamist kirikusse ega armulauale eriti linna mõju- piirkonnas“.²²³ Linnakeskkonna sekulariseeriva toime kohta võib tuua võrreldava näite ka Prantsusmaalt. Kui inimesed siirdusid 1930. aastatel tol ajal kõige religioossemast piirkonnast Normandiast Pariisi, kaotasid nad palju oma senisest usulisest aktiivsusest. Vaksal *Gare du Nord*, mille kaudu Normandia migrandid saabusid, näis olevat maagilise mõjuga – nii kui keegi seal oma jala maha pani, lakkas tema usk.²²⁴

2.1.3. Kristlus ja rahvuslus

Vaatamata alanud sekulariseerumisele, võib eestlasi 20. sajandi I poolel üldiselt pidada kristlasteks, kui arvestada eelmainitud küsitluse ja rahvaloenduse tulemusi. Iseasi muidugi, mida see kristlus sisuliselt kujutas: oli see traditsiooni-

²¹⁷ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 100.

²¹⁸ T. Karjahärm, V. Sirk, 2001, lk. 100.

²¹⁹ P. Valk, 2002, lk. 113.

²²⁰ K. Veem, Eesti vaba rahvakirik, Stockholm, 1988, lk. 308–309.

²²¹ Linnastumine – Eesti Entsüklopeedia nr.5, Tallinn: Valgus, 1990, lk. 582.

²²² P. Valk, 2002, lk. 112.

²²³ J. Muru, Eestipärasest leeriõpetusest – Usuteaduslik Ajakiri, nr. 1/2, 1940, lk. 19.

²²⁴ P. Berger, Reflections on the Sociology of Religion Today – Sociology of Religion, 2001, 62:4, p. 444.

line paganausu sugemetega külakristlus, ratsionaalne saksiku maiguga kirikuusk, rituaalikeskne vene õigeusk, pietistlik südamevagadus, pelgalt traditsioone järgiv kombeusk, liberaalne protestantism või veel midagi muud? Küllap kõike seda, kuid mis vahekorras, pole täpselt võimalik tagantjärele kindlaks teha.

Eestlaste kristianiseerimises on võimalik täheldada kolme lainet. Pärast 13. sajandil toimunud ristiusustamist kadusid ajapikku paganlikud kõrgemad jumalused ning asendusid kristliku jumala ning pühakutega.²²⁵ Rootsi ajal luterluse juurutamise käigus hävitati paganlikke ja katoliiklikke pühapaiku.²²⁶ Vennastekoguduse liikumise mõjul ohvrikohtade hävitamine jätkus, põletati rahvarõivaid, ehted visati soolaugastesse või jõgedesse, lõhuti torupille ning muid muusikariistu ning vanad rahvalaulud jäid unustusse.²²⁷ Kuna Rootsi ja Vene ajal anti õpetust usuliste raamatute abil, jättis seegi inimeste teadvusesse oma jälje.²²⁸ 19. sajandi I poolest on teada ka rohke vagakirjanduse levik rahvas seas.²²⁹ Nagu näha, toimus igal ajajärgul rahvausundis, mis kujutas endast sünkretistlikku segu kristlusest ja paganausu elementidest, kristluse osakaalu suurenemine ja paganliku vähenemine. Hilisema aja kohta tuleks lisada, et tegemist oli pigem siiski luterluse laienemisega katoliikliku pärandi arvel. Kui eeldada, et rahvausund toimis terviklikuna maarahva argi- ja pühapäevas, võib kahelda, et paganlikku või nn. ebausua osa sellisena pidevalt enesele teadvustati, pigem osutas sellele kahes viimases etapis uuenenud kristlus, mis ühel juhul taotles piiblipärast, muudest mõjudest puhastatud usku ning teisel juhul isiklikul suhtel Kristusega ja koguduseosadusel põhinevat ning moraalselt laitmatut elu. Millal paganlik eneseteadvus asendus kristlikuga, pole teada, kuid ilmselt oli viimane eestlastele omane juba sajandeid enne kirjeldatud sündmusi, vaatamata sellele, et on teateid kiriku kui võimuasutuse umbusaldamisest aegade vältel. Eestlane ei pidanud ennast ammu paganaks, vähemalt mitte 19. sajandil, sellele viitab minu meelest sõna *pagan* demoniseerimine ning muutumine *vanapagana* kujul kuradi esindusnimetuseks.²³⁰ Oma kindla koha olid leidnud luterlikud rituaalid ja levinud oli vagameelne iseseisev piibilugemine taluperemeeste-pereisade eestvõttel.²³¹ 20. sajandi esimesel poolel oli kristlik eneseteadvus hoolimata alanud sekulariseerumisest veel üsna iseenesestmõiste-

²²⁵ H. Valk, *Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism – The Cross Goes North*, M. Carver (ed.), Woodbridge: York Medieval Press, 2003, p. 578.

²²⁶ H. Valk, 2003, p. 573; M. Torp-Kõivupuu, *Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel – Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, Humaniora A22*, Tallinn, 2003, lk. 34.

²²⁷ O. Sild, V. Salo, 1995, lk. 101; J. Plaat, 2001, lk. 35, lk. 52.

²²⁸ T. Paul, 1999, lk. 62.

²²⁹ E. Jansen, *Rahvuseks saamise raske tee – Akadeemia*, nr.6, 2000, lk. 1178.

²³⁰ Vt. A.Viires, *Kui vana on vanapagan? – Kultuur ja Traditsioon*, Tartu: Ilmamaa, 2001a, lk. 69–89.

²³¹ E. Jansen, *Kaks raamatut eesti kirikuloost – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*, Tartu: Ilmamaa, 2004, lk. 397.

tav, nagu näitasid 1923. aasta rahvaküsitluse ning 1934. aasta rahvaloenduse andmed. Kuid nii nagu see oli järk-järgult ja ajastuomaselt kujunenud, hakkas kristlik eneseteadvus ka kaduma. Eespool tutvustatud teaduslik-materialistliku maailmavaate levikule lisaks soodustas seda ka rahvuslik ideoloogia.

Eesti rahvuslik identiteet sündis ühtse kultuuripärandi pinnalt ning loodi sakslastele vastanduvana. Ajaloosündmustel põhinev rahvuslik lugu hakkas kujunema juba 19. sajandil, kuid sidusa narratiivina kinnistus see eestlaste teadvusesse 1920.–1930. aastatel. Selle sisuks oli võitlus sakslaste vastu ja iseseisvuse eest. Kõik suuremad või kuulsamad mässud, lahingud ja sõjad seostati omavahel ning vormiti üheks Suureks Lahinguks,²³² mille alguseks loeti võitlust saksa ristirüütlike vastu. Idee, et Baltikumi ristsõjad kujutasid kohalike rahvaste sõda vabaduse eest, pärines baltisaksa publitsistilt Garlieb Helwig Merkelilt, kes oli haaratud valgustusaegeest vabade metslaste ideaalist. Eestlasteni tõi selle „antiklerikaalse aadlivaenust kantud muinasrahvaõilistamise ja arusaama eestlastete keskaegsest pimeduseajast eelkõige Carl Robert Jakobson oma esimese isamaakõnega“.²³³ Suurima töö rahvusliku müüdi juurdumisel rahva hulgas tegid kirjanikud, kelle seast tuleks kindlasti nimetada Eduard Bornhöhed ajaloolise jutustusega „Tasuja“ ning Eduard Vildet romaaniga „Mahtra sõda“.²³⁴ Lisaks võiks mainida ka Andres Saali, Jaan Bergmanni, Mait Metsanurga ja Enn Kippeli panust.²³⁵ Samas tuleb meeles pidada ja rõhutada, et eestlaste rahvapärinus ei kandnud läbi sajandite vägivaldse ristiusustamise mälestust. Maarahval puudusid kuni 19. sajandi keskpaigani teadmised omaenda ajaloost ning sellega seoses ka oma muistsest usundist. Suure osa ajalooteadvusest hõivas sakraalne ajalugu, piibلیلugu, mis osutus tähtsaks siinsamas Eestimaa²³⁶ igapäevase elu mõtestajana.

Uuesti teadvustatud ajalooline fakt eestlaste ristiusku sundimisest saksa ordurüütlike poolt kujuneva Suure Lahingu müüdi raamides viis aga eestluse ja kristluse ajapikku lahku. 19. sajandil aitas sellele kaasa tõsiasi, et saksa pastorkonna juhitud kirik ei toetanud eestlaste rahvuslikke püüdlusi,²³⁷ veelgi enam, 1875. aastal oli kirik need Liivimaa õpetajate sinodil tingimusteta hukka mõistnud.²³⁸ Selline olukord soodustas mõttekäiku, et saksa teoloogia poolt vormitud kristlus või koguni kristlus üldse on eestlaste rahvuslikule loomusele pealesurutud ja võõras, sellele aitas kaasa rahvuslikku müüti sissekirjutatud klassivõitluse paradigma. Kristluse hindamisel rahvusliku loo põhjal kujunes sellest tulenevalt kaks seisukohta. Esimene pidas kristlust siiski väärtuslikuks ja rahvale sobivaks,

²³² M. Tamm, Monumentaalne ajalugu. Mida me teame ajaloost? – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003, lk. 64.

²³³ A. Selart, Muistne vabadusvõitlus – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003, lk. 110.

²³⁴ M. Tamm, 2003, lk. 66.

²³⁵ A. Selart, 2003, lk. 115, 117.

²³⁶ A. Viires, Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil – Tuna, nr. 3, 2001b, lk. 21–22.

²³⁷ R. Saard, 2000, lk. 204.

²³⁸ M. Laari eessõna J. Hurda kõnele „Eesti päevaküsimused“ 1874 – Jakob Hurt, Kõned ja kirjad, LR nr. 1/2, 1989, lk. 43.

juhul kui see eestistada. Teine hülgas ristiusu, kas teaduslik-materialistliku maailmavaate kasuks või püüti selle asemel elustada kunagist eesti muinasusku.

Esimesel seisukohal olid eeskätt vaimulikud, kes vabandasid ristiusu rahvusliku müüdi ees välja seletusega, et 13. sajandil toodud kristlus polnudki õige, vaid ladinakeelne paavstlik ebausku, korrates Anton Thor Helle ja Karl Bergi sõnu.²³⁹ Näiteks väitis Jakob Hurt: „Esiteks ei kuulutatud evangeeliumi enam nii puhtaste kui ta piiblis seisab. Selge usu küünal ei põlenud katoliku kirikus isegi, ei võinud ta siis muile säält paista.[---] Selle kõrval kuulutati paavstite ebaõpetusi. Ebaõpetused ei jõudnud mõistust selgeks ega südant soojaks teha ja päälegi kanneti õpetamise eest väga vähe hoolt.“²⁴⁰ J. Hurt pidas „eesti rahva, vaimu ja südame harijaks“ ja „vaimulikuks emaks“ luteri kirikut²⁴¹ ning väitis, et just luteri usk eesti keele kõrval aitab ära hoida rahva venestamise.²⁴² Ta kaitses tuliselt „isadelt pärit evangeelse usutunnistuse“ eesõigust eestlaste vaimu kujundamisel nii vene õigeusu,²⁴³ vabakoguduste,²⁴⁴ panteismi, materialismi kui ka igasuguste muude -ismide²⁴⁵ ees. Samas tunnistas J. Hurt teravat vajadust kirik rahvale lähendada. Kuigi kirikuliikmete enamuse moodustasid eestlased, kuulus võim kirikus ja evangeelse sõnumi tõlgendamise õigus vähemuses sakslastele. Selle olukorra muutmiseks esitas J. Hurt nõude, et iga koguduse vaimulik peab oskama eesti keelt, veelgi enam, ta peab suutma jumalasõna ka eestlastele arusaadavalt seletada,²⁴⁶ selleks et kirik ja kristlik sõnum paremini mõistetavaks saaks. Kiriku eestistamine seisnes tema arvates senise koloniaalkiriku ümberkujundamises eestlastest pastorkonnaga rahvakirikuks.²⁴⁷ Sellal kui J. Hurda sisendus saada suureks rahvaks vaimult leidis rahvuslikus ideoloogias oma kindla koha ning väljendus eestlaste protestantlikus tõsimeelses püüdlemises hariduse ja kultuuri poole, ei osutunud aga „isadelt pärit evangeelne usutunnistus“ vundamendiks, millele rahvuslus ega ka ihaldatud kultuur rajati. Esimese iseseisvusaja lõpus seisti tõsiasja ees, et kristlus ja rahvuslus on läinud eri rada mööda, kuigi kirik oli juba mitukümmend aastat tegutsenud eestikeelsena eestlastest kirikujuhtide valitsuse all.

²³⁹ K. Kukk, Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003, lk. 101; A. Viires, 2001b, lk. 24, 27.

²⁴⁰ J. Hurt, Pildid isamaa sündinud asjust, Tartu: Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, 1879, lk. 81.

²⁴¹ J. Hurt, Kiri “Sakala” väljaandjale 18.juuli 1878 – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, H. Kruus (toim), Tartu: Eesti kirjanduse Selts, 1939, lk. 202.

²⁴² J. Hurt, Eesti päevaküsimused 1874 – J. Hurt, Kõned ja kirjad, Loomingu Raamatukogu, nr. 1/2, 1989, lk.48.

²⁴³ J. Hurt, 1989, lk. 60.

²⁴⁴ J. Hurt, Elu valgus. Jutluseraamat, Tallinn: August Buschi kirjastus, 1907, lk. 131.

²⁴⁵ J. Hurt, Kiri E.Ü.S-le 1878 – J.Hurt, Kõned ja kirjad, Loomingu Raamatukogu, nr.1/2, 1989, lk. 70.

²⁴⁶ J. Hurt, Kõne pedagoogilisel õhtul Tartus 1870 – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, H.Kruus (toim.), Tartu: Eesti kirjanduse Selts, 1939, lk. 89.

²⁴⁷ R. Saard, 2000, lk. 200–201.

1940. aastal oli piiskop J. Kõpp sunnitud uuesti üle kordama rohkem kui pool sajandit vana üleskutse: „On ülim aeg olla täiesti teadlik sellest, et meie kirik peab saama tõsiseks rahvakirikuks – eesti rahva omaks kogu oma suhtumises ümbrusse, rahva parematesse püüetesse, ilusamatesse ideaalidesse“. Ta rõhutas, et pole mingit põhjust „asetada teineteisega vastuollu kristlik meelsus ja rahvuslik tunne, kristlik elukäsitlus ja rahvuslik seos“, ärgitades just kristlasena kaasa aitama rahvuslike eesmärkide saavutamisele,²⁴⁸ et tagada kristluse toel, millele ta mingit alternatiivi ei näinud, idealistlike väärtuste püsimine järjest laieneva materialistliku elukäsituse ees.²⁴⁹ Seega pidi kristlus kui õige ja tõese elu alus hingestama rahvuslikud püüdlused kõiges, nii inimestevahelistes suhetes, majanduses, poliitikas kui ka teistel aladel. Abinõuna selleks nägi J. Kõpp kaasaegse inimese mõistmaõppimist²⁵⁰ ning pastoraalset hingehoitööd koguduses kui armuosaduses.²⁵¹

Uku Masing läks aga oma mõtisklustes eestipärase ristiusu üle kaugemale kui tema eelkäijad ega rahuldunud kristluse kui sellisega, vaid otsis eestlastele omast usku, vagaduslaadi ning maailmataju, mille alusel mõista ja vormida ka kristlust: „Tõepoolest on setu rahvalaulude ristiusk meile lähemal ning niisama õige kui igasuguste võimalike saksa teoloogide oma.“²⁵² Eestipärase ristiusu otsingul pöördus ta nagu tol ajal kombeks rahvapärimuse poole ning leidis, jällegi ajastuomaselt, et usulisest ehedusest on palju kaduma läinud sakslaste rõhuva ja tuima ratsionalismi sissetungi tõttu. U. Masingu arvates oli eestlaste usu ja maailmataju põhiolemuseks vaikne ekstaas, „mina piiride“ avardamine ja ühtesulamine ümbritseva keskkonnaga, mis on sündinud vahetu loodusekogemuse pinnalt.²⁵³ Sakslaste ratsionaalsele analüüsile vastandas ta eestlaste kaemusliku tõetaipamise ning arvas, et teoloogia häda Eestis ongi selles, et see põhineb meie loomusele võõral ja vasturääkival raamatutarkusel, millega pole midagi peale hakata. See oligi U. Masingu arvates rahva kirikust võõrdumise põhjus, „sest ta ei saa sealt leiba, vaid ohakaid“. Lahendusena nägi ta rahvuslikke eripärasid arvestava usulise kirjanduse loomist, aga ka jumalateenistuse korra muutmist, et eestlased saaksid mõlema vahendusel kogeda loomusele omast vaikset ekstaasi.²⁵⁴ Seega kinnitas U. Masing eesti teoloogia loomise

²⁴⁸ J. Kõpp, Kiriku ülesanded praegusel ajal II – Usuteaduslik Ajakiri, XII aastakäik, nr. 1/2, 1940, lk. 4–5.

²⁴⁹ J. Kõpp, Elu- ja ilmavaate küsimus rahvusliku kasvatusse seisukohalt. Juhtmõtted – Rahvusliku kasvatusse kongress. Tartus, 2. ja 3. jaanuaril 1927. a. Referaatide juhtmõtted ja resolutsioonid, J. Mällo trükk, lk. 13.

²⁵⁰ J. Kõpp, Kiriku ülesanded praegusel ajal I – Usuteaduslik Ajakiri, XI aastakäik, Nr.3/4, 1939, lk. 78–79.

²⁵¹ J. Kõpp, 1940, lk. 2.

²⁵² U. Masing, Eestipärasest ristiusust – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, Tartu: Ilmamaa, 1993a, lk. 240.

²⁵³ U. Masing, Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, Tartu: Ilmamaa, 1993b, lk. 92–94.

²⁵⁴ U. Masing, 1993b, lk. 104–106.

vajadust saksa teoloogia asemele ning esitas ka ühe võimaliku visiooni, mille alusel seda teha. Oli olemas teinegi võimalus, see sisaldus J. Hurda üleskutses „saada vaimult suureks rahvaks“. Jaan Undusk on märkinud, et sellega kordas pastor J. Hurt teadlikult või teadmata piiblist pärit mõtteskeeme, mille näiteks võiks tuua Lk. 9, 48: „Sest kes on väikseim teie kõikide seas, see on suur“, Mt. 20, 16: „Nõnda saavad viimased esimesteks ja esimesed jäävad viimasteks“²⁵⁵ või ka õndsakskitumised Lk. 6, 20–26. Samal alusel oleks olnud võimalik luua minu meelest koguni rahvuslikku ideoloogiat ja kristlust ühendanud eesti teoloogia, mis oleks sedakaudu aidanud luteri kirikul saada osaks eesti rahvuslikust identiteedist. Siiski jäid mõlemad esitatud võimalused kasutamata nii ajaloolistel kui ka kultuurilistel põhjustel. Eesti teoloogiat ei sündinud ja see maksis valusalt kätte nõukogude ajal.

2.1.4. Paganlus ja rahvuslus

Rahvusliku müüdi tekkimist ja arenemist on algusest peale saatnud eestlaste muistse usundi taastamise katsed, mis on lähtunud rahvusliku ideoloogia huvidest ja põhinenud eeldusel, et kristlikku ja paganlikku osa rahvausundis on nähtud ja käsitletud eraldiseisvana. Sellal kui institutsiooniline kristlus määratles paganliku ja mõistis hukka, siis rahvuslased, vastupidi, väärtustasid seda. Nad uskusid, et see pärineb tervikuna eelkristlikust ajast, mida rahvusliku müüdi põhjal hinnati kõrge kultuuritasemega kuldajana enne orjust ja allakäiku.

Friedrich Robert Faehlmanni võib pidada esimeseks, kes Kristjan Jaak Petersonist mõjutatuna, püüdis taastada paganlike eestlaste usundit. Tema vaatenurgast oli eestlaste muinasusk deistlike joontega monoteism, loojajumalaks Vanaisa, Vanataat ehk Taara. Siiski oli ta sunnitud tunnistama ka paljude kohavaimude olemasolu eesti mütoloogias, sellega justkui eristades „kõrgemat“ ja „madalamat“ tasandit muinasusus. Kuigi Faehlmann pretendeeris rahvaehtsusele, tuleb tema loodud mütoloogiat pidada siiski rahvusromantiliseks muinaslooks. Faehlmanni sõber Friedrich Reinhold Kreutzwald ei jaganud vaadet eestlaste ürgsest monoteismist, tema mõtisklustes eestlaste usundist kajastub arusaam sellest kui hierarhilisest polüteistlikust religioonist.²⁵⁶ Pärast „Kalevipoja“ ilmumist, muutusid kunstlikult loodud mütoloogilised tegelased rahva seas populaarseks, neid taheti meelsasti näha ühendatuna kreekalikuks panteoniks. Näiteks esitas C. R. Jakobson oma kooli lugemisraamatu esimeses osas muinaseesti jumalatesüsteemi ajaloolise tõsiasjana: piksejumal Ukko,

²⁵⁵ J. Undusk, Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt – Keel ja Kirjandus, nr. 12, 1997, lk. 810.

²⁵⁶ E. Jansen, Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses – Keel ja Kirjandus, nr. 12, 1998, lk. 805–808; vt. ka A. Viires, Muistsed jumalad ühiskonna teenistuses – A. Viires, Kultuur ja traditsioon, Tartu: Ilmamaa, 2001, lk. 217–225.

laulujumal Vanemuine, sõjajumal Taara jne.²⁵⁷ Tuleb muidugi rõhutada asjaolu, et F. R. Faehlmanni mütoloogia polnud loodud usulistel eesmärkidel kristlust asendama, vaid rahvuslikel eesmärkidel eestlaste eneseteadvust kergitama, ning inimesed võtsidki pseudomütoloogilised vanad jumalused rahvuslike sümboolitena omaks.²⁵⁸

Suure Lahingu müüdi arenedes hakati kristlust rahvusliku ideoloogia seisukohalt hindama negatiivselt, eestlaste loomusele võõra ja pealesurutud religioonina. Näiteks eesti rahvausundist seni suurima teadusliku uurimuse kirjutanud folklorist Oskar Loorits, kes kuulus nooruses sotsialistide-revolutsionäärideridadesse,²⁵⁹ väitis, et meie muinasusundit iseloomustanud harmooniline mõtteviis ja elutunne degenererusid sakslaste toodud kristluse mõjul.²⁶⁰ Ta püüdis taastada eesti paganliku usundi maailmavaadet ning uskus, et see rajanes elujõulisel ja kõrgel omakultuuril, mida iseloomustas kaldumus panteismi ja milles põhirõhk oli looduse ja esivanemate austamisel.²⁶¹ Kuigi O. Loorits mõõnis, et eestlased võtsid lõpuks kristluse vastu, arvas ta, et see on siiski eesti vaimse pärandi vanusega võrreldes hiline nähtus ega ole rahva hinge eriti mõjutanud.

Ettekujutuse levimine, et kristlus on vägivaldne ja eestlaste loomusele sobimatu, ei toonud siiski kaasa paganliku usundi taassünni või pigem tekkimise puhangut, kuid üks üritus selles suunas oli. 1920. aastail hakkas väike rühm haritlasi harrastama kristlusele vastanduvat Taara usku rahvusliku usuna. Liikumise algatajatena võib nimetada Aleksander Põrki, Juhan Luigat, Hanno Kompust, Rahel Olbreid, Marta Lepp-Utustet ja Kustas Utustet.²⁶² Kahest viimasest said selle liikumise aktiivsed juhid ja ideoloogid. 1931. aastal registreeriti usuühingusse „Hiis“ koondunud taarausulised ka ametlikult.²⁶³ 1934. aasta rahvaloenduse järgi oli taaralasi 171,²⁶⁴ registreeritud liikmeid oli aga märksa rohkem. Esimese iseseisvusaja lõpuks jõudis registreeritute arv umbes 700-ni, kuid pooldajaid arvati olevat tunduvalt enam.²⁶⁵ Oma vaadetelt võis Taara usku pidada moodsaks rahvusaadetele rajatud usundiks. Näiteks sõnastasid nad oma „usutunnistuse“ sulaselges progressivaimustuse võtmes: „Mina usun homsesse

²⁵⁷ E. Jansen, 1998, lk. 809.

²⁵⁸ E. Jansen, 1998, lk. 811.

²⁵⁹ O. Loorits, Ärgu kordugu Läti Henriku päevad! – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000a, lk. 145.

²⁶⁰ O. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade, Tallinn: Perioodika, 1989, lk. 76.

²⁶¹ O. Loorits, Meie usund ja ühiskond, kristlus ja baltlus, juhid ja mass – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000b, lk. 105.

²⁶² A. Viires, Taara, avita! – Kultuur ja traditsioon, Tartu: Ilmamaa, 2001c, lk.49; K. Arjakas, Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust – Looming, nr. 7, 1987, lk. 999–1000; E. Jansen, 1998, lk. 811.

²⁶³ K. Arjakas, 1987, lk. 1000.

²⁶⁴ Rahvastiku koostis ja korteriolud, 1935, lk. 121.

²⁶⁵ K. Arjakas, 1987, lk. 1000.

päeva. Mina usun, et homne päev on parem kui tänane. Mina usun, et homne päev on parem tänasest siis, kui mina selleks kaasa aitan. Taara avitab.²⁶⁶

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et suund vaba rahvakiriku arendamisele, eestlastest kirikujuhtide ametiseseadmine ning eestlastest pastorite osakaalu suurenemine andsid lootust, et rahvas võtab senisest tegusamalt kirikuelust osa. Sama taotlus valitses ka õigeusu kirikus. Siiski täitused need lootused vaid osaliselt. Kuigi peaaegu 100% rahvast pidas omaks üht kahest suuremast kirikust ja enamik lastest õppis koolis usuõpetust, millest võib järeldada, et seotus kiriklike tavadega püsis ning teadmised kristlikust õpetusest olid üldjoontes olemas, algas sellel perioodil ometi märgatav sekulariseerumine. Selle põhjuseks oli teaduslik-materialistliku maailmavaate levik koolihariduse kaudu, millele perioodi esimesel poolel lisandus vasakpoolsete vaadete küllaltki suur populaarsus Eesti ühiskonnas. Samuti kinnistus rahvuslik lugu Suure Lahingu müüdi vormis, mis saksa- ja kirikuvaenulikuna kultiveeris arusaama kristlusest kui eestlaste loomusele vastuvõetamatust võõrast usust. Need arengusuunad kerkisid esile pärast kristliku ideoloogia taandumist rahvusliku ideoloogia ees, mistõttu piibli autoriteet hakkas asenduma ajaloo omaga. Eesti puhul, kus varasemad seisuslikud piirid ühtisid hilisemate rahvuspiiridega, andis see võimaluse võrdsitada rahvuslikku ideoloogiat klassivõitluse ideedega ning arendada mõtet kiriku ekspluataatorlikust rollist Eesti ajaloos.

²⁶⁶ Usuühingu "Hiis" põhikiri, Tallinn, 1938, lk. 4.

2.2. Usuline olukord Nõukogude okupatsiooni ajal

2.2.1. Kirikuajalooline taust nõukogude perioodil

1940. aastal, pärast Eesti okupeerimist Nõukogude vägede poolt võeti usuühendustelt juriidilised õigused ja ühiskondlikud funktsioonid, nende omand riigistati. Kirikutel keelati koguda liikmemaksu, nad tohtisid vastu võtta ainult vabatahtlikke annetusi enda ülalpidamiseks. Lisaks keelati kiriklik laste- ja noorsootöö, usuõpetuse andmine koolides, diakoonia- ja misjonitöö ning kirjastustegevus. Sidemed välismaa vennaskirikutega katkestati. Kirikule jäeti alles üksnes õigus jumalateenistusi pidada ja läbi viia ametitalitusi „kultusehoonetes“, erand tehti vaid matuste puhul.²⁶⁷ Suleti Tartu Ülikooli usuteaduskond, mis oli ainuke luteri vaimulikke koolitav ning teaduslikke kraade andev fakultet Eestis, lisaks teised vaimulikud õppeasutused.²⁶⁸ Lühikese aja jooksul hävitati Tartu Ülikooli raamatukogus ligikaudu 70000 teoloogilist raamatut. Religioosne kirjandus korjati ära ka muudest raamatukogudest, samuti raamatupoodidest, ning hävitati. Algas ateistlik propaganda kiriku vastu.²⁶⁹ Vaatamata nõukogude võimu tegevusele jätkasid kirikud oma tööd ning selle aktiivsus ei vähenenud kuigivõrd. Leeridest osavõtjate arv isegi suurenes kartuses nende kaotamise ees, mistõttu leeris püüti käia, kuni see veel võimalik oli. Valitsuse tegevuse suhtes jäid kirikud äraootavale positsioonile, nad ei soovinud vastuollu minna, kuid mitte ka koostööd teha.²⁷⁰

Järgnenud sõja-aastad tõid kaasa suuri kaotusi. Paljud vaimulikud kas küüditati, tapeti või põgenesid nad välismaale. Luteri kiriku vaimulikkond vähenes 85% ja õigeusu vaimulikkond 51%. Sõjas said kannatada ka kirikuhooned, 79 neist olid kahjustatud, 24 täiesti hävinenud.²⁷¹

Sõjajärgsetel aastatel taastati üldjoontes 1940–1941 kehtinud õiguskorraldus, kuigi nõukogude poliitika oli usuliste ühenduste suhtes veidi leebemaks muutunud. Kirikute tegevus allutati julgeolekuorganite järelevalvele, mida teostasid usuasjade volinikud – protestantlike kogudustega tegeles üks ja õigeusu omadega teine – kes kontrollisid ja jälgisid kirikute tegevust. Lisaks sellele loodi aruandekohuslastest agentide võrk vaimulikkonna seas. Võimudega koostööle sundimise käigus arreteeriti aastatel 1944–1953 23 tõrksat luteri kiriku õpetajat.

²⁶⁷ J. Kiivit, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda – J. Gnadenteich, Kodumaa kirikulugu, Tallinn: Logos, 1995, lk. 104.

²⁶⁸ O. Sild, V. Salo, 1995, lk. 141.

²⁶⁹ R. Altnurme, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964), Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk. 222, vt. ka P. Lotman, Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis – Uurimusi tsensuurist, Tallinn, 1995; A. Rimmel, Ateismi ajaloo Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Magistritöö, TÜ usuteaduskond, 2004.

²⁷⁰ <http://www.okupatsioon.ee/1940/religioon.html> 19.03.2005

²⁷¹ J. Kiivit, 1995, lk. 108.

1949. aastal keelati leer ning konfirmantide arv vähenes üldises massiküditamise järgses hirmu õhkkonnas.²⁷² Vaimulikud ja koguduste töötajad pidid tasuma makse kõrgendatud maksumäärade alusel ning olid ilma jäetud sotsiaalkindlustusest.²⁷³

Kirik pidi kõiges arvestama võimude surve ja muutunud oludega. Kaotatud usuteaduskonna asemele üritati luua Usuteaduse Instituuti, mis mõningate jõupingutuste järel ka õnnestus. 1949. aastal võeti vastu uus põhikiri, mis viis kiriku tegevuse vastavusse Nõukogude seadustega. Samal aastal seati riigivõimu nõudel sisse peapiiskopi ametikoht välissidemete loomise eesmärgil, millest võimud olid huvitatud kui „rahuvõitluse“ kanalist.²⁷⁴ Usulise kirjanduse trükkimine oli äärmiselt piiratud. Alates 1945. aastast võis välja anda vaid väikeses koguses kirikukalendrit ja laululehti. Erandiks oli 1957 publitseeritud EELK aastaraamat, mis jäi kuni 1982. aastani ainukeseks.²⁷⁵ Nõukogude võimu usuvastase ideoloogia vaimus korraldati 1959–1964 ateistliku kasvatustöö kampaania.

Eesti Apostlik Õigeusu kirik liideti 1941. aastal Moskva patriarhaadiga viimase dikteeritud tingimustel. Eesti ja Läti õigeusu kiriku juhid kutsuti Moskvasse palvusele, kus neile ootamatult loeti ette patukahetsuspalved “Eesti ja Läti kirikute skisma” lõpetamise puhul²⁷⁶ ning sunniti loobuma iseseisvusest.²⁷⁷

Vabakoguduste suhtes algatas nõukogude võim aktsiooni nende koondamiseks üleriigilistesse ühendustesse. Baptiste, nelipühilasi, priilasi ja evangeeliumi kristlasi hõlmavaks katusorganisatsiooniks sai 1944. aastal käsu korras loodud Üleliiduline Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liit.²⁷⁸ Metodistid jäid Eestis siiski püsima iseseisva kirikuna, samal ajal kui mujal Nõukogude Liidus see kaotati.²⁷⁹ Püsima suutsid jääda ka adventistide kogudused, mis olid ühinenud Seitsemenda Päeva Adventistide Liiduks.²⁸⁰ Keelatud olid iseseisvust taotlenud nelipühilased ja Jehoova tunnistajad, viimastest küüditati paljud eriaktsiooni käigus 1951. aastal. Mittekristlikest usunditest said Eestis tegevusloa ainult juudid.²⁸¹

²⁷² R. Altnurme, 1998, lk. 227; vt. ka R. Altnurme, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk. 249–251; T. Paul, Leeri likvideerimise lugu – Looming, nr. 4, 1996, lk. 497–512.

²⁷³ J. Kiivit, 1995, lk. 104.

²⁷⁴ R. Altnurme 2001, lk. 165–166.

²⁷⁵ R. Altnurme, Usuteaduslik Ajakiri 1926–1940 – Usuteaduslik Ajakiri nr.1, 2000, lk.7.

²⁷⁶ O. Sild, V. Salo, 1995, lk. 144.

²⁷⁷ A. Sõtšov, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond 2001, lk. 39–40.

²⁷⁸ J. Plaat, 2001, lk. 203.

²⁷⁹ J. Plaat, 2001, lk. 207.

²⁸⁰ J. Plaat, 2002, lk. 207.

²⁸¹ R. Altnurme 2001, lk. 75; vt. ka <http://www.einst.ee/factsheets/jews/>, 19.03.2005.

Võimude tagakiusamist said tunda ka tavalised usklikud. Neile tehti takistusi hariduse omandamisel, korteri ja töökoha saamisel ning juba alanud karjääri võis tabada luhtumine. Nende tegevusel hoidsid kuni 1960. aastate lõpuni silma peal kohalikud partei-, valitsus- ja julgeolekuorganid, alates 1968. aastast parteilastest koosnenud järelevalve komisjonid, mis asusid rajooni täitevkomiteede juures. Eriti valvsalt jälgiti, et ei tehtaks mingit tööd laste ja noortega. Aktiivsuse ja pühendumisega tähelepanu äratanud usklikud kutsuti „vestlusele“,²⁸² kus neid ähvarduste, manitsuste ja meelitustega püüti veenda oma tegevusest loobuma.

Ajal, mil kirikute ja vabakoguduste väljapoole suunatud tegevus oli võimude survele pärssitud, leidis aset oluline muutus nende omavahelistes suhetes. Erinevalt kokkupõrgetest esimesel iseseisvusajal hakkasid nad lähenema ning arenes mitteametlik koostöö, mis haaras kaasa peamiselt eri konfessioonide noori, kes organiseerisid omal initsiatiivil lühema või pikema kestusega rühmi, ansambleid, diskussiooniringe, laagreid jms., pannes aluse oikumeenilisele suhtlusele.²⁸³ Lisaks tuleb aga mainida ka riiklikult suunatud oikumeenilist tegevust, eriti nn. rahuliikumise raames, mis sidus eeskätt luteri ja õigeusu kirikut.²⁸⁴

2.2.2. Suhtumine usku. Ateistlik propaganda ja punausk

Nõukogude võimu religioonihävitav tegevus tulenes marksistlik-leninlikust ideoloogiast, mis nõudis lojaalsust kõigilt kodanikelt ning oli täiesti sallimatu teiste maailmaseletamise võimaluste suhtes. Marksistliku müüdi sisuks oli klassivõitlus, mille käigus messianistlik proletariaat haarab võimu ja kaotab sotsiaalse ülekohtu, vabastades rõhutatud massid ekspluateerimisrõhkest, ning ehitab üles sotsialistliku ühiskonna, mis lõppeesmärgina pidi arenema kommunistlikuks paradiisiks maa peal. Religioonis nähti valitsevate klasside ideoloogiavahendit töötavate klasside alistamiseks: usu uimastav toime peibutab töölised illusioonide maailma ning juhib eemale oma olukorra klassiteadlikult mõistmiselt. Seetõttu peeti religiooni ohtlikuks igandiks, mille vastu tuleb võidelda. Õieti tuli võidelda kõige vastu, mis jäi kuidagi marksistlik-leninliku ideoloogia mõjupiirkonnast välja, see kas hävitada või alistada äärmusliku ja terava dualismi tingimustes, kus käibisid üksnes vastandlikud hinnangud hea-halb, õige-vale, oma-võõras, progressiivne-tagurlik jne. Marksistliku identiteedi aluseks olev lakkamatu võitlus vajab vaenlasekuju pidevat taasloomist pärast arveteõiendamist eelmisega. Vastaseid tekitati põhimõttel „kes ei ole meie poolt

²⁸² J. Plaat, 2001, lk. 211–215.

²⁸³ I. Kurg, Kristlikud liikumised ja oikumeeniline suhtlemine Eestis – Akadeemia, nr.1, 2004, lk. 109–110.

²⁸⁴ Vt. I. Kurg, EELK oikumeeniliste suhete kajastamine kiriklikes väljaannetes 1945–1989 – Kristuse täisea mõõtu mööda, Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2005, lk. 141–143.

– see on meie vastu“, tembeldades osa elanikkonnast näiteks fašistide saba-rakkudeks, kulakuteks, kodanlikeks natsionalistideks, Lääne ees lömitajateks jne. Ideoloogiliste vaenlastena nähti muidugi ka usklikke.²⁸⁵ Marksistliku ideoloogia arendamise ja praktilise elluviimisega tegelesid NSVL-is terved instituudid. Üliõpilased kõigis kõrgkoolides pidid sooritama kohustuslikud eksamid selle tundmises.

Usuga võitlemisel käis tegevus kahes suunas. Ühelt poolt hävitati usku agressiivse sekularismi²⁸⁶ abil ning teiselt poolt kultiveeriti poliitilist²⁸⁷ ehk riigireligiooni,²⁸⁸ mida kommunistliku režiimi puhul võiks nimetada ka puna-usuks, eesmärgiga asendada endine religioon. Usu väljatõrjumiseks ühiskonnast ei kasutatud üksnes poliitilisi hoobasid, vaid ka kultuurilisi. Viimaste abil tehti ateistlikku propagandat, mis võttis kampaania vormi aastatel 1959–1964. Propageeritud teaduslik ateism põhines marksistliku ideoloogiaga varustatud teaduslik-materialistlikul maailmavaatel, mille eesmärgiks oli otsida teaduslikke argumente jumala ja üleloomuliku eitamiseks võitluses ebateaduslikuks peetud religioosse maailmavaate vastu.

Mis põhjustas ateistliku propaganda hoogustumise 1950. aastate lõpus, pole päris selge. Teada on, et üldise hirmuõhkonna leevenedes pärast Stalini surma, tulid paljud inimesed taas kirikutesse.²⁸⁹ Märgatavalt suurenesid rahva religioossust väljendavad näitarvud pärast küüditatute tagasipöördumist Siberist 1955. aasta amnestia järel.²⁹⁰ Ideoloogiliselt surmale määratud religioon ei näidanud kadumise, vaid hoopis kasvu märke, mida tõlgendati ohuna sotsialistlikule ülesehitustööle.²⁹¹ Ateistliku kihutuskampaania avasignaaliks Eestis sai 1958. aastal EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna toonase juhataja Johannes Unduski kirjutis „Mõningaid usuvastase töö küsimusi“ ajakirjas „Eesti Kommunist“, seda artiklit võib käsitleda kui edasise tegevuse programmi. Senisest hoolsamalt tuli rõhku panna õpetajate ettevalmistusele ateistlikuks kasvatustööks, ateistliku kirjavara soetamisele ning massimeedia ja kultuurhariduslike asutuste ateistlikule selgitustööle. Kõige tähtsamaks pidas ta

²⁸⁵ Vt. ka P. Lepik, Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris – Akadeemia, nr. 4, 2000, lk. 718–754.

²⁸⁶ M. Tomka, Contradiction of secularism and the preservations of the sacred. Four contexts of religious change in communism – Secularization and Social Integration, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998, pp. 182–183; E. Barker, State imposed secularism: Yet another dimension? – Secularization and Social Integration, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998, p. 192.

²⁸⁷ E. Gentile, The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism – Totalitarian Movements and Political Religions, 2000, 1:1, pp. 23–25.

²⁸⁸ M. Tomka, 1998, pp. 184–185.

²⁸⁹ E. Salumaa, EELK 1918–1962, 1962, sine loco, lk. 45. Käsikiri autori valduses.

²⁹⁰ R. Altnurme, 1998, lk. 227–228.

²⁹¹ E. Salumaa, 1962, lk. 48.

aga kiriklike talituste asemele „uute, ilusate rahvuslike traditsioonide“ loomist, sest nägi just esimestes veel säilinud sidet kirikuga neil, kes muidu enam usklikud ei olnud.²⁹²

Järgmistel aastatel hoogustus taas vahepeal soikunud ateistlik propaganda kirjanduse, raadio, televisiooni, kino, kunsti, loengute jms. abil. 1963. aastal asutas EKP Keskkomitee vabariikliku ateismikooli lektorite, agitaatorite, propagandistide ja organisaatorite ettevalmistamiseks. Ateismialastest loengutest ja seminaridest võttis samal aastal osa ligi 2000 inimest.²⁹³ Erilist tähelepanu pöörditi õpetajate kaasamisele ning paljudesse koolidesse loodi ateismiklubid. Kohustusliku ainaena viidi kõikidesse kõrgkoolidesse sisse teadusliku ateismi kursus.²⁹⁴ Jõuluõhtul korraldati valveaktsioone õpilaste kirikussemineku takistamiseks. Samal eesmärgil olid selleks ajaks organiseeritud üritused, nagu pioneeri- ja komsomolikoosolekud või tantsupeod. Televiisorist näidati sõjafilme.²⁹⁵

Usuvastaseid loenguid hakati pidama ka kultuurimajades näiteks enne kino-seansi või kontserdi algust ja isegi ametiasutustes.²⁹⁶ Uuesti kogusid tuure ka laimukampaaniad vaimulike ja usklikte vastu ajakirjanduses, kus neid kujutati ebamoraalsete, ahnete, valelike ja salakavalatena. Erilise agarusega selles vallas paistis silma ajaleht „Edasi“.²⁹⁷

Märgatavalt suurenes 1960. aastatel ateistliku kirjanduse hulk, näiteks 1954–1972 avaldati 91 selleteemalist trükist,²⁹⁸ samal ajal kui EEKL-l oli lubatud avaldada ainult üks aastaraamat ja mõned laululehed. Usulist kirjandust üle piiri tuua polnud samuti lubatud, eriti piibleid, mistõttu kokkupuude kristluse ja teiste usundite õpetusega oli muudetud minimaalseks.

Ateistlik propaganda käsitles religiooni ajast ja arust igandina, millel pole küll kohta moodsas maailmas, ent mis siiski on inimestele ohtlik, tumestades nende mõistust ning ahvatledes neid kahtlastele tegudele. Religiooni eemal- tõukavaks muutmiseks kasutati ateistlikus propagandas peamiselt kahte võtet, usku ja usklikke esitati ühest küljest naeruväärsete ning teisest küljest kuritegelikena. Näiteks kirjutas Jemeljan Jaroslavski: „Järjest rohkem jõuan ma veendumusele, et piibel on erakordselt lõbus raamat; mitte seepärast, et ma ise oleksin väga lõbus inimene, vaid seepärast, et piibel jutustab väga pidulikus toonis niisugustest asjadest, mis meiesugustes „patustes“ inimestes kutsuvad

²⁹² J. Undusk, Mõningaid usuvastase töö küsimusi – Eesti Kommunist, nr. 2, 1958, lk. 75–77.

²⁹³ L. Raid, Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini, Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk. 190.

²⁹⁴ L. Raid, 1978, lk. 195–196.

²⁹⁵ P. Valk, T. Lehtsaar, Developments of Practical Theology in Today's Estonia – P. Valk, Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 62.

²⁹⁶ E. Salumaa, lk. 54–55.

²⁹⁷ E. Salumaa, 1962, lk. 62.

²⁹⁸ V. Salo, Riik ja kirikud 1940–1991, Maarjamaa, 2000, lk. 31.

esile ainult naeru²⁹⁹, ühesõnaga piibel on täis vaimupimedust ja rumalat juttu. Teine näide Ivan Nelsonilt: „Eriti agaralt tungis kirik noorte kallale 1942. aasta 14. veebruaril. Siis seadis piiskop ülesandeks likvideerida nõukogude võimu ajal saavutatud kommunistliku kasvatustöö tulemused. Taastati luteri kiriku eriline noorsootöö keskus, noorte uimastamise eest tehti otseselt vastutavaks pastorid.“³⁰⁰

Usuga seoses kultiveeriti ohtralt häbi- ja hirmutunnet ning kujundati kaks negatiivset stereotüüpi, millest üks seostas religiooni rumaluse ja teine vägivallaga. Sellele vastavalt kirjeldati usklikku petetud, eksitatud ja harimatuna, peaaegu hulluna ning riigile ebalojaalse, kahtlase ja vägivaldsusele kalduva inimesena. Nende stereotüüpide kujunemisele aitas kaasa ka kunst, mis ehk otseselt ateistlikku propagandat ei teinudki. Näiteks väitis Mati Unt: „[---] kuna tegelikult oli ühiskonda võimatu kritiseerida, see lihtsalt ei läinud läbi, siis ega otse keegi ei kritiseerinudki. Ja nii tekkisid sellised perverssed paradoksid, et Eesti vabariigi salapolitsei kaudu püüti vihjata KGB-le, eks ole, ja Panso püüdis jumala ja usuõpetuse sildi all ilmselt vihjata marksistlikule usuõpetusele, küllap dogmadele kui niisugustele. [---] Intelligentne inimene pidi mõistma neid asju kui koodi ja mõistiski.“³⁰¹ Meenutada võiks ka nõukogude ajal ülipopulaarset filmi „Viimne reliikvia“, rõhuva ja vabadustahistava asutusena kujutatud klooster viitas vihatud nõukogude süsteemile. Selline kodeerimine, millega religioon ja kirik pandi assotsieeruma vägivalla või rumalusega, oli tõhusaks kinnituseks kujunevatele negatiivsetele stereotüüpidele. Koodi muutsid arusaadavaks intelligentsi seas juba esimesel iseseisvusajal levinud religiooni- ja kirikuvastased hoiakud.

Samal ajal kui ühel pool käis traditsioonilise religiooni lammutamine ja hävitamine, toimus teisel äge müstifitseerimise, pühastamise ja jumalikustamise protsess,³⁰² mille tulemusena kujuneski riigireligioon ehk punausk. Selle loomine käis käsikäes NSVL-i sünni ja arenemisega ning selle eesmärgiks oli pakkuda aseainet senisele religioonile. Punausu müüdid, institutsioonid, rituaalid ja sümbolid said nii lojaalsuse ja meelsuse väljendamise kui ka kodanike hindamise ja kontrollimise vahendiks.

Keskne marksistlik müüt täienes ideoloogiliselt vormitud isikulugude ja aja-loosündmustega, mis pidid kinnitama müüdi kehtivust ning andsid sellele spetsiifiliselt sovetliku ilme: näiteks lood suurest Leninist ja Kommunistlikust Parteist kui tema töö jätkajast, Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ning Suurest Isamaasõjast. Maarja Lõhmus on neid lugusid nimetanud nõukogude süsteemi loomise ja eksisteerimise müütideks, mida toetasid käitumis-

²⁹⁹ J. Jaroslavski, Usklike ja uskmata teie piibel, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 353.

³⁰⁰ I. Nelson, Vagaduse varjus, Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 33.

³⁰¹ Vastab Mati Unt – Teater. Muusika. Kino, nr. 4, 1990, lk. 6.

³⁰² Vt. näidet sellest J. Undusk, Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli *Poem Stalinile* oma retoorilises ümbruses – Akadeemia, nr. 9, 1994.

ja mõtlemisnorme määratlevad saavutusmüüdid. Viimasteks olid lood Nõukogude vabariikide ja liitlaste ühtsest perest; vabast ja õnnelikust, uut tüüpi nõukogude inimesest; nõukogude majanduse jätkuvast kiirest kasvust jne.³⁰³ Punamüüdi seisukohalt fundamentaalsed teosed tõusid „pühade“ tekstide tasandile. Huvitava nähtusena nende seast on Jaan Undusk välja toonud „NLKP ajaloo lühikursuse“, millega loodi „ateistlik vaste kiriklikule breviaarile, mõeldud kasutamiseks proletaarsele vaimulikule ehk nõukogude parteitöötajale. Ühelt poolt tõi see kiirelt kätte kõige olulisema, mida pühaloolistest tekstidest pidi teadma. Teisalt oli breviaaril/lühikursusel ka preventiivne iseloom: temas oli sõelutud välja see osa pühaloolisest tekstikogumist, mida lihtvaimulik võis kasutada, ilma et teda oleks ähvardanud ohtlik kalle väärdõpetusse.“³⁰⁴

Aja jooksul võis tekkida vajadus mõni lugu müüdist välja lülitada. Nii juhtus näiteks Stalini ülistamisega pärast tema isikukultuse lakkamist. Teksti pühaduse ja selle tõlgenduse üle otsustas parteiladvik. NLKP ei olnud lääne mõttes partei, vaid pigem riigikiriku jätk,³⁰⁵ punaauku hoidmise ja kaitsmisega tegelev institutsioon, mille harudeks olid komnoorte, pioneeride ja oktoobrilaste organisatsioonid.

Punaauku rituaalideks kujunesid nõukogude müüdi seisukohalt oluliste pühade ja aastapäevade riiklikud tähistamised. Eriti suure pidulikkusega viidi läbi tööliste rahvusvahelist solidaarsuspäeva 1. mail ja Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva 7. novembril, mille auks korraldati paraade üle maa. Individuaalsel tasandil hakati 1950. aastate lõpus juurutama uusi kombeid ja tavandeid eesmärgiga tõrjuda kõrvale kristlikud talitused. Näiteks leeritraditsiooni halvamiseks hakati Saksa DV eeskujul korraldama noorte suvepäevi, kus meelelahutuse kõrval peeti ka loenguid poliitikast, käitumisest, tervisest ja muidugi ateismist.³⁰⁶ Abiellumise ja matuse tseremooniad matkisid kiriklike talitusi, mille kristlik sisu oli ootuspäraselt kõrvaldatud. Samas tuleb tunnistada, et asendatud polnud see mitte niivõrd marksistliku ideoloogia, kui võrd ilmalike luuletuste ning lauludega.

Punaauku sümboliteks olid näiteks partei-isakeste pildid või kujud, NSVL-i ja liiduvabariikide lipud-vapid, sirp ja vasar, viisnurk, ideoloogiat või järjekordset kampaniat kajastavad loosungid kohustuslikul punasel jms. Igas asutuses pidi olema õigeusklike ikooninurgast inspireeritud pühade sümbolitega punanurk, kus viidi läbi ideoloogilisi üritusi. Emotsioonid, mida kõige sellega seoses arendati, varieerusid aukartusest hirmuni.

Punaauk oli riigitruuduse rituaalse väljendamise ja kontrollimise vahendiks. 1973. aastal sündinud Tiia Allas meenutab tol ajalgi äärmuslikku juhtumit:

³⁰³ M. Lõhmus, „Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...”. Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis – Akadeemia, nr. 4, 2004, lk. 704–705.

³⁰⁴ J. Undusk, Retooriline sund Eesti Nõukogude ajalookirjutuses – Võim ja kultuur, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk. 47–48.

³⁰⁵ J. Kaplinski, Eesti kui usuasi – Eesti Ekspress, Areen, 13.mai, 1999, lk. B5.

³⁰⁶ E. Salumaa, 1962, lk. 56.

„[---] Lepistu kooli punameelsus oli legendaarne: veel 6. või 7. klassis mäletan, kuidas üks minust aasta noorem poiss, pioneer muidugi, pidi patutegude pärast avalikul koondusel põlvili lippu suudlema. [---] Oli aasta 1985 või 1986.“³⁰⁷ Riigiusu väljendusvormide hävitamine, teotamine või naeruvääristamine oli karistatav, samas oli see ka võimalus näidata nõukogudevastast meelsust. Suhtumine pioneerirätti, mis alatas „unustati“ kaela panna, võiks olla üheks näiteks. T. Allase mälestustest: „Kaelarätti kutsuti iseenesestmõistetava loomulikkusega „kaltsuks“ ning poisid käkerdasid teda igatpidi, mõnikord pärast järjekordset kontrolli erilise demonstratiivsusega.“³⁰⁸

2.2.3. Eesti sekulariseerumine

Riigivõimu kirikute ja usklikte vastase repressiivpoliitika ja ateistliku kasvatus töö tulemused ei andnud end pikalt oodata. Algas ühiskonna kiire ja tugev sekulariseerumine ning rahva eemaldumine kirikust. Kuigi pärast Stalini surma olukord mõnevõrra paranes, osutus see ajutiseks. Usuühenduste liikmeskond kahanes järjekindlalt, eriti märgatav oli see luteri ja õigeusu kirikutes. Tunduvalt paremini suutsid riikliku poliitika survele vastu pidada vabakogudused, mis oma liikmeid palju ei kaotanudki, metodistide arv isegi kasvas sel perioodil.³⁰⁹ Suurte kirikute liikmeskonna vähenemist need aga korvata ei suutnud. J. Plaadi hinnangul oli aktiivsete usklikte arv Eestis 1987. aastaks langenud 4,7%-le elanikkonnast võrrelduna 15%-ga 1961. aastal.³¹⁰ Ka kiriklike talituste arv kahanes pidevalt ning saavutas oma kõige sügavama mõõna 1978. aastal,³¹¹ mis oli madalpunktiks terves Ida-Euroopas.³¹² EELK leerist osavõtnute arv vähenes aastatel 1957–1966 24 korda ja laulatuste arv 1958–1968 14 korda, vaid kiriklike matuste arv jäi enam-vähem endisele tasemele, vähenedes 1,4 korda.³¹³ Nagu näha, võttis rahvas ilmalikustatud traditsioonid omaks. Ateistliku propaganda kampaania langes kokku 1960. aastate kosmoselendudest innustunud teadusevaimustusega. Ühe argumendina usu vastu käidi välja uljas mõte, et kuna Juri Gagarin kosmoses mingit jumalat ei näinud, siis järelikult teda polegi olemas. Tollane riigijuht Nikita Hruštšov ütles ühes oma kõnes: „Me võtame jumalal habemest“ ning lubas näidata televiisoris viimast usklikku 1980. aastal.³¹⁴

³⁰⁷ T. Allas – Eesti rahva elulood III osa, Tallinn: Tänapäev, 2003, lk. 449.

³⁰⁸ T. Allas, 2003, lk. 449.

³⁰⁹ J. Plaat, 2001, lk. 234.

³¹⁰ J. Plaat, 2001, lk. 221.

³¹¹ T. Paul, Eesti kirik 1980.-ndatel aastatel –Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk. 210.

³¹² M. Tomka, 1998, p. 187.

³¹³ J. Plaat, 2001, lk. 213.

³¹⁴ N. Davies, A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy, Boulder-Oxford: Westview Press, 1995, lk. 34.

Koolis jõudis nõukogude ajal käia kaks põlvkonda, kes jäid täiesti ilma religioosse hariduse võimalusest, kui mitte arvestada punausuga kaasnenud ateistlikku indoktrineerimist. Kui 1990–1991 aastal läbiviidud uurimuse käigus küsiti: „Kas olete üles kasvanud religiooselt?“, vastas 85% küsitletud eestlastest, et ei ole.³¹⁵ Kontakt kirikuga oli katkenud, samuti ka põlvest põlve edasi antud usuline traditsioon. Selle asemel olid levinud eelarvamused, usku vaadeldi millegi imelikuna.

Võib tõdeda, et usuvastane repressiivpoliitika õnnestus. Kuna oma usklikkuse tunnistamine tõi kaasa sekeldusi, pahandusi ja viltuvaatamist, siis jäid edasipüüdlikud ja ratsionaalsed eestlased, kellel oli midagi kaotada, nagu töökoht, haridus, korteriordeer või autoostuluba, kirikust kõrvale. Veelgi enam, ka lapsed hoiti usust eemal, et nende tulevikku mitte rikkuda. Korraliku kodaniku tunnus esimesel iseseisvusajal oli kuulumine ristiinimeste sekka, korralik kodanik nõukogude perioodil aga kirikus ei käinud. Kui riik taunis usku, siis kohusetundlik ja truualamlik inimene usklik ei olnud. Kohanduti ja muganduti kehtiva korraga, eriti selgelt väljendus see loobumises kiriklikest talitustest, tollal veel elujõulistest traditsioonidest. Sekulariseerumisele aitas kaasa jätkuv linnastumine. 1934. aastal moodustas linnarahvastik 31,1%, 1989. aastal aga juba 71,5% kogu rahvast.³¹⁶

Samas ei saa väita, et eestlastest sai kirikust võõrdunud rahvas üksnes nõukogude võimu tegevuse tulemusena. Areng selles suunas oli käima läinud juba esimesel iseseisvusajal, nõukogude perioodil sai see hoogu juurde. Jõudsasti levinud teaduslik-materialistlik maailmavaade, mis oli aluseks ka marksistlikule ideoloogiale, oli osale eestlastest omane juba enne okupatsiooni. Sellelt pinnalt tehtud religioonikriitika oli igati mõistetav ja vastuvõetav. Samas ei leidnud ateistlik kasvatus töö eest huvitunud publikut.³¹⁷ Jäme ja räuskav usuvastane propaganda oli sissemurdmine lahtisest uksest. Sellele vaadati põlastusega kui ajast ja arust läinule,³¹⁸ sest usk ei olnud enam oluline, nagu näitab ka juba mainitud kiriklike usutalituste kiire ja valutu väljavahetamine ilmalike vastu. 1968. aastal õnnestus uurimuse „Klubi ja kaasaeg“ raames läbi viia küsitlus Eesti elanike suhtumisest religiooni. Tulemused polnud võimudele meeldivad. Usku pidas küll kahjulikuks kolmandik eestlastest, kuid kaks kolmandikku neist arvas, et usk pole ei kasulik ega ka kahjulik, mis väljendas ükskõikset suhtumist ning erines võitlevat hoiakut nõudvast ametlikust ideoloogiast. Kasulikuks pidas eestlastest usku 5,3%,³¹⁹ mis vastab üldjoontes J. Plaadi poolt esitatud aktiivsete kristlaste arvule.

³¹⁵ M. Dogan, The decline of religious beliefs in Western Europe – International Social Science Journal, September 1995, p. 411.

³¹⁶ J. Plaati, 2001, lk. 343.

³¹⁷ E. Salumaa, 1962, lk. 54–55.

³¹⁸ E. Salumaa, 1962, lk. 55.

³¹⁹ K. Vimmsaare, Maanoorte suhtumisest religiooni aastatel 1967–1989, Tallinn, 2000, lk.5–6. Käsikiri autori valduses.

Punausklikke eestlastest aga ka ei saanud. Kuigi vasakpoolsed ideed olid esimesel iseseisvusperioodil intelligentsi seas küllaltki levinud, tabas ühiskonda stalinismi tulekuga diskursiline šokk. Liberaalses võtmes humanitaarse kultuuri omandanud haritlaskonnal oli raske sisse elada vaieldamatute autoriteetide, jumalikustatud õpetajate ja absoluutsete tõdede asiaatlikku maailma.³²⁰ Nõukogude režiimi toorus ja vägivald ehmatas uuest riigiusust eemale. Õigeusu mudeli järgi loodud punausk jäi ka mentaliteedi erinevuste tõttu võõraks, selle paatos ei suutnud äratada skeptiliste ja ratsionaalsete eestlaste usutundeid. Valitses sügav kontrast kõrge retoorika ja tegelikkuse vahel, mida inimesed iga päev kogesid. Punausu haare hakkas 1950. aastate lõpus raugema ka NSVL-i tasandil ning kümne aasta pärast ei lootnud keskviimigi sellest enam impeeriumi kooshoidvat vaimset jõudu.³²¹ Kuigi punausk jäi ametlikult püsima ja seda toetati järjest tugevneva venestamisega, seadsid eestlased sellele vastu oma rahvuskultuuri ja elitaarse eneseteadvuse, mis oli välja kasvanud J. Hurda üleskutsest saada vaimult suureks rahvaks. Eestlaste kui elitaarrahva ideele rajas sotsiaalse kasvupinna just nõukogude etniline okupatsioonipoliitika 1970–1980. aastail, mil Eestisse suunati „tööle“ tohtu hulk madala kvalifikatsiooniga venekeelset elanikkonda. See andis eestlastele võimaluse laialdaseks eneseteostuseks kultuurisfääris ning tunda end vaimse kõrgseisusena.³²²

Sõjajaelne saksa- ja kirikuvaenulik rahvuslik lugu sobis hästi kokku ametliku nõukogude ideoloogiaga,³²³ vaenu mõlema vastu isegi võimendati. Seetõttu pole midagi imestada, et luteri kirikust Eestis ei kujunenud rahvusliku vastupanu keskust nagu katoliku kirikust Poolas või Leedus, sest kristluse ja rahvusluse vahel lihtsalt puudus ühenduslüli. Kristlikke sümboleid ei tõlgendatud rahvuslike sümbolitena. Siinkohal tuleks meenutada ka luteri ja katoliku kiriku erinevat suhtumist ilmalikku võimu. Katoliku kirik on kinnitanud oma ülimust, luteri kirik aga oma alamust ilmalike valitsejate ees. Minnes kompromissile nõukogude võimuga, järgis kirik luterlikku traditsiooni.³²⁴ Lisaks puudusid tema pagasis oskused ja kogemused kristliku sõnumi levitamiseks vaenulikus keskkonnas, erinevalt vabakogudustest, kellel olid selles vallas kujunenud pikaajalised traditsioonid, mis ulatusid välja tsariaega. Näiteks korraldasid vabakogudused terve Nõukogude Liidu ulatuses lastele hoolikalt ettevalmistatud pühapäevakoole sünnipäevapidude sildi all, kooriproovidega kaasnenud palvustest kujunesid sisuliselt noorteõhtud, kristlikku pulmapidu kasutati võimalusena

³²⁰ R. Ruutsoo, Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis – Kõnelev ja kõneldav inimene, Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000, lk. 40–41.

³²¹ J. Kangilaski, Kohanemised marksismidega – Kohandumise märgid, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 17.

³²² J. Undusk, 1997, lk. 810.

³²³ A. Selart, 2003, lk. 117–118.

³²⁴ T. Paul, Pilk käidud teele – Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk. 51.

kuulutada evangeeliumi uskmatutele sugulastele ja sõpradele jne.³²⁵ Paremad misjoni ja religioosse sotsialisatsiooni teostamise oskused seletavad ka liikmeskonna püsima jäämist vabakogudustes nõukogude perioodil.

2.2.4. Religioon vaimse vastupanu võimalusena

Ühiskonnas oli avalik sfäär riigi kontrolli all, seal võimutses nõukogude retoorika, mida õieti keegi tõsiselt ei võtnud. Vaba mõtete- ja arvamusteväljendus polnud võimalik, ametlikult lubatud normidest kõrvalekaldumine summutati. Oma tegelikke mõtteid ja tundeid sai väljendada üksnes lähedaste inimeste ringis. Sellest sündinud avaliku ja privaatse sfääri vaheline vastuolu tekitas topeltnõuetlemise, sest oldi sunnitud elama korraga kahes vastandlike väärtuste ja normide maailmas. Topeltnõuetlemine vähendas okupatsioonivõimude tekitatud vaimset survet³²⁶ ja aitas püsida alistumatuse ning sõltumatuse tunnel.

Avaliku ja privaatse ruumi vaheline pinge lõdvenes mõnevõrra pärast stalinismi perioodi ning jõudu hakkas koguma alternatiivne avalik sfäär, mis oli killustunud ja jagunenud väikesteks gruppideks ning toimis avaliku ja privaatse sfääri üleminekualal.³²⁷ Alternatiivne avalik sfäär jagunes üldjoontes rahvuse, popkultuuri ja religiooni vahel, kuid oli ka väiksemaid valdkondi, nagu kunst, kus teisitimõtetlemist arendati ja vastavaid väljendusvõimalusi otsiti näiteks avangardistlikes kunstirühmitustes, või muusika, kus vaimse vastupanu taotlusega esines näiteks selline ansambel nagu Hortus Musicus.

Nagu juba mainitud, sobis eesti rahvuslik lugu klassivõitluse mudelile kohandatuna nõukogude ideoloogiaga hästi kokku. Peale punaasu retoorikast ja sümbolitest ümbritsetud avaliku esinemise, kus etendati rahvaste sõprust NSVL-i „vennalikus peres“ põhimõttel „sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik“, oli rahvuslusele nõukogude ühiskonnas veel teinegi, palju olulisem tähendus. Eve Annuk kirjutab: „Vastupanu oli „sisse kirjutatud“ eesti rahvuse varjatud diskursusesse nõukogude ajal: vastupanu nõukogude okupatsioonile, säilitamiseks oma keelt, kultuuri ja rahvuslikku identiteeti, vastupanu nõukogude ideoloogiale, riigile, vastupanu kui ellujäämisviis, vastupanu kui eestlaseks olemise viis.“³²⁸ Salajasel mälus ja peidetud asjades, nagu keelatud kirjanduses ja sinimustvalges lipus, elas eesti aeg edasi. Tegelemine rahva- ja rahvuskultuuriga andis sisemise

³²⁵ P. Froese, Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed – Journal for the Scientific Study of Religion, 43:1, 2004, lk. 39.

³²⁶ A. Aarelaid, Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogude aastakümnel – Akadeemia, nr. 4, 2000, lk. 755–756.

³²⁷ G. T. Rittersporn, M. Rolf, J. C. Behrends, Open Spaces and Public Realm – Public Spheres in Soviet-Type Societies, G. T. Rittersporn, M. Rolf, J. C. Behrends (eds.), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003, p. 443.

³²⁸ E. Annuk, Totalitarismi ja/või kolonialismi pained – Võim ja kultuur, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, lk. 29.

eneseväärikuse ja rahuldustunde. Alternatiivses avalikus ruumis tegutsesid näiteks arvukad isetegevuslikud koorid ja taidlusansamblid,³²⁹ Looduskaitse Selts, Raamatuühing, kodu-uurimisliikumine,³³⁰ „Kodulinna“ ning „Noor-Tartu“ liikumine jt. Piiratud ulatuses levis illegaalne dissidentlik kirjandus.

Orienteeritus Lääne kultuurile jäi Eestis püsima ka nõukogude perioodil. Vaba maailma vahendajaks olid eeskätt välismaised raadiojaamad ja Soome televisioon, aga ka info, kirjandus, riided, plaadid ja muud esemed välismaal elavatel sugulastel-tuttavatel, meremeestel või välismaalastel. Püüdes osa saada Läänes toimuvast, reageeriti üsna tundlikult sealsetele muutustele. Nii jõudis siia ka popkultuur oma muusika ja moega ning kujunes noorte seas kiiresti tunnustatud alternatiiviks sovetlikule elulaadile, nõnda et Eestist kujunes koos Läti ja Leeduga omapärane nähtus nimega *Sovetski Zapad*. Ametlik ideoloogia pidas popkultuuriga kaasaminekut Lääne ees lõimitamiseks ja rokk oli veel 1960. aastate alguses keelatud.³³¹ Kuid olukord muutus peagi ja hurjutamisest asi tavaliselt kaugemale ei läinud. Siiski kogesid näiteks hipid ja hiljem ka punkarid oma skandaalse väljanägemise tõttu karmimat kohtlemist. Hipidest noormehed riskisid avaliku vägivaldse juustelõikamisega ning punkarid „üleliigsest atribuutikast“ vabanemisega miilitsajaoskonnas. KGB hoidis liikumiste juhtisikutel silma peal. Ideoloogiatöötajatele meeldis Läänest tulnud protestiliikumistest mõelda kui „roiskuva kapitalismi haigusilmingutest“, millel „õitsvas sotsialismis“ kohta pole. Ometi täitsid need siingi ühiskonnakriitilist rolli kas või sellega, et jäädid kindlaks liikumismärkivale välimusele ega lastud end tasalülitada normeeritud moega tänavapilti. See oli vastuhakk ning tekitas korralikes kaaskodanikes igatahes ärevust ja valvsust.

Ühe osa alternatiivsest avalikust sfäärist võttis enda alla religioon. Kuigi luteri kirikust ei saanud rahvusliku vastupanu keskust, kujunesid sellest ja ka teistest usuühendustest teisitimõtlejate kolded üksnes seetõttu, et riiklik ideoloogia surus nad vastase rolli, mis näiteks luteri ja ka õigeusu kirikule oli üsna uudne ja harjumatu olukord Eesti ajaloos. Vabakogudused tulid sellega paremini toime, sest olid olnud üldise arvamusega opositsioonis ka varasemal ajal. Just siis, kui suurem osa rahvast oli kirikust eemale jäänud, hakkasid alternatiivide otsijad seda nägema vaimse vastupanu võimalusena ning ootama kirikult hoiakuid ja tegusid, milleks see ehk valmiski polnud. 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses tekkinud huvi tõus religiooni vastu tõi uue põlvkonna noori nii kirikutesse kui ka vabakogudustesse. See kajastus kiriklike talituste nagu ristimiste ja laulatuste arvu väikeses tõusus, kuid liikmeskonna jätkuvat vähenemist see peatada ei suutnud. Paljudel noortel, kes sel ajal usu-

³²⁹ K. Siemer, Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes: vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive, E. Kõresaar, T. Anepaio (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk. 146.

³³⁰ A. Aareleid, Sovietid või eurooplased – Ikka kultuurile mõeldes, Tallinn: Virgela, 1998, lk. 234.

³³¹ A. Aareleid, 1998, lk. 174.

ühendustega liitusid, puudusid vähimadki varasemad teadmised kristlusest. Neid ei ajendanud mitte niivõrd vahetud usulised vajadused, kuivõrd alternatiivide otsing sovetlikule argielule. Noored tõid kogudustesse kaasa senisest hoopis erineva mentaliteedi, tekitades sealses konserveeritud õhustikus põlvkondadevahelise lõhe, mida süvendasid nende poolt kasutusele võetud uudsed usulise sõnumi tõlgendus- ja väljendusvahendid Lääne kristlike noorteliikumiste eeskujul. Erilist pahameelt tekitas moodsa muusika kasutamine nimetatud eesmärgil. Populaarsetest ansamblistest, kes sidusid traditsiooniliselt kristliku kuulutuse ja nüüdisaegse elutunnetuse, tuleks kindlasti nimetada Selat ja Oikumenet.³³²

Kui 1968. aastal valmis välismaal uus eestikeelne piiblitõlge, hakkasid usklikest vabatahtlikud tooma piibleid salakaubana ka ENSV-sse. Vahelejäämise korral need konfiskeeriti ja kuulusid hävitamisele.³³³ Ka muu usuline kirjandus toodi või saadeti Eestisse välismaalt, osa sellest tõlgiti siin ja levitati käsikirjaliste materjalidena.³³⁴ Populaarseteks kohtumispaikadeks said vaimulike, nagu Elmar Salumaa, Harri Haameri, Vello Salumi, Jüri Bärge, Toomas Pauli ja mitmete teiste kodud, kus sai ilma järelevalve hirmuta arutada usu-ja maailmaasju.

Eesti religioosnes sfääris toimus nõukogude perioodil väga oluline muutus. Kristlusele lisandusid uued, eestlaste seas kõlapinda leidnud usundid. Läänes alanud idastumise mõjul said ka siin populaarseks budistlikud ja hinduistlikud ideed ning praktikad, taoistlik tarkuseõpetus, samuti uue vaimsuse ilmingud. Budismi ja teiste Ida usundite tutvustamisel tegid suure töö ära Tartu Ülikooli orientalistid eesotsas Linnart Mälliga, kelle tõlgitud budistlikud pühakirjad „Dhammapada“ (1977), Šāntideva „Bodhitšarjāvatāra“ (1982), taoistlik pühakiri Lao-zi „Daodejing“ (1979) ja hinduistlik pühakiri „Bhagavadgītā“ (1980) said tõelisteks bestselleriteks. Ida usundite ja kultuuriga tegelemine koondus aastatel 1971–1977 ÜTÜ ajalooringi orientalistikasektsiooni, millest kasvas välja aastatel 1977–1983 tegutsenud ÜTÜ orientalistikaring. Nende ühenduste korraldatud avalikest loengutest võtsid selles ajavahemikus osa sajad üliõpilased. Kõige rohkem kuulajaid – 3393 – oli 1980/81,³³⁵ noorsoorahutuste aastal. Eriliseks magnetiks, mis noori ligi tõmbas, oli ametlikust ideoloogiast puutumata teisitimõtlejate õhkkond, mis tõi kokku hulgaliselt ka neid, kelle huvi orientalistika vastu polnud sugugi teaduslik ega ka mitte religioosne, vaid tingitud nõukogudevastase meelsuse näitamise võimalusest. Siiski võib väita, et Ida usunditega tutvumine või nendega tegelemine jättis oma maailmavaatelise jälje toona ülikoolis õppinud Eesti haritlastele.

³³² I. Kurg, 2004, lk. 112.

³³³ vt. I. Kurg, Kristlikud uskkonnad ja organisatsioonid tänapäeva Eestis – J. Gnandenteich, Kodumaa kirikulugu, Tallinn: Logos, 1995, lk. 124; T. Paul, 1999, lk. 762–766; P. Erelt, Piiblid bensiinipaagis – Eesti Ekspress, 5. detsember, 2002, lk. A47.

³³⁴ Vt. R. Saard, Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse, Akadeemia nr. 4, 2004, lk. 844–869.

³³⁵ T. Kulmar, Üliõpilasorientalistika hiilgeaeg 1971–1983 – Tartu Ülikool 1970–1988, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXX, Tartu, 1998, lk. 111.

Orientalistikaringi populaarsus ärritas võime ning nende survele lõpetati selle töö 1983. aastal. Orientalistikaga jätkati tagasihoidlikumal viisil.³³⁶ KGB järelevalve all viibisid ka 1970. aastate lõpus NSV Liitu, sealhulgas Eestisse jõudnud Hare Krišna kultus, mille liikmeid represseriti julmalt 1983. aastal,³³⁷ ja 1984 kujunenud Eesti Budistlik Vennaskond.³³⁸ 1983. aastal sattusid uue venestuslaine taustal löögi alla peale Ida usunditega seotud ühenduste ka Eesti humanitaarteadlased ja humanitaarsed sõpruskonnad.³³⁹

Ida religioonide ja filosoofiaga tegelemine hakkas harrastajate seas vähehaaval kujundama arusaama, et need sobivad eestlastele rohkem kui kristlus. See idee ei olnud uus, vaid inspireeritud U. Masingu ja O. Looritsa arutlustest eestlaste rahvusliku iseloomu ja sellega sobiva religiooni kohta. U. Masing küll ei väitnud, et kristlus tuleks kõrvale heita ja asemele võtta orientalsed usundid, ent näib, nagu sobinuks U. Masingu arvates eestlaste kristliku usu turgutuseks ja elavdamiseks maailma usulisest pärandist kõik, välja arvatud ratsionaalne lääne kristlus. Näiteks avaldas ta oma poolehoidu spontaanselt ja pildirikkale Lähis-Ida algkristlusele,³⁴⁰ eesti oma rahvapärimusele ja loodususunditele, samuti mõnele Ida religioonile. Loenguid budismist alustas ta sõnadega: „Pääle taoismi on budism ainus, millest kristlasel maksab mõelda.“³⁴¹ Võib-olla isegi U. Masingust selgemalt seostas eestlaste elutunde idaga O. Loorits: „Mulle kui folkloristile, kes just eritleb meie rahvatraditsiooni lääne ja ida lademeid, on idamaine põhilade ja meie algsem side kauge Oriendiga järjest enam selgumas.“³⁴² Tuleb aga silmas pidada, et O. Looritsat ei huvitanud Ida puhul mitte usundid nagu taoism või budism, vaid rahvapärimuses avalduv seos sellega. Tänapäeval on samasuunalisi mõtteid aeg ajalt väljendanud Jaan Kaplinski: „Nii on meie kultuuri muusikas kristlik alge, kristlik kallak tugev, kirjanduses seevastu buddhistlik-taoistlik alge, olgu siis teadvustatult või lihtsalt mingi hingesuguluse, õigemini sõnasuguluse kaudu haaratud ja omaks võetud.“³⁴³

Näib tõesti, et rahvusliku loo seisukohalt on kergem tunnustada näiteks budismi kui traditsioonilist kristlust. Heroilises võitluses tõe eest, olgu selleks siis kristlus või marksism, on eestlased tõe toojate silmis osutunud valed poolele olevaks. Suurvõimude ideoloogia järgi olid eestlased „kroonilised hiljaksjäänud“,³⁴⁴ kui kasutada J. Unduski väljendit, vaatamata sellele, et kristlasi oli

³³⁶ T. Kulmar, 1998, lk. 112–113.

³³⁷ E. Ellermäe-Reimets, Hare Krišna liikumine Eestis – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 102–105.

³³⁸ A. Põlenik, Budismist Eestis – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 74.

³³⁹ T. Kulmar, 1998, lk. 112.

³⁴⁰ U. Masing, Eestipärasest ristiusust – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, Tartu: Ilmamaa, 1993, lk. 239–240.

³⁴¹ U. Masing, Budismist, Tartu: Ilmamaa, 1995, lk. 7.

³⁴² O. Loorits, Eesti rahvalaulu elutundest – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000, lk. 180.

³⁴³ J. Kaplinski, Sõna ja laul – Eesti Ekspress, Areen, 6. september 2001, lk. B5.

³⁴⁴ J. Undusk, 2003, lk. 54.

eestlaste seas enne ristiusustamist ning sotsialiste ja kommuniste enne Nõukogude okupatsiooni. Allajäämiskogemust ei osanud eestlased väärikust kaotamata mõtestada mitte ühegi suure narratiivi raamides, olgu selleks siis kristlus, marksism või isegi rahvuslus. Silmas pidades viimast, kirjutas Kristi Kukk: „[---] eestlaste rahvusliku identiteedi osaks on ka oskamatus väikerahva identiteediga hakkama saada ja sellega rahulduda. Vägivallatusega ei osata suurt midagi peale hakata ideoloogia kontekstis, mis eeldab agressiivsust ja elujõulisust“, sest püüti kohandada end suurriikide rahvuslikule retoorikale, mis mõneti õnnestus esimesel iseseisvusajal, kui hakati rõhutama eestlaste sõjakust rahuarmastuse asemel,³⁴⁵ kuid mis sai hoobi Nõukogude okupatsiooniga. Idastumisega üles kerkinud väärtused nagu tundelisus, looduslähedus, lihtsus, harmooniapüüdlus, vägivallatus, intuiitiivsus, säästlikkus, hoolivus, mitmekesisus, kohanemisvõimelisus jne. võimaldasid ühtäkki senisest väärikamalt mõtestada eestlaste saatust ajaloos: mitte kui kaotajad, mitte kui märtrid, vaid hinnatud loomumomaduste ja loodusega harmoonias elanud erilise tarkusega rahvas vägivaldsete suurriikide vahel. Uute väärtuste toel võis vallutajatesse suhtuda moraalse üleolekutundega. Ida filosoofia ja usunditega tegelejad võtsid budistlikud-taoistlikud ideed eestlastele omadena vastu, vaatamata varasema kogemuse puudumisele. Budism osutus ootamatult sobivaks rahvusliku looga, sest erinevalt kristlusest oli see vaba eestlaste alistamise ajaloolisest süüst. Sellest tulenes ka budismi erinev tähendus Läänes ja Eestis. Läänes tähendas see alternatiivi senistele religioossetele, rahvuslikele ja kultuurilistele paradigmadele ja ideoloogiatele, Eestis aga alternatiivi küll nõukogude ideoloogiale, ent mitte rahvuslusele.

Idastumise raames sai nõukogude ajal alguse ka uue vaimuse levik Eestis. Tuttavalt tuttavale liikusid erainitsiatiivil välismaalt hangitud, tõlgitud, trükitud ja paljundatud tsensuurivabad materjalid esoteerikast, parapsühholoogiast, UFO-dest, alternatiivmeditsiinist, joogast, mediteerimisest, loodustumikast ning muidugi budismist, hinduismist ja taoismist. Kõik see märkis vaimsete otsingute ulatust. 1970. aastate lõpus ja 1980. aastatel muutusid enneolematult populaarseks tervendajad, keda hakati kutsuma poollegaalsetele avalikele esinemistele ning kelle jutule pääseda oli keeruline suure hulga huviliste tõttu.³⁴⁶ Mare Kõiva: „Rahvameditsiini vahendusel püüti leida mitte üksnes arstimeid, vaid ka teistsugust mõtte- ja elamisviisi – kokkuvõtlikult võiksime seda seisukorda iseloomustada materialismi kriisina, millega kaasnes idealismi ihalemine ning alternatiivse maailmavaate otsimise tarvidus. [---] Sageli pöörduti rahvarstide poole käsikirjalisest käest-kätte levinud kirjandusest loetud filosoofiliste vaadete, erinevate teooriate, aga ka parapsühholoogiliste nähtuste kohta kinnituse saamiseks. [---] Mitmed paravõimetest huvitatud soovisid leida endale

³⁴⁵ K. Kukk, 2003, lk. 103.

³⁴⁶ M. Kõiva, Loitsust riituseni – Rahvausund tänapäeval, M.Hiiemäe, M.Kõiva (toim.), Tartu, 1995, lk. 181–182.

õpetajat.³⁴⁷ Alternatiivmeditsiiniga koos taasavastatud rahvausundi järjepidevus oli aga jõudnud katkeda. Seda traditsiooniliselt iseloomustanud ilmavaade oli märkamatuks asendatud uue vaimuse omaga. Tol ajal tegutsenud kuulsamate tervendajatest võiks nimetada Gunnar Aarmat, Vormsi Ennu, Kaika Lainet ja Vigala Sassi, kuid oli ka palju teisi. Esoteerilise kirjanduse tõlkimise, trükkimise ja levitamiseks oli seotud Eduard Nurja ümber koondunud sõpruskond. Sealt jõudsid rahva sekka ringlema muu hulgas ka näiteks Carlos Castaneda teosed ja Urantia raamat.³⁴⁸

Kuigi nõukogude ideoloogia nõudis kollektiivsust ja häbistas individualistlikke püüdlusi ning soovi teistest erineda, võimaldas elukorraldus NSV Liidus paradoksaalsel kombel pühendada palju aega isiklikele huvidele ja harrastustele. Subsdeeritud toiduhinnad ja üür, tööga kindlustatus, tasuta arstiabi ja haridus võimaldasid ära elada, ehkki madalal tasemel.³⁴⁹ Tahtmatus minna kompromissidele oma põhimõtetega ja teha koostööd „süsteemiga“ ning sõltumatusepüüdlus suunas vaimsetest otsingutest haaratud inimesi loobuma karjäärist mõnes nõukogude ametiasutuses ja pühenduma enesetäiustamisele. Soosituks muutusid vähenõudvad töökohad, millest enim eelistatud oli katlakütja amet – töö oli aega lugemiseks, suved vabad. Võib pidada ajaloo ironiaks, et tossavad korstnad kui progressi ja „sotsialistliku majandusõitsengu“ sümbolid varjasid oma jalamil alternatiivset vaimset tegevust ning pakkusid äraelamise võimalust „ideoloogiliselt kahtlasele elemendile“.

Nõukogude aja kokkuvõtteks võib tõdeda, et see tõi kaasa ulatusliku sekulariseerumise, mille arenguks soodus pinnas oli kujunenud juba eelmisel perioodil. Enamik eestlastest jäi kirikust eemale, kiriklike kombetalituste asemel võeti suures osas kasutusele ilmalikud talitused ning usuga seoses kinnistusid negatiivsed stereotüübid. Kogu religiooni valdkonnast kujunes üks osa alternatiivsest avalikust sfäärist, mis oli tugevalt killustunud. Sellal kui suured kirikud sattusid harjumatusse olukorda ja neil oli üsna raske uut rolli omandada, tulid vabakogudused muutunud oludega paremini toime, sest olid ka eelmise riigikorra ajal alternatiiviks olnud. Religiooni, aga ka muud alternatiivse avaliku sfääri valdkonnad tõmbasid ligi inimesi, kes otsisid võimalust teistsuguseks mõtlemis- ja elamisviisiks, kui seda pakkus nõukogude argielu. Idastumine tõi kaasa orientaalsete usundite jõudmise Eestisse ning uue vaimuse ideede leviku. Seega muutus religioosete otsingute ala laiemaks. Usuelu individualiseerus, ka kristluses. Seda ei tinginud mitte valiku ja otsustusvabadus, vaid usuelu sunniviisiline surumine privaatsfääri. Vaba usuturg puudus, ligipääs religioossele kirjandusele ja mitteametlikele usulistele või vaimsetele gruppidele sõltus tihtipeale tutvustest nagu kõik muugi defitsiitne nõukogude ühiskonnas.

³⁴⁷ M. Kõiva, 1995, lk. 181.

³⁴⁸ M. Tamm, Eduard Nurja – Paradoks, nr. 2, 1996, lk. 20–24.

³⁴⁹ T. Toomere, Väärtusorientatsioonid postsotsialistlikes riikides – Akadeemia nr. 12, 2001, lk. 2550.

2.3. Usuline olukord 1987–1991 ja teisel iseseisvusajal

2.3.1. Usubuum murranguajal

Muutused, mis viisid Eesti iseseisvuse taastamiseni, said alguse NLKP 1985. aasta aprillipeenemist, kus riigipea Mihhail Gorbatsšov kuulutas välja suuna ühiskonna liberaliseerimisele. Käivitunud protsess sai Eestis nimeks *uutmine* ning arenes kiiresti võimsaks rahvaliidumiseks, mille üle võimud peagi kontrolli kaotasid. Sündmuste arengu katalüsaatoriks Eestis kujunes uute fosforiidi-kaevanduste kasutuselevõtu plaan, mis äratas rahva 1987. aastal võitlusesse puhta looduskeskkonna säilimise eest. 1988. aastal võttis rahvaliidumine massilised mõõtmised, kujunedes „laulvaks revolutsiooniks“, mis kergitas üles juba poliitilised nõudmised ning viis edasi arenedes Eesti iseseisvuse taastamiseni 20. augustil 1991. Aastaid 1987–1991 võib seega pidada murranguajaks, mil üks riiklik ja ühiskondlik kord asendus teisega.

Murranguajal marksistlik ideoloogia vaikus ning selle avalikkust kujundav ja kontrolliv toime kadus. Seni ühiskonna äärealal asunud ja killustunud alternatiivne avalik sfäär kobrus üle avalikku sfääri, kus selle valdkonnad segunesid omavahel. Valitses joovastus, vabanemistunne, ärevus, teadmatus ning kirjeldamatu segadus. Tohtu intensiivsusega räägiti, kirjutati, loeti ja tehti kõike seda, mis enne oli olnud mingil moel keelatud, sest polnud teada, kui kaua võimudel kannatust jätkub, kui kaua lubatakse.

Vaimset vastupanu esindanud valdkonnad, nagu rahvuslus, popkultuur ja religioon, olid haaratud poliitikakeerisesse, ja poliitika, mis asjade käiku määras, sündis tänavatel. Intelligents võttis sõna avalikkuses, esitades poliitilisi nõudmisi rahvuskultuuri kaitseks, pop- ja rokkartistid laulsid isamaalisi laule, vaimulikud õnnistasid rahvuslippu ja mälestusmärke jne.

Religiooniga seotud inimeste aktiivsus ühiskondlikus ja poliitilises elus murranguajal oli märkimisväärne. Näiteks osalesid luteri kiriku vaimulikud Eesti Muinsuskaitse Seltsis, Rahvarindes, Eesti Kongressi töös ja mõned neist ka ERSP-s. Lisaks võtsid nad osa teistestki ühiskondlikest või poliitilistest ühendustest.³⁵⁰ Teravate poliitiliste avaldustega ja rahvuslippu kandes astus välja Elu Sõna.³⁵¹ ERSP loomise idee sündis Eesti Budistliku Vennaskonna juhil Vello Väärtnõul,³⁵² kes tõmbas aktiivsesse tegevusse kogu grupi, eesmärgiks ärgitada võime neid riigist välja saatma. Poliitikasse suundusid isegi orientalistid eesotsas Linnart Mälliga.³⁵³ Eesti Roheliste Liikumise juhatuses löi

³⁵⁰ P. Rohtmets, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium ja vaimulikud 1987–1991. Bakalaureusetöö, TÜ usuteaduskond, 2004, lk. 27–36.

³⁵¹ T. Jõgeda, Mine välja, minu rahvas! – Eesti Ekspress, Reporter, 9. mai 2002, lk. B12.

³⁵² V. Niitsoo, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991 – Akadeemia nr. 2, 2000, lk. 251.

³⁵³ Vt. L. Mäll, Lugupeetud lugeja! – Sõnumitooja, nr. 2, 1990, lk. 1; Tartus loodi Esinamata Rahvaste Organisatsioon – Sõnumitooja, nr. 9, 1990, lk. 1.

kaasa Peeter Liiv,³⁵⁴ kes selsamal murranguajal jõudis *new age*'i juurde ning asus seda propageerima. Näiteid võiks tuua veelgi.

Usuühendustele Nõukogude seadustega kehtestatud tegevuspiiranguid eirati, pastorid esinesid avalikkuses vaimulike sõnavõttudega. Massimeedia avanes igat liiki usulistele ja esoteerilistele sõnumitele. Jälle kord oli võimalik piibleid ja religioosset kirjandust Eestis vabalt välja anda, samuti välismaalt ilma sekeldusi kartmata sisse tuua.

Murranguajal valitses tõeline usubuum. Tähelepanu pälvisid usulised mõtted, vaated, arusaamad, tulevikuvisionid läbisegi erinevatest suundadest. Plahvatuslik huvi tõus viis inimesi uudistama nii traditsioonilistesse kirikutesse ja vabakogudustesse kui ka tekkivatesse *new age*'i gruppidesse ja saabunud uusususunditesse. Usubuumi põhjuste kohta on esitatud mitmesuguseid arvamusi ning küllap mingi tõetera on neis kõigis. Siiski on see nähtus seni tõsiselt läbi uurimata, mistõttu esitan mõned omapoolsed mõtted.

Kindlasti tuleks arvesse võtta, et ainuvõimaliku ja totaalse marksistliku ideoloogia lakkamise järel olid ühiskonna tuleviku visandamisel ainsateks alternatiivideks rahvuslik ja erinevad usulised ideoloogiad, enne kui uute parteide vaated, uued väärtushinnangud ja uus ellusuhtumisviis need tagaplaanile tõrjusid. Murranguajal oli kõige esileküündivam muidugi rahvuslus, usumaastikul väljendus see eestluse ja luterluse sümbioosis, kuid oli ka teisi, nõrgema kõlajõuga üleskutseid ja tulevikuvisionid. Näiteks ärgitas L. Mäll eestlasi saama eelkõige maailmakodanikeks ning ammutama selleks tarkust erinevatest kultuuridest, olgu Idast või Läänest.³⁵⁵ Nii mõnedki tollased esoteerilised tulevikuvisionid näivad tagantjärele üsna kummalised, *à la* „Urantia raamat ütleb...“, ent siis neid praegusel moel naeruväärseks ei peetud, vaid võeti palju tõsisemalt. Seega polnud usuline puhang üksnes rahvusliku ärkamise kaasnähe, vaatamata sellele, et neil oli tõepoolest suur ühisosa.

Usubuumiga seoses tuleb muidugi meenutada toonast atmosfääri. Igasugused avalikud esinemised ja aktsioonid kogusid tohutult rahvast kokku. Kuulati ja vaadati hoolega, mida räägitakse ja tehakse ning mis see enesega kaasa toob, sest kõik toimuv oli lihtsalt uskumatu. Inimesed liikusid ärevalt, rõõmsalt ja uudishimulikult ühelt ürituselt, rahvakogunemiselt, kontserdilt, ühislaulmiselt jne. teisele, avastades end nii mõnigi kord üsna tavatust kohtast. Mäletan oma imestust, kui märkasin esimesel Rock Summeril hulka memmesid istumas, käekotid põlvedel, heledad suvemütsid peas, ootamas järjekordset ühiskondlikku vaatamängu. Nõndaviisi juhuslikult sattusid ilmselt ka paljud usulistele üritustele, kirikutesse jne.

Usubuumile andis hoogu religioosse kirjanduse vaba leviku ja avalike usuliste ürituste äkiline vallandumine. Paljud, kes ei olnud riskinud nõukogude ajal

³⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1407, lk. 11.

³⁵⁵ L. Mäll, Lugupeetud lugeja! – Sõnumitooja, nr. 1–2 1989, lk. 1; EAO esimehe Linnart Mälli avakõne – Sõnumitooja, nr. 3–4, 1989, lk. 1.

religioosete asjadega tegeleda või ei olnud mahtunud alternatiivsetesse niši-gruppidesse, tõttasid nüüd oma huvi rahuldama.

Tähele panna tuleb ka tõsiasi, et kuigi huvi oli religioosete teemade vastu suur ja igasugused usulised aktsioonid tõmbasid hulga rahvast kokku, oli tunduvalt vähem neid, kes liitusid mõne religioosse ühendusega. Näiteks tuli Elu Sõna korraldatud palvekoosolekutele sadu, Tartus Tamme staadionil 1990. aasta augustis tuhandeid inimesi,³⁵⁶ kuid Elu Sõna liikmeks sai sellest hulgast vaid väike osa. Jälle kord nautisid suurt populaarsust orientalistide peetud avalikud loengud, 1989. aasta jaanuaris hakkas 15 000-lise tiraažiga ilmuma nende leht „Sõnumitooja“,³⁵⁷ mille trükiarv tõusis 1990. aasta alguseks juba 35 000-le.³⁵⁸ Samas kuulus Eesti Budistlikkusse Liitu selle tegutsemisaastate jooksul 1988–1992 hinnanguliselt vaid 50–60 liiget³⁵⁹ ning 1991. aastal loodud Mahajaana Instituuti tuli õppima üksnes 19 inimest,³⁶⁰ kuigi sisseastujatele esitatud nõudmised ei olnud kõrged. Tuhanded inimesed osalesid Transsendentaalse Meditatsiooni kursustel, mis ka liitumist ühegi grupiga ei nõudnud. 1990. aastal hakkas ilmuma 20 000-lise tiraažiga *new age*'i ajaleht „Päikesetuul“, ent seegi huvi ei päädinud mingite suurte ja tugevate ühenduste kujunemisega. Lõpuks kohtab sama nähtust ka massilise ristimise puhul. Kümned tuhanded inimesed lasid neil aastail end ja oma lapsi ristida, nii et tagantjärele võiks seda isegi ristimisliikumiseks nimetada, kuid vaid osa neist jäi püsivaks koguduseliikmeks. Seega võib usubuumi pidada suures osas ärevuse ja segaduse väljenduseks, mis oli tingitud murranguaja kriisist.

Kahtlemata oli murranguaja puhul tegemist kriisiga, kui silmas pidada muutusteaegset olukorda, pöördepunkti. Üks riigi- ja ühiskondlik kord ja koos sellega terve elukorraldus varises kokku, ent teine polnud jõudnud veel kujuneda. Valitses täielik teadmatus nii maa ja rahva kui ka iga üksiku tuleviku kohta. Ebakindlus ja hirm tuleviku ees oli kahtlemata soodus pinnas esoteerika ja okultismi vohamiseks. Sellega seoses pole ka imestada, et murranguaeg oli anomaalsete nähtuste poolest rikas, tippaastateks 1989–1992.³⁶¹ Ühiskondliku tausta muutus ja endiste tähendusüsteemide kadumine tõi paljudele kaasa identiteedikriisi ja vajaduse end uuesti määratleda, sest identiteet on alati sõltuv sotsiaalsest keskkonnast.³⁶² See viis inimesi otsingute teele, olgu rahvusluses või erinevates religioosetes traditsioonides. Pole sugugi juhuslik, et tol ajal telliti folkloristidelt aastas sadu loenguid rahvapärимuse ja selle maailmavaate

³⁵⁶ R. Hanson, Usukoosolek staadionil – Edasi, 3. august, 1990, lk. 1.

³⁵⁷ Sõnumitooja nr. 1–2, 1989, lk. 8.

³⁵⁸ Sõnumitooja nr. 1, 1990, lk. 8.

³⁵⁹ A. Põlenik, 2004, lk. 76.

³⁶⁰ M. Läänemets, Mahajaana Instituut alustas – Sõnumitooja, nr. 3, 1991, lk. 8.

³⁶¹ I. Volke, UFO-d ja sültjad olendid on Eestis tavalised külalised – Päevaleht, 24. detsember, 1994, lk. 6.

³⁶² M. Lagerspetz, Postsotsialistlik identiteedikriis ja kodanikuühiskonna perspektiivid – Sirp, 2. juuli 1999, lk. 3.

kohta.³⁶³ Ilmselt pole juhus ka see, et kaalukaim kirikutega liitumise põhjus neil aastail oli kognitiivse tasakaalu ja elule mõtestatuse otsimine.³⁶⁴ Usubuumi tingitust murranguaja kriisist näitab selle vaibumine pärast Eesti taasiseseisvumist, sama kehtib ka teiste Balti riikide kohta.³⁶⁵ 1992. aastal hakkas eestlaste huvi usuliste küsimuste vastu langema ja usuline aktiivsus vähenes tunduvalt. Eesti venelaste kõrgeenenud religioossus jäi aga püsima,³⁶⁶ mis on samuti kinnituseks kriisiteooriale, sest venelaste identiteet jäi taastatud Eesti Vabariigi ohustatuks, nemad ei tundnud ennast turvaliselt.

Usubuumi on seostatud ka humanitaarabi jagamisega kirikute kaudu ning väidetud, et lootus ainelisele abile tõi inimesi massiliselt kogudustesse.³⁶⁷ Kui see ka oli üks motiive, ei saa seda siiski pidada tõsiseltvõetavaks põhjuseks, sest nagu näha, ei hõlmanud buum mitte üksnes abi jagavaid kristlikke konfessioone. Lisaks saabus humanitaarabi kõrgeag alles pärast religioosse õhina jahtumist.

2.3.2. Kirikuajalooline taust teisel iseseisvusajal

Murranguajal tegutsesid usulised ühendused veel religioosset tegevust reguleerivate Nõukogude seaduste tingimustes, kuigi nendest mindi mööda ja neid eirati, kuni 1990. aastal kaotas Ülemnõukogu otsusega kehtivuse 1977. aastal vastu võetud „Usukoondiste põhimäärus“.³⁶⁸ Samuti lõpetati Usuasjade Nõukogu voliniku aparadi tegevus ning asjaajamine anti üle kultuuriministeeriumile,³⁶⁹ kust see läks 1993. aastal siseministeeriumi alluvusse. 1993. aastal võeti vastu ka „Kirikute ja koguduste seadus“,³⁷⁰ mis 2002. aastal asendati juba uuega³⁷¹ ning mida omakorda parandati 2004 mittekristlikele ühendustele vastu tulles.³⁷²

Usulised ühendused said taas tegevusvabaduse ka väljaspool oma ruume, neil võimaldati tegutseda ravi-, õppe-, hoolekande- ja kinnipidamisasutustes ning sõjaväes. Suhted riigiga paranesid, eriti kehtib see luteri kiriku kohta, mis asus oma ajaloolist positsiooni ühiskonnas taastama.

³⁶³ M. Kõiva, 1995, lk. 194.

³⁶⁴ L. Laasi, A. Rentel, Kirikutega liitumise põhjustest. TÜ sotsiaalteaduskond. Bakkalaaurisetöö, 1995, lk. 34.

³⁶⁵ F. Hoppenbrouwers, Romancing Freedom: Church and Society in the Baltic States since End of Communism – Religion, State & Society, 1999, 27:2, p. 162.

³⁶⁶ R. Liiman, Usklikkus muutuvus Eesti ühiskonnas, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 97–103.

³⁶⁷ J. Plaat, 2001, lk. 268.

³⁶⁸ Riigi Teataja, 1990, nr. 1, art. 14.

³⁶⁹ P. Rohtmets, 2004, lk. 18.

³⁷⁰ Riigi Teataja, 1993, nr. 30, art. 510.

³⁷¹ Riigi Teataja I, 2002, nr. 24, art. 135.

³⁷² Riigi Teataja I, 2004, nr. 54, art. 391.

Uuendati sidemeid vennaskirikutega piiri taga ning sõlmiti uusi. Luteri kirikus kujunes koguni terve sõpruskoguduste võrk.³⁷³ Lahked annetajad töid Eestisse humanitaar- ja ka rahalist abi ning aitasid korrastada, renoveerida ja isegi ehitada kiriku- ja pastoraadihooneid. Välisabi toel hakati jälle arendama tegevussuundi, mis olid olnud nõukogude perioodil keelatud, nagu diakoonia-, misjoni-, laste- ning noortetöö jt., mille baasil asutati mitmeid kiriklikke keskusi. Välismaise rahastamise abil alustas 1997. aastal tegevust ka meediakeskus Eesti Luterliku Tunni Teenistus, mille ülesandeks oli tutvustada kristlikke väärtushinnanguid ja põhitõdesid raadioprogrammide, televisioonisaadete, „Postimehes“ kord kuus ilmuva lehekülje ning muude ürituste kaudu. Ometi tabas suurt osa neist ettevõtmistest ebaedu. Peamiseks põhjuseks oli see, et pärast murranguaja kiiret tõusu hakkas luteri kiriku liikmeskond taas vähenema ning saavutas sajandivahetuseks oma ajaloo miinimumi,³⁷⁴ seega jäi ressursse napiks. Kui 1934. aasta rahvaloenduse andmetel kinnitas oma seotust luteri usuga 78,2% rahvast, siis 2000. aastal vaid 14,8%,³⁷⁵ millest kiriku tegelike liikmete arvu võis hinnata veel poole väiksemaks.³⁷⁶ Kahanemise peamiseks põhjuseks oli vanemate inimeste, kes moodustasid 2000. aastal liikmeskonnast ligi poole,³⁷⁷ lahkumine igavikku. Hans Hansen nimetas ühe põhjusena ka luterlaste äraminekut teistesse konfessioonidesse,³⁷⁸ mis tõsi küll, on väldanud kauem kui viimased viisteist aastat. Ja kuigi iga-aastane ristitute arv oli endiselt suurem kui 1960–1980. aastatel, ei suuda juurdetulijad enam lahkujate arvu ületada.

Seega luhtus murranguajal tärganud lootus kujuneda taas rahvakirikuks,³⁷⁹ lisaks märkis kadunud peapiiskop Jaan Kiivit: „1990. aastate alguses pandi koos EELK põhikirjaga rööpad valesti maha. Asuti fassaadi kujundama: rajati katusorganisatsioon, tekkisid keskused, millel puudus kirikus ja koguduses kandepind“,³⁸⁰ mistõttu uusi töösuundi ei saanudki loodetud edu. Ootamatult lõpetati 2003. aastal ka Eesti Luterliku Tunni Teenistuse rahastamine välismaalt ning töö katkes, sest ei leitud vahendeid seda ise tegevuses hoida. Kõigest sellest tulenevalt pole midagi imestada, et luteri kiriku identiteediotsingud intensiivistusid just sajandivahetuse paiku, kui sai selgeks, et senine suund pole loodetud tulemusi andnud ja enesemääratlus ei vasta kujunenud olukorrale.

³⁷³ A. Sažko, EELK sõpruskogudused. Sõprussuhete tekkimine ja kujunemine 20. sajandil. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 2004, lk. 33–44.

³⁷⁴ T. Pikkur, Kirikukogu muutis põhikirja – Eesti Kirik nr. 18, 2. mai, 2001, lk. 6.

³⁷⁵ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV. Haridus. Usk, Tallinn: Statistikaamet, 2002, lk. 17.

³⁷⁶ T. Pikkur, Anda inimestele vajalik ja päästev sõnum – Eesti Kirik, nr. 18, 7. mai, 1997, lk. 1.

³⁷⁷ H. Hansen, Luterlased, õigeusklikud ja teised, Tallinn, 2002, lk. 41.

³⁷⁸ H. Hansen, 2002, lk. 95.

³⁷⁹ T. Pikkur, 1997, lk. 1.

³⁸⁰ L. Ilves, Peapiiskopist sõltub väga palju (intervjuu Jaan Kiivitiga) – Eesti Kirik, nr. 16, 28. aprill, 2004, lk. 3.

Õigeusu kirikule osutusid 1990. aastad keeruliste tülide ajaks, kirik lõhenes. 1990. aastal sai õigeusklike juhiks Eestis piiskop Kornelius (alates 1995. aastast peapiiskop). Kirik sai küll administratiivsete, majanduslike ja hariduslike küsimuste lahendamiseks iseseisvuse, kuid jäi edasi Moskva patriarhaadi kanoonilisse alluvusse. 1993. aastal registreeriti usuasjade talituses valdavalt eesti kogudustest koosnev Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, mis eksiilkiriku kaudu püüdis taastada end esimese iseseisvusaegse EAÕK-i järjepidevuse kandjana Konstantinoopoli patriarhi kanoonilises alluvuses. 1996. aastal võetigi EAÕK Konstantinoopoli alluvusse ning Eestisse saabus 1999 kirikut juhtima metropoliit Stefanus. Piiskop Korneliuse juhitud usulist organisatsiooni EAÕK-i nime all, nii nagu nad soovisid, ei registreeritud, sest riik seda õigusjärglasena ei tunnustanud.³⁸¹ Nimetüli sai kompromisslahenduse 2002. aastal, kui viimati nimetatud usuline organisatsioon registreeriti Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirikuna. Samuti leidsid lahenduse pikalt kestnud vaidlused kirikuvarade üle.

1934. aasta rahvaloenduse järgi oli õigeusklikke 19% ning 2000. aasta rahvaloenduse järgi 13,9%,³⁸² mis näitab, et vaatamata nõukogude režiimile ning tülidele ja lõhenemisele 1990. aastatel, pole liikmeskonna langus võrreldes luteri kirikuga olnud eriti suur. Selle põhjuseks on venekeelse elanikkonna suurenemine poole sajandi jooksul ning nende usklikkuse tõus viimasel viieteistkümnel aastal, mis on tulenenud rahvusliku identiteedi tugevdamise vajadusest pärast NSVL-i kokkuvarisemist.³⁸³

Luteri kirikust paremini on käinud ka Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu, Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liidu ja Eesti Metodisti Kiriku käsi. Kuigi neist kahe esimese liikmeskond kahanes nõukogude perioodil poole võrra,³⁸⁴ on nad suutnud seda säilitada pärast iseseisvuse taastamist. Metodistid, kelle arv isegi kasvas veidi okupatsiooniajal, on sellega samuti toime tulnud. 2000. aastal oli baptiste siseministeriumi andmete järgi 6092, adventiste 1868 ja metodiste 1880.³⁸⁵

Nõukogude perioodil alguse saanud nii ametlikult suunatud kui ka mitteametikult arendatud oikumeeniline suhtlemine jõudis murranguajal juba koostööni kirikujuhtide tasandil – 1989. aastal loodi Eesti Kirikute Nõukogu (EKN),³⁸⁶ mida võib Ingmar Kure arvates pidada mõlema – ametliku ja mitteametliku – oikumeenilise suhtlemisliini väljundiks.³⁸⁷ Oikumeenilisi organisatsioone sündis sel ajal teisigi.³⁸⁸ EKN-i asutamisel olid eesmärkideks kirikute ja

³⁸¹ J. Plaat, 2001, lk. 265; I. Au, R. Ringvee, Kirikud ja kogudused Eestis, Tallinn: Ilo, 2000, lk. 19–24.

³⁸² 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk. 17.

³⁸³ R. Liiman, 2001, lk. 103.

³⁸⁴ Vt. andmeid J. Plaat, 2001, lk. 163, lk. 466.

³⁸⁵ I. Au, R. Ringvee, 2000, lk. 139–140.

³⁸⁶ I. Kurg, 2004, lk. 112.

³⁸⁷ I. Kurg, 2005, lk. 129, 144.

³⁸⁸ I. Kurg, 2004, lk. 112–119.

riigi suhete parem korraldus,³⁸⁹ mis on osutunud edukaks just viimasel ajal, ning ühiste jõududega kristliku sõnumi levitamine ühiskonnas.³⁹⁰ EKN-is oli 2005. aasta seisuga kümme liiget.

Taasiseseisvumisega saavutatud isikuvabadused ning pluralism on kaasa toonud nõukogude ajaga võrreldes märgatavalt mitmekesisunud religioosse maastiku ja turuplatsi nähtuse, kus inimestel on võimalik valida erinevate usu-liste pakkumiste seast. Seda võimalust pole aga eurooplased, sealhulgas ka eestlased, siiski kuigi aktiivselt kasutanud. Osalejate arvu ja elavuse poolest jääb usuturg Euroopas alla Ameerika omale.

Religioosne turuplats Eestis on üldjoontes jagunenud kaheks suuremaks osaks, millest üht võiks nimetada kristlikuks ja teist kultuslikuks ehk *new age*'i miljööks. Kristlik miljöö on nähtavam ja seetõttu ka paremini jälgitav, sest kristlus eksisteerib valdavalt organiseeritud vormis. Kirikuid oli 2005. aasta seisuga 8, kristlike või kristliku tagapõhjaga koguduse liite 7 ja üksikkogudusi 68,³⁹¹ lisaks hulk kristlike ühinguid. Kasvutendentsiga on silma paistnud kato-liklased, keda rahvaloenduste järgi oli 1934. aastal 2327³⁹² ja 2000. aastal 5745,³⁹³ Jehoova tunnistajad, keda oli vastavalt 8 ja 3823 ning nelipühilased arvudega 191 ja 2648. Praeguseks on need võtnud positsiooni luterlaste, õigeusklike ja baptistide järel. Lisaks kristlastele tegutsevad Eestis veel islami ja juudi kogukonnad oma religioossete ühendustega.

New age'i miljööst ülevaadet anda on tunduvalt keerulisem, sest enamasti ei tegutseta selles organiseeritud ühendustena, vaid lühiajaliste kursuste, laagrite, loengute, treening- ning eneseabirühmade jms. vormis. Uue vaimsuse huvilisi koondava listi „Vikerkaaresild“ alusel võib väita, et selliseid ettevõtmisi oli näiteks 2003. aasta algusest kuni 2005. aasta keskpaigani ligikaudu 480. Kultuslikus miljööis tegutseb siiski ka pikemaajalisi ühendusi, nagu Lilleoru kommuun, Jumaliku Töötuse Kirik, Sai Baba austajate, Valguse Perekonna või reiki rühmad jne. Enamik *new age*'i ühendustest ja ettevõtmistest on registreerimata ja pole nähtud ka vajadust seda teha, seetõttu ei ole täpselt teada kultusliku miljöö suurus ega inimeste hulk, kes selles liigub. Tasub aga tähele panna, et uue vaimsuse kirjandus raamatupoodides ei jää arvukuselt sugugi alla kristlikule, isegi ületab seda. Lisaks *new age*'ile tegutsevad veel budistlikud ja Hare Krišna kogudused ning taara- ja maausuliste Maavalla Koda.

³⁸⁹ I. Kurg, 2005, lk. 145.

³⁹⁰ I. Kurg, 2005, lk. 145.

³⁹¹ R. Ringvee (Eesti Vabariigi siseministeriumi usuasjade osakonna nõunik), suuline teade 01.06.05.

³⁹² Rahvastiku koostis ja korteriolud, 1935, lk. 118.

³⁹³ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk.17.

2.3.3. Suhtumine usku. Segadus

Pärast murranguaja lõppu rauges ühiskonnas huvi religiooni vastu. Tunduvalt harvemaks jäid ka vaimulike sõnavõetud meedias.³⁹⁴ Üheks põhjuseks oli see, et usuliste liidrite arvamusi ei oodatud ega küsitud enam,³⁹⁵ näiteks ei kutsutud vaimulikke diskussioonisaadetes ühe osapoolena väitlema. Teiseks põhjuseks oli see, et kirik ise muutus passiivseks ega võtnud sõna ka siis, kui oleks vaja olnud kommenteerida tema vastu suunatud kriitikat.³⁹⁶

Murranguajal oli võetud ideaalina nähtud vabast maailmast siia saabunud religioosseid mõjusid valimatult vastu taipamata, milline on päralejõudnud usuühenduste, -liikumiste ja -ideede koht seal. Ajalehtedes tutvustati näiteks Elu Sõna või Transsendentaalse Meditatsiooni aktiviste üsna ühtemoodi kui elamis- ja usukultuuri tooma tulnud kõrgeid külalisi Läänest, neil erilist vahet tegemata. Üsna pea aga hakkasid meedias esinema Jaan J. Leppik jt. uusususundite vastaste sõnavõetudega ning hoiatama rahvast nende eest. Nende seisukohtade mõjul kerkisid üles religiooniga seotud nõukogudeaegsed hirmud ja eelarvamused ka kõikide teiste usuühenduste suhtes. 1996. aastal avaldas Indrek Jürjo raamatu „Pagulus ja Nõukogude Eesti“,³⁹⁷ mis tõi avalikkuse ette seniteadmata fakte kiriku koostööst julgeolekuorganitega okupatsiooniajal ning pani kõikuma kiriku kui vaimselt sõltumatuks jäänud institutsiooni maine,³⁹⁸ mida oli rõhutatud just usubuumi ajal. Sarnased paljastused tabasid ka õigeusu kirikut. Samas on usaldus kiriku (konnessiooni eristamata) vastu püsinud kogu teise iseseisvusaja vältel kõrgemal kui näiteks kaitseväge, politsei, kohtute, valitsusasutuste või sotsiaalkindlustuse vastu,³⁹⁹ kuigi näiteks 1999. aastal ei küündinud see Euroopa Väärtusuuringute alusel siiski üle 38%.⁴⁰⁰

Heaks indikaatoriks suhtumises religiooni võib aga jällegi pidada poleemikat teemal usu- või usundiõpetuse vajalikkusest-mittevajalikkusest koolis. See on kestnud terve teise iseseisvusperioodi vältel, intensiivistudes kirglikeks debattideks meedias 1995. ja 2003. aasta kevadel. Võrreldes esimesel ja teisel eesti ajal peetud vaidlusi, selgub, et üldjoontes pole poolt- ja vastuargumendid kuigivõrd muutunud. Peaasjalikult vastanduvad endiselt religiooni soosiv vaade, mis rõhutab eelkõige vajadust kasvatada lastest kristlusele kui kultuuriomasele usule tuginedes moraalipõhimõtteid austavaid ilmakodanikke, ning materialistlik,

³⁹⁴ S. Tappo, Religioossed teematikad ajalehes *Postimees* 1989–1997. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 1999, lk. 24.

³⁹⁵ F. Hoppenbrouwers, 1999, p. 162.

³⁹⁶ S. Tappo, 1999, lk. 50.

³⁹⁷ I. Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, Tallinn: Umara, 1996.

³⁹⁸ R. Altnurme, ettekanne "Vergangenheitsbewältigung und Neuanfang? Fallbeispiel Etnische Evangelisch-Lutherische Kirche (EELK)" konverentsil "Kirchen im Kommunismus" Sandbjergis (Taani) 5.–8. mail 2005.

³⁹⁹ H. Hansen, *Elust, usust ja usuelust II*, Tallinn, 2000, lk. 7.

⁴⁰⁰ EVS 1999–2000, GESIS: Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

teaduse- ja progressiusku vaade, mis näeb usus pentsikut, probleeme põhjustavat igandit ja religiooniõpetuses ohtlikku ajupesu. Kui usaldada küsitlustel saadud andmeid, siis oli usualase õpetuse pooldajaid 1990. aastatelgi tunduvalt rohkem kui vastaseid,⁴⁰¹ ent realselt on selle aine tunde teisel iseseisvusajal läbi viidud vaid vähestes koolides (alla 10%).⁴⁰² Ilmselt pole usu- ega usundiõpetus siiski nii tähtsaks osutunud, et lapsevanemad oleksid seda koolidesse massiliselt nõudma läinud.

Kõne all olevasse poleemikasse on aga lisandunud ka mõned uued aspektid. Vaatamata korduvatele selgitustele ajakirjanduses valitseb usu- ja usundiõpetuse osas endiselt segadus, seega pole vaidlusobjekti sisu olnud päris arusaadav. Need, kes osutasid, et jutt peaks käima ikka usundiõpetusest, rõhutasid enamasti, et religioonialaseid teadmisi on vaja eelkõige multikultuurses maailmas orienteerumiseks ja toimetulekuks. Usundiõpetuse asumine usuõpetuse kohale peegeldab toimunud arenguid usulises valdkonnas, mis on muutunud tunduvalt heterogeensemaks ja pluralistlikumaks. Kuuldavaks on saanud ka teised usundid, eriti mausk, mille liikmed pole arusaadavalt religiooni kui sellise vastu, kuid ei taha nõustuda kristluse suure osakaaluga usundiõpetuses.

2003. aastal viis sotsiaal- ja turu-uuringu firma Saar-Poll Eesti Kirikute Nõukogu tellimisel läbi küsitluse „Moraal ja väärtushinnangud Eestis“, millega hangiti ka teavet selle kohta, kuidas suhtuvad eestimaalased religiooni, täpsemini kristlusesse. Selgus, et 60% küsitletutest olid meelestatud sõbralikult, 27% ükskõikseltselt, 4% skeptiliselt ning 1% vaenulikult.⁴⁰³ Selles ja teisteski küsitlustes ilmnis tendents, et vanemad inimesed suhtusid usku soosivamalt kui nooremad, naised suurema poolehoiuga kui mehed ja mitte-eestlased paremini kui eestlased. Huvitav on ka ära märkida, et kõrgema haridusega inimesed on tolerantsemad ja sõbralikumad kui väiksema haridusega.⁴⁰⁴

Religiooniõpetuse debattides väljendasid inimesed oma suhtumist usku sisuliselt poolt või vastu ja küsitlustes tegid nad seda väga piiratud vastusevariantide kaudu, Liina Kilemiti ja Urmas Nõmmiku uurimus⁴⁰⁵ aga avab selle teema tunduvalt mitmekesisemalt. Vastajatele esitati kaks küsimust: „Mis seostub Teile sõnaga „religioon“?“ ja „Mida tähendab religioon Teie jaoks isiklikult?“ Seega tuli suhtumine usku ilmsiks küsitletute assotsiatsioonide ja individuaalsete kogemuste kaudu. Uurimusest nähtub, et arusaamades religiooni kohta pole õieti midagi kindlat. Üldiselt jagunesid vastanud kahte rühma – need, kes väitsid endal olevat isikliku sideme religiooniga, ja need, kellel seda polnud. Kumbki pool ei väljenda üksmeelselt ei positiivset ega negatiivset hoiakut.

⁴⁰¹ H. Hansen, 2000, lk. 8.

⁴⁰² EV haridusministeeriumi elektrooniline vastus L. Altnurme teabenõudele 10.02.05.

⁴⁰³ K. Marimaa, Moraal ja väärtushinnangud Eestis 21. sajandi lävepakul, 2004, lk. 91. Käsikiri.

⁴⁰⁴ K. Marimaa, 2004, lk. 91.

⁴⁰⁵ L. Kilemit, U. Nõmmik, Eesti elanike suhtumisest usku – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 10–36.

Inimeste hulgas, kes ütlesid, et religioonil ei ole nende jaoks mingit tähendust või et nad pole usklikud, oli muidugi küllalt neid, kes sealjuures avaldasid vaenulikkust või põlgust, ent samas ka neid, kes kinnitasid oma sallivust, mõni koguni lugupidamist usu vastu. Kõnealuses rühmas sai ilmsiks üks väga huvitav nähtus, nimelt osa küsitletutest, kes kinnitasid, et nad pole usklikud ega oma isegi kokkupuudet sellega, väljendasid sealsamas usku näiteks iseendasse, esi-vanemate maausku, loodusesse vms-sse, mõõnsid kiriku ja usutraditsioonide külgetõmmet või tunnustasid religiooni kultuurikujundavat rolli.⁴⁰⁶ L. Kilemit ja U. Nõmmik järeltavad sellest, et mõiste „usklik“ on omandanud mõneti negatiivse varjundi või koguni tabusõna staatuse, ning peavad sellist arengut ühest küljest ateistliku kasvatustöö viljaks ning teisalt sektide agressiivse tänavamisjoni tõttu tekkinud reaktsiooniks.⁴⁰⁷ Lisaks aga võib siit järeltada, et vaatamata usuga seotud negatiivsete stereotüüpide püsimisele, näitab vaadeldav fenomen samas ka nende murenemist. Kuigi inimesed pelgavad end usklikuna määratleda, ei takista see siiski, nagu näha, religioosseid otsinguid. Vastajad, kes kinnitasid oma isiklikku seotust religiooniga ühel või teisel moel, väljendasid küll enamasti poolehoidvat suhtumist, kuid tähelepanuväärne oli, et paljud neist ei osanud sellest positiivsest suurt midagi rääkida, puudusid sõnad. Religiooni seostati mingi üleva tundeaga või usuga millessegi-kellessegi *à la* „on mingid jõud, mis meid juhivad“ või „seal üleval on keegi, kes iga mu sammu jälgib, kuigi ma teda ei näe“.⁴⁰⁸

Uurimus annab tunnistust teatavast segadusest suhtumises religiooni ja ega see saakski teisiti olla, kui arvestada, et enamuse jaoks pole religioon oluline, igapäevases suhtluses ei kujundata selle kohta pidevalt arvamust, mida tõendab ka religioosse keele kängumine. EVS-i andmetel hindasid 1999. aastal 78% küsitletud Eesti elanikest religiooni mitte eriti tähtsaks või koguni täiesti tähtsusetuks,⁴⁰⁹ mis aga samas ei takistanud osal neist ennast ühel või teisel moel religioosena määratlemast. On veel kaks põhjust, mis teevad suhtumise selge väljendamise keeruliseks: ühelt poolt see, et paljudel puuduvad teadmised usust või on need väga lünklikud ja üheübalised, ning teiselt poolt ametliku seisukoha puudumine selles küsimuses. Lisaks kõigele on religioosnes valdkonnas käimas suur paradigmade muutus, mis omakorda raskendab kindlate seisukohtade kujundamist.

⁴⁰⁶ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 14–20.

⁴⁰⁷ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 33.

⁴⁰⁸ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 14–20.

⁴⁰⁹ EVS 1999-2000, GESIS, ESTA.

2.3.4. Eestlus ja usk

Esimesel eesti ajal oli rahvuslik lugu ja sellel põhinev kollektiivne enesemääratlus vastandatud sakslastele, nõukogude perioodil aga toimus pööre – vastanduma hakati venelastele, esialgu muidugi mitteametlikus ajaloo- ja rahvusdiskursuses. Alates murranguajast hinnati senisest tunduvalt kõrgemalt ka sakslaste sajanditepikkust kultuuripanust ning sellest sai argument Eesti kuulumise kohta Euroopasse. Samal ajal omandas ka kirik uue tähenduse. Ajakirjanduses tutvustati ja propageeriti kristlust kui vaba inimese loomulikku maailmavaadet ja eurooplaseks olemise olulist tunnust.⁴¹⁰ Sakslastele vastandudes jäeti ühine luterlus mainimata, venelastele vastandudes toodi see aga välja ning jällegi euroopalikku kultuuriruumi kuulumise kinnituseks. Eesti Vabariiki püüti taastada kõiges tema endisel kujul, mille käigus seostati luteri kirik ning kristlikud traditsioonid lisaks ka rahvusliku taassünniga.⁴¹¹ Poolehoid luteri kirikule püsis sotsioloogiliste küsitluste järgi läbi 1990. aastate suhteliselt kõrge, isegi sel moel, et eestlasi, kes pidasid end luterlaseks, oli näiteks 1998. aastal tunduvalt rohkem kui neid, kes pidasid end usklikuks, vastavalt 45% ja 14%.⁴¹² Kiriku liikmeskonda see 15 aasta jooksul siiski suurendada ei aidanud. Raigo Liiman peabki poolehoidu luterlusele pigem rahvusesse kuulumise kui usklikkuse näitajaks.⁴¹³ Samas ei saanud luterlus ega ka kristlus laiemalt rahvusliku narratiivi osaks, kuigi eeldused selleks olid olemas. Näiteks viitas R. Liiman Eija Järvineni uurimusele, millest selgus, et laulva revolutsiooni ajal rahvast liikvele ajanud ajaloolised müüdid sisaldasid väga vähe usu või kirikuga seotud mõisteid.⁴¹⁴ Ka Aune Valk, kes tegi uurimuse sellest, kuidas eestlased end rahvuslikult määratlevad,⁴¹⁵ ütles, et kasutatud etnilise identiteedi skaala eeluurimuses selgus, et religioossed väited moodustasid omaette faktori, mis ei seostunud teiste, rahvusliku identiteedi eri komponente mõõtvate faktoritega,⁴¹⁶ näidateski siis seda, et usk ei saanud vaatamata ristimisliikumisele eestlastele enesemääratlust kujundavaks jõuks, nii nagu ta polnud seda ka esimesel iseseisvusperioodil.

Kuigi luterlus ei kujunenud sõnaselgelt väljendatuna rahvusliku loo ja identiteedi osaks, on sellel ometi olnud määrav roll väärtuste ja mentaliteedi kujunemisel, millest lähtuvalt on ikka ja jälle konstrueeritud eestlaste rahvuslikku iseloomu. Kõige tähelepanuväärsema näitena sellest võiks kindlasti nimetada Anton Hansen Tammsaare loomingut. Ülo Tedre on uurinud, milliste

⁴¹⁰ S. Tappo, 1999, lk. 36; M. Kiviorg, Religiooniõiguse põhimõisted, üldpõhimõtted ja allikad – Juridica, nr. 1, 2001, lk. 23.

⁴¹¹ J. Plaat, 2001, lk. 245.

⁴¹² R. Liiman, 2001, lk. 82.

⁴¹³ R. Liiman, 2001, lk. 82.

⁴¹⁴ R. Liiman, 2001, lk. 82.

⁴¹⁵ A. Valk, Two facets of ethnic identity: pride and differentiation, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

⁴¹⁶ A. Valk, suuline teade 14.03.2002.

omaduste kaudu kujutasid haritlased eestlasi 20. sajandi esimesel poolel. Ta alustas Mihkel Kampmaast, kes tõi kiiduväärsena välja näiteks tööhimu, virkuse, hoolsuse, kokkuhoidmise, tahtmise kindluse, pikaldase sügava järelemõtlemise, loomuliku mõistuse, tõsise meele jms.⁴¹⁷ Juhan Luiga nimetas selliseid iseloomuomadusi nagu tagasihoidlikkus, ettevaatlikkus, tõsidus, tarkus.⁴¹⁸ Johannes Semper tõstis esile jällegi töökust ning lisas, et sellest tulenevalt peab meie tüüpiline töörühkija puhkeajaga raisatud ajaks, lausa patuks. Taunitakse meeltelõbu: ilu on patt, meeled luksus. Kohvikuid, tantsu jne. mõistetakse hukka lausa vennastekogudusliku valjusega. Eestlastele on omane askeetlik hoiak, temas on maha vaikitud tundmusi, väljendamata mõtteid, tumemeelsust ja raskusevaimu.⁴¹⁹ Neid iseloomuomadusi on ka sajandi teisel poolel eestlasi kujutades ikka ja jälle nimetatud. Luterlik kultuuritaust on sealjuures salgamatult äratuntav, eeskätt töökuse, tõsiduse, sihikindluse ja kohusetunde väärtustamisel. Seega võib luterlust pidada ka eestlaste identiteeti vorminud jõuks, kuigi – jälle üle korrates – usuna pole tal rahvuslikus enesemääratluses kohta olnud. Identiteet, väärtused ja mentaliteet on kõik muutuvad suurused ning tänapäeval oleme tunnistanud luterluse hääbuvale mõjule nimetatud nähtuste kujundamisel.

Nii nagu tehti katseid domineerivat rahvuslikku lugu trotsides siduda usku ja rahvuslust esimesel iseseisvusajal, nii võib neid leida ka teisel. Kõigepealt tasuks peatuda pastor Eenok Haameri visioonil eestlaste usundilisest olemusest.⁴²⁰ Ta on mõjutanud O. Looritsa vaadetest eestlastest kui iidsest rahvast, kellel oli juba enne ristiusu vastuvõtmist kõrgelt arenenud kultuur. Erinevalt aga O. Looritsast, kes vastandas muinasusundit kui eestlaste vaimu edendajat ja kristlust kui selle degenererijat, on E. Haamer käsitlenud mõlemaid ühesuguse maailmatunnetusviisi kandjatena, mistõttu üleminek ühelt teiselt oli tema sõnutsi sujuv. Ta on rõhutanud eriti luterluse ja iseäranis veel hernhuutluse sobivust eestlaste muistse meelelaadiga ja väitnud, et eestlaste ürgne olemus võimendus neis.⁴²¹

Alternatiivset narratiivi eestlastest ja nende usust on arendanud ka maausulised. Tõsi küll, nemad ei räägi eestlastest, vaid maarahvast. Püsites Suure Lahingu müüdi raamides, pole nad siiski religiooni kõrvale heitnud, nii nagu seda ei teinud ka taarausulised sajandi esimesel poolel. Nad väidavad, et rahval on olemas oma, tõeline usk – maausk, mis on kandunud muinasajast tänasesse päeva ja talletanud põlise elutunde. Rahvausundi allikatesse suhtuvad nad samal

⁴¹⁷ Ü. Tedre, Mida arvasid Oskar Loorits ja teised õpetatud eesti mehed eestlaste iseloomust – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1999, lk. 97.

⁴¹⁸ Ü. Tedre, 1999, lk. 99–101.

⁴¹⁹ Ü. Tedre, 1999, lk. 101–102.

⁴²⁰ E. Haamer, Rahva usundiline olemus ja areng – Eesti uue aastatuhande lävel, Tallinn: Tea, 2000.

⁴²¹ E. Haamer, 2000, lk. 200–201.

moel, nagu seda tehti sajandi alguses, püüdes eraldada kristlikku ja paganlikku ainet ning hinnates esimest mõistetavalt võõraks-vaenulikuks ja viimast omaks-sobilikuks.⁴²² Kui võrrelda maausku taarausuga, siis võib öelda, et esimene on ja teine oli väga moodne usund. See on nende ühine joon. Erinevus seisneb selles, et taarausulised juhendusid modernistlikest väärtustest, maausulised aga juba postmodernistlikest.

Nõukogude ajal kõlapinda leidnud idee Ida usundite sobivusest eestlaste elutunde ja enesemääratlusega tuhmus aga mõnevõrra teisel iseseisvusajal. Arvata võib, et selle põhjuseks oli tugev orientatsioon Euroopale ja läänelikele väärtustele 1990. aastatel.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse usubuuum oli väga lootusrikas aeg kõikidele religioossetele ühendustele ja liikumistele. Kuigi neist paljude ootused usulise uuenemise ja kasvu osas ei täitunud, tõi usubuuum siiski uut rahvast sinna juurde ja mitmekesisitas tunduvalt usulist maastikku. Eriti tuleks selles seoses märkida *new age*'i ideede levikut ja miljöõ tekkimist. Suhtumine usku muutus samuti, kuigi selgeid arenguid selles on raske esile tuua. Sellal kui religiooniõpetuse debatid näitasid negatiivsete stereotüüpide püsimist ja valitsemist ühiskonnas, viitasid sotsioloogilised uurimused juba nende murenemisele ja üllatavalt kõrgele sallivuse tasemele religiooni suhtes. On hakatud revideerima ka kristluse suhtes vaenulikkust rahvuslikku narratiivi Suure Lahingu müüdi vormis, kuid üldtunnustatud uut lugu pole veel tekkinud, et saaks öelda, mis rolli või kas üldse selles mängib religioon. Mõned alternatiivsed lood on aga juba olemas.

⁴²² Vt. <http://www.maavald.ee/>, 25.08.2005.

2.4. Eestlaste religioossus 20. sajandi lõpus

2.4.1. Usklikud

Eesti rahva religioossust mõõtvaidsotsioloogilisi küsitlusi tehti väga vähe 20. sajandi jooksul, eriti kehtib see nõukogude perioodi kohta, viimase 15 aasta sees on neid aga läbi viidud arvestatav hulk. Järgnevalt analüüsin eestlaste religioosset enesemääratlust saadud andmete põhjal.

Kui vaadelda kaht uurimust Eesti elanike usklikkusest, millest üks viidi läbi 1992. aastal ja teine 1996. aastal, siis usulise enesemääratluse osas olid pakutud vastusevariandid: *usklik, mitteusklik, ateist ja ei oska vastata*. Usklikuks tunnistas end 1992. aastal 18%⁴²³ ja 1996. aastal 24% Eesti elanikest.⁴²⁴ Ka 2000. aasta rahvaloendusel küsiti inimeste suhet religiooni. Vastusevariandid olid: *kindlat usku tunnistav, usu suhtes ükskõikne, ateist, ei oska vastata ning ei soovi vastata*. Mingit kindlat usku tunnistas 26% eestlastest.⁴²⁵ Seega võib nende küsitluste ja rahvaloenduse põhjal väita, et usklike eestlaste arv ulatus sajandivahetusel veerandini.

Neist 21% nimetas end rahvaloenduse andmetele tuginedes luterlaseks.⁴²⁶ Teistesse kristlikesse konfessioonidesse kuuluvana või ilma täpsema eristuseta kristlasena määratles end 4% eestlastest. Kuulumist uusususunditesse või meil mittetraditsioonilistesse maailmaususunditesse (hinduism, budism, judaism, islam) kinnitas 1%.⁴²⁷ Siit järeldub, et umbes veerand eestlastest olid kristlased. Seda kinnitavad ka küsitlused 1992. ja 1998. aastast. Usk Jeesusesse on üks kristlust määravaid uskumusi. Palju määravam kui näiteks usk jumalasse. 1992. aastal uskus Jeesusesse 24% küsitletud eestlastest ja 1998. aastal 27%.⁴²⁸ Lisaks sellele näitas 1998. aasta uurimus, et usk jumalasse, Jeesusesse ja enese usklikuks pidamine korreleerusid omavahel.⁴²⁹ Ka L. Kilemiti ja U. Nõmmiku uurimus kinnitas, et religiooni mõiste seostus ülekaalukalt kristluse, selle uskumuste, sümbolite, kommete ja institutsioonidega, olenemata sellest, kuidas inimesed loetletud fenomenidesse suhtusid.⁴³⁰ Miks selle rõhutamine siinkohal nii tähtis on? Sellepärast, et pluralistlikus kultuuriolukorras ei saa seda seost võtta enam nii enesestmõistetavana kui näiteks veel 50 aastat tagasi.

Kes olid need eestlastest kristlased? Suurem osa, nagu juba öeldud, olid luterlased. Mis neid iseloomustas? H. Hansen juhtis tähelepanu sellele, et luteri

⁴²³ R. Liiman, 2001, lk. 51.

⁴²⁴ World Values Survey 1995–1997. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

⁴²⁵ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk. 18.

⁴²⁶ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk. 18.

⁴²⁷ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk. 328.

⁴²⁸ R. Liiman, 2001, lk. 57.

⁴²⁹ R. Liiman, 2001, lk. 51.

⁴³⁰ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 14–20.

kiriku liikmeskond koosnes ülekaalukalt vanematest inimestest. Ligi pooled neist olid 2000. aastal vanemad kui 64,⁴³¹ s.t. inimesed, kes olid sündinud veel esimesel iseseisvusajal ning kasvanud religioossesodus. EKN-i poolt 1995. aastal korraldatud küsitluse järgi oli luterlastest 65%-l isa ja 81%-l ema usklik. Seega ema mõju oli olnud väga suur.⁴³² Nendest andmetest võib järeldada, et kui kiriku liikmeskonna langus ei pidurdu, on oht, et luterlus hääbub koos liikmete surmaga.

Kui paljud usklikest olid aktiivsed kristlased? Eestlastest käis 1995. aastal vähemalt kord kuus kirikus 7% ja 1998. aastal 6%,⁴³³ 2000. aastal palvetas iga päev 16% ja kord nädalas 14%.⁴³⁴ Piiblit luges iga nädal 7%.⁴³⁵ H. Hansen viitas oma uurimuses sellele, et selgelt eristuvad kaks rühma: usuliselt aktiivsem ja passiivsem. Aktiivsema osa moodustasid vabakoguduste liikmed,⁴³⁶ kes käisid kirikus, palvetasid ja lugesid piiblit sagedamini kui luterlased, õigeusklikud või katoliiklased.

Usklikkuse ja kogudusse kuulumise vahel ei valitsenud aga selgeid seoseid. End usklikuna määratlenud inimestest olid mõne kogudusega liitunud vaid pooled ja kogudusse kuuluvaist tunnistasid end usklikuks samuti pooled.⁴³⁷ Viimane kehtis eriti luteri kiriku kohta. Baptistide, metodistide ja adventistide seas oli neid, kes ennast usklikuks pidasid, üle 90%.⁴³⁸ Samuti püsisid vabakoguduste liikmed kindlamini kui luterlased, õigeusklikud ja katoliiklased ristiusu traditsiooniliste uskumuste piires.⁴³⁹

Võrreldes religioosselt ükskõiksetega väärtustasid usklikud rohkem elu. Nende jaoks oli nii selle andmisel kui ka võtmisel oluliselt suurem tähendus.⁴⁴⁰ Näiteks oli usklikte seas surmanuhtluse, eutanaasia ja aborti taunijaid mitu korda rohkem kui religioosselt ükskõiksete seas.⁴⁴¹ Traditsioonilised pereväärtused olid nendel tunduvalt kõrgemas hinnas kui ülejäänutel. Religioossetes kodudes sündis rohkem lapsi.⁴⁴²

Kokkuvõtteks võib öelda, et umbes veerand eestlastest määratles end uskliku, s.t. kristlasena. Aktiivseid usklikke oli umbes 10%, kellest ligi pooled kuulusid mõnda vabakogudusse. Kristlased väärtustasid rohkem kui usuliselt ükskõiksed elu ja perekonda.

⁴³¹ H. Hansen, 2002, lk. 41.

⁴³² T. Salumäe, Kirikusse suhtutakse suurte ootustega – Eesti Kirik 24. juuli, 1996, lk. 9.

⁴³³ R. Liiman, 2001, lk. 64.

⁴³⁴ H. Hansen, 2000, lk. 6.

⁴³⁵ H. Hansen, 2000, lk. 9.

⁴³⁶ H. Hansen, 2002, lk. 95–96.

⁴³⁷ H. Hansen, 2002, lk. 69, 99.

⁴³⁸ H. Hansen, 2002, lk. 70.

⁴³⁹ H. Hansen, 2002, lk. 95–96.

⁴⁴⁰ H. Hansen, 2002, lk. 99.

⁴⁴¹ H. Hansen, 2002, lk. 60–62.

⁴⁴² H. Hansen, 2002, lk. 90.

2.4.2. Mitteusklikud

1992. aasta ja 1996. aasta küsitlus võimaldas niisiis valida vastustevariantide hulgast: *usklik, mitteusklik, ateist, ei oska öelda*. Mitteusklikuna määratles end 1992. aastal 66%⁴⁴³ ja 1996. aastal 71%.⁴⁴⁴ Ateiste oli vastavalt 1% ja 4%. Seega oli mitteusklikke kokku umbes kaks kolmandikku eestlastest.

Võrreldes neid arve naabermaade vastavate näitajatega, tuleb välja, et mitteusklikke oli 1996. aastal näiteks Soomes, Lätis ja Venemaal peaaegu poole ja Leedus neli korda vähem kui Eestis.⁴⁴⁵

R. Liiman osutas 1998. aasta uurimuse põhjal eriti eesti naiste vähesele usklikkusele võrreldes näiteks vene,⁴⁴⁶ aga ka teiste naabermaade naistega. Eesti naised ei erinenud väga palju usklikkuse poolest eesti meestest (vastavalt 16% ja 11%), samal ajal kui mujal Läänes on naiste religioosus meeste omast tunduvalt kõrgem. Eestlaste tõrksusel end uskliku ehk kristlasena määratleda on olnud mitu põhjust, millest selles töös on juba juttu tehtud. Neist üks puudutab sõnaga *usklik* kaasnevaid negatiivseid assotsiatsioone ja on ka ilmselt kõige määravam, miks nii vähe eestlasi end usklikuks nimetada sõandab. Tasub meenutada, et negatiivsete assotsiatsioonide esinemist kinnitas ka L. Kilemiti ja U. Nõmmiku uurimus, millest selgus, et mõned küsitletutest vältisid enda nimetamist usklikuks ka siis, kui neid iseloomustasid vastavad huvid või meelsus.⁴⁴⁷ Samuti leidis neid, kes esitasid religiooni ja eetikat teineteist välistavate alternatiividena.⁴⁴⁸ Seega seostus religioon paljudele endiselt väljamõeldise, utopia, vale, pettuse vms-ga. Religioon tundus kurioosne, nagu kahe peaga vasikas, mille vastu uudishimu on segatud vastikustundega. Negatiivseid eelarvamusi usu suhtes aitasid 1990. aastatel kinnitada mõõdujaid tülitavad sektandid tänaval ning massimeedia loodud pilt, mis seostas religiooni ülekaalukalt fundamentalistide ja fanaatikutega. Kuna ühiskondlikus arvamuses valitses seetõttu usu suhtes tõrjuv hoiak, pole midagi imestada, et sellega väga arvestavad eestlased olidki ühiselt mitteusklikud. Eesti kuulumine kõrge kollektivismiga maade hulka⁴⁴⁹ seletab ka naiste vähest usklikkust, sest võrreldes meestega arvestavad naised ühiskondliku arvamusega rohkem.

Oluline roll religioosseks kujunemise juures oli kodul. Sekulariseerumise ulatus Eestis oli aga viiekümne okupatsiooniaastaga viinud selleni, et enamik

⁴⁴³ R. Liiman, 2001, lk. 51.

⁴⁴⁴ World Values Survey 1995–1997. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduste Andmearhiivil (ESTA).

⁴⁴⁵ World Values Survey 1995–1997. ESTA.

⁴⁴⁶ R. Liiman, 2001, lk. 53.

⁴⁴⁷ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004. lk. 14, 33.

⁴⁴⁸ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 15.

⁴⁴⁹ M. Lauristin, T. Vihalemm, Changing Value Systems: Civilizational Shift and Local Differences – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition, M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weibull (eds.), Tartu: Tartu University Press, 1997, p. 246.

sajandivahetuse elanikest pärines juba mitteusklikust kodust. 1991. aastal väitis 85%⁴⁵⁰ ja 1996. aastal 83% vastanutest, et nad polnud kodus religioosset kasvatust saanud.⁴⁵¹

Mis iseloomustas neid, kes usku imelikuks või kahjulikuks pidasid? H. Hansen uuris end kindlalt või kõhklemisi ateistina määratlenud inimesi. Selgus, et ateistid suhtusid teistest tunduvalt kriitilisemalt sellistesse institutsioonidesse nagu kaitseväge, kool, kohtud, politsei, riigikogu ja muidugi kirik.⁴⁵² H. Hansen sõnas: „Kohati tekib mulje, et meie näites ateismi rühma koondatud inimesi ei iseloomusta mitte niivõrd ateism, Jumala salgamine, kui mingi üldine eitamise, nihilismi vaim, kusjuures üldise eitamise hoovuses on sama saanud osaks ka usule ja Jumalale.“ Seega võis ateistide juures märgata üldise usalduse puudumist ümbritseva maailma vastu. Ainuke institutsioon, mida nad teistest märksa kõrgemalt hindasid, oli massimeedia.⁴⁵³ Ateiste iseloomustas ka märgatavalt hoolimatam suhtumine eluväärtustesse, näiteks olid nad teistest enam nõus kohaldama surmanuhtlust ja lubama eutanaasiat.⁴⁵⁴ Ateistide peredes oli ka tunduvalt vähem lapsi kui teistes peredes.⁴⁵⁵ Nad olid valdavalt ratsionalistid, väärtustasid tervist ning tegid palju selle säilitamiseks ja parandamiseks. Lisaks oli neile omane püüd majanduslikule heaolule.⁴⁵⁶ H. Hansen võttis ateiste määratlevad jooned kokku: „Meie meelest väärib mainimist, et ateiste iseloomustab tugev enesekesksus, huvi laiema üldsuse (näiteks rahvuse) elu ja tulevikuväljavaadete vastu on suhteliselt madal. Ka suhtumine kaasinimestesse on üsnagi kalgivõitu, hoolimatu ning ta maailmavaadete põhitoon on eitus, nihilism.“⁴⁵⁷

Ateiste iseloomustanud jooned võivad olla omased ka teistele mitteusklikele, kuid vale oleks arvata seda kõikide kohta, kes end nii määratlesid. Ühiskonnas on siiski märgata ka sallivama ja usaldavama suhtumise levikut. L. Kilemiti ja U. Nõmmiku uurimuses ilmnas, et mitteusklike seas oli küllalt neid, kes ilmutasid huvi ja heatahtlikkust religiooni vastu.⁴⁵⁸

Kokkuvõtteks võib öelda, et mitteusklikuna määratles end kaks kolmandikku eestlastest, taustaks usuga seotud negatiivsed assotsiatsioonid ja stereotüübid ning katkenud religioosne traditsioon. Eestlased hoiduvad end sidumast usu kui kahtlase nähtusega.

⁴⁵⁰ M. Dogan, 1995, p. 411.

⁴⁵¹ World Values Survey 1995–1997. ESTA.

⁴⁵² H. Hansen, 2002, lk. 74.

⁴⁵³ H. Hansen, 2002, lk. 75.

⁴⁵⁴ H. Hansen, 2002, lk. 75–76.

⁴⁵⁵ H. Hansen, 2002, lk. 76.

⁴⁵⁶ H. Hansen, 2002, lk. 77.

⁴⁵⁷ H. Hansen, 2002, lk. 78.

⁴⁵⁸ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 17–19.

2.4.3. Usulise enesemääratluse keerdkäigud

Esitatud pilt muutub, kui tuua lisaks uurimused, mis lasid inimestel oma usklikkust määratleda mitmekesisemalt. Nt. 1998. aasta küsitlusel olid võimalikud vastusevariandid: *usklik, otsija, mitteusklik, ateist, ei oska öelda*. Lisandunud oli *otsija*.⁴⁵⁹ 1995 ja 2000 EKN-i poolt korraldatud küsitlustes võis valida vastusevariantide hulgast: *usklik, usu poole kalduv, ükskõikne, ateismi poole kalduv ja ateist*.⁴⁶⁰ Lisandunud olid *usu poole kalduv ja ateismi poole kalduv*.

Tulemuseks oli, et usklike, kuid veelgi rohkem mitteusklike osakaal vähenes võrreldes eespool mainitud küsitluste andmetega. 1998. aasta uurimuse järgi oli: usklike 14%, mitteusklike 41%, ateiste 7% ja otsijaid 25%.⁴⁶¹ Kui võtta kokku 1995. ja 2000. aasta küsitluste tulemused, oli usklike ligikaudu 10% (1995. a-l 9% ja 2000. a-l 11%), ükskõikseid 32%, ateiste ja ateismi poole kalduvaid umbes 9% (1995: 8% ja 2000: 10%). Ent kõige enam oli usu poole kaldujaid, ligi 49% ehk pooled.⁴⁶²

Seega jäi end usklikuks pidanud eestlaste arv 10–14% vahele, mis vastab umbkaudu aktiivsete kristlaste arvule. Mitteusklike arv vähenes kahelt kolmandikult pooleni (41–48%, arvestatud koos ateistide arvuga). Selle kohta, et mitteusklike arv küünib vaid pooleni kahe kolmandiku asemel, annavad tunnistust ka muud andmed: jumalasse ei uskunud 1992. aasta küsitluse järgi 32%, 1996. aasta küsitluse järgi 46% ja 1998. aasta küsitluse järgi 34%, mis teeb kolmandik kuni pooled.⁴⁶³ Need, kes ei käinud üldse kirikus, moodustasid samade küsitluste järgi samuti kolmandiku kuni poole.⁴⁶⁴ Neid, kes ei palvetanud kunagi, oli jälle pool.⁴⁶⁵

Usklikele ja mitteusklikele aga lisandus nimetatud uurimuste järgi märkimisväärne osa vahepealset määratlust eelistanud eestlasi, kelle arv kõikus 25–49%-ni ehk veerandist pooleni. Sellest järeldub, et mitteusklike eestlasi polnud siiski kaks kolmandikku, kui inimestele anti võimalus väljendada oma religioosust teisiti kui sõnaga *usklik*. Võimaluse korral eelistas eestlane ennast selles vallas nimetada ebamääraselt.

Ka rahvaloenduse andmed kinnitavad seda järeldust. Usu suhtes ükskõiksena määratles end 41,3% ja ateistina 5,9%, s.t. kokku pooled kahe kolmandiku asemel. Ei osanud või ei soovinud vastata aga tervelt 27%.⁴⁶⁶ Rahvaloendus ei võimaldanud oma ebamäära seisukohta teisiti väljendada. Oluline on siinkohal asjaolu, et need 27% ei valinud vastusevarianti *mitteusklik*, s.t. mingil moel

⁴⁵⁹ R. Liiman, 2001, lk. 51.

⁴⁶⁰ H. Hansen, 2000, lk. 5.

⁴⁶¹ R. Liiman, 2001, lk. 51.

⁴⁶² H. Hansen, 2000, lk. 5.

⁴⁶³ R. Liiman, 2001, lk. 55.

⁴⁶⁴ R. Liiman, 2001, lk. 64.

⁴⁶⁵ R. Liiman, 2001, lk. 67.

⁴⁶⁶ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV, 2002, lk. 18.

religioosseks võisid nad ennast siiski pidada (või pidasidki, ent ei sõandanud seda öelda). Sellele oletusele tõukab asjaolu, et Eesti ühiskonnas on raske väljendada oma usklikkust, mitte uskmatus. Samas tuleb arvestada, et sõnad *usk*, *usklik* ja *religioon* on seni seostunud ülekaalukalt kristlusega, seetõttu ei saanudki kristlusest erineva ja individuaalse, s.t. mitteorganiseeritud religioossusega inimesed muud moodi vastata. Individuaalsele religioossusele viitas usu poole kaldujate puhul see, et vaid veerand neist kuulus mõnda kogudusse.⁴⁶⁷ Tänapäeval üha süvenevast vastumeelsusest traditsioonilise ja kiriklikult organiseeritud religiooni suhtes oli juba juttu alapeatükis 1.3.2.

Raskused religioosel enesemääratlusel olid tingitud kindlasti ka koduse usulise traditsiooni katkemisest ja sellealase hariduse puudumisest, mille tõttu on kadunud ka religioosne keel ja väljendusoskus. L. Kilemit ja U. Nõmmiku uurimuse järgi leidis inimesi, kes küll kinnitasid oma religioossust, kuid ei osanud seda sõnaselgelt väljendada, nad kas viitasid emotsioonidele, näiteks püha, ilu, headuse, suuruse, ülluse, aukartuse, puhtuse ja soojusega seotud tunnetele,⁴⁶⁸ või nimetasid usku millessegi või kellessegi inimese saatust määravasse.⁴⁶⁹ Oletust, et neil inimestel jäi puudu usulisest haridusest, kinnitas asjaolu, et enamik neist jäi vanuserühma 35–54 – nemad said kõige enam tunda ateistlikku kasvatustööd⁴⁷⁰ (uurimus tehti 2002. aastal).

Niisiis, usuliselt määratlesid eestlased end pigem *otsija* ja usu poole kalduja kui usklikuna. Kes olid need ebamäärase religioossusega inimesed? Kuna valikvastus *otsija* või *usu poole kalduja* vähendas end usklikuna identifitseerinud inimeste arvu, võib järeldada, et osa neist olid kristlased. H. Hansen juhtiski tähelepanu sellele, et luterlastest pooled ja õigeusklikest kolmandik määratlesid end usu poole kalduvana, mitte usklikuna. Seevastu vabakoguduse liikmetest oli sama meelt vaid 7%.⁴⁷¹ Järelikult pärines mingi osa ebamäärase religioossusega inimestest traditsiooniliste kirikute liikmeskonnast. Teine, suurem osa, pärines mitteusklike hulgast.

2.4.4. Nähtamatu uus vaimsus

1998. aasta küsitluses kasutatud mõiste *otsija* oli väga hea, sest pakkus alternatiivi mõistele *usklik*, mis seostus selgelt kristlusega. Inimestel, kes tundsid end religioossena, ent kristlaseks ei pidanud, oli võimalus selle mõiste kaudu end määratleda. *Otsija* on tuntud ja tähendusrikas sõna sellises mõtteviisis nagu uus vaimsus ehk *new age*. Seega võib määramatuse nimi olla uus vaimsus. 1998. aasta küsitluse järgi pidas ennast *otsijaks* 25%, seega veerand eestlastest.

⁴⁶⁷ H. Hansen, 2002, lk. 34.

⁴⁶⁸ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 17.

⁴⁶⁹ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 18.

⁴⁷⁰ L. Kilemit, U. Nõmmik, 2004, lk. 34.

⁴⁷¹ H. Hansen, 2002, lk. 70.

Sama küsitluse järgi uskus reinkarnatsiooni ehk taassündi Maa peal 24% eestlastest.⁴⁷² See on samuti väga täheususrikas arv, sest reinkarnatsiooniidee on üks keskseid ideid *new age*'i müüdis, mis määratleb uue vaimsuse mõtteviisi täpsemalt ja selgemini kui usk horoskoopidesse või astroloogiasse laiemalt. Viimased kujutavad endast sageli pigem ajaviidet kui midagi tõsist. Seega ei saa siinkohal väga usaldada astroloogiasse uskujate suurt hulka eestlaste seas, sest küsitlustest ei selgunud täpselt, mil määral nad seda uskusi ja sellest sõltusid.

Tähelepanu väärib aga üks teine näitaja, jumalasse uskujate arv, mis ületas nii 1992., 1996., kui ka 1998. aasta küsitluste järgi⁴⁷³ end usklikuks pidavate eestlaste arvu poole võrra. Kui võtta arvesse, et uue vaimsuse esindajaid oli umbes sama palju kui usklikke, s.t. kristlasi, siis kaotavad need arvud oma anomaalia ning muutuvad mõttekaks ja sobituvad üldisesse pilti.

Oletusele, et veerand eestlastest oli haaratud uuest vaimsusest, räägib justkui vastu asjaolu, et rahvaloenduse andmetel nimetas vaid 29 inimest end *new age*'i pooldajaks. Siinkohal tuleb aga arvestada, et uus vaimsus pole usutunnistusreligioon nagu kristlus. See on väga mitmetahuline nähtus ja selle nimetusega tähistatakse nii mõtteviisi kui ka kultuslikku miljööd. Väga suures osas ei levi see üldse sildi alla *new age* või uus vaimsus. See hõlmab palju erinevaid praktikaid, mida inimesed võivad harrastada järgemööda või vaheldumisi. Seetõttu ei saa uue vaimsuse raamides ka määratleda ennast mingi organisatsiooni või grupi kaudu (kuigi *new age*'i organisatsioonid ja grupe on olemas) nii nagu kristlased, kes identifitseerivad end nt. baptistide, metodistide, luterlaste jt-na. Inimesed võivad harrastada üheaegselt reikit, joogat ja neošamanistlikke harjutusi, kuid harva nimetavad nad end sealjuures reikilaseks, joogiks ja šamaaniks, veelgi vähem *new age*'laseks. Kõige mõistetavam termin ongi ehk *otsija*, sest kujutlus vaimsest rändurist on väga levinud uues vaimses. Teine samamoodi mõistetav termin on *õppiija* – see, kes õpib elu õppetükke vaimse arengu teel. Igal juhul välditakse enda nimetamist religioosseks ning eelisatakse sellele sõna *vaimne*.

Teine tähelepanuväärne asjaolu siinjuures on, et paljud inimesed pole üdse teadlikudki, et nende uskumused kuuluvad pigem uue vaimsuse õpetusse kui kristlusesse. Põhjus on jällegi see, et *new age* levib eelkõige ideedena, mis on nii usutunnistuse- kui ka organisatsioonivabad.

Uue vaimsuse vohamine traditsiooniliste kirikute liikmeskonnas on juba tähelepanu pälvinud ka Eestis. Eelkõige on märgatud muidugi väljapaistvalt uusi või eriti massiliselt esinevaid uskumusi, nagu usku tulnukatesse, astroloogiasse ja kanaldamisse, mida on nimetatud ebausuks,⁴⁷⁴ kuid uue vaimsuse süvahoovusi pole seni taibatud. Selline olukord ei valitse mitte ainult Eestis. D. Pollack on Saksamaa puhul juhtinud tähelepanu samale nähtusele, et

⁴⁷² T. Michelson, Autovargus hullem kui abort – Sõnumileht, 1. juuli, 1998, lk. 2.

⁴⁷³ R. Liiman, 2001, lk. 55.

⁴⁷⁴ H. Hansen, 2002, lk. 82.

traditsiooniliste kirikute liikmed on alati vastu võtnud alternatiivseid usuelu vorme.⁴⁷⁵

Muidugi jääb eelneva arutluse puhul oht, et inimesed tehti tagaselja uue vaimsuse pooldajaks. Samas muutis *new age*'i kui mõjuteguri lisamine olemasolevatele andmetele, minu meelest pildi selgemaks ning aitas seletada vastukäivusi ja arusaamatusi selles. Järgnevate küsitluste koostamisel tuleks *new age*'i võimalikku mõju kindlasti arvesse võtta.

Kokkuvõtteks esitan siinkohal oletuse: 20. sajandi lõpus oli 25% eestlastest usklikud ehk kristlased. Neist 10% võis pidada aktiivseteks kristlasteks. 25% eestlastest oli mõjutatud uue vaimsuse ideedest, ilma et nad ise sellest teadlikud oleksid olnud. Ülejäänud olid mitteusklikud ehk need, keda mis tahes religioossuse ilmingud ükskõikseks jätsid.

⁴⁷⁵ D. Pollack, *Individualisierung statt Säkularisierung? – Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*, K. Gabriel (hrgs.), Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1996, lk. 81.

PÄRANDIHOIDJAD

3.1. Usk avalikus sfääris

3.1.1. Kool esimesel iseseisvusajal

Esimesel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajaid oli viisteist – kuus meest ja üheksa naist. Peale ühe kasvasid kõik maal, kus nende lapsepõlves olid veel hästi säilinud traditsiooniline elukorraldus ja usk. Nendest kaksteist sirgusid luterlikus peres, ülejäänutest kahel oli õigeusklik kodu ja ühel adventistlik. Hiljem jäid neist luteri usule truuks seitse, lisaks siirdus üks õigeusklik samuti luteri kirikusse. Ühest luterlasest sai hilisemas elus Jehoova tunnistaja, ühest õigeusklikust ja kahest luterlasest said baptistid. Kahe elulookirjutaja täpne konfessionaalne kuuluvus ei ilmne, kuid nende tegevusele koguduses pakuvad biograafiad selgeid viiteid.

Tutvustatud inimeste koolitee sai alguse esimesel iseseisvusperioodil, mil nad õppisid siis ja mõned neist ka veel Saksa okupatsiooni ajal usuõpetust. Tasub meenutada, et usuõpetus oli sel ajal koolile kohustuslik, kuid õpilasele vabatahtlik, mis tähendas, et usuõpetuse tundides osalemise otsustasid õpilase täisealiseks saamiseni tema vanemad.⁴⁷⁶ Enamik lastest käis usuõpetuse tundides. Selle grupi elulookirjutajatele ja -jutustajatele oli see nende koolielu ja hariduse loomulik osa. Lisaks usuõpetusele peeti ka hommikupalvusi, mis erinesid kooliti pikkuse, sageduse ja viisi poolest.⁴⁷⁷ Elulugudes on kirjeldatud nii palvusi kui ka usuõpetuse tunde:

Koolitöö algas igal päeval hommikupalvusega ja usuõpetuse tundidest võtsid kõik osa nagu teistestki koolitundidest. (Mees, 1912.)⁴⁷⁸ Koolis oli usuõpetus õppeainena ja tunnid algasid ühise vaimuliku laulu ja palvega. (Mees, 1927.)⁴⁷⁹ Koolis alustati tunde hommikupalvusega. Eesti ajal oli meil väga eestimeelne ja usklik õpetaja hr. Anton Koel. Tema mängis harmooniumi ja mõnikord ka viiulit, nii et palvused olid väga armsad. (Naine, 1929.)⁴⁸⁰Esmaspäeva hommikuti oli saalis veerandtunnine hommikupalvus kogu koolile, mida pidas koolijuhataja Aleksander Mõru ja tema asetäitja Johannes Tamm sõelus olulisemaid koolisündmusi. (Mees, 1927.)⁴⁸¹ Koolis enne tunde lauldi kirikulaule,

⁴⁷⁶ P. Valk, Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos, Tallinn: Logos, 1997, lk. 37.

⁴⁷⁷ P. Valk, 1997, lk. 38.

⁴⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 9.

⁴⁷⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 1.

⁴⁸⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 3.

⁴⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 13.

üks oli „Õnnistaja hoia“ ja teine laul oli „Ma kummardan sind armuvägi“. Kui oli kaks salmi ära lauldud, siis kes oli korrapidaja, pidi vahe-salmi lugema. (Naine, 1920.)⁴⁸²Sel ajal õpetati ka usuõpetust. Õpetaja oli elatanud mees, see pidas pühade ajal koolimajas ka palvetundi. (Naine, 1911.)⁴⁸³ jne.

Lapsi, kes usuõpetuse tundidest osa ei võtnud, polnud palju ning seetõttu äratasid nad tähelepanu. Teistest erinemise tõttu võidi neid isegi narrida, eriti maakohas, kus kristlikud traditsioonid olid veel üsna püsivad. Esimene näide on 1920. aastatest Lõuna-Eestist:

Koolitöö algas ka siin koolis nagu kõikides koolideski hommikupalvega, usuõpetusest võtsid osa kõik õpilased peale ühe, kes oli kuuldavasti risti-mata, kuna ta vanemad olid ateistid. Nii jäi ta teiste õpilaste poolt pilkealuseks nagu pagan. (Mees, 1912.)⁴⁸⁴

Teine näide pärineb Põhja-Eestist adventistlikus peres (kus pühitseti pühapäeva asemel laupäeva) kasvanud naise eluloost ilmselt Saksa okupatsiooni ajast. Tasub meenutada, et lahkusuliste lapsed olid ühed vähestest, kes usuõpetuse tundidest osa ei võtnud:

Aga mina sain omale nimeks „Juut“. Minu meelest oli see väga hirmus. Rääkisin sellest isale. Tema naeris: „Mina olin koolis Püha-Leena-poeg. Eks ma läksin õpetajale kaebama. Tema ütles: „Selle nime üle võid sa uhke olla! Iseasi, kui sind oleks hüütud kuradi Leena pojaks!““ (Naine, 1934.)⁴⁸⁵

Seega oli usuõpetus koolielu osana vähemalt maal nii iseenesestmõistetav, et kõrvalejäämine sellest tundus imelik, arusaamatu ja võõrastav, nii nagu tundus imelik traditsioonilistest usulistest tavadest hälbiminegi, mida demonstreeris viimane näide. Usuliste traditsioonidele truuks jäänuna väärtustavad eluloo-kirjutajad usuõpetust, aga ka ühispalvust koolis mõistagi positiivselt. Ka ükski luterlikust perest pärit ja koolis usuõpetust õppinud hilisem vabakoguduse liige ei näita seda halvas valguses ega hinda kasutuks. Usuõpetus koolis oli nende jaoks loomulik, igapäevase kristliku kodukultuuriga seostuv nähtus, mis aga tänapäeval on saanud mainimist väärivaks, eriliseks asjaks. Elulugudes rõhu-tatakse, et ühispalvused ja usuõpetus oli eetiliseks ja humaanseks inimeseks kujunemise alus:

Kahtlemata oli ja on usuõpetuse tundidel oluline osa kasvava nooruse suunamisel humaanse maailmavaate radadele. Samal ajal kui materia-listlik maailmavaade on kuritegevuse substraat, toitepinnas, millelt

⁴⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 2.

⁴⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 721, lk. 1.

⁴⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 11.

⁴⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 14.

võrsub vanatühja külvatud umbrohi. (Mees, 1924.)⁴⁸⁶ Meie lapsena käisime koolis, olime jumalakartlikud. Nüüd on kui metselajad. Ei teinud me teistele kurja ega kakelnud. (Naine, 1920.)⁴⁸⁷

Esimesel iseseisvuse ajal tehti mitu uurimust usuõpetuse olukorra kohta koolis. Uurimuste tase ja usaldusväärsus olid erinevad, kuid mingi koondpildi need siiski annavad. Õpilased hindasid nende uurimuste järgi usuõpetust üsna kõrgelt, kuigi samas näitasid testid kohati esinevaid lünki nende teadmistes. Usuõpetuse õpetamisest ja sellega seotud probleemidest saab teavet ka toonaste koolinõunike aruannetest. Nendes hinnatakse usuõpetuse õpetamise taseme tõusu 1920. aastate vältel. Kümnenäi lõpuks tõdeti, et probleemid, nagu pedagoogiliselt ebapädevad õpetajad või tuim õpetamisviis, on ületatud ning aine käsitlemisel on jõutud uuele, ajakohasemale tasemele.⁴⁸⁸ Seega peegeldab eluloojutustajate tunnustus usuõpetusele üsna adekvaatselt ka toonast üldiselt positiivset suhtumist.

3.1.2. Kirik

Võiks meenutada, et vaatamata haritlaste ja ajakirjanduse usu- ja kirikukriitilistele hoiakutele, suhtus enamik rahvast esimesel eesti ajal nii kirikusse kui ka usku üsna heatahtlikult, kuigi vaimulike mure aktiivsete koguduseliikmete vähesuse üle süvenes. Eluloojutustajate poolehoid ja austus kiriku vastu on suur, hoolimata sellest, et meenutuste järgi ei käidud pühapäevast-pühapäeva kirikus sugugi igapähe kodust:

Kirikus käidi meie peres üsna harva. (Mees, 1924.)⁴⁸⁹ Vanemad olid tavalised luterlased. Käidi ka ikka vahetevahel Põlva kirikus, kuhu oli minu isakodust läbi metsa kuus kilomeetrit. (Mees, 1929.)⁴⁹⁰ Kirikus ei käidud igal pühapäeval, aga pühade ajal ei sobinud puududa. Eriti tähtsad olid jõulud, lihavõtted ja surnuaiapäevad. (Mees, 1927.)⁴⁹¹

Oli aga ka peresid, kus jumalateenistusest võeti osa igal pühapäeval. Näiteks meenutab üks vennastekoguduse liikumisega seotud perest pärit naine:

Pühapäeviti käidi kirikus, enamasti hobusega, suuremad lapsed juba jalgratastega [---]. Peale kirikuteenistuse lõppu mindi vennastekoguduse palvemajja. Palvemaja oli Raplas kirikust umbes 2 kilomeetri kaugusel.

⁴⁸⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 14.

⁴⁸⁷ EKM EKLA, f.350, s. 1451, lk. 2.

⁴⁸⁸ P. Valk, 1997, lk. 62–70.

⁴⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 2.

⁴⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 1.

⁴⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 1.

*Mulle said need majad, kirik ja palvemaja juba varasest lapsepõlvest koduseks ja armsaks. (Naine, 1929.)*⁴⁹²

Või teine mälestus õigeusklikust peres kasvanud naiselt, kelle kodus piiblit küll polnud, kuid see-eest võeti osa igapäevavasest jumalateenistusest:

*[---] igal pühapäeval käisin nüüd koos vanematega kirikus. Mõnikord isa ei tulnud, aga meie kahekesi [kasuemaga] käisime alati. Meie kodukirik oli 1,5 km meilt ja Leisi apostlik õigeusu kirik oli 9 km kaugel, aga see ei olnud midagi, ikka ei jätnud me ühtki pühapäeva vahele. Kõik pühad ja kirikutähtpäevad sai käidud. (Naine, 1929.)*⁴⁹³

Lapsi ei võetud alati kaasa sageli pikale ja väsitavale teekonnale. Vahel oli ilm kehv, vahel ei mahtunud kõik lapsed vankri peale ära ja jäid seetõttu koju, vahel osutusid nad liiga rahutuks aeglaselt kulgeva jumalateenistuse jaoks jne. Näiteks meenutab Tallinnas lastekodus oma noorukipõlve veetnud mees:

*Pühapäevane kohustus oli kirikus käia, pärast seda oli vaba valik, kuhu minna. Pean tunnistama, et kirikus käimine eriti ei meeldinud, mõnikord viilisin sealt ära. Kaks tundi ühe koha peal istuda oli nooruki jaoks liiga igav ja veniv. Olles juba siis veendunud Jumala olemasolus, jäi kirikuskäimine mulle siiski võõraks. (Mees, 1927.)*⁴⁹⁴

Jõulude, lihavõtete ja surnuaiapäeva puhul oli kirikuskäik kohustuslik, ent sakraalse dimensiooni said jumalateenistuse kaudu ka riiklikud pühad. Näiteks meenutab üks naine Lõuna-Eestist, kuidas 1930. aastatel võeti päeval osa vabariigi aastapäeva auks korraldatud jumalateenistusest ning õhtul suunduti lähikonnas peetavatele rahvalikele pidustustele.⁴⁹⁵

Kirikusse sõidu põnevus, kiriku ilu ja jumalateenistuse pühalikkus olid elamus, mis elulookirjutajatele lapsena muljet avaldasid ning erilise mälestusena meeles on. Toon ühe kirjelduse sellest:

Siis rakendati hobune nn. pikavankri või troska ette, laotati kas mõni tekk või vaip pikale istmele ja algas pidulik teekond. Õlgadele võeti suurrätikud, mis pidid kaitsma kirikuriideid teetolmu eest. Ja tolmu, seda oli rohkem kui küllalt, kuna tookord olid teed ju kruusatatud. Mida lähemale kirikule jõuti, seda tihedamaks läks hobusõidukite rivi ning tolmutilvest tihti läbi ei näinud. Kuid miski ei häirinud seda pühalikku ja ilusat tunnet. Elamus, mis kirikus lapsele osaks sai, jäi hinge alaliseks. Kirikukell. Orelilt tulevad kirikuviisi helid, mis jäägitult tungisid lapsehinge ja

⁴⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 2–3

⁴⁹³ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 5.

⁴⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 16.

⁴⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 721, lk. 2.

*sinna ka alatiseks püsima jäid. Kirikuõpetaja oma ametlikus ränges rüüis, püha altar, altarimaal. (Naine, 1933.)*⁴⁹⁶

Kiriklikest talitustest meenutatakse kõige enam õnnistamispäeva tseremooniat ja sellele eelnenud leeri, mis on ka mõistetav, sest elulookirjutajate noorusaeg jääb just esimese iseseisvusaja lõppu, mil leeriskäik oli veel niisama loomulik kui usuõpetus ja hommikupalvus koolis. Leer kestis mitu nädalat, mille kestel õpetati noortele elluastujatele kristluse põhialuseid, ning lõppes leerilaste usutunnistuse ning nende õnnistamisega koguduse täieõiguslikuks liikmeks. Üks mälestus leeriskäigust:

*1931. a. suvel olin mina Vastseliinas suveleeris. Kokku oli 46 leerilast, neist 18 tüdrukut ja 28 poissi. See oli segaleer, mis oli mõeldud gümnaasiumi õpilastele. Peale suveleeri olid igal kevadel tütarlaste kevadleer ja igal sügisel poisslaste sügisleer. Need olid suured leerid, kus oli osavõtjaid 100 ja üle selle. Minu leeriaeg ja õnnistamisepäev oli väga ilus ja südant liigutav ning meeldejääv, mil me läksime leerimajast kaske-
dega ehitud kirikusse pasunakoori helide saatel: „Mu järel hüüab Jeesuke, kõik ristirahvas tulge!“ tüdrukud ees, poisid taga, hingekarjased meie järel ja palju rahvast oli meid jälgimas nii väljas kui kirikus. Iga-
ühele anti kirikus kätte leeritunnistus erinevate pühakirjasalmidega ja palju lilli omaste ja sugulaste poolt. (Mees, 1912.)*⁴⁹⁷

Teistest kiriklikest talitustest on mälestusi tunduvalt vähem kui leerist ja õnnistamispäeva tseremooniast ning seetõttu nendel siinkohal peatuma ei hakka. Siiski tuleks mainida veel üht huvitavat nüanssi, mis ilmnes seoses ristimisega. Nimelt rõhutati mitmel korral, et pere lapsed olid õigeaegselt ristitud ja kirikuga selles osas suhted korras. Esitati isegi väide, et eesti ajal ei tohtinud laps üle kuu aja ristimata olla, vastasel korral pidi trahvi maksma,⁴⁹⁸ mis ei ole siiski õige. Lapse sünd tuli küll registreerida ühe kuu jooksul⁴⁹⁹ ning seda võis teha ka vaimulik pärast lapse ristimist,⁵⁰⁰ kuid kohustust ristida polnud. Ent peamine pole siinkohal eksiarvamuse parandamine, vaid sellega seoses elulugudes avalduv austav suhtumine kirikusse kui võimuasutusse, millega igal juhul arvestada tuli. See oli pärit tsaariajast, kui sündide, surmade ja laulatuste ülesmärkimine kuulus üksnes kiriku kompetentsi. Samasugust suhtumist näitavad ka järgmised sõnad:

Noh muidugi see sõjaaeg. Läksin siis ka ikka kirikusse. [---] Vahepeal jäi kirikumaks maksmata, aga maksin järgi. Nüüd olen Rõuge kiriku liige ja

⁴⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 2–3.

⁴⁹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 16.

⁴⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 4.

⁴⁹⁹ Riigi Teataja, 1925, nr. 191/192, §29, lk. 1091.

⁵⁰⁰ Riigi Teataja, 1925, nr. 191/192, §7, lk. 1090.

maksan iga aasta makse ja käin või ühe korra armulaul. (Naine, 1920.)⁵⁰¹

Ühesõnaga maksud makstud ja meel rahulik, sest suhted kirikuga on korras. Seega võib arvata, et kirikus nähti veel 20. sajandi I poolel mõjuvõimsat institutsiooni, vähemalt mõnes paigas. Kirikuõpetajad olid lugupeetud, suursugused ja imetletud isikud, mida kinnitatakse mitmes eluloos. Siin aga ilmneb esimene lahkuminek kiriku liikmete ja vabakoguduste liikmete vahel. Viimased ei esita ühtegi halvustavat märkust ei kooli usuõpetuse ega hommikupalvuse kohta ega ka mitte kiriku kohta, küll aga on mõni neist vaimulike aadressil üsna kriitiline.

Vaatamata üha süvenevale sekulariseerumisele, näitab laste suur osavõtt usuõpetuse tundidest, kiriklike talituste iseenesestmõistetavus ja usulistel pühadel jumalateenistustel osalemise kohustus kristlike traditsioonide kindlat püsimist veel 20. sajandi I poolel, eriti külaühiskonnas. Kristlike traditsioonide tugevus ilmnis aga ka eesti intelligentsi seas, kui uskuda sõitlemist taarausuliste üllitises „Esimesel õhtul“: „Nad ise pole teadlikud, et nad oma ateismis, ratsionalismis, individualismis, liberalismis on jäänud antud kristliku dogma piiridesse. Nad võivad mõnitada ja naerda piibli „naaivide“ legendide üle, võivad arvustada kristlikku dogmat, loobuda Kristuse vere joomisest ja ihu söömisest; kuid elu suursündmustel – sündimisel, suremisel, abiellumisel tunnevad tarvidust usu rituaalide järele. Nad kutsuvad pastori või preestri laulatama, ristima, matma. Sest nad ise on abitud, nad pole hoolitsenud enese eest. Nad lasevad ka oma lapsi koolis õppida sama eneste põlatud ristiusuõpetust, sest olevat vaja ikkagi anda lastele moraalseid aluseid. Lõpuks maksavad ka kirikumaksu ära ja heidavad puhkama hauda risti alla.“⁵⁰² Kirikumaksuga polnud lood siiski kiita, seda tasus umbes veerand kirikuliikmetest,⁵⁰³ ent kiriklike talituste arv oli tõepoolest soliidne. Näiteks aastatel 1930–1933 ristiti 72% sündinud lastest, kiriklikult maeti 87% surnutest ja laulatati 72% abieludest.⁵⁰⁴

3.1.3. Mahavaikitud ENSV

Selle grupi elulookirjutajate lapsepõlv ja kooliiga jäid esimesse iseseisvusperioodi, kodu ja pere rajamine ning tööalane eneseteostus aga nõukogude aega. Mõnedki neist olid uue korra tulles siiski veel selles eas, kus mõeldi edasiste õpingute peale.

⁵⁰¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 2.

⁵⁰² Esimesel õhtul. Meie tänapäev ja ülesanded, Tallinn: Tallinna Hiie Kirjastus, 1933, lk. 18.

⁵⁰³ J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001, lk. 152.

⁵⁰⁴ H. Reiman, Kirikuelu 1930–34 – Eesti statistika, nr.158(1)–169(12), Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 128.

Üldiselt on elulugudes nõukogude võimust, Nõukogude riigist ja selle religioonipoliitikast üllatavalt vähe juttu. Õieti puutusin ma selle teema juures esimest korda kokku huvitava nähtusega, mis hiljem ilmneb vanema põlvkonna biograafiates ikka ja jälle. Elulugudes räägitakse ja mõeldakse harva sellistest nähtustest nagu riik, rahvus, võim, ideoloogia, usk, poliitika jne. Enamasti esi-nevad need antropomorfsetel kujul, nii kummaline kui see ka ei tundu. Nõukogude riik ilmub eluloojutustusse kommunistides, punaarmee sõdurites, julgeoleku- ja ideoloogiatöötajates, pedagoogides ning vene immigrantides. Toon mõned näited. Need harvad korrad, kui kommunistidest juttu on tehtud, kujutatakse neid põhimõttelagedate karjeristidena:

Ta oli metodisti rändjutlustaja sel ajal. [---] Aga varsti tuli neljakümnes aasta ja siis tuli Vene võim ja siis kadus tema äkki silmapiirilt. Ja ta läks koos oma perekonnaga Venemaale. Ja kui sõda lõppes ja kõik need katsumused olid möödas, siis sain ma teada, et tema on kommunistliku partei agitaator. [---] Ja ma otsisin teda üles. [---] Ja seal võttis mind vastu hoopis teine mees, ta tundis mind ära ja ütles, ah et sina oled. Ja et näed, et minu tee on läinud nüüd nii, mina teenin Nõukogude Liitu, ma olen veendunud marksist ja leninlane, ja ma küsisin, et mis sinu usust on saanud? „Oh, see on kõik üks silmakirjatsemine ja nii.“ [---] Ta oli oma naise maha jätnud, võtnud uue ja ütles, et kui minu poeg tuleb nüüd sõjaväest, siis me kah nagu mehed siis võtame omavahel ka ühe pitsi viina. (Mees, 1924.)⁵⁰⁵

Vene sõdureid kujutatakse võrreldes Saksa omadega julmemate, aga ka rumalamatena. Järgnev katkend eluloost räägib metsavendade tabamiseks korraldatud aktsioonist. Väike tüdruk, kellest jutt, on elulookirjutaja ise:

Ja nüüd ema sõnad, mis jäid tema lipukirjaks kaheks ja pooleks aastaks: „Mees läks hommikul metsa tööle. Praeguseni teda tagasi tulnud ei ole. Rohkemat ma midagi ei tea.“ [---] Ei teadnud ta ka siis sellest kolmest lausest rohkemat, kui vene tõbras surus talle revolvritoru vastu rinda ja tõukas ta jõuliselt vastu koduseina, nagu tahaks naelutada seda kaitsetut ohvrit igaveseks sinna seinale. [---] Ainult väike tüdruk oli põlvili kodutoa põrandal maas, surmahirmus karjus, nuttis ja palus. „Palun ära tapa mu ema, ära tapa mu ema!“ [---] „Vait!“ – kõlas venekeelselt käsklus. [---] Ja sel õhtul voodis tänas tüdruk Jumalat, luges Meie-Isa palve ja palus ikka hoida kõiki neid, kes hirmu tundsid järgnevate päevade katsumuste ees. (Naine, 1933.)⁵⁰⁶

Julgeoleku kontrolli all olid nõukogude ajal kõik religioossed ühendused, kuid alaliselt jälgiti siiski vaid mõnd üksikut usklikku. Üks näide Jehoova tunnis-
tajalt, kelle usutunnistus oli nõukogude ajal keelatud:

⁵⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 7–8.

⁵⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 6.

Minu vabanemine saabus 1956. aasta 26. juulil. Meie laagrisse saadeti vangide toimikuid läbi vaatama NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi komisjon, mille esimeheks oli keegi kindral. Minu kord komisjoni ette minna tuli alles komisjoni viimasel tööpäeval. Kui olin vastanud mõnele komisjoni poolt esitatud küsimusele, küsis komisjoni esimees: "Aga mida te hakkate tegema siis, kui te vabaks saate?" Ma vastasin, et üks siis ole näha, kui ma vabaks saan. Mind saadeti ruumist välja ning kui mind mõne minuti pärast tagasi kutsuti, ütles kindral: "Teie olete Nõukogude Liidu kõige õelam vaenlane. Teie olete ideeline vaenlane. Me laseme teid küll vabaks aga me hakkame teid jälgima." Hilisem sündmuste käik näitas, et tema sõnad pidasid paika. (Mees, 1924.)⁵⁰⁷

Usklikke üritasid ümber kasvatada ideoloogiatöötajad:

Poliitiliselt peeti minul ikka silm peal. Kohalik partorg kiusas mind pidevalt taga, nõudes minult poliittundidest osavõttu, et oma positsiooni kindlustada. Ta oli auahne ja pugeja tüüp ning tahtis alati olla nendega, kes olid võimul, ja kiusas neid taga, kes olid vaimse meelega ja kelle päralt ei ole see maailm. Tema oli minu kui ka Jüri Amori vastu hästi paha ja töötas usuliste tõekspidamiste vastu. Nõnda pidi Jüri Amor meie korteri II korruse aknast alla hüppama ja põgenema purjus, ähvardava partorgi eest. (Mees, 1912.)⁵⁰⁸

Ideoloogiatöötajatel võis nõukogude aja alguses olla küllaltki suur mõju otsustada inimese saatuse üle. Näiteks ühe eluloojutustaja edasistele õpingutele tõmbas kriipsu peale kohalikust täitevkomiteest antud iseloomustus, kus oli kirjas, et ta on poliitiliselt arenematu, tegeleb usuliste asjadega ja käib külatubasid mööda salaja palvetunde pidamas,⁵⁰⁹ ning teisel juhul ei saanud inimene partorgi kirjutatud iseloomustuse tõttu uut töökohta.⁵¹⁰ Paljud nõukogude pedagoogid ja kõrgkoolide õppejõud olid usuvastaselt meelestatud. Kui usklikul noorel üldse õnnestus edasi õppima minna, võis teda viimasel kursusel ees oodata valik, kas lõpetada kool või loobuda usust. Näib, et see oli levinud võte:

Ja siis see algas. See minu ümberveenmine. Professor lahkas küsimust professorliku põhjalikkusega. Ta rääkis kaua. [---] "Need küsimused selguvad kõik omal ajal. Nende asjade uurimisega tegelevad teadlased. See võib võtta aega aastaid, võib-olla veel kümneid aastaidki, aga usk kui selline kaob ühiskonna teadvusest." „Aga minu elu läheb mööda. Mina pean oma valiku nüüd tegema. Mina tahan proovida Jumalaga!“ „Teate, teie olete lihtsalt väga tugevasti nende jutlustajate mõju all. Nemad on head psühholoogid.“ [---] Tõusin, et lahkuda, „Sellisel juhul tuleb teil

⁵⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 20–21.

⁵⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 32.

⁵⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 19.

⁵¹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 37.

lahkuda ülikoolist. Usklik ajaloo õpetaja – see on võimatu!“ Moosbergi ilme oli jääne. (Naine, 1934)⁵¹¹

Vene immigrantide saabudes asendus eestiaegsete tavade järgi kulgenud elu-olu nõukogude omaga. Venelastele pannakse süüks varastamise, laisklemise ja kaklemise kombe kaasa toomist ja juurdumist toonases Eestis.

Nagu näha, olid kokkupuuted Nõukogude riigiga või selle religioonipoliitika või selle teenistuses olnud inimestega pahatihti traumeerivad. Hinnang neile inimestele väljendab ka suhtumist riiki – ja see on negatiivne. Ent elada tuli, inimesed kohanesid muutustega ning õppisid käituma ja toime tulema uues olukorras. Et nõukogude võimu silmis olid usklikud ideoloogilised vaenlased, kahtlase maine ja väärtusega kodanikud, sundis see inimesi tihtipeale oma seisukohti muutma või varjama. Usuliste traditsioonide järjepidevus katkes, ühtäkki polnud need enam iseenesestmõistetavad. Elulood pakuvad huvitavat teavet selle kohta, milliseid kohanemisstrateegiaid kasutati ateistliku surve tingimustes ning milliseid põhihoiakuid võeti usuvastase poliitika suhtes. Kuigi sellest otsesõnu juttu ei tehta, peegeldab jutustajate elukäik seda üsna hästi.

Kindlasti oli Eestis kõige levinum nõukogude religioonipoliitikale alluv põhihoiak, usu minetamine – kirikust eemalejäämine, laste ristimisest loobumine, usulise kirjanduse eemaldamine riulist, religioossete teadmiste unustamine jne. End avalikult usklikuks tunnistada võis kaasa tuua tüli ja sekeldusi, halvemal juhul repressioone, seetõttu polnud usust loobuda raske juhul, kui tegemist oli üksnes kombetäitmiselega. Usuelu soikumisest nõukogude aja alguses annavad aimu neli elulugu. Vanemaks saades on need inimesed oma lapsepõlve usu juurde tagasi pöördunud.

Teiseks võiks välja tuua varjava põhihoiakuga inimesed – need, kes oma usust ei loobunud ja vahel salaja kirikus käisid, kuid samas avalikult seda ei tunnistanud ja üldjuhul oma lastele edasi ei andnud. Religioossete elulugude kogus on selliseid kaks. Ühes neist manitseb õpilaste kirikuskäigu eest karistada saanud klassijuhataja just usku varjavale käitumisele:

„Kallid tüdrukud, ärme laseme ülekohtusel ja füüsiliselt tugevamal meie pärast kahjurõõmu tunda. Meie usku Jumalasse ei saa vägivaldselt keegi võtta. Jumal kuuleb meid ka siis, kui me teda vaikselt kellelegi märkamata palume.“ (Naine, 1933.)⁵¹²

Kolmanda põhihoiakuna võiks välja tuua nõukogude usupoliitika eiramise. Need olid inimesed, kes jäid oma usule avalikult truuks, said nad siis selle pärast kannatada või mitte. Eirava põhihoiakuga inimesteks võib pidada ülejäänud üheksat eluloojutustajat, kelle seas on ka kõik vabakoguduste liikmed. Kuigi nende tegevus usklikuna oli aktiivne, püüdsid nad ametivõime mitte ärritada, sest lähiaja repressioonid ja hirm olid veel selgelt meeles. Kui nad

⁵¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 32–33.

⁵¹² EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 9.

sattusid oma usuliste tõekspidamiste tõttu rünnaku alla või laimukampaania ohvriks, siis püüdsid nad end igal juhul tõestada normaalsete ja usaldusväärsete inimestena vältides märtri või vastuhakkaja rolli. Ilmselt konfliktide ärahoidmiseks valisid nad ka töö ideoloogiliselt vähenõudlikel ametikohtadel. Kirjeldatud suhtumist võimudesse illustreerib hästi lõik ühest eluloost:

Meid õpetab Jumala sõna, et meil tuleb olla lojaalne riigivõimule ja meie ka püüame olla lojaalsed [---] maksvusel olevale riigivõimule. [---] Aga meie saame kaasa minna võimuga teatud piirini. [---] Kui see läheb vastuollu Jumalast antud normidega, siis meie ei saa, siis me oleme valmis tooma ka ohvrit. (Mees, 1924.)⁵¹³

Nõukogude võimu ja riiki suhtusid elulookirjutajad üheselt negatiivselt, nõukogude aeg aga ei kajastu elulugudes sugugi nii süngelt, kui arvata võiks. Jäi ju sellesse aega suurem osa nende elust, mil kasvatati suureks lapsed ja teostati end tööl. Samas on nõukogude ajast ja toonastest tegemistest vähe juttu, niisamuti nõukogude võimust ja selle religioonipoliitikast, mistõttu võiks selle asjaolu mainimisega ka piirduda. Siiski väärib tähelepanu üks seik. Nimelt on elulugudes rõhutatud oma panust tubli ja korraliku töötajana ja mõnes neist on mainitud isegi võimude tunnustust selle eest:

Minule omistati 1965. a. aprillis segakaupade vanemüüja kvalifikatsioon ja 1967. a. II kvartalis tunnistati meid kutsealade sotsialistliku võistluse võitjaks kaupluste II grupis. Ühtlasi samal ajal anti ka minule kiituskiri ja vabariikliku sotsialistliku võistluse kutseala parima aunimetuse a/i Vabariikliku Komitee esimehe R. Ristiku poolt. (Mees, 1912.)⁵¹⁴ Ka olin ma mõlemas koolis Punase Risti algorganisatsiooni töö eest vastutav õpetaja. Viisin oma kooli õpilasi ka rajoonivõistlustele sanitaarsalkade vahel. Parim koht oli auhinnaline III koht. (Naine, 1929.)⁵¹⁵

Näib, et usklikud, kes pidid toime tulema neid puudutavate negatiivsete stereotüüpidega nõukogude ühiskonnas, püüdsid end tõestada just tublide ja lugupidatud töötajatenä ja leidsid selle kaudu oma kodanikuväärikuse. Nõukogude tööd ülistava retoorikaga haakusid hästi sellised protestantlikud väärtused nagu usinus, täpsus, ausus, kohusetunne ja kuulekus. Need moodustasid ühisosa ja võisid aidata süsteemiga kohaneda.

Nähtust, et nõukogude aeg justkui kaob elulugudes ära, on pannud tähele ka Ene Kõresaar vanemate eestlaste elulugusid uurides. Põhjuseks toob ta välja konflikti praeguse ametliku ajaloo esituse ja inimeste nõukogudeaegse stabiilse

⁵¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 23.

⁵¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 38.

⁵¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 7.

argielu kogemuse vahel.⁵¹⁶ Võib arvata, et 1998. aastal kartsid inimesed veel nõukogude ajast „valesti“ kirjutada, sest neil oli raske oma toonast üldiselt rahulikku pere- ja igapäevaelu mõtestada ainuüksi negatiivse suhtumise taustal. Polnud aktsepteeritud seletusskeeme, mis oleksid võimaldanud anda elatud elule positiivset tähendust. Põhjusi võib olla veelgi, nende põhjalikum analüüs seisab ilmselt ees. Religioosete elulugude juures tuleks kindlasti arvesse võtta, et nõukogude aeg oli nii mõnelegi usuelu madalseisu aeg, sellest polegi õieti midagi kirjutada. Samuti tuleks tähelepanu pöörata asjaolule, et selle grupi eluloojutustajate stabiilne, perele ja tööle keskendunud keskiga jäi just nõukogude aega, mil noorusele omased usulised otsingud olid enamasti lõppenud ja saabunud vaimses plaanis sündmustevaene periood.

Oma lapsepõlve usule truuks jääda ning endisi väärtusi ja norme kodus ning koguduses säilitada aitas eestiaegse miljöõ püsimine näiteks külatasandil paikades, kus kohalik võim suhtus usku leplikumalt ning vaatas usklikke tegemistele läbi sõrmede. Eestiaegse miljöõ püsimine võimaldas eirata nõukogude usupoliitikat. Kus see aga kadunud oli, aitas usku säilitada ka topeltnõuetlemise fenomen⁵¹⁷ – usulised kujutlused ja veendumused peideti lähedaste kitsasse ringi või jäeti üksnes enda teada, avalikkuses neist vaikiti.

3.1.4. Kaks Eesti Vabariiki

E. Kõresaar on täheldanud, et esimesel iseseisvusperioodil veedetud lapsepõlv, eestiaegne haridus ja kasvatus annavad vanematele eestlastele võimaluse näha end riigi ja rahvuse järjepidevuse kandjate ja kehastajatena.⁵¹⁸ Võrreldakse riiki iseseisvuse algusaegadel ja nüüd ning kahte eesti aega omavahel.⁵¹⁹ Sama võib öelda ka religioosete elulugude kirjutajate kohta vanemast põlvkonnast.

Nõukogude võim ja riik ilmusid elulugudes eeskätt hirmu ja põlastust tekitavate isikute kaudu, esimene iseseisvusaegne riik ja elu selles aga kerkib esile nostalgiliste ja üksikasjaliste lapsepõlvemälestuste najal, millele pühendatakse palju lehekülgi. Riiki kujutatakse oma kodanikest hoolivana (v.a. ühel juhul), kirjeldatakse lapsepõlvemaa looduse ilu, talutõid ja igapäevaseid tegevusi, ümbritsevate inimeste headust, kooliaega ja sõpru. Selle idüllilise osaks on kahtlemata ka kirik ning usulised ja rahvuslikud pühad. Kuigi rahvuslik

⁵¹⁶ E. Kõresaar, Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid – Pärimuslik ajalugu, T.Jaago (koostaja), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk. 130.

⁵¹⁷ A. Aarelaid, Tõpeltmõtleme kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel – Akadeemia, nr. 4, 2000, lk. 755.

⁵¹⁸ E. Kõresaar, Lapsepõlv kui ajaloopilt – Mälu kui kultuuritegur, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk. 63.

⁵¹⁹ E. Kõresaar, 2001, lk. 121.

narratiiv ei võtnud üldjuhul kristlust omaks, on elulugudes esinev rahvuslik retoorika põimunud usulisega. Näiteks:

Alles aastakümnete pärast hakkasin kõike nagu täies valguses nägema ja mõistma – see oli Kõigevägevama Käega külvatud seeme vastuvõtlikule pinnasele, kus ta jõudsalt arenema hakkas – see oli eestlase oma kodu, oma rahva ja oma isamaa armastus. (Naine, 1933.)⁵²⁰

Mälestustel esimesest iseseisvusajast põhinevad nõudmised ja ootused, mis esitatakse taasiseseisvunud Eesti Vabariigile. Ja selge on see, et elu tänapäeva Eestis ei vasta sugugi nendele normidele, mis esitatakse turvalise lapsepõlveaja vaatenurgast. Toimetulekuraskused, töötus, suurenenud kuritegevus, rahvuskehandit hävitav alkoholism, negatiivne iive on olukorda iseloomustavad märksõnad. Usklikena näevad elulookirjutajad selle põhjusena eesti rahva kristlikest põhiväärtustest taganemist, mis pannakse süüks nii nõukogude kui ka praegusele valitsusele:

Ümbritsevasse ühiskonda suhtun samuti murelikult, sest näen, kuidas inimesed hävitavad iseennast ja teisi. [---] Pean siiski parimaks kristlikku eetikat, mille kas või osaline eiramine mõjub inimesele hävitavalt. [---] Olen abordi ja surmanuhtluse vastane. Ühiskondlik kristlik eetika välis- tab igasuguse kuritegevuse. Suur kuritegevus on sellest eemaldumise indikaatoriks. (Mees, 1927.)⁵²¹.... Tänane olukord, kus maksuvaba on ainult 5000 krooni ja tulumaks nii kehvikeperele kui ka miljonäri- le võrdselt 26%, näitab, et meie praegune rahameeste võim seisab krist- lusest üpris kaugel (Mees, 1927.)⁵²².... Oma usulisi tõekspidamisi arvestades ei saa täielikult ja ustavalt suhtuda sellesse riiki, kus eksis- teerib Jumalata inimese iseenesemeelsuse maailma vaim ega olda nõu- küsijad Jumalalt, kelle käest tulevad meile kõik head annid. [---] Et meie riigis on veel palju puudusi mõistliku mee- le vaimus elamiseks, selleks vajab meie rahvas, eesotsas riigivalitsusega mee- leparandust. (Mees, 1912.)⁵²³

Eesti riigi järjepidevuse taastamisega ei kaasnenud endisaegsete usuliste tavade ja tõekspidamiste tagasitulekut, kuigi usubuum ja ristimisliikumine ülemineku- ajal selleks lootust andsid. Kuna kristlike väärtuste puudumises ühiskonna alusena nähakse taastatud riigi ebatäiuslikkust ning praeguste hädade peamist põhjust, pakutakse olukorra lahendusena tungivalt kohustusliku usuõpetuse sisseviimist koolidesse:

Alati on mind vaevanud küsimus: miks ei viida koolides õppeprogrammi sisse usuoõpetust? [---] Ei usu, et see oleks lastele üle jõu. Nad saaksid

⁵²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 3.

⁵²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 4.

⁵²² EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 11.

⁵²³ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 53.

nii kas või kõige algelisemad usu tõed teada – kümme käsku, Meie Isa palve, lastepäraseid piiblitõdesid. Ei tee paha õppida mõningadki kirikulaulud. Langegu see seeme ükskõik kui kehvale pinnasele, mingi eoke või taimeke seal ikka tärkab ja halba ei tule sellest kindlasti mitte. Kui midagi selles vallas ette ei võeta, siis varsti on viimane usuraas meie maalt pühitud. [---] Miks hoitakse usuõpetust eemal koolist? Kas ometi pole silmi seda parandamatut viga nägemas. Pole noored süüdi, et nad on siia ilma sündinud nagu pimedasse läbipääsmatusse padrikusse, kust usu poole ei näe ühtegi valguskiirt, ei ühtegi väljapääsu. (Naine, 1933.)⁵²⁴.... Noored ei tunnista kirikut, neid pole koolis õpetatud [---]. Ei ole nad ristitud, ei leeris käinud, ei tea nad Jumalast midagi [---]. Elavad kõik nagu vanapaganad, ei tea nad midagi kirikust, ei armulauast ka midagi. (Naine, 1920.)⁵²⁵.... Pean väga vajalikuks, et igas koolis, vähemalt algklassides, oleksid usuoõpetuse tunnid. (Naine, 1932.)⁵²⁶

Seda laadi nõudmistest ja suhtumistest võrsub vastutuse küsimus. Kes on vastutav selle eest, et ühiskond on kaotanud oma moraalse tagamaa? Riik, igal juhul. Mitte eluloojutustajate põlvkond lapsevanematena, vaid riik nii nõukogude ajal kui ka nüüd, kes pole korraldanud usuoõpetuse õpetamist koolis. Seda meelt on eeskätt luterliku ja õigeuskliku taustaga elulookirjutajaid, kes nõukogude ajal oma usu minetasid või seda varjasid. Vabakoguduste liikmed, kes ilmselgelt kodus oma lapsi usuliselt kasvasid, selliseid mõtteid ei väljenda. Nemad panevad süü pigem Jumalast taganenud eesti rahva peale.

Seisukohal, et rahva usulise kasvamise ja arenemise eest on vastutav riik, on pikad traditsioonid. Eluloojutustajatel pärineb see kahtlemata nende lapsepõlvest, esimesest iseseisvusajast, kui usuoõpetus oli veel iseenesestmõistetavalt hariduse osa. Rahvuskultuuri ja ajaloo õpetamise eesmärgiks oli rahvustunnetega eestlaste kujundamine, usuoõpetuse eesmärgiks aga moraalsete ning kohusetundlike kodanike kasvatamine. Seega oli usuoõpetus lülitatud valgustuslikku progressiivse hariduskontseptsiooni, mille kohaselt teadmised teevad inimesi ja sedakaudu maailma paremaks. Võimuvahetusega heideti usuoõpetus sellest seostest välja väitega, et usk takistab ja pidurdab arengut. Eestlased läksid sellega üllatavalt kiiresti kaasa. Rahvuslik eneseteadvus kandus põlvkonnalt põlvkonnale edasi, religioosne järjepidevus aga enamikus kodudes lakkas. Kodanikuks kasvatuse haarasid enda kätte oktoobrilaste-, pioneeri- ja komsomoliorganisatsioonid. Kirik ei suutnud varem riigile kuulunud rolli üle võtta ja täita ning siit ilmnebki veel üks eestlaste kiire sekulariseerumise põhjus – luterliku ja õigeusu taustaga pered ei suutnud ega tahtnud koolist kadunud usuoõpetust ja usulist kasvatust nõukogude ajal kodudes edasi anda, sest nad ei olnud harjunud seda nägema enda, vaid riigi ülesandena.

⁵²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 12.

⁵²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 2–4.

⁵²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 7.

Kui vanad traditsioonid murranguaegse usubuumiga korraks jälle au sisse tõusid, tekkis oma usu minetanud või seda varjanud inimestel petetuse tunne, millest annavad aimu ka elulood. Nõukogude riik oli neid petnud, sest hüljatud usulised traditsioonid osutusid uues ajaloolises olukorras siiski väärtuslikuks ning inimesed pöördusid kiriku juurde tagasi. Ent parem pole lugu ka praeguse riigiga, mis on valmistanud pettumuse sellega, et ei ole võtnud temale ajaloomälu järgi kuuluvat ja elulookirjutajate poolt oodatud rolli, loobudes kasvata-mast lastest korralikke kodanikke usuõpetuse abil:

Ehkki järeltulev põlv on tulnud arusaamisele, et neid on koolis ja ühis-konnas hirmsasti petetud, ei ole nad seda võtnud südameasjaks ega tulnud meeieparandusele, vaid tahavad ise vanemate eeskujul kannatada ja tõde varjata. (Mees, 1912.)⁵²⁷

Alapeatüki kokkuvõtteks võib tõdeda, et elulookirjutajad kogesid lapsepõlves usku ja kristlikke traditsioone ühiskonna normaalse osana. Usuõpetus koolis, pühapäevased või pühadeaegsed jumalateenistused ja kiriklikud talitused elu pöördepunktide tähistajatena olid iseenesestmõistetavad. Nõukogude aeg tõi sellisesse normaalsuse käsitusse suured muutused. Kes julges end avalikult usk-likuks tunnistada, pidi hakkama saama ka tõestamisega, et ta on usaldusväärne, täie mõistuse juures ja vastutusvõimeline isik, kui ei tahtnud olla tõugatud ühiskonna äärealale. Need, kes seda ei suutnud, minetasid oma lapsepõlve usulised veendumused ja traditsioonid või hoidsid need salajas. Eesti taas-iseiseisvumisega taastati küll riiklik järjepidevus, kuid mitte kristlikud tradit-sioonid ja väärtused elu iseenesestmõistetava osana, ja see on valmistanud vanema põlvkonna elulookirjutajatele pettumuse.

⁵²⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 30.

3.2. Usk privaatsfääris

3.2.1. Kristlus kodukultuuris

Kuigi näib, et usuline õpetus oli jäetud peamiselt kooli hooleks, ei tähenda see sugugi, et usk oleks esimesel eesti ajal taandatud üksnes kooli ja kirikusse, kuid tendents sinnapoole oli olemas. Kui 1932/33. õppeaastal korraldati ankeetküsitlus usuõpetuse olukorraga tutvumiseks, siis lisati ankeeti küsimused ka koduse usulise tegevuse kohta. Küsitlus hõlmas 1737 algkooli õpilast Viljandi- ja Järvamaal ning Tallinnas ja Nõmmel.⁵²⁸ Selgus, et enamikus kodudes oli piibel (88,4%) ja lauluraamat (94%). Pooltes kodudes ka palvetati ja lauldi vaimulikke laule, vähemalt pühade ajal. Viljandi- ja Järvamaal oli kodusid, kus lauldi vaimulikke laule rohkem, umbes 75–80%.⁵²⁹ Kui võrrelda esitatud andmeid tänapäevase olukorraga, võib nentida, et kristlus kodukultuuri ja ühisele osana oli esimesel iseseisvusajal veel küllaltki elujõuline, eriti maal.

Mälestustes kodust meenutavad elulookirjutajad, et vanemad olid kristlased ja kasvasid oma lapsi jumalakartuse vaimus ning selles polnud midagi ebatavalist, sest kristlased olid ka naabrid, sugulased ja tuttavad:

Meie vanemad kuulusid luteri kirikusse ja kasvasid meid jumalakartuse vaimus. (Mees, 1924.)⁵³⁰ Selle põlvkonna inimesed olid siiski küllaltki religioossed. Seda küsimust, kas Jumal on või ei ole, see ei tulnud üldse kõne alla. [---] See oli lihtsalt niisugune atmosfäär, mis ütles, et jah, et Jumal on, see ei ole kunagi olnud kahtluse all. (Mees, 1924.)⁵³¹

Kuigi iga nädala lõpus kirikus jumalateenistusel vahest ei käidudki, näib et pühapäeva pidamine, mil tööd ei tehtud, oli veel üsna levinud tava:

Kui sain 9 aastases, siis enam karjast ei kaubeldud, hakkasi mina karjas käima, seni kui sain 14 aastases. Meil pühapäeval tööd ei tehtud, sain pühapäeva vabas. (Naine, 1911.)⁵³² Mäletan isal oli valge kuub lina lõime sisse kootud, pandi see kuub selga ja kepp ka, jalutas oma vilja põlde ääri ja heinamaid vaatamas, aga ema tegi oma toimetusi (Naine, 1920.)⁵³³ Tsõitse nõudis ja õpetas mulle ka seda, et laupäeval teeksin kõik koolitöö ära nii, et pühapäeval ei oleks midagi enam tarvis teha koolitööd. Ja nii ma ka tegingi ja sain olla vaba pühapäeval. (Mees,

⁵²⁸ M. Raud, Eesti algkooli lõpetaja. Algkooli lõpetaja teadmised usuõpetuse alal. Tallinn, 1936, lk. 5–6.

⁵²⁹ M. Raud, 1936, lk. 22.

⁵³⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 2.

⁵³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk.1–2.

⁵³² EKM EKLA, f. 350, s. 721, lk. 1.

⁵³³ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 1.

1929.)⁵³⁴ *Pühapäevad olid pühad päevad, siis välditi igasugust argitööd, mida sai vältida.* (Mees, 1927.)⁵³⁵

Pühapäeval võidi usuliselt ärksamates peredes korraldada ka palvetunde, kuhu kutsuti sõpru, naabreid ja tuttavaid. Religioosete elulugude kogus on selliste kogunemiste kohta andmeid ühe adventistliku, ühe vennastekoguduse ja kahe õigeuskliku taustaga kodu kohta:

Meil kodus peeti palvetunde, kus käis koos terve Kumma küla rahvas ja inimesi kaugemaltki. Kõnelesid Rapla omad ja ka külalisvennad, kes tihti jäid meile öömajale. (Naine, 1929.)⁵³⁶ *Preester Mägi elas naabertalus. Ema meenutas ikka ja jälle, kuidas nemad, lapsed pidid sellega leppima, et igal pühapäeva hommikul kogunesid oma küla ja ka naaberkülade inimesed nende poole koju. Sellest kujunes kindel usutraditsioon.* (Naine, 1932.)⁵³⁷ *Sel küüditamise suvel olid ka kirikus jutlused keelatud, mäletan, et preester Georg Karmila oli mitu korda meie kodusse kutsutud ja külainimesed tulid ja peeti kodust palvetundi.* (Naine, 1929.)⁵³⁸

Elulugudes mainitakse, et kodus oli vaimulikku kirjandust, loeti piiblit ja hommiku-, söögi- või õhtupalvet ning kõlasid usulised laulud või muusika. Eriti sageli meenutatakse just laule ja muusikat.

Ema oli hea laulja, ta oli mitmed aastad kohalikus kooris kaasa löönud ja laulis tihti koduski. Ta oskas kõiki tollal lauldavaid kirikulaule, kaasa arvatud jõululaulud. (Naine, 1933)⁵³⁹ *Isa oskas mängida orelit ja viiulit. Ka minule õpetas ta viiulimängu, mille repertuaaris oli koraalidel kindel koht.* (Mees, 1924.)⁵⁴⁰ *Meie isa hakkas sel ajal Kumma külas lastele pühapäevakooli tunde pidama. Tähtsal kohal olid seal laul ja muusika [---] ja sellest tekkis Kumma noorte laulu- ja pillikoor. [---] Harjutusi peeti meil kodus.* (Naine, 1929.)⁵⁴¹ *Pühapäeva hommik isa, ema laulsid enne sööki, aga lapsed pidid ka oma palve lugema, mis oli õpetatud.* (Naine, 1920.)⁵⁴²

Piibel oli mitme inimese mälestuse järgi eriline raamat, mida hoiti kättesaamatus kohas, et lapsed seda ei lõhuks. See oli salapärane raamat, sest tihtipeale oli see nn. vanas kirjas ja lapsed seda tavaliselt lugeda ei osanud. Piibel oli püha raamat, mida mõnes peres ette loeti. Selle ettelugemise komme harjutas lapsed

⁵³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 7.

⁵³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 1.

⁵³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 1.

⁵³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 2.

⁵³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 4.

⁵³⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 3.

⁵⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 2.

⁵⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 1.

⁵⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 1.

pühakirjateksti kuulama, kuigi nad väiksena ei pruukinud sisust aru saada, sest tavaliselt piiblit ega ka muud usulist teksti ei seletatud, seda mõisteti nii, nagu kirjas oli, parimal juhul seostati mõned asetleidnud elusündmused loetud kirjakohtadega või üldistati need piiblipäraseks elutarkuseks. Lastele võis selline ettelugemine tunduda üksluine ja igav:

Kuid sellele lisaks luges ta kogu päeva veel teisi raamatuid ja ka Suurt Piiblit ja ta tegi seda kogu päeva valjusti lugedes ning sundis minul istuda tema juures ja kuulata. Kuna ta luges vanema inimese kombel poolenisti veerides, siis tundus see mulle üsna igav ning kippus tulema unigi peale. (Mees, 1929.)⁵⁴³

Usulisest tekstist hakati aru saama aja jooksul, elamise käigus. Kuulates jäi tekst lihtsalt meelde, algul ehk arusaamatunagi. Kui laps oskas oma küsimusi sõnastada, võis ta saada ka vastused mõne vanema inimese käest, ent tihtipeale ta seda ei osanud:

Siis andis ema mulle lugemiseks mingi vaimuliku lektüüri, see oli vist Kümme Käsku. Selle lugemisest on mul meeles, et iga käsu järgi oli seletus, mis algas sõnadega: "Sina pead oma Jumalat kartma ja armastama..." Mulle jäi see mõistatuseks, kuidas saab kedagi karta ja samal ajal ka armastada. [---] Läks palju aega, kuni sain selgeks, et nii neid kui ka palju teisigi sõnu on võimalik tõlgitseda väga erinevalt. (Mees, 1927.)⁵⁴⁴

Piibli tundmaõppimisel oli kindlasti oluline osa kooli usuõpetusel, mis oli korraldatud ajakohaste pedagoogika põhimõtete järgi ning seetõttu lastele jõukohases ja mõistetavas vormis. Seega usuõpetus täitis ilmselt need vajaka-jäämised, mis võisid tekkida kodus vaimulike tekstide seletamisel.

Kui tegemist polnud just tõsiusklike kodudega, siis võis seal ette tulla ka usulisi toiminguid, mida kirik meelsamini näha poleks tahtnud: nõidumist, posimist, kätelt ja mängukaartidelt ennustamist ja unenägede seletamist. Meeli erutasid Moosese 6. ja 7. raamat, nägijate ja prohvetite ettekuulutused jne.

Lapsed said kodust kaasa ka vanemlikku elutarkust, mis on meeles püsinud ja eluloos väärtuslikena üles tähendatud. Näiteks õpetati suhtumist, et elu on raske ja tõsine asi, palehigis peame oma leiba sööma,⁵⁴⁵ või et suure naeru järel tuleb ikka nutt, mille järel jutustaja tõdeb, et elu on tõesti õpetanud vaiksust ja tõsidust.⁵⁴⁶ Rõhutati, et mida teed, tee hästi⁵⁴⁷ ja ole aus, ning mitmel korral meenutati, et eesti ajal ei keeratud kodust ära minnes uksi lukku, sest vargaid

⁵⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 7.

⁵⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 6.

⁵⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 18.

⁵⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 2.

⁵⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 20.

polnud vaja peljata.⁵⁴⁸ Lastes arendati jumalakartust. Meenutatakse vanemaid, kes ütlesid, et elage ausalt, kui paha teete, teadke, jumal näeb ja karistab.⁵⁴⁹ Oli selge ettekujutus, milline peab olema õige naine ja milline õige mees. Naised olgu virgad, puhtad, tagasihoidlikud ja häbelikud,⁵⁵⁰ mehed ranged, et pojad saaksid kasvada isa hirmu all korralikuks ja sõnakuulelikuks.⁵⁵¹ Kaua vallaline olla ja külapidudel hullata ei sobinud, vaja oli abielluda, sest isa sõnutsi ilma kord on selline.⁵⁵² Üldse õpetasid vanemad, et noorusaeg on üks rumal aeg, mil tehakse hulga pattu, mida tuleb hiljem kahetseda.⁵⁵³ Ning lõpuks meenutati suhtumist, et laps räägib siis, kui kana kuseb, ühesõnaga palju siin vastu vaielda ei olnud.⁵⁵⁴ Kuigi need põhimõtted ei esinenud elulugudes tervikliku õpetuse, vaid justkui möödaminnes pillatud fragmentidena, lasevad need kogusummas aimata õhustikku ja vana protestantlikku mentaliteeti, mis kujundas inimeste hoiakuid veel 20. sajandi algupoolelgi.

Esimesel iseseisvusajal oli kristlikel traditsioonidel maal kodu- ja küla-keskkonnas endiselt oma kindel ja harjunud koht. Seetõttu võib märgata ka teatavat muretust usulise sotsialisatsiooni vallas luterlikes ja õigeusklikes peredes. Põlvest põlve olid lastest kristlased saanud kasvamise käigus religioossete traditsioonide toel. Mingit erilist usulist kasvatust ja õpetust see ei nõudnud. Ent kiirelt arenevad muutused ühiskonnas lõid traditsiooniliselt kulgevasse protsessi mõrad, millest annavad tunnistust ka paar elulugu. Ühe ja sama pere lapsed võisid sekulariseeruvas ühiskonnas sirguda maailmavaateliselt väga erinevaks. Näiteks kirjutab üks luterlikust perest pärit eluloojutustaja oma vennast:

Koju tülles jutustas ta meile tõestisündinud loo, öeldes: "Nüüd ma usun, et looduses on valitsemas suuremad jõud, mis ületavad inimese jõu ja mõistuse." Ennem ta ei uskunud ega rääkinud niimoodi, vaid möödus Jumalasõnast ja läks välja, kui isa laua ääres meile teistele pereliikmetele piiblit luges. Kuid seegi usule ärkamine oli temal niivõrd pinna-pealne, et Jumalasõna seeme ei võinud tema südame põllul vilja kanda, vaid kadus ja lämbus maailma himudes. (Mees, 1912.)⁵⁵⁵

Samuti seletab teine luterlikus peres kasvanud elulookirjutaja:

Nooruses käisin kas või üle pühapäeviti [kirikus], õde oli ka leeris käinud, aga temale suurt kirik ei huvitanud. Õde ütles vahel mulle, et on sul ka hää tahtmine minna nii kaugele. (Naine, 1920.)⁵⁵⁶

⁵⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 2; EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 2.

⁵⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 1.

⁵⁵⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 5.

⁵⁵¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 20.

⁵⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 721, lk. 2.

⁵⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 14.

⁵⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 46.

⁵⁵⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 14.

⁵⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 26.

Kristlike peretraditsioonide hääbumine oli linnades varasem ja kiirem. Juba esimesel iseseisvusajal oli seal kodusid, kus usulised tavad olid jäänud üksnes vanavanemate pärusmaaks. Üks näide eluloost:

Mäletan, et õhtuti ta [vanaisa] istus laua taga õlilambi valgel, jõi teed suhkrutüki peale ja luges omaette vaikselt Piiblit. Teiste hulgas oli ta äärmiselt napi jutuga. Mõnikord pühapäeviti käis ta vanaemaga kirikus (või oli see palvemaja), mõnikord jäid koju ja laulsid oma toanurgas paar kirikulaulu. Nooremad nendega ei seltsinud. (Mees, 1927.)⁵⁵⁷

3.2.2. Usuinimene kui eeskuju

Usklikuks kujuneti niisiis kasvukeskkonna mõjul kodu ja kooli toel, vabakoguduste liikmed jutustavad lisaks veel oma elus aset leidnud dramaatilisest pöördumiskogemusest. Elulugudest ilmneb, et religioosnes arengus mängis peale nimetatud tegurite erilist rolli ka usuinimese ideaal, ettekujutus, milline peab üks õige kristlane olema ja kuidas käituma. Seda ideaali võis esindada kirikuõpetaja, keda jäljendati mängudes, kuid sama hästi ka imetlust või lugupidamist äratanud vaga inimene. Vanema põlve elulugudes ongi inimeste mõju ja eeskuju esmatähtis. Ideoloogilisi ega ka usulisi küsimusi nendes üldjuhul ei lahata. Selle asemel räägitakse jällegi lugusid, nüüd õigetest ja valedest kristlastest. Ei polemiseerita erinevate usuliste suundade, vagaduslaadide ega teoloogiate üle, ei vaielda ega arutleta, vaid esitataksegi oma seisukohti inimeste ja nende lugude kaudu. Seda teevad ühtmoodi nii kiriku- kui ka vabakoguduse liikmed. Mälestuste ajaloolisest konteksti silmas pidades võiks ju oodata, et eeskujudeks olevate inimeste või omaenda religioosset vaated ja veendumused seatakse võrdlusesse arvukate jumalasalgaajate, ateistide ja kommunistide vaadetega, aga ei. Ateistlikule propagandale on elulugudes vaid paar viidet. Ainuke vihje, mis püüab ateistlikku õpetust näiteks elu tekkimisest kuidagi kahtluse alla seada, on järgmine:

Darwini õpetus, et inimene on ahvist arenenud, ei pea minu meelest paika. Aga kust on siis ahv tulnud? (Naine, 1920.)⁵⁵⁸

Võiks eeldada, et nõukogude aeg ning uskliku elu ja usuvõitlus moodustavad terava kontrasti, kuid elulookirjutajad ei too seda esile. Isegi kui lugusid õigetest kristlastest vestetakse nõukogude ajast, tehakse seda kuidagi ajaloolisest kontekstist lahus. Ateiste või kommunistide ei tooda võrdlusesse usklikega, nad lihtsalt ei haaku selle vaimse maailmaga, kus elulookirjutajad elavad. See ei tähenda, et ateistidest, kommunistidest või jumalasalgaajatest üldse juttu poleks. Nagu näha oli, ilmusid nad eluloojutustusse Nõukogude riigi esindajatena ning

⁵⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 4.

⁵⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 9.

ilmuvad veel ühel korral – karistus- ja põrgulugudes. Omaenese ja teiste usklikest mõõdeti ja hinnati kristlikus taustsüsteemis. Tavaliste kristlaste hulgast eristuvad luterlaste ja õigeusklike silmis ühelt poolt usu- ehk kirikuinimesed ja teiselt poolt valeusklikud ehk sektandid. Vabakoguduste liikmed eristavad end teiste kristlaste seast päästetute, pöördunute või jumalalastena. Nõukogude aja jooksul järjest kasvanud mitteusklike hulk jääb elulookirjutajate jaoks nagu teise maailma, nad ei tule justkui arvessegi, isegi kui need mitteusklikud on nende oma lapsed ja lapselapsed, isegi kui nende endi usuelu nõukogude ajal soiku jäi. Õieti jäävad nad ise teise maailma, mille ring muutub järjest ahtamaks. Minevik muutub unenäoliseks:

*Kui praegu mõtlen tagasi minevikku, siis nagu maailma ime. (Naine, 1920.)*⁵⁵⁹

Usuinimene või kirikuinimene, nagu nimigi ütleb, oli jutustajate mäletustes seotud kirikuga, ta oli aktiivne koguduse liige, kes pidas oma vahekorra jumala ja teda esindava institutsiooniga korras. Teisi, kes kirikuinimesed polnud, ei peetud eesti aja külas seepärast veel mitteusklikuks või ateistiks. Nad lihtsalt vastasid kas rohkem või vähem kristlase ideaalile. Seevastu vabakogudustes oodati igalt liikmelt aktiivset kaasalöömist ja seatud ideaalide poole pürgimist.

Usuinimesed esinevad mälestustes eeskätt eeskujude ja imetusobjektidena, kohtumist nendega kujutatakse sündmusena, mis andis tõuke usuliseks arenemiseks ja vaimsel teel edasi minekuks. Näiteks üks lugu Saksa sõdurist:

*See must raamat sellel sõduril oli Piibel, kuigi ma polnud veel sellist väikest Piiblit näinud. [---] Enam kui selle sõduri see pisike must raamat tema käes või taskus, paelus minu tähelepanu ning imetlust sellesama sõduri käitumine. Kui teised need kaks sundisid vange ja vahest nähtavasti ka pahandasid nendega. Kui oli selle kolmanda sõduri kord neid vange kamandada, siis ta ei kurjustanud nendega ja rääkis lahkesti ning lisaks võttis ka ise ämbri ja läks appi vett kandma vangidele ja jootis hobuseid. [---] Ma mõtlesin sellel korral nii: Need, kes loevad Piiblit või mõnda teistki püha raamatut, need peavad ka olema kõikide vastu lahked ja abivalmid ning abistama neid, kellel on raske. (Mees, 1929.)*⁵⁶⁰

Lood usuinimestest ehk õigetest kristlastest esitati mõnikord paaris lugudega valedest kristlastest. Sel juhul oli nende otstarve näidata, milline on õige ja milline vale ning kuidas käitub õige ja kuidas vale kristlane:

Kuid alati ei õnnestunud kõiki põllul kasvanud loodusande kätte saada nii, kuidas loodeti. Mäletan, et kui elasime Vivva külas, tuli ühel suvel rahega vägev tugev paduvihm, mis purustas kogu linapõllu õitsemise ajal täielikult, kuna teised kõrvalolevad põllud ja naabertalupidajate põllud jäid rahest puutumata. [---] Siiski püüdis isa ennast ja teisi lohutada

⁵⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 21.

⁵⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 9.

vaga Hiioi sõnadega: „Issand on andnud, Issand on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud!“ Kuid vanad põllumehed teotasid Jumalat, kui juhtus vihasagar nende kuivade heinte peale tulema. Üks rumal põllumees olevat märgi heinu isegi vihaselt hanguga taeva poole pildunud öeldes: “Söö! Söö! Söö! Võta ja söö kõik!” (Mees, 1912.)⁵⁶¹

Või lood kirikuvanemast ja palvemaja jutlustajast:

[---] ja mõtlesin, et sellega ei tee vanaperemees mitte Jumalale meelepärast tegu, sest peksab kassi, vannub kurja ning viskas Piiblit nii, et kukkumisel tulid kaaned Piibli küljest lahti. [---] Kord jälle luges ta Piiblit ja tõmbas suitsu sealjuures, suitsust kukkus Piiblile tuline tuhk ja põletas suure augu Piibli lehele ja kohe veel läbi mitmeid lehti samast kohast. Veendusin, et ta teeb pattu, [---] hoolimata sellest, et kirikuvanem küll, aga mitte püha mees. Nüüd aga jälgisin seda halli õpetajaks nimetatud vanameest ja tema tegu: ta ei vandunud hobust nagu teised mehed, kui hobune vedas koorma kännu otsa või miskit muud. Tuli lõunaag, kõik mehed tulid sinna [---] sööma. See hall vanamees pani käed kokku ja luges enne sööki palvet ja käskis ka teistelgi käed kokku panna ja kuulata ja mida ka enamik tegidki. (Mees, 1929.)⁵⁶²

Elulugude põhjal on eeskuju vääriv kristlane eelkõige usuliselt aktiivne, ta käib regulaarselt kirikus või palvemajas (kui tegemist on vabakoguduse liikmega), loeb piiblit ning tema koduses elus on usul kindel koht. Ta on alandliku meelega ja ennastohverdav. Teda iseloomustatakse maise maailma ahvatlustele suletud, tagasihoidliku inimesena, kes elab Jumala Sõna järgi. Ta on abivalmis, õiglane, ligimestele nõuandja ja toetaja usulisel teel.

3.2.3. Õige usu küsimus

Elavat vastukaja äratas tol ajal traditsiooniliste kirikute ja vabakoguduste vahel tekkinud konflikt. Õige usu küsimuses võetakse sõna peaaegu igas vanema põlve eluloos, mis näitab, et probleem oli terav. Kindlasti tuleb märkida, et luterlased ei sea kahtluse alla õigeusku ja vastupidi. Ilmselt olid nendevahelised arusaamatused ja kokkupõrked jäänud 19. sajandisse. Seda ägedam pahameel vallandus vabakoguduste liikmete peale. Rõhutati oma usu õigsust ja nende ekslikkust, kuid mis teeb ühe usu õigeks ja teise valeks, sellest juttu ei ole. Käiku lähevad jällegi lood inimestest, kas kellestki konkreetset või siis konfessioonide esindajatest üldiselt ja stereotüpselt. Negatiivse tähendusega on sõnad *lahkusuline* ja *sektant*. Paar näidet:

⁵⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 10–11.

⁵⁶² EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 14.

Tookord käisid baptistid sageli talust talusse ja värbasid enestele uusi liikmeid, kes selleks nõusoleku andsid. Meie suguseltsis lahkusulisi ei ole, vaid kõik kuulume usupuhastaja Martin Lutheri järele Kristuse koguduse liikmete hulka, kes me loodame õigeks mõistetud saada Jeesus Kristuse usus. (Mees, 1912.)⁵⁶³ Ja tema sai usklikuks ja see oli meie rahva seas niisugune imeasi, et öeldi, et mis temal viga on, et pistlaseks hakkas. [---] Nii nagu seda siis öeldi, et on hakanud usuhulluks. (Mees, 1924.)⁵⁶⁴

Loomulikult räägiti vabakoguduste liikmetest õuduslugusid:

Ja jälle oli neid, kes hirmutasid ja selle ära laitsid. Hirmutuseks rääkisid: "Kes sinna läheb, seda võtavad need palvevennad kinni, neil on salajases ruumis suur tünn veega ja siis kastavad nad kinnivõetud koos riietega sinna sisse ja nimetavad seda ristimiseks. Mõttele, isegi oled kehva tervisega [---]." (Mees, 1929.)⁵⁶⁵

Kuigi vabakogudused tekitasid võõristust, oli nende aktiivsel tegevusel mõju. Need, kes sattusid palvekoosolekule, kogesid intensiivset usulist atmosfääri, mis jättis kindlasti elamuse, olgu meeldiva või ebameeldiva. Vabakoguduslaste rõhutatud pöördumise ja elava usu vajalikkus pani nii mõnegi religioosselt tundliku inimese oma usu üle järele mõtlema, seda kaitsma või parandama ning tekitas küsimuse, milline on siis õigupoolest see õige usk või millist usku valida:

Mul on üks sugulane adventist, kes räägib ikka mulle, et pean valet usku, et neil on ainult õige. Seda ei oska vastata, kellel on see õige usk? (Naine, 1920.)⁵⁶⁶ Kõige rohkem meeldis mulle väike puukirik. Seal olid metodistid, baptistid, adventistid. [---] Kõik oli nagu üks pere. Võtsin nõuks nende usku minna, kui see Jumala tahtmine on. Aga kuidas Jumala tahtmist teada saada. Võtsin selleks lauluraamatu laulu. (Naine, 1920.)⁵⁶⁷

Ühest konfessioonist teise minek aga polnud sugugi lihtne. Juba negatiivne avalik arvamus vabakogudustest tekitas kõhklusi ning võis valikut tugevasti mõjutada. Ka võisid pereliikmed olla uue kogudusega liitumisele väga vastu, eriti mainitakse selles seoses abikaasasid.

Vabakoguduste liikmed ise ei kiirusta kirikut ja selle õpetust otseselt vales tunnistama (erand on üks Jehoova tunnistaja), vähemalt need mitte, kes oma eluloo saatsid. Pigem tuuakse välja tõeliste usklike ja nime poolest kristlaste vahe. Omaenese pöördumist ja liitumist uue kogudusega esitatakse asjade loomuliku arenguna ning kiidetakse selle õigemast õpetust, venna- või õetunnet teiste liikmetega, rahuldustpakkuvat usuelu jne. Ajapikku, nõukogude korra

⁵⁶³ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 7.

⁵⁶⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 3.

⁵⁶⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 14.

⁵⁶⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 4.

⁵⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 4.

surutises, kaotab konflikt oma teravuse ning tehakse rahu. Esimene näide on baptisti koguduse liikmelt:

Ja üldiselt need, kes peavad kinni tõsisest õpetusest, olgu siis luteri koguduses või baptismiss või nelipühis või kus nad on, igal pool on tõsi-seid usklikke inimesi, sügavalt usklikke inimesi, ja ma usun, et taevas ei ole ühtegi baptisti ja taevas ei ole ühtegi luterlast, vaid taevas on ainult need, keda Jeesus Kristus on puhastanud oma vere läbi. (Mees, 1924.)⁵⁶⁸

Teine näide on luteri koguduse liikmelt:

Jäin luterlaseks ja seda tänapäevani. Nüüd sain ka selle selgeks – kõik usud on õiged, mis tunnistavad, et Jeesus Kristus on Jumala Poeg. Püha Paulus ütleb, et neil on ainult teised teenimise kombed. (Naine, 1920.)⁵⁶⁹

Muidugi võttis harjumine võõraga aega. Küllap leidub tänaselgi päeval neid, kes endiselt peavad vabakoguduste liikmeid valeusklikeks, ning vastupidi, on vabakoguduslasi, kes usuvad, et ainult nende usk on ainus õige. Siiski näib, et usuline sallivus on kujunemas normiks, nagu näitab oikumeenia areng Eestis. Sellest annab tunnistust ka ankeetküsitlus, mille ma elulookirjutajate seas läbi viisin, kuigi vanema põlvkonna sallivus kipub piirmema ainult kristlike konfessioonidega. Näiteks polnud enamik testile vastanutest nõus väitega, et kõik religioonid võiksid sõbralikult koos eksisteerida,⁵⁷⁰ nad kirjutasid juurde, et mitte kõik, vaid ainult kristlikud konfessioonid võiksid omavahel hästi läbi saada. Väide, et kristlus on ainus õige religioon, kõik teised juhivad inimesi eksiteele, leidis üldise poolehoidu.⁵⁷¹

3.2.4. Armastus ja seks

Olen seksuaalsuse teema võtnud vaatluse alla seetõttu, et muutused selles vallas on tähelepanuväärivad. Vanemate eestlaste religioossetes elulugudes esineb seda teemat ainult mõnel üksikul juhul, järgnevate põlvkondade juures kerkib see aga probleemidena üles traditsioonide ja muutuste pingeväljas. Kristliku kultuuri omapära on olnud armastuse ja seksuaalsuse eristamine ning nende koosinemisest väljaspool koguduse poolt tunnustatud abielu on kujunenud konflikte, mille kajastusi tuleb nooremate põlvkondade elulugudes üllatavalt palju ette. Konfliktid puudutavad eeskätt vabakoguduste ja katoliku kiriku liikmeid.

Vaatluse all olev vanemate eestlaste põlvkond, kellega need konfliktid teki-vad, on enamasti märkinud eluloos vaid abiellumise fakti ning lisavad paar sõna

⁵⁶⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 34.

⁵⁶⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 5.

⁵⁷⁰ Vt. ankeedi väidet nr. 9 lisas nr. 2.

⁵⁷¹ Vt. ankeedi väidet nr. 1 lisas nr. 2.

abikaasa kohta. Kui aga armastuse ja seksuaalsuse teema mõnel juhul jutuks tuleb, käsitletakse neid ootuspäraselt eraldi. Seksuaalsuse ilminguid seostatakse pahe, patu ja isegi rõvedusega:

Kõik me oleme noored olnud ja rumalusi teinud ning pärast kahetsenud, kuid paljud ei ole ka kahetsenud ja oma pattu tunnistanud. Jumal on palju kannatanud meie rumalaid aegu ning oodanud meilt meeleeparandust ja pöördumist Tema poole. (Mees, 1912.)⁵⁷² Veel rääkis Oengo seda, et seks viib inimese looma tasemeni. "Õige," leidsin mina. Kuigi ma seksist veel mitte midagi ei teadnud. "Igatahes mina seksiga ei tegele!" See oli küll üks väga õige otsus. Sest mis oleks muidu seal Tallinnas välja tulnud minu õppimisest ja tervest tulevasest elusaatusest! Tüdrukud on ju selles vanuses väga rumalad ja kangesti hädalised „oma poissi“ otsima. (Naine, 1934.)⁵⁷³

Seevastu armastusest räägitakse romantilises võtmes ja usus, et jumal juhatab paari kokku. Jumala osa selles asjas teeb ka armumise sündsaks:

Nõnda me saime tuttavaks ja sõpradeks esimesest silmapilgust, kes me olime senini üksteisele võõrad olnud. Kuid sellised leidmisrõõmud on meile valmistanud Jumal, kes meid on üksteisele loonud ja andnud üksteise leida. (Mees, 1912.)⁵⁷⁴

Eriti vabakoguduste liikmed rõhutavad jumala osa ja abi õige mehe või naise leidmisel. Sügavamad tunded väljavalitu vastu pole sealjuures esmatahtsad, olulisemana sellest nähakse jumala tegevust, kes määrab noored ühte või annab abikaasa vms.:

Väga olulisel kohal on märguanne ja juhtimine. Olin saamas noormeheks, palvelas märkasid neidu, kes suutis äratada mu tundeid. Saime sõpradeks. Kord juhtus, et sõbrad ei saanud teineteisele teregi teha. Meie koduteed läksid palvelast kolmnurga all. Nägin teda minemas oma perega. Ta jäi teiste taha ja lehvitas käega mulle. Olin solvunud ja ei suvatsenud kätt tõsta. Imelik, südames helises selge sõnum: "Seisa, vaata, see on su naine." Olin jahmunud, kas see karjaplika saab olla minu naine? Ja oligi. (Mees, 1927.)⁵⁷⁵ Millised võluvõtted ka käiku panin, Heinot ma võita ei suutnud. Seda sellepärast, et Heino oli tööpoolest usklik noormees. Tema küsis minu suhtes Jumalalt. Vastus sealt oli eitav. „Kuidas sa küsisid?“ uurisin mina. „Ma tegin loosid,“ seletas tema. „Kolm paberirullikest. Ühele kirjutasin „Ja“, teisele „Ei“, kolmanda jätsin tühjaks, sest võib-olla Jumal ei saa minule vastata. Seejärel ma põlvitasin palveks. Viskasin need rullikesed oma ette põrandale.

⁵⁷² EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 14.

⁵⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 22.

⁵⁷⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 19.

⁵⁷⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 6.

Tõstsin kõige lähemale langenu üles: „Ei“. „Miks sa siis ometi pidid küsima Jumalalt!“ oigasin mina. Heinogi oli õnnetu. (Naine, 1934.)⁵⁷⁶

Elulood pakuvad veel paar samasugust näidet. Muidugi tundub selline abikaasa leidmise viis tänapäeval üsna üllatav, kuid veelgi üllatavam on, et seda kasutatakse mõnedes kogudustes senini.

Kehalisuse ja sealjuures seksuaalsuse kohta aitab heita valgust ka ankeetküsitlus.⁵⁷⁷ Kuigi pooled vastanutest leidsid, et seksuaalne nauding on jumala and ning keha ja hing moodustavad harmoonilise terviku, oli samas enamik neist nõus väidetega, et vallalise mehe ja naise seksuaalvahekord on patt ning et seksuaalne kiusatus on ihu mäss vaimu vastu. Pooled neist arvasid, et keha on võrreldes hingega teisejärguline. Viimased arusaamad peegeldavad traditsioonilist kristlikku dualismi inimese hingelis-vaimse ja kehalise olemuse vahel ning on sellele põlvkonnale üsna iseloomulikud. Peab aga märkima, et armastuse ja seksuaalsuse lahutamine polnud omane üksnes usklিকে, vaid kultuurile laiemalt ja püsis veel üsna kindlalt nõukogude ajalgi, kuigi siis hakkas olukord muutuma.

Üldiselt pole vanemate eestlaste religioossetes elulugudes armastus ja seksuaalsus teema, mis haakuks usueluga või mängiks mingit rolli vaimse arengu loos. Jutuks tuleb see üksnes abikaasa otsimise ja leidmise korral, juhul kui selles nähakse jumala abistavat kätt.

Keskkond, milles vanemate elulookirjutajate religioossed veendumused ja hoiakud kujunesid, on tänaseks kadunud maailm. Traditsioonide järjepidevus, mille najal nemad usklikuks kasvasid, on lakanud ning protestantlik mentaliteet, mis kujundas nende vanemate elutarkust, hääbumas. Seega on elulood hindamatu allikas, mille põhjal võib aimu saada tollal veel säilinud terviklikult toimivast usulisest keskkonnast, milles kristlik usk, maailmavaade ja väärtushinnangud olid kandunud sujuvalt põlvest põlve edasi.

⁵⁷⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 35.

⁵⁷⁷ Vt. ankeedi väiteid nr. 68–72 lisas nr. 2.

3.3. Usk eluloos

3.3.1. Pühakiri

Elulood andsid tunnistust sellest, et piiblit mõisteti eestiaegsetes kodudes küllaltki sõnalähedaselt ja otseselt, mõnikord täitis seletavat funktsiooni populaarne vaimulik kirjandus. Selles seoses on elulugudes mainitud näiteks jutlustekogusid, kristlikke eluõpetuse raamatuid, vagajutte, isegi usulisi ajakirju nii täiskasvanutele kui lastele. Pühakirja aitasid seletada ilmselt ka usuõpetuse õpikud, mille šrifti, keelekasutust ja materjali esitust ajakohastati 1920–1930. aastatel.⁵⁷⁸ Neid sirvides torkab silma, et piiblitekstid antakse seal tõesti edasi lastepäraste lugude vormis, mis on kindlasti õigustatud nooremate klasside puhul, kuid samasugusel moel lihtsakoeliste, isegi naiivsete piibllähedaste ümberjutustustena esinevad need ka gümnaasiumi õpikutes.⁵⁷⁹ Kuna mis tahes õpikute autorid väljendavad ühiskonnas üldiselt heaks kiidetud arusaamu ja tõekspidamisi ning olulisi väärtusi, mida peetakse vajalikuks järeltulevatele põlvvedele pärandada,⁵⁸⁰ võib usuõpetuse õpikute põhjal mõista, et edasiantav kristlus oli küllaltki alalhoidlik. Siit võiks järeldada, et piiblit õpetati tundma ja sellest aru saama nii kodus kui ka koolis väga sõnalähedaselt, ilma et seda oleks osatud või tahetud siduda tollaegse maailma mõttevooludega.

Vanema põlvkonna elulood annavad tunnistust, et piiblitekst on nende maailmapildis kindla koha leidnud ja seesmiselt omaks võetud ning just sellisel alalhoidlikul moel. Millal see nende elus täpselt toimus, pole aga võimalik bioografiate alusel alati kindlaks teha. On neid, kes on elanud, piibel käeulatuses, ja neid, kes selle alles pensionipõlves uuesti lugemisele võtnud. Pühakirjast arusaamine ja selle autoriteedi tunnistamine võib olla muutunud elu jooksul:

Mida enam ja kauem ma olen elanud, seda enam ja absoluutsemalt ma aktsepteerin Jumala Sõna. (Mees, 1924.)⁵⁸¹

Otseste tsitaate, viiteid pühakirjakohtadele või ka oma sõnadega edasi antud piiblitõdesid esineb mõnes eluloos rohkem teises vähem. Need võivad olla põimitud teksti sisse elujuhiste ja -põhimõtetenäidetena, kuid esineda ka lihtsalt maailma asjade seletamisel. Näiteks:

Maailmas on palju variseri vaimu, kes ei taha ise taevariiki sisse minna ega teisi, kes tahavad minna, neidki mitte sisse lasta, ja levitavad laimu nagu uskmatud maakuulajad, kui nad käisid Jumala poolt töötatud

⁵⁷⁸ P. Valk, 1997, lk. 93–94.

⁵⁷⁹ Vt. nt. tol ajal kõige levinumaid M. Arikese, J. Kimmeli, O. Lauri poolt koostatud keskkoolile mõeldud usuõpetuse õpikuid.

⁵⁸⁰ V. Kalmus, Väärtused Eesti aabitsais käesoleval sajandil – Väärtuskasvatus õppekirjanduses, Tartu Ülikooli pedagoogika osakonna väljaanne nr. 8, Tartu, 1999, lk. 24.

⁵⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 28.

Kaanani maad uurimas [---]. Ka tänapäeval on selliseid kahtlejaid, nurisejaid ja teisitimõtlejaid eksitajaid, kes takistavad Jumalariigi tööd ja keeravad kõik asjad pahupidi segamini. Nii ütlevad mitmed noored õpetajad, et hing sureb koos ihuga ja maetakse maha. [---] Ka Jeesus tõestas, kui ta elas maa peal, et surm ei ole surmaks neile, kes usuvad. (Mees, 1912.)⁵⁸²

Piiblitsitaate kasutatakse enamasti oma elukogemuste või -seikade kokkuvõtteks ja üldistuseks. Sellisel moel seotakse elu püha looga – kristliku müüdiga – ning jutustatud kogemused või seigad omandavad tähenduse. Müüdi tähendustloov võime tuleneb lihtsast tõsiasiast: müüt on lugu ja lool on siht, mille suunas see kulgeb. Kogemused, inimesed ja sündmused saavad tähenduse loosse asetatuna, sest satuvad eesmärgi poolt mõtestatud tervikusse:

See oli metsade vahel ja seal oli tõeline lahinguväli. Sääl oli purustatud sõjamasinaid, igasugust laskemoona ja surnuid. [---] Saksa sõdurid ülakehast saadik söestunud, söestunud nägudest kiirgavad välja valged hambad, otsmikuluud – seal oli surmavarju org. [---] mulle tuleb meelde mu esimene tunnistus, mis ma andsin Puka kirikus, sellest 23. Taaveti laulust [---] neljas salm „ja kui sa kõnnid ka surmavarju orus, ei karda sa kurja, sest mina olen sinuga.“ Ja sääl avanes mulle siis, et Jumal on minuga nüüd surmavarju orus ja ma olen olnud surmavarju orus juba kõik need viiskümmend päeva, mis ma olin Saksa sõjaväes [---] ja ma olen alles jäänud ja mu Jumal on minuga (Mees, 1924.)⁵⁸³

Nagu näha, saab kirjeldatud kogemus tähenduse piibli abil: jumal hoiab ja armastab usule ustavat ning kuulekat. Jumal on päästnud surmast, mis pole kunagi üksnes tasu eelnenu eest, vaid avab perspektiivi ja annab tähenduse ka tulevikule. Ühe näite piiblitsitaadi kasutamisest eluloos võiks tuua veel. Selles mõtestatakse vanemlikku armastust lapse vastu jumala armastuse kaudu inimkonna vastu:

Jeesus ütleb: „Laske lapsukesed minu juurde tulla ja ärge keelake neid, sest nende päralt on Jumalariik. Tõesti, tõesti, kui te ei saa nõnda kui need lapsukesed, siis ei pääse te mitte taevariiki.“ Sest lapsed teevad paha süüdimatus olekus, seepärast hoitakse neid kui silmateri. Nõnda hoiab Taevaisa meid kõiki, nii suuri kui väikesi lapsi oma armastuses ja on andnud emale emaarmastuse, nii et me võime kõik oma mured Jumalale teada anda, kes meie kõikide eest hoolt kannab. Nõnda olen minagi, kui ma olin väeti ja vilets laps, vanemate poolt armastatud ja hoitud kui silmatera. (Mees, 1912.)⁵⁸⁴

⁵⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 57–58.

⁵⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 19.

⁵⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 6.

Piibel võib esineda ka pühalooga, s.t. kristliku narratiiviga vahetu siduja funktsioonis, kui elu seigad pannakse võrdlusesse kirjakohtadega, nii et maine ja müüdiline seatakse otsesesse vastavusse. Inimese elu saab selle kaudu lisaks tähendusele ka püha loo osaks. Igapäevased sündmused tõstetakse argitasandilt välja ja õilistatakse piiblisitaatide abil pühale tasandile. Sekulaarne lugu muutub sakraalseks analoogiatel põhineva mõtlemise alusel. Toon kolm näidet:

Kui jõudsin mina sinna äraviidud silla juurde, olid vaid jõest üle kaks sillatala ning all voolas kiirevooluline vahutav jäämassiga vesi. Ehmusin ja mõtlesin, et mis nüüd pean tegema? [---] Siis paludes tuli mulle mõte ja julgus, et lähen koos Jumalaga üle mööda neid sillatalasid, kuigi muidu ma ei saanud ega saa minna, ega kusagilt kõrgusest alla vaadata ehk kõrgel olla. [---] Uskusin kindlasti, et Issand on suuteline tegema imet ning viima mind üle Võhandu, samuti nagu on viinud minevikus ka isegi kahel korral üle veekogude. Nii üle Punase mere kui ka üle Jordani. Ja nii läksin üle, tunnetades, kuidas Jumal viib oma lubadused tegelikkusesse, mida ta andnud paluvale, kindlalt uskuvale inimesele ta südamesse. (Mees, 1929.)⁵⁸⁵ Teisel minu ja minu usu mõnitamiseks korraldatud koosolekul kutsus KGB kohale „raskema kahurväe“, Tartu Ülikooli professorid [---]. Kohale oli toodud ka Eesti TV reporter, et seda koosolekut hiljem rahvale telesaadetes näidata. Pärast seda koosolekut avaldati ajalehes „Edasi“ artikkel, mille pealkirjaks oli pandud „Hundimoraal“. Ükskord tellis KGB näitlejatelt minu kohta satiirilise estraadipala, mida etendati Tallinnas Estonia teatrilaval. See meenutas mulle Taavetit, kes oma Lauludes ütleb: „Värava suus istujad lobisevad minust ja pillil laulavad minust õllejoojad.“ (Laul 69:13). (Mees, 1924.)⁵⁸⁶ Koduski käisin ikka harvemini, sest oli neil see kolhoositöö ööd ja päevad – usuelu oli väga halvatud, seda võib küll võrrelda Egiptuse vangipõlvega. (Naine, 1929.)⁵⁸⁷

Analoogial põhinev mõtlemine oli üsna iseloomulik ajale, mil domineeris veel kristlik maailmavaade. Näiteks võiks tuua Läti Henriku piiblisitaadid Liivimaa kroonikas. Need täitsid teoloogilise ülesannet muutes profaanse jutustuse sakraalseks,⁵⁸⁸ kus ajalik sündmus hakkas otseses võrdluses piiblisündmusega kuuluma ajatu loo juurde.

Lisaks esitatakse elulugudes piibli või ka lauluraamatu teksti jumala pöördumisenäidena inimese poole. Jumal räägib või pannakse kõnelema selle teksti kaudu. Esimene näide on naisest, kes on kimbatuses, kas minna vabakogudusse, kus talle meeldis, või mitte minna. Kõhkluse lahendab juhuslikult teelt leitud lauluraamatu leht:

⁵⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 18–19.

⁵⁸⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 23–24.

⁵⁸⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 9.

⁵⁸⁸ J. Undusk, Tsiteerimise kunstist – Keel ja Kirjandus, nr. 3, 1990, lk. 139.

Seisatasin. Palvetasin. Ütlesin: „Jumal, ütle mulle, mida ma pean teema?“ Kui hakkasin astuma, leidsin just oma jalgade eest maanteelt lauluraamatu lehe ja lugesin sellelt lehelt 355, 6. salmini [Kõik uhkeid meeli keela Sa, kes võimust võtavad väega. Kes uusi asju räägivad ja Sinu sõna segavad]. Siis tänasin Jumalat ja mu mure oli murtud. Jäin luterlaseks ja seda tänapäevani. (Naine, 1920.)⁵⁸⁹

Teine näide on naiselt, kes usuliste tõekspidamiste tõttu kaotas töökoha lastekodus ning sunniti lahkuma ülikoolist. Koos töökoha kaotusega jäi ta ilma ka elamispiinnast ega teadnud, mida oma elu korraldamiseks ette võtta:

Aga milline on see Jumala tee ja Tema plaan minu jaoks? Nutt tikkus peale. Olin kodutu, kes ei tea, kus ta järgmise öö veeta saab. [---] „Kui võtaksime õige Piibli kirjakohta?“ tegi kogudusevanem mulle ettepaneku. „Sa ütle üks number!“ Mulle selline juhuslik kirjakohtade võtmine küll eriti ei meeldinud. [---] Aga siiski, võib-olla ehk Jumal saab selle kaudu otse mulle vastata. „Kolm.“ Kolm on igale asjale hea! Tema avas piibli ja luges pöidla alla jäänud teksti: Ap. 7,3 „Mine välja oma maalt ja oma rahva hulgast sinna, kuhu Mina sind tahan juhatada!“ [---] „Ilmselt on see ka Jumala plaan sinu jaoks,“ arvas kogudusevanem. (Naine, 1934.)⁵⁹⁰

Kuigi mitte kõigis elulugudes ei kohta otseseid viiteid piiblile, on selle usuline maailm esindatud enamikus neist. On näha, et inimesed tunnevad end piibli-maailmas koduselt ning orienteeruvad selles hästi. Piibel aitab elu mõtestada ja pakub kontakti jumalaga, kellel on mängida oluline roll eluloos.

3.3.2. Jumal

Vanema põlvkonna elulugudes on jumal sage ja arvestatav tegelane, mis on ka ootuspärane, sest jumal on kristliku usu kese. Elulugude jumalakujutus on igati piibellik: jumal on Looja ja Taevane Isa, ta on Vaim ning kallis sõber ja abiline. Jumal räägib inimesega, määrab saatuse, päästab, karistab jne. Jumalast lahutatus võib viia isegi hullumeelsuse või haiguseni.⁵⁹¹ Elulugudes kohtab lihtsaid ütlushi, nagu *tänu jumalale, jumala abiga, jumal teab, loodan Loojale* jne., millega jumala justkui pidev kohalolu inimese elus muudetakse aeg-ajalt nähtavaks. Paljudes elulugudes kujutatakse jumalat ravija, usule kutsuja, laste kaitsja, päästja, ehitaja, igapäevase leiva ja varaga varustaja ning karistaja rollis. Ühesõnaga, jumal on aktiivne, personaalne tegelane, kes jälgib inimese mõtteid, sõnu ja tegusid ning suunab tema elukäiku. Toon mõned näited. Jumal kui looja

⁵⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 4–5.

⁵⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 34.

⁵⁹¹ Vt. näiteks EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 2.

ja elu andja on ka tervendaja, ülemarst, nagu teda ühes eluloos nimetatakse. Tervendamist võetakse kui imet ja tunnustähte jumala olemasolust:

Juba nädal aega oli minu jalg haige. Olin tööl ja treppidest oli väga raske käia. Mõtlesin, et täna jään öövalvesse ja siis palvetan. Panin lapsed magama. Istusin toolile ja ütlesin: „Jeesus tee minu jalg terveks!“ Ta ütles selge sõnaga: „Jah, ma teen su jala terveks, aga sina pead mind austama!“ Minu suureks üllatuseks hakkas valu vähenema, kuni kadus täiesti. [---] Ta on iga päev meie juures maailma otsani. (Naine, 1920.)⁵⁹²

Jumala roll usule kutsujana on olnud eriti oluline vabakoguduste liikmete pöördumislugudes, mida jutustatakse tunnistusena koguduse ees, ning analoogilisi jutte esineb ka nende elulugudes. Ent selles kogus on ka luterlaste biograafiaid, kus jumal esineb usule kutsujana. Vabakoguduste liikmete kirjeldustes päästab jumal inimese usule enamasti tema süü- ja patuteadvuse äratamise kaudu, luterlaste sellekohased lood aga on mitmekesisemad. Toon kaks näidet, millest esimeses räägitakse jumala karistusähvardusest loodusjõudude kaudu, seda mõisteti kui manitsust usuks:

Veidi hiljem pandi minu venna usk tõsiselt proovile kui Püha Vaim teda puudutas. Ta oli lapseas vanaisa pool karjas olles varastanud vanaisa järelt kuldraha. Vanaisa oli ammu surnud. Nüüd suri ka vanaema. [---] Ta läks üksi oma tugeva jõuga Vastseliina surnuaiale vanaemale hauda kaevama vanaisa kõrvale. Kui ta oli hauakaevamisega nii kaugele jõudnud, et vanaisa puusärgi serv tuli nähtavale, siis olla tema peast käinud läbi mõte, et kui vanaisa saab nüüd äkki elavaks ja küsib: „Poiss! Kus sa panid mu kuldraha?“ Selle mõttega oli tema peale langenud raske väsimus ja ta ei jõudnud enam hauda edasi kaevata, vaid ronis hädavaevu hauast välja ning jäi haua servale suure kase alla sügavasse unne magama. Kui kaua ta seal magas, seda ta ei mäletanud, kuid kui kuulis suurt kohisemist ja tugevat raksatust, sest tuulepööris oli tema käsivarre jämeduse kaseksa lahti murdnud, mis tugeva hooga tema kõrva ja õla juurest sügavale maasse tungis, siis hüppas ta välkkiirelt maast üles, uni ja väsimus olid kadunud, kuid kaseksa ta maa seest välja tõmmata ei suutnud. [---] Koju tulles jutustas ta meile tõestisündinud loo, öeldes: „Nüüd ma usun, et looduses on valitsemas suuremad jõud, mis ületavad inimese jõu ja mõistuse.“ (Mees, 1912.)⁵⁹³

Teises näites räägitakse, kuidas jumal kutsub inimest kannatuste, leina ja surma ees tuntava hirmu kaudu. Selle loo jumal on võrreldav Vana Testamendi jumalaga tema demonlikus vormis:

⁵⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 10–11.

⁵⁹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 14.

Selle aja sees juhtus veel suurim õnnetus, mis mind küll nagu murdis, väike lapselaps 2,5 a. suri angiini tagajärjel. Siis kutsus Jumal mind väga usklikuks hakkama, aga ikka oli süda veel nii kõva, et ei julgenud seda sammu astuda. Kirikus käimine muutus küll sagedasemaks, kuid siiski ei olnud edasiminekut. Veel pidi Jumal mind raskustega murdma, sest usun, Ta tahtis mind kätte saada. Möödus jälle 6 aastat. Siis tuli abikaasa õe järsk surm [---]. Hirmuga mõtlesin oma elu peale, vahekord kiriku ja Jumalaga tundus nii segane. Tegin mõttes otsuse, et kohe teen kõik korda. Nii ka juhtus [---]. Aga ega ma kaua seda mugavat elu saanud, kui jälle Jumal tuletas meelde, et miks sa ei tule?! Nüüd tuli küll see kõige hirmsam, abikaasa surm [---]. Käisin nüüd alati kirikus ja igatsesin väga olla Jumala ligidal. (Naine, 1929.)⁵⁹⁴

Jumala tegusus, kõikvõimsus ning armastus ilmnevad päästmislugudes, mida esineb elulugudes üsna ohtralt. Peamiselt räägivad need lood sõja ajal juhtunud seikadest, milles surmaohtu sattunud inimesed pääsesid imekombel, päästjana nähakse jumalat. On ka lugusid, kus jumal sirutab abistava käe õnnetusjuhtumite korral või hoiab õnnetuse hoopis ära:

Supluskohta sõudepaadiga üle järve sõites jäi vanem tütar (10) ujumisrõngasse, lastes end paadi taga vedada. Paadi ninas olev noorem tütar (8 a.) nägi, et selline lohisemine oli küllalt põnev, soovis ka rõngasse saada. Paadi päras seistes ja tüdrukut välja tõstes kaldus kumerapõhjaline kiiluta paat küljele ja vesi hakkas sisse voolama. Paadis olev tüdruk ehmus ja jooksis suure hooga minu juurde ja haaras ümber kaela. Saadud löögist kukkusime mõlemad pea ees vette ja hooga vajusime üsna sügavale külma vette. Rõngas olev laps pääses lahti [---]. Õnneks paat oli täiesti kummuli ja püsis kindlana vee peal. Panin lapsed paadi põhjale ja ujusin kaldale. Kalda lähedal paati ümber pöörates vajus see koheselt põhja...? Meie laulsime: “Jeesus, tänan sind, et sa jätsid elu mulle.” (Mees, 1927.)⁵⁹⁵

Jumala teed ja tegemised võivad vahel olla üsna kummalised ja ettearvamatud, vähemalt nii usub naine, kes pärast sõda pere elatamiseks puskarit ajas, seda müüs ning selle eest vangi sattus. Ometi nägi ta ise selles jumala hoolitsust ja päästet:

Kui kodu tulin [---], kuulsin, et oli ka olnud 1949. a küüditamise nimekirjas, oli maha tõmmatu, et iseki läheb kinni. Nii et olin kahel korral Siberi teele säetu. Usun, et Jumal juhtis nii et Siberi teest pääsesi. (Naine, 1911.)⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk.13–15.

⁵⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk.3.

⁵⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 721, lk.4.

Jumala tegevus ja hoolekanne inimese eest ei ilmne üksnes äärmuslikes ja ohtlikes olukordades, vaid ka igapäevases elus. Usutakse, et jumal on see, kes õnnistab inimese tegemisi ning varustab leiva ja varaga:

Kuu aja pärast vabanes korter, siis kolisime kohe Viljandi Tarbijate Kooperatiivi veoautoga oma mööbli, millega oli Jumal meid rohkesti õnnistanud, Oiule. Abielu algasime ju täiesti ilma mööblita. [---] Kaupluse juhatajale oli kolhoosi poolt eraldatud iga-aastaseks kasutamiseks aia- ja peenramaad 0,15 ha. Sellelt väikeselt maalapilt saime külluses aiasaadusi oma tarbeks ja kartuleid oli võimalik isegi 3 tonni ära müüa. Kord juhtusid kolhoosi esimees ja kauaaegne Oiul elav vana kooliõpetaja meie kartulikuha juurde tulema, siis nad imestasid, vaatasid väikest maalappi ja kartulikuha ning kooliõpetaja ütles, et siin ei ole küll muud kui Jumala õnnistus. (Mees, 1912.)⁵⁹⁷

Jumal pole aga üksnes usule kutsuja, aitaja, päästja ja õnnistaja, vaid on ka karistaja. Jumal karistab elulugudes usust taganemise eest nii üksikinimest kui ka kogu rahvast, samuti usu tagasilükkamise ja patu eest. Viimast mõisteti nii tegude kui ka meelelaadina. Näiteks mainitakse mitmel korral, et riikliku iseisvuse kaotus oli jumala karistus rahvale usust taganemise ja pattude eest, mida oleks saanud ära hoida meelearandusega, kui eestlased oleksid prohvet Reitsi kuulda võtnud:

Ta kuulutas ette Jumala vaimsel käsul meie riigijuhtidele tõde, öeldes, et kui teie oma meelt ei parandada, siis tuleb häda meie maale ja rahvale. Seda kuulates haaras võimas vägede ülemjuhataja Laidoner Karl Reitsil kraest kinni ja viskas ta oma toast välja kui koera ega uskunud tõde, ja ta hävis. Samuti president Päts arvas ta olevat näljase hulkuri, kes ajab segast juttu. Ta kutsus küll turuprohveti oma kööki, andis temale kõhutäie süüa ja saatis omakorda tulnud teed minema. Turus pilluti teda munade ja hapukurkidega rahva poolt, sest kellelegi ei meeldinud tõde kuulata tulevasesst hädast. Kuid häda ei jäänud tulemata. [---] algas 50-aastane karistusaaeg. See oli Eesti rahvale kannatuste ja järelemõtlemise aeg jumalatu kommunismi ikke all. (Mees, 1912.)⁵⁹⁸

Eeltoodud näidetes nähti jumalat tegutsemas inimeste ja olukordade kaudu, kuid mitmes eluloos on juttu ka otsesest kontaktist temaga või tema saadikuga nägemustes ning juhatavates või prohvetlikes sõnumites,⁵⁹⁹ mis on osaks saanud kas elulookirjutajale endale või siis mõnele tema tuttavale. Seega võib jumal ka kõnelda inimesega:

⁵⁹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 37–39.

⁵⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 30.

⁵⁹⁹ Vt. näiteks EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 24–25; s. 1057, lk. 33–34; s. 1085, lk. 30; s. 736u, lk. 36–37

Samas haaras mind ahastus oma näruse vaimuliku olukorra pärast. „Ma palun sind, Issand, tee mind teiseks inimeseks! Sellisena ei kõlba mina sinu ette!“ [---] “Issand, ma ei lähe enne koju, kui sina mind teiseks inimeseks ei muuda! [---] Äkki kandis kõlatu hääl kuskilt ligilähedusest minu kõrvu sõnad, mida ma ei kuulnud, vaid tajusin: „Nüüd hakkab Mina sind kasvatama!“ (Naine, 1934.)⁶⁰⁰

Üldiselt on jumal elulugudes kõikvõimas isakuju, kes jagab tervist, armastust, õnne, head käekäiku, kaitset ja juhatust, nõudes selle eest kuulekust ning truudust ja karistades üleastumisi oma käskudest. Jumal on usulise maailma keskne tegelane enamikus vanema põlve elulugudes. On siiski ka paar erandit, kus jumalast peaaegu juttu pole. Jumala koha on hõivanud kirik ja selle autoriteet või kristlik usk. Rõhutatakse lojaalsus kirikule kui õndsusasutusele või kristlusele. Et need on usuliselt konservatiivseid ja traditsioonilisi seisukohti väljendavate luterlaste elulood, mistõttu liberaalsete vaadete mõju siinkohal pole ilmselt mõtet oletada, võib nende puhul põhjuseks olla rituaalikesksem ususuund kui teistel.

3.3.3. Saatan ja põrgu

Saatana- ja põrgukujutluse küllaltki sage esinemine elulugudes oli mulle päris suureks üllatuseks. Vaatamata sellele, et kurat oli eesti rahvapärimeses populaarseim mütoloogiline tegelane,⁶⁰¹ ei osanud ma oodata selle elavat püsimist mõnede inimeste mõtetes veel tänapäevalgi. Kuigi saatan oli sajandite vältel alaline persoon jutlustes ning näiteks 17. sajandi eestikeelsetest jutlustest on raske leida sellist, kus kuradit üldse ei mainita,⁶⁰² muutus saatan valgustusajastul tõsiseltvõetavast isikust mütoloogiliseks olendiks. Elulugude põhjal aga näib, et kurat säilitas rahvalikul tasandil oma positsiooni palju kauem ning kujutlused temast olid elavad veel 20. sajandilgi. Üks elulugu pakub näidet saatana ilmutuskujust rahvausundis üsna sageli esinenud vormis – heinasaona⁶⁰³ ja on esitatud kuuldud loona, mille suhtes mingit kindlat seisukohta siiski ei võeta:

Ükskord rääkis tädi meile, kuidas teda saatan oli talvel Kõvera järve jääl taga ajanud, kui ta läks puulõikajate majast, oma kodust, teisele poole järve asuvasse talusse, kus olid baptisti koguduse jutlustaja ja lauljad koos. Siis olla tema järele õhtuhämaruses tulnud suure kohinaga nagu mingi heinasaad, ta ehmus ja pöördus ümber, öeldes: „Tagane minust

⁶⁰⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 29.

⁶⁰¹ Ü. Valk, *Allilma isand: kuradi ilmutuskujud eesti rahvausundis*, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1998, lk. 9.

⁶⁰² Ü. Valk, 1998, lk. 9.

⁶⁰³ Ü. Valk, 1998, lk. 232.

saatan, Jeesuse nimel!“ Siis olla see heinasaad laiali lagunenud ja kadunud [---] (Mees, 1912.)⁶⁰⁴

Teistel juhtudel kirjeldatakse kuradit aga kui täiesti reaalselt tegelast, igal juhul ei ole lisatud selgitust, nagu oleks tegemist mingi kurjuse printsiibi või mõne muu abstraktsiooniga. Kuigi saatanakuju esineb palju harvemini kui jumala oma, on sellel elulugudes kindel koht ja funktsioon. Näib, et aktiivse personaalse jumala olemasolu ise tingib dualistlikus süsteemis vastasmängija – saatan, hingehukutaja – esinemise. Selle aluseks on lihtne põhimõte: kui jumalalt pärineb üksnes hea, kust siis pärineb halb? Halb tuleb kuradilt. Tänapäeval kuulub saatan pigem vabakoguduste, eriti nelipühi traditsioonist võrsunud vabakoguduste teoloogiasse, kuid vanema põlve religioossetes elulugudes on kuradit kujutanud peamiselt luterlased. Kuradit mainitakse biograafiates tege- lasena, kes külvab kurjuse seemet inimeste sekka, takistab usuteel arenemist, hoiab inimese hinge vangis oma köidikutel, kurjuse, pettuse ja moraaltusega, sisendab inimesele teda kahjustavaid mõtteid jne., ning näib tõepoolest, et saatan pole sealjuures üksnes kõnekujund:

Ma tean, siin ilmas on kahesuguseid hääli. Teised on Jumala vastasleeri või saatanavaimu poolt sisendatud ja teised hea vaimu poolt. Valevaimu häält võib kohe ära tunda ta halvatahtelisest nõuandest. Nagu näiteks rääkis kord mu töökaaslane, et keegi ütelnud talle „Mine vette!“ Ta ehtinud ennast kõige kaunimasse kleiti ja läinudki. Ta viidi kohe haiglasse. (Naine, 1920.)⁶⁰⁵ Aina mõttes vastasin, et täna tulen, täna tulen, olen nii valmis, Issand, võta mind nii nagu olen! Veel tahtis saatan kinni hoida, et ära täna mine, vaata, õpetajal sünnipäev ja see ei sobi, segad teda! (Naine, 1929.)⁶⁰⁶

Peale saatanavaimu mainitakse elulugudes paaril korral ka tema abilisi deemonid, näiteks haigusevaimu, alamaid kuradeid, saatanavaimu vms. Ühes eluloos räägitakse koguni ussidest ja konnadest kui ebapuhastest ja vastikutest olen- ditest. Kuigi neid otseselt saatanaga ei seostata, võib oletusi selles suunas siiski teha eluloos ilmneva suhtumise ja rahvausundi materjali alusel. Keskaegses Lääne-Euroopas olid nii konna kui ka madu peaaegu kehastunud deemonid, kõige kuratlikumad loomade seas.⁶⁰⁷

Tädipoeg ajas mulle isegi hirmu peale, kui ta rääkis palo nõidadest, kes ajavad inimesi taga. See olla niisugune jämeda peaga madu, kes inimest nähes tõmbab endale saba suhu ja veerevat nagu ratas inimesele hooga järele. Kuid minu õnneks on mindki Jumalast ära hoitud maduusside eest

⁶⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 7.

⁶⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 13–14.

⁶⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 15–16.

⁶⁰⁷ Ü. Valk. 1998, lk. 133.

[---]. Üldse olen oma eluaja jooksul ära tapnud mõned üksikud rästikud, kuid millegipärast on mulle kõik maduussid vastikud. (Mees, 1912.)⁶⁰⁸

Samas eluloos kirjeldatakse konnade tapmist vähipüügi ajal:

Eriti agaralt oli abis poeg Hillar, kes aitas konni püüda ja neid vastu kivi surnuks lüüa, ehkki ise kartis neid, kuid siiski surmas neid kui raisakonni. (Mees, 1912.)⁶⁰⁹

Kurjus ja õnnetused maailmas pole siiski üksnes saatana kätetöö, vaid ka inimese sõnakuulmatusest, jumalast ärapööratud ja patusest elust tingitud olukord, tema vaba valik:

Nüüd näeme, et Jumal ei lükka meid sinna. Inimene ise läheb oma vabal tahtel nagu põrgu eesõue. Üks vale vääratus siin ilmas ja oledki seal, kust sageli on väga raske väljapääs. Pühakiri ütleb: „Valvake, sest kurat käib ringi kui möirgaja lõukoer ja katsub, keda ta neelata saaks.“ Eks selleks suureks patueluks andis ka tõuke Jumalatu aeg. (Naine, 1920.)⁶¹⁰ Tõepoolest, väga raske on näha ja kuulda, kui palju kurjust on maailmas, ka Eestis, meie ümber. Kõik see on patu tagajärg. Tuttav laul ütleb: „Küll on ilmas palju valu, murepõld siin haljendab. Patt, see rikub rahuelu, taevatee peal tülitab.“ Peame palvetama, et Jumal päästaks rohkem inimesi oma töötegijate kaudu. (Naine, 1929.)⁶¹¹

Mis saab patusest, usust ja jumalast taganenud inimesest, kes võtab elult, mis võtta annab? Või ka lihtsalt paganast, ristimata inimesest? Vanema põlvkonna elulugudes on pagana saatuseks see, et ta hingeke saab hukka või vähemalt ei pälvi ta paradiisi. Ilmselt selle uskumuse tõttu rõhutatakse sageli ka ristimise vajadust ja avaldatakse kahetsust, et tänapäeva vanemad ei lase oma lapsi ristida, mille tõttu viimased ei pääse eluraamatusse. Siin ilmneb muuseas ka ristimisrituaali maagiline toime, muidugi luterlastel, sest vabakoguduste liikmed selliseid arusaamu ei väljenda. Patustanu saatust on aga veelgi hullem, see on põrgu. Viimast kujutus küll igas biograafias ei esine, kuid kohtab kolmandikus neist. Ankeetküsitlusest aga selgus, et kümnest vastanust uskus põrgu olemasolusse üheksa,⁶¹² seega rohkem kui pool vanema põlve elulookirjutajatest. Toon kaks näidet nendest uskumustest, millest esimeses räägitakse ristimata lapse ehk siis pagana saatusest:

Tema väike poeg surnud ja see olnud ristimata. Varsti näinud unes, et ta olnud kusagil kõrgel ja seal olnud palju lapsi. Need mänginud käest kinni hoides kusagil valguses ja olnud väga rõõmsad, siis näinud ta ka oma

⁶⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 8.

⁶⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 36.

⁶¹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 31.

⁶¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 10.

⁶¹² Vt. ankeedi väidet nr. 77 lisas nr. 2.

poega. Tema olnud kusagil hämaras kohas ja olnud väga kurb ning ütelnud talle: „Isa, miks sa pole mind ära ristinud. Ma ei saa kunagi nende rõõmsate laste hulka?“ [---] See kuuldu läks mulle väga südamesse ja ma hakkasin ise ristijaks. Otsisin vanast raamatust ristimissõnad ja ristisin kõik oma rühma lapsed, öösel tööl olles. (Naine, 1920.)⁶¹³

Teine näide samast eluloost on uskmast, elus patustanud surijast, kelle tee viis põrgu:

Tema oli ka täielik ateist olnud ja Piibli ära põletanud. Aga ühel päeval ta haigestus ja teine öde, kes elanud Tallinnas, läinud teda põetama. Suri surma ees ütelnud põetaja, et kas ehk toon õpetaja? Vastus oli olnud eitav. Ta ütelnud: „Mis veel, rahanorijad!“ Aga – ta viimased sõnad olnud: „Mis mustad küüned need on?“ vaadates ise voodi otsale. [---] Need kurvad pildid näitavad selgelt ikkagi põrgu olemasolu, kas me tahame või ei taha seda. (Naine, 1920.)⁶¹⁴

Saatana- ja põrgukujutlused pole küll elulugudes nii ulatuslikult levinud kui jumalakujutus, kuid need näitavad traditsioonilise, piibllähedase usulise maailma püsimumist kohati veel üsna terviklikuna, kus dualistliku süsteemi mõlemad pooled on selgelt esindatud ja elujõulised, millel on säilinud lünkadeta seletusvõime hea ja kurja päritolust, inimese valikust nende vahel ning selle kaudu pälvitavast saatusest pärast surma.

3.3.4. Maailm, inimene ja maagia

Jumala ja saatana vahelise heitluse tallermaaks on maailm ja inimene. Elulugudes mõtestatakse pigem konkreetset ja kogetut kui üldist ja abstraktset, seega pakub maailmakäsituse osas pidepunkti jällegi ankeetküsitlus. Vastustest selgub,⁶¹⁵ et enamik (kümnest vastanust seitse) nõustub väidetega, mis kirjelavad maailma ja annavad sellele hinnangu kristliku narratiivi alusel: maailm on jumala loodud ja tema armu väljendus, ent mandunud ning langenud saatana võimu alla. Üks ankeedi täitnud elulookirjutaja lisas juurde: „Praegune maailm on küll võtnud Jumala võimu ja vana Saatan tegutseb igal pool, telekas ka tegutseb vana saatan.“ Kommentaariks rõhutasid aga pooled vastanutest, et kuigi maailm on kuradi võimu all, toimetab selles ka jumal. Mandunud maailm on muutunud pigem kannatuse- kui rõõmupaigaks ehk ühe elulookirjutaja sõnade järgi: „Jumal lõi maailma rõõmuks, aga patt on muutnud selle kannatustepaigaks.“ Samas usuvad kõik vastanud, et Jeesus on maailma lunastanud ning see muutub paremaks siis, kui inimesed meelt parandavad.

⁶¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 15–16.

⁶¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 34–35.

⁶¹⁵ Vt. ankeedi väiteid nr. 38–53 lisas nr. 2.

Elulugudest selgub, et maailmakäsituses tehakse vahet looduse ja ühiskonna vahel. Ühiskond kui nüüdse aja ja praeguse elu peegeldus saab üldiselt negatiivse hinnangu ning sellega seoses räägitakse pahelisest maailma vaimust, loodus aga pälvib imetlust ja austust jumala loominguna:

Meie maa on suurepärane Jumala looming. Imede maa. Millised suurepärased võimalused. Tõeline paradüüs, kui puuduks vaid kõike hävitav kavalus ja kurjus inimeste südameis. (Mees, 1927.)⁶¹⁶.... Huvitav oli näha sinitaevas, valgeil rümpilvedel mitmesuguseid loomade, lindude kui ka inimeste kujusid, mis ilmusid ja kadusid taevases pildikeeles, mis on kui JUMALA jäljed, sest kogu loodus on Tema jälgi täis, mida võib meie silm haarata eriti just selgel sügisööl tähistaevas [---]. Nõnda ei tahtnud kord täheteadust õppiv üliõpilane teleskoobi juurest ära tulla, öeldes imestusega: „Oh seda Jumala rikkust ja küllust, mida täis kogu ilmamaa ja universum, mis on kõik Ta tarkuse läbi loodud.“ (Mees, 1912.)⁶¹⁷

Kuid see ilus maa on hävimas, nagu selgub testist. Enamik vastanutest olid nõus väitega, et inimesed on looduse üle valitsedes viinud maailma huku äärele ning äärmiselt tähtis on taastada inimese ja looduse rikutud kooskõla. Elulood ei räägi eriti inimese ja looduse vahelistest suhetest, seetõttu tulebki piirduda üksnes ankeetküsitluse andmetega. Välja arvatud üks, nõustusid kõik vastanud väitega, et inimese eriline seotus jumalaga eristab teda muust maailmast.⁶¹⁸

Kommentaariks kirjutas üks neist: „Jumal lõi inimese oma näo järgi looduse krooniks, ta on enam kui teised loomad. Kõik on loodud inimese jaoks. Kärbsed söövad linnud. Linnud on kasulikud. Konni võivad inimesedki süüa jne. Kõigel elaval on otstarve inimeste vajadustest lähtuvalt,“ seega kinnitati inimese ülimuslikkust ülejäänud maailma suhtes. Arvamused selle kohta, et kõikidel elavatel olenditel on inimesega võrdne õigus elule,⁶¹⁹ jagunesid pooleks. Ühed arvasid, et see on nii, teised mitte.

Nii nagu ühiskonna ja looduse puhulgi, ei kohta elulugudes abstraktseid heietusi inimesest ja tema kohast maailmas teemal: mis see inimese elu siin ilmas ka on. Seda võimsamalt ja üksikasjalikumalt aga esitatakse jutustus endast, mida elulugu ju oma olemuselt ongi. Kuidas kujutatakse mina – eluloo peategelast ajaloolisest, ühiskondlikust ja religioossest aspektist –, näitan järgmises alapeatükis „Minalugu“. Seal saavad selgeks ka viisid, kuidas esitatakse inimest, tema elu ja valikuid kristlikust õpetusest lähtuvalt. Seniks aga tuleb toetuda jällegi ankeetküsitlusest saadud andmetele, millest selgub, et kõik, välja arvatud Jehoova tunnistaja, arvasid, et inimesel on peale keha ka surematu hing. Mõni lisis juurde, et hing küll, aga vaim ka. Eranditult kõik vastanud nõustusid väidetega, et Jeesuse lunastus lepitab jumala inimestega ning kõige eest võlgneb

⁶¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 4.

⁶¹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 15.

⁶¹⁸ Vt. ankeedi väidet nr. 62 lisas nr. 2.

⁶¹⁹ Vt. ankeedi väidet nr. 63 lisas nr. 2.

inimene tänu jumalale. Samuti on ta vastutav iga abivajaja ees, keda saab aidata. Testile lisatud kommentaaridest selgub, et mõnevõrra segadust tekitasid väited: iga inimene peaks leidma oma tõelise mina, loobumine oma minast on valgustumise eelduseks, mingit püsivat mina pole olemas ja isetu käitumine on tee jumala juurde.⁶²⁰ Pooled vastanutest nõustusid kõigi loetletud väidetega, vaatamata sellele, et need on vastukäivad, pooled ei olnud nõus või jätsid üldse vastamata. Kuigi nendest seisukohtadest esimene pärineb *new age*'ist ja teine ning kolmas budismist, seostusid need vanemal põlvkonnal nähtavasti Uuest Testamendist pärit õpetusega Mt. 16:24–26 „Siis Jeesus ütles oma jüngritele: „Kui keegi tahab käia minu järel, siis ta salaku oma mina ja võtku oma rist ja järgnegu mulle! Sest kes iganes tahab päästa oma elu, kaotab selle, aga kes iganes kaotab oma elu minu pärast, leiab selle. Sest mis kasu on inimesel, kui ta võidaks terve maailma, oma hingele teeks aga kahju? Või mis oleks inimesel anda ära oma hinge lunahinnaks?“ Analoogilised kirjakohtad on veel Mk. 8:34–37 ja Lk. 9:23–25. Seda oma mina mõistetakse inimese patuse, lihaliku loomusena, mille järgi elamine tuleb hüljata ja asendada eluga Kristuse Vaimus (vt. Rm. 7:7–25 – 8:1–17 või Kl. 3:1–15). Sellisel moel uueks saanud mina märkimiseks ilmselt sobis elulookirjutajatele ka mõiste „tõeline mina“, mis seletaks, miks osa neist nõustus vastukäivate väidetega. Kommentaariks lisas üks vastanutest, et inimene peab leidma oma Issanda ja vabanema iseene „minast“. Teine kirjutas koguni pika selgituse koos viidetega piiblile, mille sisu oli kokkuvõttes sama.

Vana ja uue mina temaatika on olnud aktuaalne vabakogudustes ja ka vennastekoguduse liikumises, kus noortelt või uutelt liikmetelt on oodatud pöördumist, mis oma olemuselt tähendab identiteedi muutust vastavalt ülalkirjeldatud muustrile ehk siis vana patuse mina hülgamist ja uueksaamist Jeesuses Kristuses. Kirikutes sellist transformatsiooni kelleltki otseselt nõutud ega oodatud pole, lunastuse alus on sakramentides. Elulood annavad tunnistust sellest, et pöördumine on vabakoguduse liikmetele tõesti võtmetähendusega sündmus usulisel teel, kuid pöördumise kirjeldust kohtab ka paari luterlase eluloos.

Meie ees on lahti rullunud vanema põlvkonna eluloojutustajate usuline maailm. Selle maailma aktiivseim tegelane on muidugi jumal. Kuid elulugudes kajastatakse ka kirjutajate eneste usulist tegevust. Mainitakse jumalateenistustel või palvekoosolekutel osalemist, palju on teateid palvetamisest. Minu jaoks olid aga huvipakkuvad maagiatoimingud kas siis jutustaja enda või mõne tema kirjeldatud inimese elus. Esitatud juhtumid kuulusid ilmselgelt külakristluse konteksti. Paaris eelnevas näites oli juba näha pühakirja või lauluraamatu maagilist kasutamist jumala tahte või juhatuse väljaselgitamiseks. Toon näiteid ka teist laadi toiminguid ning nendega seotud uskumustest:

⁶²⁰ Vt. ankeedi väiteid nr. 54–61 lisas nr. 2.

Alati kui ta kirikusse läks, pani kaks leivaviilu taskusse ning kirikust koju tulles andis teise mulle ja teise sõi ise. Ta ütles, et see leib on pühitsetud leib, sest on ka käinud kirikus ja kuulnud Jumala sõna ning selle söömisega tuleb pühadus ka meisse sisse. (Mees, 1929.)⁶²¹ Kirjutan veel ühe väikse lapse ristimise, isa võttis mind ka kaasa, panti kuldäärega taldrik lauale ja sinna panid vaderid siis raha alla. Kui laps sai ristitus, siis haarati see taldrik veega ja joosti õue, vesi visati üle maja katuse, et siis läheb laps ruttu käima, vaat selline kunst oli. (Naine, 1920.)⁶²² Mäletan minu ema juttu minu ristimisest. Ma olin ju sündinud sügisel ja isa olevat tahtnud varem ristida, aga ema olevat öelnud: „Lapse ristime kevadel, kui roosikibusk õitseb, siis tütar seisab kaua noor. (Naine, 1929.)⁶²³

Selle alapeatüki kokkuvõtteks võib tõdeda, et vanema põlvkonna religioossetes elulugudes kajastuv usuline maailm annab tunnistust traditsioonilisest, konservatiivsest ning piibililähedasest kristlusest. Säilinud on isegi kristlikku rahvapärimust, mis on edasi antud kas meenutusena, et nii oli, usuti ja tehti, või kirjeldatakse rahvausundist mõjutatud isiklikke kujutlusi. Mis võis olla konservatiivse ususuuna kujunemise ja säilimise põhjuseks vanema põlvkonna elulookirjutajate puhul? Erinevused luterlaste ja vabakoguduse liikmete vahel ilmnevad elulugudes vaid üksikutes nüanssides, seega konfessionaalne kuulus selle grupi puhul olulist rolli ilmselt ei mängi. Näib, et ka haridustaseme erinevused ei mõjuta eriti inimeste ususuunda skaalal konservatiivne-liberaalne. Küll aga ilmneb, et seda mõjutab kasvukeskkond linnas või maal. Ühe erandiga on kõik elulookirjutajad kasvanud maal, kus traditsiooniline elulaad ja maailmapilt esimesel eesti ajal olid veel üsna hästi säilinud, erinevalt linnadest, kus sekulaarne maailmavaade, ent ka moodsad teoloogilised suunad levisid palju kiiremini. Ainuke, kes rõhutas piibli tõlgendamise vajadust ning kelle usulised arusaamad peegeldasid teistest mõnevõrra liberaalsemat suunda, oli Tallinnas üles kasvanud mees:

Usuõpetuse probleemiks tänapäeval on see, et paljud Piibli kirjakohtad on vastuolus teadusega. Sellest libisevad paljud usuinimesed üle väitega, et Piibel pole ajalooõpik. Kuid kooliõpilasel on õigus teada, kuidas ikka tegelikult oli, kellel on õigus: kas maailm loodi kuue päevaga või miljar-dite aastatega. Õigus on mõlemil. Jumala päev on kosmilise mõõtega [--]. Usuõpetus saab veelgi usutavamaks, kui lähtuda sellest, et meil puudub see meel (7. meel), mis tajuks teispoolsuse tegelikkust. Seepärast on Piiblis kujutatud mitmeid asju allegooriliselt. (Mees, 1927.)⁶²⁴

⁶²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 4.

⁶²² EKM EKLA, f. 350, s. 1452, lk. 10.

⁶²³ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 1–2.

⁶²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 15.

Tema enese tõlgendused kristlikest tõdedest on loominguised ja kõlavad üsna tänapäevaselt. Toon ühe näite sellest, kuidas ta mõtestab pattu ühe sajandi alguses elanud prohvetianniga eide nägemuse najal:

Kuidas seda kommenteerida? Paljud teoloogid ja filosoofid on seda meelt, et madu Piiblis on falloose sümbol. Kuid arvestades piiblitekstide allegoorilist iseloomu, peaks olema vaieldamatu, et madu on kuradi „logo“. Kuugle-eide kaudu anti meile teada, et patt on loomisprogrammi sattunud „viiruse“ ilming, mis pärilikult kandub põlvestpõlve. (Mees, 1927.)⁶²⁵

Seega võib oletada, et konservatiivse ususuuna kujunemist ja püsimist mõjutas kõige enam kasvukeskkond, kus pandi alus põhilistele religioossetele arusaamadele ja väärtushinnangutele. Samas ei anna see valim ega kvalitatiivne meetod võimalust teada saada, mis vahekorras olid tol ajal levinud konservatiivne ja liberaalne kristlus. Pole käepärast ka ühtegi uurimust, mis seda küsimust selgitaks. Siiski on teada ning seda kinnitavad ka usuõpetuse õpikud, et 20. sajandi esimesel poolel oli konservatiivne ususuund veel küllaltki valdav ja elujõuline. Tasub meenutada, et usuõpetuse vastaste argumendid olid rajatud just mälestustele tsaariaegsest, jäigas ja dogmaatilises vormis antud aimest, mida õpetati vähemalt kuus tundi nädalas ning põhiline metoodiline võtte oli pähetuupimine.⁶²⁶ Seega olid elulookirjutajate vanemad ja vanavanemad, keda meenutatakse valdavalt usklikena, suure tõenäosusega konservatiivsed ning nende najal püsis see suund ka perekonnas ning pärandati lastele edasi. Samuti on mujalt maailmast teada, et liberaalne teoloogia ei haaranud sealgi kaasa suuri rahvahulki, vaid paelus pigem intellektuaalide ringkondi.⁶²⁷

Tol perioodil sai hoo sisse sekulariseerumine ning linnades asendus talupoeglik kristlus kiiresti materialistliku maailmavaatega, sest esimene polnud moodsa maailma mõtestamisel lihtsalt konkurentsivõimeline, ta ei suutnud oma vaateid kaitsta, astuda materialistliku maailmavaatega väitlusesse ega kohaneda muutunud keskkonnaga. Ühelt poolt oli põhjuseks eesti teoloogilise mõtte nõrkus ja teiselt poolt moodsa maailmaga haakuvamate ja paindlikumate liberaalsete kristlike vaadete vähene levik nii vaimulike⁶²⁸ kui ka tavaliste usklikte seas. Vastamisi sattusid konservatiivne kristlus ja moodne materialistlik maailmavaade ning ühiskondlik areng soosis viimast. Põhimõttelisi muutusi ei toimunud selles vallas ka nõukogude ajal, teoloogilise mõtte areng pidurdus hoopiski, liberaalne kristlus, kui seda intelligentsi seas ka kohtas, hajus sel perioodil üldhumanistlikuks hoiakuks ning kirikud ja vabakogudused säilitasid valdavalt konservatiivse suuna. Mõningad muutused leidsid siiski aset, kui juba nõukogude ajal suureks sirgunud põlvkond kogudustesse saabus ning seal oma tegevust alustas.

⁶²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 734, vt. lisa Mälestuskillukesi Lasnamäe prohvetist, lk. 3.

⁶²⁶ P. Valk, 1997, lk. 45–46.

⁶²⁷ A. Mason, Liberal protestantism – The Oxford Companion to Christian Thought, A. Hastings, A. Mason, H. Pyper (eds.), New York: Oxford University Press, 2000, p. 387.

⁶²⁸ V. Vihuri, Harald Põllu vabakiriku kava – Usuteaduslik Ajakiri, nr. 1, 2004, lk. 24–27.

3.4. Minalugu

3.4.1. Pärandihoidjad ja tõeteadjad

Vanema põlvkonna puhul võime märgata, et oma religioosse minapildi rajavad nad paljuski lapsepõlvele ja sellest ajast pärit väärtustele, tõdedele ja hoiakutele. Tuuakse esile kodus kuulnud jumalasõna, vaimulikke laule, usulisi tavasid, tõekspidamisi, usuõpetust koolis, kiriklike pühasid jne., mis kõik kuulusid igapäevase elu juurde ning andsid sellele püha dimensiooni. Seda põlvkonda, sealhulgas ka neid, kelle usuelu vahepeal mingil põhjusel soiku oli jäänud, iseloomustab teadlikkus oma usulise pärandi terviklikkusest. Nad on viimased, kes kasvasid kogu põlvkonnana usku normiks pidavas keskkonnas ning said kodust ja koolist kaasa kristlikud põhitõed ja tavad.

Nende eneseteadvuse üheks alustalaks on põlvnemine religioossetest vanematest ja religioossetest kodust, mida rõhutatakse igal juhul, vaatamata sellele, kas tolle aja kontekstis oli tegemist usuliselt aktiivse või passiivse perega. Ka kodud, mis eluloojutustaja lapsepõlves mitte kuidagi usulise ärksusega silma ei torganud, on tagantjärele hilisema sekulariseerumise taustal sellisena väärtustatud kristlike sugemetega kodukultuuri alusel, mis siis veel küllalt levinud oli. Toon kaks näidet sellest, kuidas usuliselt väheaktiivne pere tänasest vaatevinklist religioosseks hinnatakse:

Minu vanemad ei olnud küll sellised pöördunud usklikud, kuid meil valitses jumalakartlik elu. Lastele, meil oli veel aasta noorem õde ja neli aastat noorem vend, õpetati elama ausalt ja alati õeldi, kui paha teete, teadke, et Jumal näeb kõike ja karistab. Kirikuga pidas isa alati vahekorra korras ja lasteristimised olid kõik õigeaegselt tehtud olnud nagu mulle hiljem räägiti. (Naine, 1929.)⁶²⁹ Minu vanemad olid kristlased, Tallinna Jaani koguduse hingekirjas, kuid kirikus käidi siiski väga harva. Emal oli kodus lastega muret, käed pidevalt tööd ja tegemist täis ja isal kivimurrus polnud ka kergem. Ju siis ei jätkunud enam jõudu kõndimaks kaheksa kilomeetri kaugusele Vabadusväljakule, et Jaani kirikus juthust kuulata. Pealegi võeti tsaariaegses koolis ja leeris piiblitööd põhjalikult läbi, nii et vajalikud teadmised olid olemas. [---] Religioosne kasvatus toimus meie peres nii, kuidas jutujärg parasjagu juhtus olema, olgu siis pühapäev või argipäev. (Mees, 1927.)⁶³⁰

Esile tuuakse vanemaid ja vanavanemaid – tavaliselt emasid ja vanaemasid, kes paistsid oma usklikkusega silma, vähereligioossed eelkäijad, enamasti isad, jäetakse tagaplaanile. Näiteks meenutatakse ühes eluloos korduvalt usklikku ema ja vanaema, kelle puhul jutustaja arvab, et nende palvete nähtamatu mõju on mänginud otsustavat rolli eluloojutustaja ning tema tütre usklikuks kuju-

⁶²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 1.

⁶³⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 7.

nemisel veel palju aastaid hiljemgi, ent uskmatut poliitikust isa mainitakse vaid paaril korral.⁶³¹ Usulises seoses ei anna nimetatud isakuju religioosse eluloo kontekstis pärandihoidja staatust, küll aga annab ta selle poliitilise järjepidevuse mõttes sellesama eluloojutustaja varem kirjutatud mälestustes, kus just isa on esiplaanile seatud. Pärandihoidja staatuse religioosses kontekstis annavad ema ja vanaema. Tõelise väärikustunde usuliste traditsioonide mäletaja ja hoidjana annab muidugi kasvamine perekonnas, mille religioosset aktiivsust on tunnustanud ka teised:

Üks vana [vennastekoguduse] vend ütles meil kodus palvetunnis olles ja kui ta pärast jäi öömajale: "Selle pere lapsed elavad nagu rotid viljasalves!" (Naine, 1929.)⁶³²

Näib, et elu mainitud peres käis tõesti rangelt kristlike põhimõtete järgi, nii nagu vennastekoguduses sellest aru saadi:

Meie pere lapsed ei võtnud osa mingitest ilmalikkudest üritustest, ei olnud me kodutütred ega hiljem pioneerid, ei käinud me mardid ega kadrisantideks. Ei võtnud osa koolipidudest, välja arvatud kooli jõulupuud. [---] Kodus peeti meil igal hommikul ühised hommikupalved, vahetult enne sööki. Pühapäeviti käidi kirikus. [---] Mulle said need majad, kirik ja palvemaja juba varasest lapspõlvest koduseks ja armsaks. [---] Kuna kasvasin kristlikus kodus, kasvasin varakult sisse ka piiblitundmisesse. Varase lapsena hakkasin käima pühapäevakoolis. (Naine, 1929.)⁶³³

Kristliku koduga samaväärse tähenduse saab selle põlvkonna elulugudes ka kooli usuõpetus, mida hinnatakse kui hea ja moraalse inimese garantiid. Selle hinnangu alusel seatakse vastamisi oma põlvkonnale omistatud rahuarmastus, kohusetundlikkus, töökus, väärikus, ausus jne. ning hilisematele põlvkondadele omistatud pätistumine. Lisaks moraalialustele andis usuõpetus vanemate eestlaste arvates ka teadmised tõest. Selle põlvkonna usklike enesehinnang tõeteadajatena on kõrge, enamgi veel, nemad on enda meelest viimane põlvkond, keda on kodus, koolis ja kirikus tõe sees kasvatatud. Kui nad rääkisid usuõpetuse koolikavva siseseviimise vajalikkusest (vt. 3.1.4.), märkisid nad ühe põhjendusena moraalse inimese kasvatamise vajadust ning teisena just tõe teavitamise vajadust. Näiteid selle kohta võib tuua veelgi:

Eks selleks suureks patueluks andis tõuke ka jumalatu aeg. „Sellel ajal ei õpetatud Jumala Sõna, aga nüüd tunnen sellest puudust!“ ütles keegi kaunis noormees kolmanda vangistamise eelõhtul, kui ütlesin talle: “Sa oled nii ilus poiss, aga kuidas sul nii halvad teod on?” Arvan, et paljud noored kahjuks ei teagi Jumala kümmet käsku, kuidas võivad nad siis

⁶³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 860.

⁶³² EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 10.

⁶³³ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 2–5.

*ausalt elada? Siin need on (Laul nr. 305): Su ainus Jumal olen ma, muid sina ära austa. Mu peale looda südamest ja armasta mind kõigest väest [---] jne. (Naine, 1920.)*⁶³⁴

Mõneti võib tõe kuulutamise tuhin johtuda ka vanusest, sest üks iga aja vanad ole armastanud noori õpetada. Samas tuleb aga arvesse võtta, et usulise tõe suhtelisust hakati tunnistama Läänes alles hiljaaegu. Tõde on vanema põlvkonna eluloojutustajatele siiski üsna üheselt mõistetav kristlik õpetus, mis ei ole aga usulises valdkonnas tänapäeval sugugi enam ainuke. Kristliku õpetuse taandumine koolist ja kodust ühest küljest ning selle segunemine või ka asendumine teiste religioossete ja maailmavaateliste doktriinidega usu valdkonnas teisest küljest tundub vanemale põlvkonnale tõe kadumisena.

Ülim väärtus, mida religioossetes elulugudes nii enda kui ka teiste juures esile tuuakse, on usk jumalasse, usklikkus, truudus kirikule, usunormidel põhinev elu jne. See väljendub eelkõige hinnangutes nii üksikutele inimestele kui ka riigile, ühiskonnale ja rahvale tervikuna. Näideteks olen valinud jutustajate hinnangud omaenda elule:

*Taevaisa on mulle halva saatuse määranud, seepärast ma ei vihka Jumalat, ikkagi usun. (Naine, 1920.)*⁶³⁵ *Te loete ühe õnneliku mehe saatust, kelle elujuured on kristluses, täpsemalt Jeesuse mäejutluses (Mt. 5–7 ptk.). (Mees, 1927.)*⁶³⁶ *Ikka meenub mulle ühe uskliku vanavenna ütetus [---]: „Oh kui mul oleks ka tuhat elu, siis oleksin valmis neid andma ära oma Issanda Jeesuse armastuse eest, sest ta on mulle nii kallis!“ Olles siis noor, mõtlesin mina [---], ei mina küll ei raatsiks seda oma noort üht-ainust elu ära anda. [---] Nüüd aga vanaduses mõistan, mida vanavend mõtles. [---] polegi see maine elu nii roosiline ega ihaldatav ja kus näed ja aimad, et seda elu elades koos Jeesusega, ootab selle elu jätmisel igavene ja täisväärtuslik elu. (Mees, 1929.)*⁶³⁷ *Mõtestades maailma enda ümber olen peatunud mõttel – otsi esiti Jumala riiki! Kahjuks otsivad paljud inimesed kõike muud kui Jumalariiki ja sellest tulenevat südamerahu. (Naine, 1932.)*⁶³⁸

Usust kui ülimast väärtusest lähtuvalt sünnivad ka kõige kibedamad etteheited valitsusele ja eesti rahvale, sest usust ning seetõttu ka tõest taganemist peetakse kõigi praeguste hädade algpõhjuseks. Lisaks usule tuuakse väärtustena välja veel ausus, kohusetundlikkus, tagasihoidlikkus, tõsidus, töökus, sõnakuulelikkus, abivalmidus ja ennastohverdatus. Mehed viitvad ka oma meelekindlusele, vahvusele ja tublidusele ning naised noorusea ilule.

⁶³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 31.

⁶³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1451, lk. 4.

⁶³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 1.

⁶³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 34.

⁶³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 10.

2000. aastal olid luteri kiriku liikmete hulgas ligi pooled 65. aastased ja vanemad (46%), s.t. tunduvalt rohkem kui rahvastikus tervikuna (18%). Baptistide seas oli neid kolmandik (32%).⁶³⁹ See näitab, et kirikuga tunneb kokkukuuluvustunnet eelkõige põlvkond, kes sündis veel esimesel iseseisvusperioodil. Sajandi lõpus, mil usulise traditsiooni järjepidevus on katkenud, võimaldab see asjaolu näha end eriti luterlaste seas kui pärandihoidjate ja tõeteadjate põlvkonda, kes paraku küll seisab silmitsi raskustega, kuidas anda oma pärandit ja tõde edasi järeltulevatele põlvedele.

3.4.2. Võitlus ja valik

Nagu näha, ei kujune inimese minalugu üksnes elusündmuste kirjelduse põhjal, vaid tähendustloovate väärtuste, ideaalide ja eesmärgi alusel, mis sünnib narratiivses kontekstis, sest inimesed mõistavad end lugude kaudu. Seda tähendusega varustavat konteksti pakub vanema põlvkonna elulugudes kristlik müüt, mis asetab inimese dualistlikku maailma – hea ja kurja vahelisse võitlusesse ning nende vahel valiku survesse. Head esindab armastav ning lunastav loojajumal ja kurja inimese enese patune loomus ning mässumeelt õhutav saatan, kes, nagu näha, esines veel küllaltki jõulise tegelasena vanemate eestlaste elulugudes. Võitluse, aga eriti valiku motiiv minajutustustes on sage. Võitlust oma hinge eest ei pea inimene üksi, seal löövad kaasa nii jumal, saatan kui ka lähedased oma palvetega. Näiteid sellest pakuvad lood usulekutsujast jumalast (vt. 3.3.2.) ja saatanast (vt. 3.3.3.). Lisaks võiks tuua veel paar katket elulugudest:

Elu on võitlus ja võitlema peab. Me peame enne palju vaeva nägema ja kannatama ning Isa armu appi hüüdma, alles siis me suudame Jumala sõna usuga südames vastu võtta ja tulla ühes Jeesuse Kristusega igavese elu võidule. (Mees, 1912.)⁶⁴⁰ Nii tuligi mul 34 aastat eksida „kõrbe-teel“, enne kui Jumal mind kutsus ja ma Jeesuselt andestuse sain ning Ta mind lunastas. [---] Olen ikka mõelnud, et küll ikka Jeesus võis olla kurbade silmadega, kui ma aina kaugesin Temast. Ehkki ma mõnikord aastas käisin ka kirikus [---]. (Naine, 1929.)⁶⁴¹ Usun, et vanaema ja ema palved jäid mind eluteel saatma. Ja võibolla nende palvete tõttu oligi mu süda kogu aeg rahutu, ma ei suutnud elust rõõmu tunda, pidevalt tundsin millestki puudust. (Naine, 1932.)⁶⁴²

Valik elulugudes toimub jumala, s.t. hea ja õigete ning kurja ja valede poole vahel. Jumala poole valimise tähendus ja sisu on vabakoguduste ja kiriku liik-

⁶³⁹ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. Haridus. Usk, IV, Statistikaamet, Tallinn, 2002, lk.322–323.

⁶⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 14.

⁶⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 11.

⁶⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 3.

meteile mõneti erinev. Esimestele tähendab see oma patust teadlikuks saamist, sellest loobumist ning jumala armu ja lunastuse vastuvõtmist, mis harilikult kulmineerub koguduse poolt oodatud pöördumises, teistele tähendab see aga esmajoones truuks jäämist lapsepõlve usule ja kirikule või nende juurde naasmist. Samas pole patt, meelearandus ja jumala arm neilegi võõrad mõisted. Pöördumisest ja oma elu täielikust pühendamisest jumalale räägivad koguni kaks luteri koguduse liiget. Näide ühe eluloost:

Oma elus kahetsen ma kõige rohkem seda, et ma liiga hilja oma elu Jumalale täielikult ära andsin. Kuigi ma elasin kristlikus kodus ja ka enne ei teinud meelega pattu. [---] Rahu südamesse sain alles siis, kui olin juba pensioniealine. Sellepärast püüangi nüüd tasa teha seda, mis elus tegemata on jäänud. Jumalale tänu, minu elus ei ole olnud raskeid kannatusi, kui välja arvata mure mu enda patu pärast, kui süda oli alles patust pööramata. (Naine, 1929.)⁶⁴³

Valiku tegemisest on juttu ka Jehoova tunnistaja eluloos, kuid retoorika, mida selles kasutatakse, on mõnevõrra teistsugune kui vabakoguduste või kiriku liikmete omades. Jumala poole valimine tähendab talle eelkõige tõe valimist, juttu patust, süüst ja jumala armu vastuvõtmisest ei ole:

Mind ristiti juunis 1944. Olin teinud oma valiku ja võtnud seisukoha Jehoova Kuningriigi poolel. Ka minu õde Leida võttis tõe vastu. (Mees, 1924.)⁶⁴⁴

Sama teema juurde pöördub ta tagasi oma eluloo viimasel leheküljel:

Kui ma nüüd pärast paljusid aastaid meenutan oma noorusaega, mil ma väga soovisin teada, mis on inimkonna „viimsed asjad“, kuhu ruttab inimkond ja kuidas lähevad täide Piibli salapärased prohvetiennustused ja prohvetite nägemused, olen ma veendunud, et võttes seisukoha Jehoova poolel, olen teinud õige valiku. Olen oma silmaga näinud asju, mis „peavad sündima viimsel viha ajal“. (Mees, 1924.)⁶⁴⁵

Jumala poole valik tähendab ka teistele vanemale põlvkonna eluloojutustajatele oma usu õigsuse kinnitamist või õige usu valimist ja enda arvamist õigete usklike hulka. Siin ilmneb nende lugude funktsioon, mis räägivad õigest usust ja usuinimestest. Nende lugude ülesanne ongi esitada end kui õige poole valinut, olgu siis otseselt või kaudselt (vt. näiteid 3.2.2. ja 3.2.3.). Õige usu määratlemisega pannakse paika ka omaenda usk, õige ja vale uskliku eraldamisega võetakse positsioon õigete poolel ning elulooga tervikuna esitatakse end usklikuna, kes vastab neile väärtustele, mis on kujutatud usuinimese portrees.

⁶⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 10.

⁶⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 7.

⁶⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 26–27.

Vastavalt valikule ootab inimest nii siinses kui ka teispoelses elus tasu. Kuulekas ja pühendunud usklik pälvib jumala poolehoidu, armastuse, kaitse ja õnnistuse (vt. näiteid jumala tegudest 3.3.1. ja 3.3.2.). Enamikul juhtudel kujutavad eluloojutustajad ennast just sellisena – jumala poolt armastatud ja hoitud inimesena, kes on täitnud oma kohuse jumala poole valimise ning usunormidele vastava eluga. Jumala hüljanute, uskmatute ja valeusklike osaks jääb hukatus (vt. lugusid saatanast ja põrgust 3.3.3.).

Seega saab kristliku müüdi abil mõtestatud elu suure kosmilise draama osaks ning hinnatakse eespool kirjeldatud usuliste motiivide alusel õnnestunuks. Võitlus ja valik ei pruugi sugugi iga kord tipneda eluloos keskseks, otsustava tähtsusega pöördumissündmuseks (see iseloomustab tavaliselt vabakoguduste liikmete elulugusid), need võivad esineda ka väiksema emotsionaalse laenguga vähem olulistest minajutustuste osades, ent toime on sama – elulugu seotakse kristliku müüdi kui tähendusraamistikuga. Lisaks võitlusele ja valikule võivad elulugu kristliku müüdiga siduda ka igasugused muud motiivid, näiteks alapeatükis 3.3.1., kus jutustaja kasutab selleks pühakirja.

3.4.3. Usukangelased

Enese esitamine jumala poolel asuvana, pärandihoidja ning tõeteadjana iseloomustab enam-vähem kõigi vanema põlvkonna eluloojutustajate minapilti. Mõningad erinevused minapildi edasises väljajoonistamises ilmnevad aga kahe rühma vahel: need, kes jäid nõukogude ajal truuks oma usule, ja need, kes minetasid usu või varjasid seda. Esimesse rühma kuulub kaks naist ja viis meest. Kaks neist on luterlased, ühe konfessionaalne kuuluvus eluloost ei selgu, ning ülejäänud on vabakoguduste liikmed. Esimese rühma inimesi võib iseloomustada kui usukangelasi, sest nad esitavad oma minajutustuse heroilise usulise eduloona. Oma lapsepõlvest toovad viis neist välja selle, et olid väiksena nõrgad ja kehva tervisega, millele ühel või teisel viisil liitub usuliselt väljavalitu perspektiiv:

Olen oma vendadest kõige väiksem, isa ütles minu kohta „mõhekaabe“, sest olin viimane laps. Kui ema oli suremas, põlvitasin ta voodi ees, ta asetaskäed minu peale ja palvetas. Mida, ei mäleta eriti, aga üks lause on sööbinud mällu: „...et ta kõige väiksem on, siis Jumal, tee sina teda suureks.“ (Mees, 1927.)⁶⁴⁶.... Et neid [loomi] koos hoida, hakkasin ümber karja jooksmas, kuid siis löid valud rindu ning ma kukkusin pikali maha, sest olin nõrga tervisega ja verevaene kahvatu laps. Isegi vanemad ei uskunud, et minust võiks kasvada täisealine noormees [--]. Et minu vanematel oli plaan mind kui viletsa tervisega last koolitada kiriku-

⁶⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 5.

õpetajaks, siis pandi mind suuremasse kooli. (Mees, 1912.)⁶⁴⁷ Samuti, kas mina kui juba lapse-east viletsa tervisega ja kartliku loomuga üldse veel elaksin ilma religioonita? [---] Minu isa olla olnud halb, kiuslik ja endakasu püüdev ning teisi kadestav mees. Mina temast palju midagi ei mäleta [---]. Ümbruskonna inimesed olid arvanud ja rääkinud üksteisele nii: „Nüüd saame seni rahu elada, kuni kasvab meheks tema poeg Arno, siis küllap ta hakkab käima oma isa jälgedes ja meid ahistama.“ Aga mina ei ole isa jälgedes. (Mees, 1929.)⁶⁴⁸

Kõik usukangelaste rühma eluloojutustajad toovad välja oma religioosete annete ja huvide avaldumise juba lapse või noorena. Kolmel neist oli soov saada vaimulikuks ning nad mängisid või jäljendasid kirikuõpetajat. Mõned neist leidsid usklikuna ka tunnustuse:

Tegelikult hakkasin „usklikuks“ juba 5-aastaselt. See oli 1925. aastal, umbes 3 päeva enne mu vanaema surmapäeva. Oli õhtu. Lamp põles keskel lauda ja me õeksed viiekesi ümber laua. Isa ja ema olid linnas. Mu pilk suunati lakke. Nägin seal tuvisuurust lindu. See plaksutas kolm korda tiibu. [---] Hüüdsin teistele: “Näe, lind!” kuid keegi ei näinud peale minu. (Naine, 1920.)⁶⁴⁹ Lapsena mängisin õpetajat pööningule seatud altari ees. Pidades lapsekeeles [---] pikki jutlusi õpilastele, keda eristasin nimepidi. (Mees, 1927.)⁶⁵⁰ Võrumaal oli kombeks, et õhtuti käidi surnute juures laulmas. Kuna minul oli kiri ja lugemine täiesti selged, siis olin mina sõnade etteütleva ning mind hakati kodukohas õpetajaks kutsuma. (Mees, 1912.)⁶⁵¹ [---] kui koolitunnid sellel päeval said läbi, oli kogu koolil teada, et ma palun Jumalat ja Jumal aitab minul teha koolitööd ja et sellest tingituna olengi muutunud paremini õppivaks õpilaseks selles klassis. Ja nõnda sain ma koolis omale hüüdnimeks „püha mees“ ja kandsin seda seni, kui ma seal koolis käisin. (Mees, 1929.)⁶⁵²

Usukangelaste minapildis on kindel koht ka jumalale ja usule truuks jäämise kinnistustel. Välja arvatud Jehoova tunnistaja juhtum, kuuluvad kõik teised argielu konteksti ega kujuta endast olukordi, kus inimese eksistents oleks usu pärast ohtu sattunud. See oli visa ja järjekindel püsimine oma usuliste põhimõtete juures:

Kui ma ei eksi, siis minu leeritunnistusel olid järgmised pühakirjasõnad: “Ole ustav surmani, siis ma annan sulle elukrooni!” (Ilm. 2, 10). Kuid

⁶⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 10–11.

⁶⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 35.

⁶⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 3.

⁶⁵⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 687u, lk. 1.

⁶⁵¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 15.

⁶⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 8.

kahjuks on paljude kolimiste ja elumuutuste käigus leeritunnistus kaduma läinud, aga südamel püsib see alles tänapäevani: isegi rasketel kiusatus-aegadel olen valjusti hüüdnud – ole ustav surmani! Seda on pandud imeks, et on olemas veel inimesi, kes tahavad püsima ja ustavaks jääda oma Issandale aegade lõpuni. (Mees, 1912.)⁶⁵³ Töö juures ei olnud mul just väga kerge usklik olla. Nii kui siin ilmas ikka – üks usub, teine ei usu. Isegi pilkajaid oli. Keegi ütles mulle kord: „Va usklik!“ See ei teinud mulle midagi, isegi muigas inimesed omaette. (Naine, 1920.)⁶⁵⁴ [---] siis juba kui keegi võõras mulle pakkus [viina], siis öeldi, et ei-ei, et tema ei võta. Mul polnud tarvis omal sõna ka ütelda, teised hoolitsesid juba selle eest ja austasid seda. Ütelgu keegi, mis tema usu kohta ütleb, aga lõpuks, kui sa tõsiselt usklik oled, siis austatakse sind sellepärast. Ütelgu suu ees, mida tahes, aga südames ta austab. Ja selle tõttu ei ole kellelgi tarvis häbeneda oma usku, kui see on siiras ja tõsine. (Mees, 1924.)⁶⁵⁵

Usutegudena toovad selle rühma elulookirjutajad välja näiteks töö koguduse juures, jumalasõna kuulutamise, vaimuliku ja hingehoidja rolli täitmise vajaduse korral jne., mis annavad neile ilmselgelt usulise rahuldus- ja väärikustunde:

Käisin küll kindla elukohata ja kodutult noorelt ringi, kuid mitte kerjusena, vaid Jumalasõna kuulutajana kohast kohta mööda Eestit ja ka isegi mõnes kohas Venemaal kaas-vendadega, kes valdasid vene keelt. Ma tohtisin ka Jumala abiga käia kuulutamas natuke Lätiski piiri ligidal. Aga suurim kink ja austus Jumala poolt oli mulle võimalus käia kuu aega Soomes ringi Jumalasõna kuulutamas umbes 14–15 aastat tagasi. (Mees, 1929.)⁶⁵⁶ Paljud vaimutoidu vajajad kasutasid minu teeneid ja kutsusid mind sageli endi keskelt lahkunud omaste juurde Jumalasõnaga valgustama ja hingetoitu jagama igapäevase ihutoidu kõrvale. Kirikuõpetajad olid kaugel, seepärast kutsuti kohalikku kaupmeest [eluloojutustajat ennast] surnuid viimsele teele saatma, sest inimesed nägid minus selleks erilist andi olevat. (Mees, 1912.)⁶⁵⁷ Meie asutuses olid invaliidid. Enamasti olid nad lamajad. Üks väike tüdrukuke oli väga haige. Kui tema juurde mindi ja temaga räägiti, ei reageerinud ta üldse. Ühel päeval viidi ta surija tuppa. Aga tema oli siis veel ristimata. Olin öövalves. Otsustasin ta ristida. Äkki mõtlesin nii, et kas mina ikka võin seda auväärset tööd teha? Olen tavaline inimene. Ristijad peavad olema pikkades mustades kuubedes, hõberistid kaelas ja selleks koolitatud. [---] Panin käe ukse-lingile ja ütlesin: „Jumal ütle mulle, mida pean ma tegema?“ Siis sündis

⁶⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 16.

⁶⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 8.

⁶⁵⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1422, lk. 27.

⁶⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1057, lk. 36.

⁶⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 40.

*ime. Suri ja lapsuke pööras oma pea nii, et vaatas mulle otsa, tükk aega, igatsevate suurte silmadega. [---] Ristisin ta samal õhtul. Teisel päeval elas veel, kolmandal suri. (Naine, 1920.)*⁶⁵⁸

Eraldiseisvana tuleb välja tuua Jehoova tunnistaja elulugu, mis kulgeb küll sama eduloo skeemi mööda, kuid erineb siiski rõhuasetuste ja hoiakute poolest. Sellal kui teised usukangelased vältisid otsest konflikti nõukogude võimuga, asus tema kindlasse vastasseisu, millele ongi üles ehitatud kogu elulugu. Kui teiste jutustustes jääb raskuspunkt lapsepõlve ja noorusaega ning nõukogude perioodist on vähem kirjutatud, keskendub Jehoova tunnistaja oma loos just sellele. See on dissidendi lugu:

*KGB oli kohe, kui me laagrist vabanesime, oma salajase jälitusaparaadi meie järel käiku lasknud. KGB jälitusmetoodika ja selle mehhanism oli meile juba teada. Olime nagu metsloomad, kelle peale jahti peetakse. See tegi meid valvsateks. (Mees, 1924.)*⁶⁵⁹

Salaja tõlgiti ja paljundati illegaalset kirjandust ja korraldati koosolekuid. Eriti ohtlikuks kujunesid välismaalt saabunud kirjanduse vastuvõtmise aktsioonid. Pärast pikki aastaid konspiratiivset tegevust on ta väga rahul Jehoova tunnistajate hulga jõudsa suurenemise pärast taasiseseisvumisajal:

*Ja kui ma nüüd, olles juba jõudnud üle 70. eluaasta piiri, vaatan tagasi möödunud aegadele, olen ma ülimalt rõõmus, nähes Jehoova teokraatliku organisatsiooni jõulist edasilikumist ja teda kummardava rahva pidevat arvulist kasvamist. Olen südamest tänulik Jehoovale, et tema armastus ja kaitse on mind ja mu abikaasat kandnud läbi paljude aastate. See teadmine ja lootus tema uuele õiglasele maailmale on andnud meile palju jõudu. Kuigi see osa, mis ma olen suutnud teha Kuningriigi huvide edendamiseks, on tagasihoidlik, olen siiski rahul, et olen saanud „pühadele abiks olla“ ja et läbielatud tagakiusamisaastad ei ole olnud asjata. (Mees, 1924.)*⁶⁶⁰

Rahulolu oma jumalast juhitud ja usupõhimõtetele rajanenud eluga kirjeldavad ka teised usukangelased ning väljendavad sealjuures lootust, et truudus ja ustavus jumalale saab tasutud õndsusega pärast surma.

Pole sugugi juhuslik, et vanema põlvkonna eluloojutustajatest on usukangelaste ridades kõik vabakoguduste liikmed, lisaks paar luterlast. Nõukogude perioodil jäid usu juurde püsima eeskätt just nemad. Põhjuseks on välja toodud vabakoguduste paremaid oskusi usulise sotsialisatsiooni vallas, liikmete tugevat osadustunnet üksteisega ja rõhku usulistel kogemustel. Ühest eluloost selgub ka, et teemad, millest usukoosolekutel räägiti, olid elulähedasemad ja

⁶⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 736u, lk. 17–18.

⁶⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 22.

⁶⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1447, lk. 27.

haakusid igapäevaste probleemidega, kõneldi vabaabielust, abordist, alkoholismist jne., seega polnud usk ainult osa elust, vaid terviklik eluviis.

3.4.4. Tagasitulijad

Vanema põlvkonna eluloojutustajatest moodustavad teise rühma need, kes minetasid religiooni või varjasid seda nõukogude perioodil, kuid tulid aastate pärast (enamasti pärast taasiseseisvumist) tagasi või julgesid usku avalikult tunnistada. Tagasitulijate rühma kuuluvad ühe erandiga kõik naised, kellest kuus on luterlased, üks vabakoguduse liige ja ühe konfessionaalne kuuluvus eluloost ei selgu. Tagasitulijad ei esine oma usus nii kindlalt kui usukangelased. Osa neist tunnevad end nõukogude võimu poolt eksitatu ja petetuna ning kahetsevad kas seda, et nad oma lapsepõlve usu minetasid, või seda, et elu läks nii, nagu see läks:

Ja tõesti pean ütleva, et üksik halg ei põle hästi! Nii oli ka minul, mu töökaaslased juhtusid olema kõik rohkem kino armastajad ja üks jäänud minu kirikureisidki üha harvemaks. Muidugi võib ajada kõik elu-olu süüks, sest jääda üksi nii vähese usukogemusega nagu ma tol ajal olin, ei ole küll ime, et olin sattunud nagu „kõrbetele“. (Naine, 1929.)⁶⁶¹ Lühidalt öeldes, meie ei saanud elada nii, kuidas tahtsime, vaid tuli elada nii, nagu sunniti. Nagu looduses puud, kes ei saa vastu seista tugevale tormile, nad kas painduvad või murduvad. (Naine, 1933.)⁶⁶²

Teine osa ei ütle küll otseselt, et nõukogude ajal jäi nende usuelu soiku, kuid mainivad seda ebamääraselt ja möödaminnes või vaikivad need aastad üldse maha. Viimasel juhul võib sellest aru saada konteksti ja eneseõigustuste kaudu. Eneseõigustust – aeg oli selline – samuti ideoloogilise puhtuse kinnitusi *à la* aga ma pole kunagi parteis olnud, leidub muidugi ka kahetsejate elulugudes, kuid mitte usukangelaste omades. Eneseõigustust oli näha juba eelmistes näidetes. Siinkohal toon paar lõiku ideoloogilise puhtuse kinnitustest:

Juurus tahtis õppealajuhataja, et kõik õpetajad kuuluksid parteisse. Kui ta jagas meile kõigile parteisse astumise ankeedid välja, andsin mina lahkumisavalduse. [---] Keskkoolist töölt lahkusin põhiliselt sellepärast, et seal tuli teha kommunistlikku kasvatustööd. Mina seda muidugi ei teinud. Sain nii, et enamuse ajast ma ei olnud klassijuhataja. (Naine, 1929.)⁶⁶³ Ideoloogilise poole pealt mäletan, et esialgu oli meie klassis [Tallinna Industriaaltehnikumis] ainult üks komnoor. Tehti katset ka mind kui proletaarse päritolu kandjat komsomoli värvata, kuid ateisti-

⁶⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 8.

⁶⁶² EKM EKLA, f. 350, s. 755, lk. 1.

⁶⁶³ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 6.

dega ja venelastega ühes kooris nende taktikepi all esineda oli mulle vastumeelne. Pärast neljatunnilist tõredat jutuaajamist agitaatoriga pole mind enam kunagi niisuguste ettepanekutega tülitatud. (Mees, 1927.)⁶⁶⁴

Usukangelased kirjeldavad enamasti oma tegevust, mis on suunatud teiste usu edendamiseks, trööstiks või hingede päästmiseks, tagasitulijad aga kirjutavad pigem enda taasaktiveerunud usuelust: osavõtt jumalateenistustest, palved, kirikuõpetajad, kristliku kirjanduse lugemine või vaimuliku sisuga raadio-saadete kuulamine. Kaks neist kirjeldavad kuldleeri ja leerikaaslaste jälle-nägemisega seotud elevust. Toon mõned näited:

Tundsin end täiesti „usubeebina“, ehkki olin 57 a. vana. Sain ka mõne uskliku inimesega tuttavaks, saime kohe usuteemal rääkida, nemad juba olid aastaid usuteel käinud ja mõistsid, kuidas palvetada ja see oli nii hea, sest üksik halg kustub. (Naine, 1929.)⁶⁶⁵.... Leeriõnnistus oli meil 30. juulil 1946. a., meid õnnistati täpselt 100 leerilast. [---] 1996. a. suvel oli meil kuldleer ja jälle täpselt pühapäeval, 30. juulil. Kohal oli meid 28. Sellest päevast on mul väga head mälestused. Mul on oma isiklikud Rapla kihelkonna rahvariided (mis on üldse kõige ilusamad rahvariided vabariigis). Otsustasin need kuldleeri päeval selga panna. Rääkisin sellest õp. Mihkel Kukele. Ta arvas, et hea oleks, kui kellelgi teisel oleksid ka seljas rahvariided, siis moodustaksime me paari. Rääksisin sellest oma leeri-aegsele paarilisele ja tema laenaski oma sugulaselt rahvariided. Õp. Mihkel Kukk pani meid esimeseks paariks enda järel kirikusse sisse minnes ja võttis ka pilti tehes enda kõrvale. (Naine, 1929.)⁶⁶⁶

Peale usuelu aktiveerimisega kirjeldavad tagasitulijad ka tärnanud misjonisoovi ja kahetsust, et lapsed või lapselapsed on jäänud ristimata või kirikukaugeks:

Elu mõtet näen selles, et vaatamata tervisehäiretele ja vanadusele, natukenegi kaasinimestele kasulik olla. Mõtlen esmajoones nende juhtimist Jumala juurde. [---] Tunnen rõõmu igast võimalusest tunnistada Jeesusest kui Päästjast. (Naine, 1932.)⁶⁶⁷.... Olin varem arg ja ei saanud õieti sõnagi suust, eriti seltskonnas. Nüüd hakkasin diakoonia tööd tegema ja olen juba 7 aastat käinud Sõmera Hooldekodus vanakesi (meie koguduse liikmeid) külastamas, nendega palvetamas ja piiblit lugemas. [---] Mul on ka suur tahtmine Jumalasõna oma tuttavatele-sugulastele jagada. [---] Olen kurb, et minu lapsed ei ole veel pöördunud [---]. Kuid nagu minu usuisa ütles: „Ära muretse, lapsed kelle pärast on nii palju palvetatud, ei need hukka lähe!“ Teengi eestpalveid pidevalt. (Naine, 1929.)⁶⁶⁸.... Viisin

⁶⁶⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 734, lk. 27.

⁶⁶⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 18.

⁶⁶⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 724u, lk. 4.

⁶⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 860, lk. 9–10.

⁶⁶⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 876u, lk. 19–20.

jutu usu teemale, kuna südant vaevab see, et lapsed pole kiriklikult ristitud. Tegin omapoolse soovitusel [pojalastele]: kui Jumal tervist annab, siis laske kõik kolm end ristida ja ka leeris käige ära. [---] Püüdes omamoodi aidata, ostsin odavamal ajal peredesse piiblid, laulu-palve-raamatud, „Laste piiblilood“. Ehk mõnigi pilk nendesse raamatutesse laseb midagi kasulikku leida. (Naine, 1933.)⁶⁶⁹

Kuigi religioosete elulugude kogus on usukangelasi ja tagasitulijaid võrdselt, pole see ilmselt samamoodi vanema põlvkonna usklike hulgas tervikuna. Nende seas peaks tagasitulijaid eeldatavasti olema tunduvalt rohkem, sest just nende põlvkond minetas nõukogude ajal oma lapsepõlve usu ja religioossed tavad kõige ulatuslikumalt. Nende lapsed ja lapselapsed jäid aga kodus ja koolis religioosset kasvatuses ja õpetuses juba täiesti ilma, juhul kui siinkohal punausku religioonina ei arvesta. Tagasitulijad, nagu näha, olid enamikus luteri kiriku liikmed ja see on ka arusaadav, sest just kirikute kaotused võrreldes vabakogudustega olid nõukogude perioodil palju suuremad.

Kokkuvõtteks võib öelda, et eluloojutustajate vanema põlvkonna minapilt põhineb peamiselt kahel komponendil: esiteks kasvas nende põlvkond ajal, mil religiooni nähti veel ühiskonna harjunud osana, ning mis seetõttu annab neile pärandihoidja ja tõeteadja eneseteadvuse, ning teiseks komponendiks on kristlik müüt tähendustloova narratiivina, mille alusel kujutatakse end õige s.t. jumala poole valinuna. Ülimaks väärtuseks peetakse usku.

⁶⁶⁹ EKM EKLA, f. 350, s.755, lk. 12–12A.

TRIKSTERID JA ÜKSIKLASED

4.1. Usk avalikus sfääris

4.1.1. Nõukogude kool

Nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajaid oli kokku kaks-kümmend kaks – neliteist meest ja kaheksa naist. Naisi on peaaegu poole vähem sellepärast, et kolmeteistkümnest naisest viis liikus lähema analüüsi tulemusena järgmisesse, otsijate rühma, sest kuigi huvi religiooni vastu tekkis neil juba sovetiajal, jäi nende usuline aktiivsus järgmisesse ajaloolisesse perioodi, mil religioosseks kujunemise tingimused olid täiesti muutunud. Kaheksa eluloojutustajat neist kahekümne kahest olid pärit usklikust kodust. Jutustamise ajal oli selles rühmas üheksa luterlast, kaks baptisti, üks metodist, üks katoliiklane, kolm budisti ja kaks krišnaiiti ning ühte võib pidada individuaalse religioosusega inimeseks. Kolme eluloojutustaja konfessionaalne kuuluvus biograafiast ei selgunud, kuigi nende kristlikus maailmavaates polnud mingit kahtlust. Sündinud on selle rühma eluloojutustajad ajavahemikus 1943–1968.

Nõukogude võimu silmis oli religioon määratud hääbumisele ning religioonipoliitika eesmärgiks oli tõrjuda usk avalikust sfäärist täiesti välja ja takistada selle edasiandmist vanematelt põlvkondadelt noorematele privaatsfääris. Nõukogude periood ja selle religioonipoliitika tõid kaasa suuri muutusi koolis, kus usuõpetus ja rahvuslik ideoloogia asendati ateistliku kasvatustöö, marksistliku klassivõitluse ideoloogia ja punasuse praktikaga. Usuvastane agitatsioon ning samuti ideoloogiatöö aktiivsus ja ulatus eelkõige oktoobrilaste, pioneeri- ja komsomoliorganisatsioonides, aga ka humanitaarainete tundides sõltus NLKP suunistest, koolist ning igast konkreetsest õpetajast, kes seda tööd tegi (või tegemata jättis). Mida lähemale jõudis nõukogude võimu lõpp, seda loium ja formaalsem oli ideoloogiline kasvatustöö.

Ideoloogilise kasvatustöö mõju lastele ja nende suhtumine sellesse sõltus perekondlikust taustast. Usklike perede lapsed hoomasid seda kui võõrast ja vaenulikku ning hoidusid astumast oktoobrilaste-, pioneeri- ja komsomoliorganisatsiooni, kuigi tagantjärele ei oska nii mõnedki neist enam täpselt meenutada, mil moel vaenulikkust tajuti ja endale seletati. Nimetatud laste- ja noorteorganisatsiooni mitteastumist põhjendatakse nii poliitiliselt kui ka usuliselt. Paar näidet:

Pioneeriks värbamisest pääsesin ära arvatavasti seetõttu, et minu kodu kahtlustati metsavenna varjamises. Ega ma poleks läinud ka, sest olgugi et olin laps, taipasin, et pioneeriorganisatsioon on okupeeriva maa oma

ja see maa on ateistlik. (Mees, 1943.)⁶⁷⁰ [---] selle aja usulisuse juurde käis ka keeldumine igasugustest nõukogulikest lasteorganisatsioonidest. Ma mäletan, et kui oli oktoobrilapseks [---] saamine, siis olin ma kuidagi enne ikka väljendanud, et ma ei taha saada selleks, aga mulle pandi ikka see märk. Mulle oli ikka üsna selgelt [kodus] väljendatud seda, et see nõukogude asi on jama. Sellega ei tasu kaasa minna. See oli täiesti minu sisemine veendumus, et ma ei taha oktoobrilapseks saada, sest need on sihukesed nagu nad on. Ja ma mäletan, et ma olin ikka niipalju väike, et ma ei julgenud seal suud lahti teha, kui saalis massiline märgi rindapanemine käis. Aga mul on meeles, et ma tulin üle koolihoovi koju, [---] võtsin selle märgi rinnast ja ma viskasin selle märgi ära. (Naine, 1968.)⁶⁷¹

Mõnes üksikus kodus tauniti punaorganisatsioonidesse astumist ka ainult poliitilistel põhjustel.⁶⁷² Nõukogude lasteorganisatsioonidesse mittekuulumine oli silmatorkav, sest õpilasi võeti nendesse formaalselt klasside kaupa õpilastelt enestelt sageli nõusolekut küsimata või asja arutamata. Eriti kehtis see oktoobrilapseks ja pioneeriks saamisel, komsomoli astumisel väljendasid mõned noored juba tõrksat suhtumist, kuid mitte massiliselt ning enamik noori kuulus sinna nõukogude perioodil. Laps või noor, kes neisse organisatsioonidesse astuda ei tahtnud, pidi ise initsiatiivi ja meelegi ilmutama ning see tõmbas tähelepanu, tekitas küsimusi, kutsus esile kooli survet ja sageli ka konflikte:

[---] ja ma viskasin selle märgi ära. Mis lõppes muidugi sellega, et vanaema kutsuti direktori juurde välja. [---] Meil oli kange selline... nagu sel ajal direktorid olid, üsna punase loomuga. Ja ma mäletan, et meil oli seal ütlemist, aga lõpuks kedagi ei saanud sundida ja nii see asi lõppeski, et ma ei astunud oktoobrilapseks. (Naine, 1968.)⁶⁷³ [---] ma pidin seda [vastuseisu astuda oktoobrilapseks ja hiljem pioneeriks] seletama oma klassijuhatajale ja koolidirektorile, kes avaldasid mulle teatud survet, et ma ikkagi astuksin oktoobrilapseks ja pioneeriks... (Mees, 1962.)⁶⁷⁴

Usulise tegevuse või usuliste veendumuste pärast tekkinud konflikte kerkis koolis esile teisigi. Näiteks käisid kooliõpetajad kirikute juures valves, peamiselt jõululaupäeval, ning takistasid lastel kirikusse minna või jätsid meelde jumalateenistustel käinud õpilased, keda siis hiljem koolis noomiti või karistati.⁶⁷⁵ Valveaktioonidest on kirjutatud varem mitmel korral,⁶⁷⁶ seepärast ma

⁶⁷⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 3.

⁶⁷¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 2.

⁶⁷² Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 2.

⁶⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 2–3.

⁶⁷⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 5.

⁶⁷⁵ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 9.

⁶⁷⁶ Vt. nt. J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001, lk. 213; P. Valk, Developments of practical theology in today's Estonia – Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 62.

siinkohal enam näiteid tooma ei hakka. Kindlasti tuleb aga lisada, et neid aktsioone korraldati aktiivsemalt nõukogude perioodi algupoolel ja maapiirkondades, sest linnades oli pärast suurte kombinatkoolide tekkimist valvet korraldada keerulisem.

Vastuolud ei kerkinud esile üksnes käitumuslikul tasandil, vaid tekkisid ka kodus omandatud usutõdede ja koolis õpetatu vahel:

Muidugi pidin õppima ka darwinismi. Vaatamata sellele, pole ma iialgi uskunud, et inimene arenes ahvist. See on minu jaoks rõve ja labane. Ja kus on siis vahelülid inimese ja ahvi vahel? Miks ei arene enam praegu ahvist inimest? (Mees, 1943.)⁶⁷⁷ [---] siis mainiti õpetaja poolt ka Jeesust, kes käinud valgesse linasse riidetatuna mööda Palestiinat ringi ja öelnud, et ta on jumal, mille pärast ta lõpuks ka risti löödi. See oli ainuke kommentaar Jeesuse kohta ja ma tundsin oma hinges, et õpetaja räägib seda kuidagi valesti – teeb Jeesusest hullumeelse. (Mees, 1961.)⁶⁷⁸

Et usklikke peeti nõukogude ühiskonnas hälbelisteks, võis õpilasel, kellest teati, et ta on usklik, olla koolis pingeline ja raske. Südikamaid ärgitas see oma vaateid selgitama ja kaitsma:

Aga kuna koolis tekkis mul klassikaaslastega ja hiljem ka õpetajatega igasuguseid väitlusi ja vaidlusi usuteemadel, siis tuli kogu aeg juurde lugeda, õppida ja end täiendada. Minust sai Jumala apologet ehk nagu eesti keele ja kirjanduse õpetaja ütles „jumala advokaat“. Sel korral pidime Smuuli teose „Lea“ ainetel kirjutama kirjandi teemal „Inimese ja jumala vahelises võituses peab inimene võitma“. Tõusin kohe püsti ja teatasin, et keeldun sellist kirjandit kirjutamast ning palusin endale hindaks „kaks“ välja kirjutada. Eesti keele õpetaja lubas mul siis olla Jumala advokaadiks. (Mees, 1961.)⁶⁷⁹

Nooremad ja haavatavamad lapsed aga ei suutnud vaenulikus keskkonnas enda eest seista:

Aastal 1956, kui ühes Eesti väikelinnas kogu perega jõulukirikust väljusime, tabas mind väljas koolikaaslase lumepall sõimusõnade saatel, millest selgesti mäletan kahte: sah sulle, pakskints papitütar! [---] Tolles lumepallis aga oli sees kivi – sellest siis igavene märk mu juuste all. [---] Kes polnud „normaalne“, seda tuli materdada ja igal võimalikul juhul häbistada. Ja võimalusi selleks oli rohkesti. Igal võimalusel sirvisin hirmuga läbi uued õpikud: ju kuskil neist jälle küsitakse, kus töötavad minu vanemad. Silmi sulgedes nägin enda ees taas ja taas kordumas sama pilti: seisab klassi ees, õpetaja küsib valjul häälal minu käest mu

⁶⁷⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 6.

⁶⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 7.

⁶⁷⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 10–11.

*isa kohta – justkui ta seda ei teadnuks! – ja siis hirnub klass nagu hobusekari. (Naine, 1949.)*⁶⁸⁰

Selleks et mõnitamisest ja tõrjutusest pääseda, hülgas see tüdruk oma kodused usulised põhimõtted:

*Mõistsin teda [isa] lapsepõlves ja varases nooruses selle eest südames hukka, vihkasin teda, et ta oli valinud vales ühiskonnas vale missiooni ja pannud seeläbi kannatama kõiki meid, oma lapsi, kes omakorda said tunda ümbritsevate vihkamist. [---] Koolis tahtsin nii väga olla nagu teised. [---] Mina ei saanud oma isa muuta. Kuid ma sain muuta iseennast. Ma vihkasin Jumalat. Tema oli süüdi selles, et lumepall mind tabas ja pallis oli kivi. Tema oli süüdi, et mind mängukaaslaseks ei tahtud. Tema oli kõiges süüdi. Mul polnud niisugust Jumalat vaja. (Naine, 1949.)*⁶⁸¹

Eluloojutustajad, kes kasvasid ilmalikus peres (suurem osa neist), meenutavad, et suhtusid noorena punausku, ideoloogilisse kasvatustöösse ning nendega seotud organisatsioonidesse üldiselt kahel moel. See oli kas midagi isenesest-mõistetavat ning sel juhul võeti punaorganisatsioonide tööst aktiivselt osa, või tühi retoorika, mille tõttu neisse kuulumist peeti üksnes vajalikuks formaalsuseks, mis hoidis ära tarbetud konfliktid. Võib arvata, et mida lähemale nõukogude aja lõpule, seda enam levis viimane suhtumine. Vaatamata sellele, et punausu retoorikat tõsiselt ei võetud, levisid kristlusega seotud negatiivsed stereotüübid massiliselt. Kuigi nende kujunemist ei saa pidada otseselt ja täielikult ateistliku propaganda ja kasvatustöö tulemuseks, oli sellel kindlasti oma mõju. Näiteks võiks tuua lõigu ühest eluloost, kus ateistliku propaganda toime selgelt ilmsiks tuleb:

*Ma võisin olla 12–13.-aastane, kui ma lugesin jumalavastaseid või pigem pappidevastaseid raamatukesti ja mul tekkis „õiglane“ pahameel. [---] Mul tekkis viha nende salakavalate pappide vastu, kuidas nad harimatuid eidekesi kurnavad ja lollitavad. Ma unistasin, et kui ma 14.-aastasena saan jalgratta load, siis ma sõidan kuskile maale ja hakkam kiriku aknaid kividega sisse loopima. (Mees, 1954.)*⁶⁸²

Noortel, kellest teati, et nad on usklikud (näiteks selle järgi, et nad ei kuulunud komsomoliorganisatsiooni), võis nõukogude ajal olla keeruline kõrgkooli saada. Eriti raske oli pääseda õppima ideoloogiliselt tundlikumatele humanitaaraladele, mõnevõrra kergem oli saada tehnilistele erialadele, samuti näiteks Tallinna Riiklikusse Konservatooriumisse, kus õppis selle perioodi kohta isegi tavatult palju religioossete huvidega noori. Takistuste tegemiseks kasutati mitmesuguseid võtteid:

⁶⁸⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 1.

⁶⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 2.

⁶⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 3.

Kuna minu keskkooli lõputunnistusel ilutsesid minu usklikkuse pärast peamiselt „kolmed“ ja iseloomustuses oli mainitud, et õpilane ei olnud omandanud materialistlikku marksistlik-leninlikku maailmavaadet, siis oli sellega minult võetud teoreetiliselt kõik kõrgkoolides edasiõppimise võimalused. Tahtsin õppida ajalugu, kuid oli täiesti selge, et Tartu Ülikooli niisuguste paberitega proovima minna oleks olnud iseenda üle naermine. Kuna ma Nõukogude armeesse ka minna ei tahtnud, siis katsetasin sisse astuda TPI mehhaanikateaduskonda. Vastuvõtukomisjonis naerdi mu üle, kuid dokumendid võeti siiski vastu. Jutuajamisel dekaaniga tuli teemaks aga minu iseloomustuses eespool mainitud lause. Seletasin, et käin kirikus ja olen kristlane. Dekaan võttis selle külma ükskõiksusega teadmiseks. Sellega oli ka jutuajamine lõppenud. Esimesel sisseastumiseksamil kukutati mind lihtsalt läbi, kusjuures seda tehti iseäraliku sihikindlusega. (Mees, 1961.)⁶⁸³

Kui usklikel noortel õnnestus siiski mingil moel mõnda kõrgkooli pääseda või kujunesid nad religioosseks alles seal õppides, võis neid aktiivse usulise tegevuse korral ähvardada koolist väljaheitmine.

Nõukogude võim kujundas kõrgkoolides ideoloogiliselt õiget maailmavaadet nn. punaseid aineid õpetades, kuigi selle mõju oli väike, sest punastel lektoritel polnud üliõpilaste silmis autoriteeti või toimusid loengud üldse üksnes vormitäreks:

Ma õppisin ülikoolis füüsikat, see ei olnud mitte mingil moel seotud tolle aja poliitikaga, ühiskonnaõpetuslikud ained, mida seal õpetati, ma mäletan, et jälle mul ülikoolis nendega kohutavalt vedas [---]. Nad [punaste ainete õppejõud] kuidagi rääkisid neist asjadest nüümoodi, et oli tunne, et nad ise tundsid natuke piinlikkust [---] ja ka eksamitel nad ei tahtnud punaseid vastuseid saada. Nad võtsid seda kui meeldivat võimalust üliõpilastega igasugustel huvitavatel teemadel arutleda. (Mees, 1954.)⁶⁸⁴

Nõukogude ajal 1948–1990 kehtis kõrgkoolide lõpetajatele sundsuunamine,⁶⁸⁵ mis kestis kolm aastat. Paljud saadeti kooli õpetajaks, vaatamata sellele, et nad ise seda ei soovinud ega sobinud koolmeistri ametisse. Samal ajal aga tehti usklikele lõpetajatele, kes tahtsid kooli tööle minna, takistusi, sest nad olid võimude silmis ideoloogiliselt kahtlased ning tuli „halva mõju“ vältimiseks isoleerida kasvavast põlvkonnast:

Ma aimasin, et mul läheb suunamisega raskeks, seepärast läksin ma uurima Tõstamaale, kas mind võetakse sinna tööle. Mõte oli selles, et kui kool on nõus võtma mind isiklikult tööle, siis suunamiskomisjon arvestab

⁶⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 17–18.

⁶⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 2.

⁶⁸⁵ EAA, f. 5311, n. 121, Lõpetavate noorte spetsialistide kinnitatud jaotusplaanid ja suunamiskomisjoni protokollid.

sellega. [---] Direktor võttis mind vastu. Oli kena intelligentne naine. Kuulas mu ära ja küsis, kas tõesti tahate siia kolkasse tulla. Vastasin, et jaa tahan ja ta muutus selle üle väga rõõmsaks. Ta viis mind siis keemia-kabinetti ja näitas seda. Leppisime kokku, et nemad ootavad mind. Lõpuks ütlesin, et vaadake, olen aus inimene ja tahan, et midagi ei jääks varjatuks, ma olen usklik. Tal olid suured prillid ees ja ka ta silmad läksid väga suureks. „Teie!“ – imestas ta. „Sel juhul ikka ei saa siia tööle tulla.“ (Mees, 1954.)⁶⁸⁶

Nagu elulugudest ilmneb, muutusid religiooni puudutavad normid, vaid ühe põlvkonna jooksul. Pärandihoidjate mälestustes oli iseenesestmõistetav, et enamik nende eakaaslasi võttis osa usuõpetuse tundidest ning eemalejääjad võisid sattuda pilkealuseks, pärast sõda sündinud põlvkonnaga aga oli vastupidi. Pilkamist, isegi tagakiusamist pidid taluma usklikust kodust pärit lapsed. Normiks oli kujunenud kuuluda punausul põhinevatesse laste- ja noorteorganisatsioonidesse, millel puudus mitteusklikes peredes kasvanute jaoks tähendus – nad ei vaiki kuulumist maha ega õigusta ennast. Võrreldes eesti-aegse kooliga, kus õpetajatelt nõuti muuseas ka erapooletust ja sallivust erinevate usuliste vaadete suhtes,⁶⁸⁷ kiusas üks osa nõukogude õpetajatest usklikke lapsi taga ning represseris neid.

4.1.2. Vaikiv kirik

Nõukogude ajal oli kirikutel keelatud laste-, noorsoo-, diakoonia- ja misjonitöö, samuti kirjastamine. Neile oli alles jäetud vaid õigus jumalateenistusi pidada ja läbi viia ametitalitusi „kultusehoonetes“, erandit lubati üksnes matuste puhul. Pärandihoidjate mälestuses olulisel kohal olnud kiriklik leer, mis kestis mitu nädalat enne konfirmatsiooni ja mille kestel õpetati ristiusu aluseid, jäi esialgu keelust puutumata, kuid 1947. aastal hakati sellele tegema kitsendusi ning 1949. aastal keelati hoopis.⁶⁸⁸ Nõukogude religioonipoliitika eesmärgiks oli kiriku ja muidugi ka vabakoguduste väljatõrjumine avalikust sfäärist ning võib öelda, et suuremas osas see õnnestus. Kogudused jäid eksisteerima avaliku ja privaatse sfääri vahepeale, alternatiivsesse avalikku sfääri. Usulised tavad ja teadmised hakkasid ühiskonnast kiiresti kaduma ning kristlus muutus nõukogude inimestele niisama võõraks kui mis tahes muugi religioon.

Mitteusklikust perest pärit noortele, kes sattusid alternatiivide otsingul nõukogude argielule või mõnel muul põhjusel (uudishimu, sugulase matus,

⁶⁸⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 26.

⁶⁸⁷ T. Karjahärm, V. Sirk, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940, Tallinn: Argo, 2001, lk. 100.

⁶⁸⁸ T. Paul, Leeri likvideerimise lugu – Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk. 193–195.

jõulujumalateenistus, ekskursioon vms.) kirikutesse või vabakogudustesse, oli see üldjuhul võõrastav kogemus:

Alguses ma tundsin ennast tõeliselt räbalasti seal teenistustel ja kirikus. See oli äng, mida ma tundsin. Kirik oli täiesti teine dimensioon, mis mulle avanes. (Mees, 1967.)⁶⁸⁹ See kirik oli midagi niisugust, mis oli natukene teistmoodi, teisest maailmast, kuigi me ei sõnastanud seda nõnda. Juba toona arutasime poistega, et huvitav, miks see õpetaja viib meid sinna. [---] Ta näitas seda kõike meile, aga ta ei andnud hinnangut, et see on paha või vaenulik, lihtsalt võõras. (Mees, 1960.)⁶⁹⁰ Minu jaoks oli see elu esimene kokkupuude kiriku ja pastoriga. Nagu matustel kombeks, jagati laululehed laiali ja ma ei tea, kas viisakuse või millegi muu pärast püüdsin kaasa juriseda. Midagi inetut või halba seal ei olnud. Leinajad olid meie pere vastu ootamatult hellad või südamlikud. Tükati tundus see veidi õline olevat. (Mees, 1955.)⁶⁹¹ Ma hakkasin kirikus käima, ise läksin, need olid kas baptistid või adventistid, kelle juurde ma sattusin. [---] Kõik see tekkis äkki, tagantjärele ma ei suuda mõista, mis mind ajendas. Pigem oli see uudishimu, mis mind esimesel korral kirikusse viis. Ma läksin kohale ja ma ei teadnud, kuhu seal minna, ma ei teadnud, kuidas olla, ma tundsin ennast nagu võõrkehana, kuid uudishimu sundis paigale. (Naine, 1965.)⁶⁹²

Kirikud võisid jätta ka suletud ja tõrjuva ning kirikuõpetajad ja -liikmed umbuskliku ja kahtlustava mulje, mis on mõistetav toona valitsenud alalise repressioonihirmu tõttu. See hirm oli tugevam pärandihoidjate põlvkonnal, kes olid üle elanud sõja ja Nõukogude okupatsiooni algusaja õudused, ning tunduvalt väiksem pärast sõda sündinutel. Esimene näide on katoliku kiriku preestri käitumisest 1970. aastate lõpus, mis iseloomustab säilinud hirmu, ja teine näide muutustest ühes luteri koguduses 1980. aastate algusest, kui selle tegevus hakkas tasapisi jälle elavnema:

[---] aga ta oli lihtsalt nii ettevaatlik inimene. Kohati oli see kindlasti ülepingutatud, naljakas isegi [---]. Näiteks uste lukustamine, [---] ukseks on kaks või kolm silma, võib-olla neli lukku ja ketid veel ette, tundub nagu liialdatuna, aga tegelikult mina seda viiekümnendate aastate olukorda ei tunne, ma ei tea, mis tegelikult võis juhtuda. (Mees, 1955.)⁶⁹³ Või siis see, kui õpetaja Tallinn oli elanud suletud süsteemis, tema akende peal olid võred, [---] kiviga ei saa akent katki. Siis Kaldur esimese tööna võttis need võred eest ära. Avatuse mõttes, et mitte olla nagu vangilaagris. Kui pühapäeval käis kiriku uks lahti külje pealt, pisi-

⁶⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 3.

⁶⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 9.

⁶⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 4.

⁶⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 1–2.

⁶⁹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 28.

kene üks ja suured peauksed olid suletud, siis avati Kalduriga koos need suured ukсед. [---] Ega seegi nüüd kohe sellele inimesele [koguduse-rahvale] ei meeldinud. Lonni oli meil seal, [---] ütleme keskealine mammi, kes käis juba lõpulaulu ajal teenistusel ringi ja kolistas võtmetega, vaatas sulle otsa, et hakka juba minema. Sellised asjad lõppesid ära. (Mees, 1960.)⁶⁹⁴

Ometi võis kirik vaatamata võõristusele mõjuda ka lummaliselt ja ligitõmbavalt, sest pakkus erilist, nõukogude ühiskonnas mitte millegagi võrreldavat keskkonda või avaldas mõju lihtsalt oma vaikiva kohalolekuga maastikus või linnapildis, ja see tekitas küsimusi.

Ja kui me tulime siia Tartusse, [---] siis me käisimegi kolmekesi katoliku kirikus ja see oli niisugune omapärane kogemus. [---] Ma mäletan, et ma hirmsasti kartsin, ma tundsin, et ma ei oska siin mitte midagi teha, ta [kirik] oli väga ilus ja väga puhas, seal oli väga palju õhku ja valgust. (Mees, 1955.)⁶⁹⁵ Aga mingi aura oli sellel hoonel [kirikul] ümber, sellel keskaegsel hoonel, et me pelgasime sinna aia lähedalegi minna. Rääkimata sellest siis, et me sinna sisse trügiksime. Esimene sisseminek sellesse hoonesse, sellele vaiksele kartusele ja hardumusega vaatasime, oli kunstiklassis, siis kui ma juba käisin laste kunstikoolis. (Mees, 1960.)⁶⁹⁶ Üks moment nõukogude ateistlikus töös oli see, et kirik vaikiti maha ja kui mõnda asja hirmsasti maha vaikitakse, siis osadel inimestel tekib huvi selle asja vastu, mis on olemas, aga millest ei räägita ja ilmselt selle kaudu ma hakkasingi käima aeg-ajalt kirikutes. (Mees, 1954.)⁶⁹⁷

Selles eluloojutustajate grupis on nii neid, kes vaatamata esialgsele võõristusele liitusid hiljem mõne kiriku või vabakogudusega, kui ka neid, kes võõristusest üle ei saanudki. Liitujaid ajendas sooja inimliku kontakti tekkimine kas koguduse vaimuliku või liikmetega, mis aitas ületada usklite ja kirikuga seotud negatiivseid stereotüüpe. Nii ühest kui teisest võiks tuua ka näiteid:

Temalegi [emale] oli vaja kindlust, et kõik, mida ma teen [ristimine ja konfirmatsioon], on tõsine ja mitte mingi šõu. Mitmeid otsustavaid samme elus on saatnud inimeste küsimus, kas see on tõsi. Paljud ei usu, sest ma ei ole vastanud eluaeg nende normidele, mida usuinimestest on arvatud: peaks vähemalt luukama jalga, olema pime ja küürus käima. Midagi peab viga olema, et inimene läheb kirikusse. (Mees, 1960.)⁶⁹⁸ Kogu jõudes surusin Johannese evangeeliumi ja „Neli vaimulikku tõsi-

⁶⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 43–44.

⁶⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 9.

⁶⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 1.

⁶⁹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 6.

⁶⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 17.

asja“ kapi kõige tagumisse nurka, kuhu teistel asja ei olnud. Kartsin, et muidu vaatavad, et ma olen segane, et mis kirjandust ma koju toon. Laupäevaks kutsuti noori pastoraati, kus kristlikud noored koos käisid. Mõtlesin, et kui ma sinna lähen, siis ma neid õige õpetan. [---] Aga siis kui ma neid jälgisin, oli midagi, mis mind kadedaks tegi. See oli nende vahetus, siirus, armastusväärne suhtlemine, vabadus, sisemine rõõm. Õigupoolest olin ma tahtnud ka ise selline olla, kuid ei suutnud ja ei osanud. [---] Kontaktijätkamise juures oli küllap ka soov tabada ära saladus, mis on neil see, mida minul ei ole. (Mees, 1955.)⁶⁹⁹.... Kui ma sinna kirikusse [baptisti kogudusse] tagasi läksin, siis ma arvan, et kodu-soojuse pärast ja et ma kuulusin kuhugi, et selline ühtne noorte rühm. Ma ikka siiralt uskusin, et Jumal on ja jumalasõna tuleb levitada ja selle järgi elada. (Naine, 1963.)⁷⁰⁰

Lummavast keskkonnast ja sõprussuhetest aga ei piisanud alati täielikuks sulandumiseks koguduse ellu. Takistuseks jäid kristlik keel, hoiakud, normid ja ootused uutele liikmetele. Nendest ei saanud mitteusklikest peredest pärit noored esialgu sugugi aru:

Järgmisel päeval läksin ma jumalateenistusele, millest mul on meeles see, et kantslist räägiti „kaanani keelt“ – sõnumit, mille terminoloogia mulle jäi arusaamatuks ja mida ma ei suutnud aktiivselt jälgida. (Mees, 1955.)⁷⁰¹ [---] no ma käisin seal nende baptistide juures ja ühelt poolt nemad nõudsid seda...no ikkagi see uuestisünni probleem, et sinuga peab ikka midagi imelikku juhtuma, et sa pead kuidagi pöörduma või midagi otsustavat ette võtma, et ikka kristlaseks saada, no mingi selline probleem oli. Ja see kestis minu jaoks jube kaua, minuga ei juhtunud mitte midagi [---]. No hea küll, eks ma siis palvetasin ka nendega koos ja kuulasin seda, üks või kaks nädalat või kuu aega on see huvitav, aga siis tundus minevat koormavaks. (Mees, 1955.)⁷⁰².... [---] ma mäletan, et seal paluti ja ma pidin rääkima midagi Jumalast. See oli õudselts raske ja ma nagu ei osanud, siis kuulasid, kuidas teised räägivad ja siis rääkisid midagi nii. (Naine, 1963.)⁷⁰³

Sobitumine ja mugandumine koguduse elu, keele ja vaimulaadiga võttis aega. Oli neid, kes käisid mitme konfessiooni kogudustes, enne kui ühes pidama jäid. Ja oli ka neid, kes jäid pikemaks ajaks individuaalsete usuliste otsingute teele kas siis kristlikus, esoteerilises, orientaaelses liinis või mitmes korraga. Ühest eluloojutustajast sai mõne aja pärast Eesti esimese budistlikuks ühenduse liige, kaks liitusid Hare Krišna kultusega.

⁶⁹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk.11–12.

⁷⁰⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 3.

⁷⁰¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 12.

⁷⁰² EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 12.

⁷⁰³ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 3.

Kui võrrelda, kuidas pärandihoidjad ja nõukogude ajal mitteusklikus keskkonnas suureks sirgunud põlvkond kirikut kujutavad, on erinevused väga suured. Esimestele oli kirik austusväärne, mõistetav ja loomulikult moel elu juurde kuuluv, viimastele vastupidi – seda seostati tugevalt negatiivsete stereotüüpidega, see oli arusaamatute tavade ja mõistetamatu keelega võõristust tekitav institutsioon, millega polnud sugugi kerge kohaneda. Ootuspäraselt on aga palju sarnasusi nõukogude ajal usklikes peredes kasvanute ja pärandikandjate arusaamades kirikust või kogudusest, kuigi ka siin on erinevusi, millest tuleb lähemalt juttu põlvkondadevahelise vastuolu kujunemise juures.

4.1.3. Vastuhakk ENSV-le

Erinevalt pärandihoidjatest ei kao nõukogude ajal sündinud ja religioosseks kujunenud põlvkonnal (õieti oli neid põlvkondi kaks) nõukogude aeg elulugudest ära. Eluloo raskuspunkt jääb just sellesse perioodi, sest nendest said usklikud ning nende religioosne enesemääratlus arenes nõukogude võimu surutises ja sellele vastandudes. Selle grupi eluloojutustajate kodune suhtumine nõukogude võimu ulatus hirmusegusest vihkamisest või teadlikust nõukogudevastasusest kuni ideeliste kommunistide lojaalsuseni välja. Pärides koduse suhtumise või hüljates selle, muutusid sovetiajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad teadlikult või olude sunnil usulise arengu käigus nõukogude võimu vastaseks, sest see määras usklikud hälvikuteks ja ideoloogilisteks vaenlasteks. Kuid erinevalt pärandihoidjate põlvkonnast ei püüdnud nemad end vaatamata häbimärgistamisele iga hinna eest näidata normaalsete ja kohusetundlike kodanikena, sest mida lähemale sovetiaja lõpule, seda enam läks moodi nõukogude normide eiramine ja nendest hälbimine, mäss. Religiooni massiliseks muutumist vastandumise võimalusena takistasid siiski usuga seotud negatiivsed stereotüübid.

Vastandumise pinnal sündis nõukogude religioonipoliitika suhtes kaks hoiakut: esiteks otsene vastupanu ja vastutöötamine ning teiseks avalikus sfääris kultiveeritud reaalsuskujutelmale kontra- või paralleelmaailmade loomine. Viimane polnud sihitud üksnes usupoliitika, vaid juba palju ulatuslikumalt nõukogude argireaalsuse ja seda kujundavate tegurite tõrjumiseks.

Pärandihoidjad kirjeldasid nõukogude võimu elulugudesse eelkõige erinevate isikute kaudu, pärast sõda sündinud teevad seda aga juba märksa abstraktsamal ja umbisikulisemal tasandil, konflikt võimuga pole tihtipeale enam personaalne konflikt mõne selle esindajaga, vaid seaduste, ettekirjutuste, piirangute vms-ga. Nõukogude võimu religioonipoliitikale töötati vastu peamiselt kahes liinis: esiteks illegaalse laste- noorte- ja misjonitööga ning teiseks põrandaaluse usulise ja vaimse kirjanduse levitamise (piiblid, evangeeliumid) ning kirjastustegevusega (lisaks kristlikule produtseeriti ka muud vaimset kirjandust). Nendes tegevustes olid aktiivsemad ja tõhusamad vabakogudused (kui rääkida kristlikest ühendustest), sest neil oli kogemusi üksikliikmete initsiatiivil tehtavast

tööst nimetatud valdkondades juba enne nõukogude võimu. Luteri kirikus oli see tunduvalt loium, seal sidusid end illegaalse tegevusega mõned ärksamad kirikuõpetajad, kelle ümber kujunes mõttekaaslaste ja noorte huviliste ring. Lisaks kristlastele tegutsesid oma vaateid tutvustades ja kirjandust levitades ka muud, tihti sõpruskondlikud vaimsed grupid (näiteks esimene budistlik ühendus Eestis, Hare Krišna kultus, Eduard Nurja ümber koondunud grupp jt.) ja üksikisikud. Keelatud lastetöö näiteks võiks tuua ühe baptisti koguduse tegevuse, mis oli levinud ka teistes:

[---] oli pühapäevakool, aga seda ei tohtinud teha sel ajal kirikus ja me käisime kodudes, eri kodudes. Ja põhimõte oli selles, et me käisime üksteise sünnipäevadel ja väga tihti, kuna meid oli mingi paarkümmend last ja siis kellelgi tavaliselt ka oli sünnipäev. [---] selles oli laste mängu, suhtlemist, sinna kuulus alati tund, kusjuures tund oli metoodiliselt [---] ikka lastepärane ja see käis koos flanellpiltidega ja kõigi muuga, lastelaule laulsime ja see ei olnud niisugune vanainimeste piiblitund, kuhu lapsi istuma sunniti. (Naine, 1968.)⁷⁰⁴

Näide noorte misjoneerimisest, mis oli keelatud, pärineb ühe luterlase eluloost:

1980. aasta suvel oli üks minu kursusevend, üsna silmapaistmatu tegelane, õpilasmaleva komandöriks. Ju tal ei olnud nende lastega midagi teha, ta kutsus mind nii-öelda ateismiloengut pidama. Ta usaldas mind lapsemeelselt. Mina võtsin veel kaks noort meest kaasa [---]. Sõitsime kohale, rääkisime Jumalast, oma kogemusest ning usust. Noored kuulasid viisakalt ning kenasti. Küsisid, kas kirikus tantsida võib ja muid sääraseid küsimusi. Usust nad mitte midagi ei teadnud. Kõigil meil jäi sellest käigust hea tunne. Sellega tuli aga jama. (Mees, 1954.)⁷⁰⁵

Oma vaateid tutvustasid ja levitasid peale kristlaste ka muud, nt. Hare Krišna kultus:

Peale initsieerimist naasime Tallinnasse. Algasid kontaktid pühendunutega. Reisisime koos kahe toreda pühendunuga – Vivakrishna Swami ja Krishnakshetruga 1978–1979 mööda Nõukogude Liitu. Üks neist oli ameeriklane ja teine Lääne-Saksamaalt. [---] Viidi läbi programme, mis olid küllalt standardsed – loeng, küsimustele vastamine, prasaadam, kirtan. Laulsime isegi tänavatel. Esiialgu ei olnudki rahvas šokeeritud, publikule meeldis. Aga siis algasid repressioonid, ei saanud enam seda teha – miilits võttis kinni. 1978 laulsime ükskord raekoja platsil. (Naine, 1954.)⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 5.

⁷⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 22.

⁷⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 3.

Illegaalset kirjandust, selle lugemist hindavad mitmed eluloojutustajad nõukogude hariduse puudujääkide kompenseerimisena, maailmavaatelise pöörde tekitajana ning elu ja rahva olukorra mõistmise avarajana. See kirjandus oli suuremas osas kas usulis-vaimne või ajaloolis-poliitiline ning pärines kolmest allikast: välismaalt, eestiaegetest varudest või oli loodud NSVL-is nagu näiteks põrandaalune kroonika „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis“ vms. Võõrkeelne kirjandus tõlgiti, paljundati kas käsitsi trükimasinal läbi mitme kopeerpaberi lüües, ümber pildistades või hilisemal ajal juba asutuste paljundusmasinaid salaja kasutades, kui juhtus neile ligipääs olema. Illegaalne kirjandus levis käest kätte enamasti intellektuaalide ja üliõpilaste ringis ning tavaliselt polnud selle omanik lugejatele teada. Kirjanduse produtseerimisega seotud inimesed ka müüsid oma toodangut, millest kujunes neile väike sissetulekuallikas. Toon mõned näited keelatud kirjanduse valmimisest nii kristlikus kui ka budistlikus ringkonnas:

Kuna tollal olid paljundamisvõimalused ääretult nirud, siis ma võtsin üheks missiooniks fotograafilise paljundamise. See oli uus asi minu jaoks. Pildistasin raamatuid ümber ja müüsin omahinna eest. Pildistasin ümber nn. juubelipliibli. Siiamaani on alles. Evangeeliumit ka lugesin linti – meie koguduses oli üks poolpime mees. (Mees, 1954.)⁷⁰⁷ Isa Andreas kinkis mulle trükimasina, mis oli muidugi tol ajal väga suur luksese. Mul oli trükimasin, see andis mulle võimaluse kõiki käsikirjalisi asju paljundada ka. [---] Sellega sai ka raha teenida, trükkisid ära, siis said viisteist rubla või sellise väikse summa said raha. Vahepeal aitas ikka väga palju, kui sai niisuguse väikese summa juurde, sest pere oli ka, aga teisest küljest vast olulisem oli see, et sa said ise lugeda neid materjale. (Mees, 1955.)⁷⁰⁸ Meil olid teada koopiamasinad mööda Tallinna, kus sai salaja käia paljundamas. Neid oli mitmel pool linnas, Mainoris näiteks, Eesti Projektis. Meid oli palju ja igauks sebis ja tegi midagi, igauhel olid mingid võimalused. Paljundatud raamatud me köitsime ise. Marian oli hästi osav sellise käelise tegevuse peale. Mina ise tegelesin ka selle raamatu-asjaga päris palju, tõlkisin ja paljundasin. Tol ajal olid hoopis teised võimalused kui praegu ja kõike pidi tegema salaja, sest see oli keelatud tegevus. [---] Me tõlkisime raamatud, trükkisime need puhtalt ümber, paljundasime ja siis sai neid inimestele jagada lihtsalt budismi tutvustamiseks. Igast raamatust või tekstist oli umbes sadakond eksemplari. Huviliste ringkond oli päris suur vennaskonna ümber, kellega suheldi ja kes neid raamatuid ostsid. [---] Üks asi oli raamatute kirjastamistööd, aga teine asi oli igasuguste burhaanide ja tankade tegemised. Arno põhiliselt meisterdas neid [---]. (Naine, 1965.)⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 20.

⁷⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 21.

⁷⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 5.

Usklike mistahes tegevusel hoidis silma peal KGB oma agentide võrgustiku kaudu, keda rahva seas kutsuti koputajateks. Agente oli nii kirikute ja koguduste tippude⁷¹⁰ kui ka arvatavalt lihtliikmete ning oma visadusega tähelepanu äratanud kirikukülastajate seas, sest eluloojutustajate mälestuste kohaselt selgus „vestlustel“ KGB-ga, et see institutsioon oli vägagi hästi kursis kõigega, mis kogudustes toimus, enamgi veel, KGB kontrollis ja suunas ka vaimulike kaadripoliitikat. Koputajate mõistatamisest sai tegevus pikkadeks aastateks. Kahtlustamise ja umbusaldamise õhkkond, mis sellest tekkis, mürgitas omavahelisi suhteid. Elulugudes esinev hinnang koputajate tegevusele ulatub äärmisest põlastusest kuni mõistmispüüde ja kaastundeni. Näide viimasest:

Ta oli Saksa sõjaväes olnud, minu oletus oli, et ta kunagi pandi valiku ette, kas minna vangi või siis koputaja olla. Ta vaene mees tegi seda, mida ta ei oleks tahtnud, aga ta pidi tegema. Tähendab, ma ei pidanud teda oma vaenlaseks. (Mees, 1954.)⁷¹¹

KGB korraldas ka otsest jälitustegevust, kui mõni grupp või isik eriti kahtlane tundus. Esimene näide on Hare Krišna kultuse ja teine Eesti Budistliku Vennaskonna jälgimisest:

Kommuun oli väike, pidevalt jälgis KGB, telefonikõnesid kuulati pealt [---]. (Naine, 1954.)⁷¹².... Meil oli KGB auto ukse ees, käisime aegajalt nendelt kella küsimas ja tundsime tehtult huvi, ega neil igav ei ole seal passides. Olime väheke ülbed. Korra tulid nad isegi sisse, ma mäletan veel, et seisin ukse juures ja praadisid kartuleid, kui äkki märkasin, et mehed tulevad, hakkasin ust kinni panema, kuid ei jõudnud – juba oli jalg vahel, juba sees ja juba otsisid maja läbi. (Naine, 1965.)⁷¹³

Üksikisikud sattusid mälestuste põhjal KGB huviorbiiti siis, kui nad olid millegagi silma paistnud, näiteks kirjutanud (või tõlkinud) ja levitanud nõukogude ideoloogiaga kokkusobimatut kirjandust või korraldanud KGB-ga ja kiriku või koguduse juhtkonnaga eelnevalt kooskõlastamata usulisi üritusi, nagu noortelaagrid, misjoniaktsioonid, luuleõhtud, kontserdid jne. Teravdatud tähelepanu alla sattusid need, kellel olid sidemed välismaaga. Elulugudest ilmneb veel, et ühel juhul korraldas KGB haarangu tervele grupile pärast seda, kui üks grupi liige oli pildistanud julgeolekutöötajaid endid Tartu muusikapäevadel⁷¹⁴ ja teisel juhul kutsus KGB eluloojutustaja ülekuulamisele „40 kirjale“ allakirjutamise tõttu.⁷¹⁵ Nõukogude aja lõpus järjest aktiivsemaks muutunud poliitiline tegevus religioossetes ringkondades nagu ka mujal põhjustas samuti KGB huvi. Peale

⁷¹⁰ Vt. nt. I. Jürjo, Pagulus ja nõukogude Eesti, Tallinn: Umara, 1996, lk. 151–179.

⁷¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 12.

⁷¹² EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 2.

⁷¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 7.

⁷¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 46–49.

⁷¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 9.

kontrolli organiseerimise, jälgimise ja jälitamise, korraldas julgeolek elulugude põhjal läbiotsimisi kodus ja ülekuulamisi, kus ülekuulatava tulevik (õpingud, karjäär) ähvardati ära rikkuda ning kus teda tihtipeale püüti samal ajal kaastööliseks värvata.

Mida sai sellises olukorras teha? Kui ülekuulamist ei korraldatud kodus või töökohas, võis mõneks ajaks alalisest elukohast eemale hoida ja kutseid ülekuulamisele ignoreerida. Vahel jättis KGB inimese rahule. Võis hullu mängida ja hullumajja varjule minna, selleks et võimude liigest tähelepanust vabaneda. Juhuks kui ülekuulamist ei saanud kuidagi vältida, käibis käsikirjaline instruksioon, kuidas seal käituda. See instruksioon oli tol ajal küllaltki levinud, seda meenutatakse koguni neljas eluloos. Toon näite ühest neist:

Kuskilt Jüri Lina seltskonnast sattus mulle kätte negatiiv, kus peal oli materjal, kuidas käituda ülekuulamisel. Need soovitusel olid ääretult tõhusad. Põhiline oli mitte milleski end süüdi tunnistada, vaikida, keelduda suvalisele paberile alla kirjutamast, ühesõnaga mitte laskuda kontakti. (Mees, 1954.)⁷¹⁶

Kuigi aktiivsete usklikte tegevuses tol ajal oli märkimisväärselt palju illegaalset, ei pea keegi eluloojutustajatest ennast otseselt dissidendiks, sest teati, et teotsemine usklikuna kutsub paratamatult esile julgeoleku tähelepanu; tihti kombati piire põhimõttel, kui kaugele on võimalik minna, enne kui „julged mehed“ ärevaks muutuvad, või väljendati oma meelsust ja vastalist suhtumist nõukogude võimu vms. Seega ei vältinud nad igal võimalikul juhul konflikte ega püüdnud end iga hinna eest näidata normaalsete ja usaldusväärsete ühiskonnaliikmetena nagu pärandihoidjate põlvkond. Sellest hoiakust tuleneb ka vahe nõukogude religioonipoliitika eirajate, keda võis kohata pärandihoidjate hulgas, ja vastupanijate vahel, kuigi mõlema grupi tegevuses erinevusi ei pruukinud olla.

Lisaks vastupanule kujunes veel teinegi hoiak, kontra- või paralleelmaailmade loomine, mis oli sihitud avalikus sfääris sovetlikul moel kultiveeritud reaalsuskujutelmale vastu. Need üksi või sõpruskonniti loodud vaimsed maailmad võistlesid nii mõnelgi juhul, kuid siiski mitte alati, oma fantastilisuses ametliku ideoloogiaga, s.t. need ei vastanud eriti kujunenud olukorrale, kuid olid tõhusaks kompensatsiooniks tähendustühjale nõukogude argielule, mida ametlik ideoloogia hingestada ei suutnud.

Kontramaailm sündis otsesest vastandumisest, sel juhul seati nõukogulike väärtuste, põhimõtete ja pühaduste asemele justkui antiväärtused, -põhimõtted ja -pühadused, näiteks koguti Saksa sõjaväe ja metsavendadega seotud esemeid ja sümbolikat vastukaaluks kõikjal vohavale punasümbolikal, kollektivismi asemel arendati individualismi ja originaalsust, ateismi asemel religiooni jne. (tuleb kindlasti märkida, et see, kes kogus fašistlikku sümbolikat, ei tegelenud suure tõenäosusega religioossete otsingutega, s.t. kontramaailmu võis olla

⁷¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 20.

mitmesuguseid). Paralleelmaailmade puhul polnud vastandumine nii ilmne, see oli pigem vaimselt rahulduspakkuva reaalsuse loomine, selles elamine ja tegutsemine. Samas ei pruukinud seda alati luua, võis ka leida, nt. Kaari Siemer osutab, kuidas rahvuskultuuriga tegelemine ja sellele pühendumine sai üheks paralleelmaailmaks.⁷¹⁷ Samasugust võimalust pakkus religioon, kuid selles valdkonnas anti rohkem voli kujutlusvõimele ja omaloomingule, sest katkestus usulises traditsioonis oli jätnud tühiku, mida mitteusklikust kodust pärit noored asusid täitma kõige sellega, mis nende meelt ja mõistust kuidagi puudutas – filmidest, illegaalsetest materjalidest, ilukirjandusest, L. Mälli tõlgitud orientaalsetest pühakirjadest, isegi piiblist, võimalik ka, et iidolbändide laulutekstidest, vaimsete eeskujude mõtteavaldustest jne.:

Ma püüdsin oma maailmapilti uuesti üles ehitada. Tartus oli võimalik tutvuda ka budismi ja hinduismiga. Tegutses Linnart Mälli Orientaalklubi. Taolised ideed liikusid kitsas ringis, üliõpilased tundsid selle vastu huvi ja toimusid seminarid. Keemia ringauditooriumis peeti loenguid eelajaloolistest tsivilisatsioonidest, sumerieelsetest ajastutest jne. Tagantjärele mõeldes oli selles palju fantaasiat ja bluffi. Inimesed, kes seal käisid, paistsid seda aga siiralt uskuvat ja innuka huviga asja juures olevat. Sain siis nuusutada kõikvõimalikke ideid, mis ei mahtunud ametliku ideoloogia raamidesse. Ahmisin valikuta neid sisse ja püüdsin saadud kildudest uut mosaiikpilti koostada. (Mees, 1955.)⁷¹⁸

Elulugudes ei kohta sageli kontra- ja paralleelmaailmade kirjeldusi, eriti kui neis oli rohkesti fantaasiat. On siiski üksikuid viiteid, nendele vihjatakse või nimetatakse need jutustamisel ümber, nt. konspiratsioonihõnguline katoliku kiriku arendamine luteri kiriku sees (järsemalt öeldes: preestri rolli etendamine ja katoliku kiriku mängimine luteri kirikus) esitatakse tol ajal tekkinud sügava huvina katoliikluse vastu, mis iseenesest ei ole ju vale, kuid näitab, et tolle aja fantaasiad häbenetakse, juhul kui need uute olude saabudes pole kujunenud tõsiseltvõetavateks ettevõtmisteks ehk siis mängust pole saanud elu.

Kontra- ja paralleelmaailmade puhul on oluline märkida, et need ei kujutanud endast pelgalt individuaalset arusaamist ühiskondlikest ja argioludest, vaid nendega kaasnes tagasitõmbumine sotsiaalsest aktiivsusest ja ametialasest karjäärast n-ö. oma asjadega tegelemisesse, võimalikult suurde sõltumatusesse nõukogude süsteemist. Sellega seoses muutus äärmiselt populaarseks nt. katlakütja (ka metsavahi vms.) amet. Neljateistkümnest mehest, kes kuuluvad nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste gruppi, on töötanud katlakütjana viis. Esimesest eesti budistlikust ühendusest rääkiv naine mainib, et kõik vennaskonna meesliikmed töötasid katlakütjana. See oli amet, mis andis

⁷¹⁷ K. Siemer, Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes: vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis – Mälu kui kultuuritegur, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk. 145–146.

⁷¹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 6.

elatist, ent jättis palju vaba aega oma huvidega tegeleda ega nõudnud nõukogude võimule meelepärast ideoloogilist joondumist. Sel põhjusel tunnustasid paljud ka Usuteaduse Instituuti ja kirikut, kuhu mineku üheks motiiviks võiski saada sõltumatu vaimse keskkonna (niipalju kui see võimalik oli) olemasolu.

Kontra- või paralleelmaailma loomise nähtus pole midagi ainuomast nõukogude ajale, vaid seda esineb praegugi inimeste või sõpruskondade puhul, kes ühel või teisel põhjusel on tagasi lükanud ühiskonnas üldkehtiva(d) reaalsuskujutelma(d). Nõukogude ajal aga esines sedasorti tegevust ilmselt sagedamini, sest vastandumise tarve puudutas suuremat hulka inimesi⁷¹⁹ ning valiku- võimalused eri subkultuuride vahel olid väga ahtakesed.

Vastutöötamine nõukogude religioonipoliitkale ja samaaegselt paralleelmaailma loomine ei välistanud teineteist, üks ja sama isik võis teha mõlemat korraga. Lisaks sellele kohtas nõukogude ajal religiooskes kodus kasvanud või religiooskes kujunenud inimeste juures usupoliitika suhtes samu hoiakuid nagu pärandihoidjate põlvkonna juures. Ühel juhul esines lapsepõlve usu minetamist ning vanemas eas selle juurde tagasi pöördumist ja paaril korral usu varjamist.

4.1.4. Isetehtud Eesti Vabariik

Kuigi nõukogude ajal religiooskes kujunenud eluloojutustajad ei kasuta üldse rahvuslikku retoorikat ja räägivad vähe Eesti Vabariigist, suhtuvad nad sellesse üldjuhul suure poolehoiduga. Esiteks puuduvad neil idüllilised lapsepõlvemälestused eelmisest eesti ajast, millega praegust võrrelda, teiseks ei tähenda iseseisvuse taastamine neile võitu mitte üksnes ühiskondlik-ajaloolises, vaid ka isiklikus religiooskes kontekstis, kolmandaks osales suurem osa neist aktiivselt kas poliitikas või usubuumiga tärganud uutes algatustes, töösuundades, koolitustes, kogudustes, ühendustes jne. arendus- ning ülesehitustöös, s.t. paljuski on praegune nende endi loodud.

Usklikele, kelle silmis Nõukogude riik ja võim olid religiooskes kontekstis mõtestatuna valed *à la* kurjuse impeerium, tähendas selle kokkuvarisemine headuse s.t. jumala võitu ühelt poolt, ja õige e. jumala poole valinu isiklikku võitu teiselt poolt:

Pidev see tunne, et see [Nõukogude riik] on vale, see oli küll kogu aeg olemas [--]. Mina olin ikka Eesti riigi poolt igas mõttes. Täheleb nende [kristlaste] jaoks ei varisenud midagi kokku. Selles mõttes, et nad teadsid, et see on vale ja kui see ära lõppes, siis neil ei tekkinud sisemist konflikti, mis nüüd edasi saab, sest neil oli tunne, et nüüd on kõik õieti. Mina olen sihuke Eesti riigi patrioot küll. (Naine, 1968.)⁷²⁰ 1987–1988

⁷¹⁹ Vt. ka A. Aarelaid, Kuulatud mõtted. Sovietid või eurooplased – Ikka kultuurile mõeldes, Tallinn: Virgela, 1998, lk. 221–234.

⁷²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk.18.

oli eriti magus ja kuum aeg. Oli ärkamisaeg. Minu selgelt teadvustamata missiooniks sai kõiksugustel Muinsuskaitse Seltsi üritustel ringi kolada ja jäädvustada need fotodele, ilma et keegi oleks palunud seda teha. See oli minu jaoks nii põnev aeg. Juba 1985. aastal olin ma saanud ilmutuse Piiblist, et Eesti saab vabaks. Mind naerdi välja, kui ma sellest rääkisin. Kui süsteem hakkas murenema, olin ma sellest väga kaasa kistud ja tahtsin väga neid sündmusi jäädvustada. Pildistasin suurüritustel demonstratiivselt teleobjektiiviga KGB-lasi, kes välimuse ja oleku järgi eristusid muust rahvast. (Mees, 1954.)⁷²¹

Väheseks ajaks muutusid mitmed kirikukantslid info jagamise ja poliitika tegemise kohaks veel enne,⁷²² kui ajakirjandus sõnavabaduse suurenedes täiel määral avanes. Taasiseseisvumise eelõhtul osalesid usklikest aktiivselt poliitikas just nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimesed, eelkõige vaimulikud,⁷²³ eelmine põlvkond oli ettevaatlikum:

Ma mäletan, et ma natuke ebaõiglaselt käitusin, noor inimene juba kord on selline. Vanemad mehed ei tahtnud kaasa tulla, päris vanad, kes natuke pelgasid võib-olla, või ei pidanud kirikule sobivaks tegeleda niisugusega, nagu on fosforiidi vastu võitlemine. Siis ma ütlesin natuke julmalt, et me ei tohi istuda nagu kohid koerad pulmas. Mõni tundis ennast puudutatuna [---]. (Mees, 1960.)⁷²⁴

Luteri vaimulike poliitiline hõivatus oli sel ajal eriti märkimisväärne. Võeti osa Eesti Muinsuskaitse Seltsi, Eestimaa Rahvarinde, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Kristliku Liidu, Eesti kodanike komiteede liikumise ja Eesti Kongressi tööst.⁷²⁵ Omajagu oli ka neid vaimulikke, kes osalesid mitmes organisatsioonis järjest või koguni korraga. Näide ühe poliitiliselt aktiivse pastori eluloost:

Eesti Kongress jah, aga see tuli natuke hiljem. See on juba 90. aasta. Enne seda on 88. aasta august, kus moodustati ERSP, mille liikmeks ma läksin. See on minu partei, kuhu ma alguses kuulusin. Ja 90. aasta on see aasta, kus siis olin valitud Kohtla-Järve rahvasaadikute nõukogu üheks saadikuks. 90. aasta oli nõnda, kui valiti seesama Eesti Kongress, mille esimesse koosseisu ma sain. Samal ajal olin Virumaa muinsuskaitse

⁷²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 51.

⁷²² Vt. EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 39; EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 51–52.

⁷²³ Vt. ka P. Rohtmets, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium ja vaimulikud ühiskondlikus ja poliitilises elus 1987–1991. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, Tartu, 2004.

⁷²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 39.

⁷²⁵ P. Rohtmets, 2004, lk. 25–43.

*aseesimees. Tollel hetkel oli jubedalt ameteid, jubedalt palju tööd ja sahmimist. (Mees, 1960.)*⁷²⁶

Koos usubuumi ja rahva saabumisega kirikutesse, vabakogudustesse, religioossetele üritustele, kogunemistele jne. laienes enneolematult usuline tegevusväli, mis avas soodsad võimalused igasugusteks algatusteks, töösuundade sisseviimiseks, ühenduste loomiseks, vanade hoonete taastamiseks ja uute rajamiseks. Suur osa entusiasmist ja ülesehitustööst jäi jällegi nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste kanda. Paar näidet:

*Oli neid, kes ütlesid, et usuline ärkamine on vaid kukesammu pikkune ja sellele järgneb uus usuline surveaeg. Ma ise esindasin ehk pigem mõtte-laadi, et homse ennustamise asemel tuleb täna teha tööd ja visata mulda seemneid, mis homme võiksid vilja kanda. Oli neidki, kes ei pidanud inimeste usulist avatust üleüldse mingiks tõeliseks huviks ja väitsid, et tõeline ärkamine alles peab tulema. Ma ei kuulunud ka sellesse leeri tookord ega kuulu ka täna, ma arvan, et need olid kirikule väga soodsad ajad. (Mees, 1962.)*⁷²⁷ *Kuna parajasti kestis kõrghetk kirikusse pürgimisel, pühapäevakoolis käis meil näiteks 200 last, siis olid meil suured plaanid ja me tahtsime saada mitte ainult kirikut, vaid ka lisaruume. Kiriku suuruseks plaaniti 200–300 kohta. Üllas oli Saksamaal kokku puutunud kirikliku sotsiaaltööga ja tal tekkis mõte, et kiriku juures võiks olla ka kristlik halastuskeskus, samuti koht kultuurile ja koolitusele ning vaba aja sisustamisele. [---] Kogudus toetas ehitust oma palvetega. Jumal on meie tööd õnnistanud ja leidnud meile ka rahalisi toetajaid. (Mees, 1955.)*⁷²⁸

Usubuumi keerises ja pärast seda tugevnesid ning said kas alguse või organiseerituma kuju muudki religioossed suunad kristluse kõrval. Kiiresti arenes välja kultuslik miljöö ehk *new age* oma rikkaliku pakkumisega, tegevust uuendas ja laiendas Hare Krišna kultus, jätkus budismi institutsionaliseerumine, ning siingi olid paljudel juhtudel eesotsas need, kes olid juba nõukogude perioodil selles vallas tegevust alustanud. Näiteks võiks tuua lõigu budistliku koguduse (Eesti Budistlik Kogudus Drikung Kagyu Ratna Sri Keskus) kujunemisele mõju avaldanud mehe eluloost:

*Aga kuna oli tarvis mingisugust puhtformaalset administratiivset eestvedajat...kuna teatud määral ikkagi minu kaudu üldse see nende esimeste tiibetlaste siia tulek alguses...kuna mina näitasin rohkem aktiivsust üles [---] . Mind pandi siis presidendiks [---].(Mees, 1955.)*⁷²⁹

⁷²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 41.

⁷²⁷ EKM EKLA, f.350, s. 1430, lk. 31–32.

⁷²⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 34.

⁷²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 13.

Sellist nurinat Eesti Vabariigi aadressil nagu esimesel iseseisvusajal usklikuks kujunenud põlvkonna puhul, nende seas üldjuhul ei kohta. Ainult kolm eluloojutustajat kahekümne kahest on pärandihoidjatega võrreldaval moel pahased. Küll aga kohtab mõnel korral nostalgiat, mis seostub koguduseliikmete nõukogudeaegse sügavama usklikkusega:

Ainuke probleem on selles, et põlvkonna, kes nüüdses on läinud igavikuradadele, usk oli tugevam ja läbikatsutum. Nende usk, kes tulid 90. aastate alguses, pole kõigil pidama jäänud või on märgata usulist leigust. Võib-olla ei saagi eeldada, et usus algajad oleksid sama tugevad kui need, kes aastakümneid vasktorudest, tulest ja veest läbi käinud. Neil on oma kasvuaeg ja katsumusteaeg. Loodame, et see kogudus kasvab nii väliselt kui ka sisemiselt. (Mees, 1955.)⁷³⁰

Üldiselt on Eesti Vabariik nõukogude ajal religioosseks kujunenud põlvkonnale teretulnud asjade käik, mis pakkus neile rahulolu ka jutustamise hetkel pärast riigi peaaegu kümme aastat kestnud valulist ülesehitamist.

Kokkuvõtteks võib öelda, et usk avalikus sfääris kajastub sovetiajal religioosseks kujunenud inimeste elulugudes konfliktide seeriana, mis leidsid aset kokkupuutel riikliku religioonipoliitikaga. Ja kui ka mujal olid konfliktid välditavad, siis koolis sattusid usklikud lapsed või noored tahes-tahtmata tagakiusamise alla. Nõukogude Eesti oli ilmlikustunud kiiresti ja tugevalt, mistõttu normiks oli kujunenud sekulaarne inimene ja usklikust oli saanud selles kontekstis üsna mõistetamatu erand. Tasub meenutada, et aktiivsete usklite hulk vähenes sel perioodil alla kümne protsendi elanikkonnast. Vastuolud kerkisid aga esile ka teiselt poolt. Repressioonide käigus enesesse sulgunud kirikud ja ka vabakogudused suhtusid nendele tundmatutesse uudistajatesse umbusuga, kes omakorda mitteusklikus peres võrsunud otsijatena meenutavad esmamuljena kirikust võõrastust ja arusaamatust. Pärandihoidjate põhilisele kolmele hoiakule nõukogude religioonipoliitika suhtes, milleks olid usu minetamine, selle varjamine või nimetatud poliitika eiramine, lisandus sovetiajal religioosseks kujunenud inimeste puhul veel sihilik vastutöötamine ja kontra- või paralleelmaailmade loomine.

⁷³⁰ EKM EKLA, f.350, s.1027, lk.35.

4.2. Usk privaatsfääris

4.2.1. Ilmalik kodu

Nõukogude perioodil jäi usklikke kodusid üldise sekulariseerumise käigus järjest vähemaks ning ilmalike kodude arv kasvas. Siiski pole täpselt teada, kui palju neid oli, sest asjaspepuutuvat statistikat pole. Kuigi 1990.–1991. aastal läbi viidud küsitlusel vastas 15% eestlastest, et nad kasvasid üles religiooselt,⁷³¹ tuleb arvestada, et vastajate seas olid ka need, kelle kasvamise aeg jäi esimesse eesti aega. Samas ei saa sellest teha otsest järeldust, et enamik, kes nõukogude perioodil religioosseks kujunesid, olid pärit ilmalikust kodust, sest selle kohta puuduvad lihtsalt andmed. Võib olla, et usklikud pered andsid suurema panuse nende vähestegi noorte juurdekasvule, kes sel perioodil kogudustega liitusid, ning ilmalikest peredest tuli noori vähem; samas on võimalik, et asi oli ka vastupidi. Ilmselt on aga tõenäoline, et mida lähemale nõukogude aja lõpule, seda rohkem religioosseks kujunenud inimesi pärines ilmalikust perest.

Sovetiajal usulises peres üles kasvanud kaheksa eluloojutustaja mälestused kodustest kristlikest tavadest ja põhimõtetest ei erine kuigi palju pärandihoidjate omadest, seepärast ma ei hakka neil pikemalt peatuma. Tuleb aga mainida, et sel ajal oli ka juba ka kodusid, kus levis kristlusest erinev vaimsus, mis avaldas laste arengule mõju. Nendes peredes loeti aktiivselt illegaalset kirjandust nt. parapsühholoogiast, UFO-dest, joogast ja tõenäoliselt muudki sellest vallast. Sellise koduse taustaga eluloojutustajaid on vaatluse all olevas grupis kaks, nad meenutavad:

[---] käest kätte need materjalid liikusid. Ma ei tahaks klassifitseerida, mis olid esimesed asjad lapsepõlves, millega ma kokku puutusin, jooga ja UFO-d ma tõin lihtsalt näiteks. Mul on meeles see, et lapsena ma lugesin neid igasugu astraal- ja parakirjutisi nagu lihtsalt seiklusjutte natukene. (Mees, 1968.)⁷³².... Meil liikusid tollal neid käsikirjalisi materjale, paljundusi, hästi kehva kvaliteediga, mida pidi öö jooksul läbi lugema ja juba järgmine päev edasi andma. Teemad olid parapsühholoogia, ufon- dus, võib-olla mingid religiooni asjad. (Naine, 1965.)⁷³³

Mitteusklikes peredes kasvanud eluloojutustajad meenutavad, et esimesed religioossed kontaktid või teadmised jõudsid nendeni siiski koduses ringis, kuid nendest ei piisanud usulise arengu algatuseks vanemate ükskõikse või vaenuliku hoiaku tõttu. Enamik ilmalikus peres kasvanud eluloojutustajaid mainib, et vanavanemad olid usklikud, ja mitmed kinnitavad, et kodus oli säilinud piibel.

⁷³¹ M. Dogan, The decline of religious beliefs in Western Europe – International Social Science Journal, September 1995, p. 411.

⁷³² EKM EKLA, f. 350, s. 1403, lk. 3.

⁷³³ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 1.

Mõnedes peredes oli alal püsinud ka jõulude pidamise komme. Toon mõned näited:

Meie pere polnud usklik s.t. mu vanemad polnud kirikuinimesed. Ema oli küll lapsena ristitud ning isa samuti. [---] Minu isa ema oli tõsine kirikuinimene, kes veel vanas eas kõndis vahel jala kaheksa kilomeetrit kirikusse, et täita pühakirja käsku: sina pead pühapäeva pühitsema. Tema meenutas tihti, kuidas ma viieaastasena olin palvetanud. Tema õpetas mind käsi kokku panema. (Mees, 1967.)⁷³⁴ Võiks öelda, et perekond oli sekulariseerunud kristlased [---], jõule, ülestõusmispuhi – niisuguseid asju peeti, aga mitte palju rohkem. Ma ei mäleta eriti lapsepõlvest, kas sel puhul kirikus ka käidi [---]. Mul on mõned korrad meeles, et lapsepõlves sai käidud näiteks Kaarli kirikus, aga see on kuskilt kaugelt lapsepõlvest jõulude aegu ilmselt. (Mees, 1954.)⁷³⁵ [---] üldiselt oli suhtumine väga negatiivne. Tähendab kirikut kui sellist eitati [---], mainiti lihtsalt, et see on selline, et mõned usuvad, [---] põhiliselt ikka vanad ja ärakeeranud inimesed. (Naine, 1963.)⁷³⁶ [---] kristlasi mõtlesin igasugu hulludeks, sest mu ema vanemad olid kristlased ja neil oli kogu see Pirita maja [---] täis neid krutsifikse [---] ja jumalapildikesi, neid kipsist ja niisuguseid ristikesi ja need olid äärmiselt tobedad minu arust. [---] Oli neil piibel seal öökapi peal [---]. (Naine, 1961.)⁷³⁷ Ainukeseks religioosseks pidepunktiks minu kodus oli vanaema, kes kirikus ei käinud ja temal oli ainukene religioosne atribuut lauluraamat, kuhu oli pliiatsiga sisse kirjutatud tema nimi [---]. Ainuke side kirikuga temal oli kunagi ristimine, leeritamine ja laulatamine nagu see kunagi kombeks oli ja see oli nagu elav side. Tema [---] tütar, minu ema [---] oli absoluutselt ignorantne kõige kirikliku ja religioosse suhtes [---]. (Mees, 1960.)⁷³⁸ Meie esimene kontakt piibliga sündis nii, kui vanemad olid kodust ära, siis me tuhlasime kõik läbi, mis veel tuhlata andis. Voodi alt leidsime me piibli. See oli igavesti suur, puukaantega, mingi eelmise sajandi piibel, gooti kirjas. [---] Me õppisime seda lugema ja lugesime seda salaja. (Mees, 1954.)⁷³⁹

Oma vanemaid nimetavad otseselt kommunistlike vaadete pooldajaks ja kodu ateistlikuks viis eluloojutustajat (neist kaks venda, kes räägivad seega ühest ja samast kodust):

Kodu oli tavaline täiesti, aga isa oli tõeline ateist ja hästi kommunist lausa. Laevakapten ja kogu aeg kuulas venekeelset raadiot ja laevandust

⁷³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 1.

⁷³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 1.

⁷³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 1.

⁷³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 2.

⁷³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 1.

⁷³⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 3.

ja kõik oli vene keeles tookord. [Isa oli] eestlane. Ema oli tavaline raamatupidaja, temal ei olnud mingeid niisuguseid eelistusi, kuigi ema vanemad olid usklikud, kristlased. Aga ema oli täiesti ateist. Aga isa oli hästi iidolitega, ta nii väga ... nagu usklik lausa. Selles mõttes, et kui eesti aeg tuli, oli tohutult pettunud [---]. (Naine, 1961.)⁷⁴⁰ Mõlemad [vanemad] olid ateistid. [---] Kodu oli mul niisiis ateistlik, ainult vanavanaema oli sügavalt religioosne inimene [---]. (Naine, 1954.)⁷⁴¹ [---] minu võõrasisa näiteks oli kommunist, kuulus Kommunistlikkusse Parteisse, aga ta oli lihtne tööline. Aga ta oli selles mõttes niisugune tööline, kellest kirjutavad võib-olla Marx ja Engels, see kes harib ennast rohkem, kui tema töökoht peab vajalikuks. (Mees, 1960.)⁷⁴² Vanemad olid meil proletaarse taustaga. Meie isa oli ideeline kommunist, töötas varem miilitsas Raplamaal. [---] Nad olid põhimõttelised ja veendunud ateistid. Meil käisid kõik need rahvahäaled, noortehäaled ja eestikommunistid. Me saime teatud mõttes parima ateistliku hariduse. (Mees, 1954.)⁷⁴³

Viimase eluloojutustaja mälestusi oma vanematest täiendab tema vend:

Mõlema hinges oli hiljem pettumus või kibestumine kui Brežnevi aeg otsa sai ning kõik need roosad ja punased unistused purunesid. (Mees, 1955.)⁷⁴⁴

Tervelt neli nõukogude ideoloogiat tõsiseltvõtvat peret religioossete elulugude kogus on küllaltki tähelepanuväärne, kui arvestada, et ideelisi kommuniste (erinevalt konjunkturnistidest) ja ka tõsimeelseid ateiste ei olnud tol ajal palju (vt. selle kohta 2.2.2. ja 2.2.3.). Küsimuseks jääb, kas see on juhuslik või soodustas kodune punameelsus kuidagi laste religioossete otsinguid n-õ. usulise põhja olemasolu tõttu. Küsimuseks jääb ka, kas olukorras, kus usklike põlastamise kõrval põlastati ka nn. punaseid, tekkis nende lastel suurem vajadus maailmavaatelisi küsimusi selgitada, oma seisukoht võtta ja vanematele vastanduda. Elulood sellele vastust ei anna.

Kui lapsest kujunes usklik kooli- või ülikoolieas, oli kodude reaktsioon sellele küllaltki valuline sõltumata sellest, kas tegemist oli ateistliku või usuliselt ükskõikse perega:

Aga muidugi, kui ema kuulis, et ma olen kirikus [baptisti koguduses Olevistes] käinud ja koolis ka kuuldi sellest, kutsuti kohe [ema] välja kooli ja ema ütles, et täitsa hull ja ei lähe jne. [---] Ma käisin kirikus nii kuu või kaks, aga kuna niivõrd negatiivne hoiak oli igalt poolt ja keelati

⁷⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 1.

⁷⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 1.

⁷⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 4.

⁷⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 1.

⁷⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 1.

minemast ja ma olin siiski alaealine, siis ma jäingi tegelikult kirikust kõrvale. (Naine, 1963.)⁷⁴⁵ Eks meil [---] vanaema-vanaisa juures oli piibel, eks seda piltidega piiblit sai lugeda, kuigi seda minu ema ei pidanud niisuguseks heaks asjaks. Aga ega ta otseselt niisuguseid takistusi ei teinud, kuigi hiljem mul emaga olid küll väga suured konfliktid sel [usu] pinnal. (Mees, 1955.)⁷⁴⁶ [Vanemad ütlesid] budismi kohta ka, et võib ju aru saada, et see on huvitav ja see võib olla hobi, aga see ei saa olla elu sisu. Sa pead oma eluga midagi tegema. (Naine, 1965.)⁷⁴⁷

Usu pärast vanematega puhkenud konfliktidest ei räägita eriti pikalt, pigem välditakse seda teemat ega seletata eriti, mis vanemaid lapse otsuse juures kõige rohkem häiris. Mõnes eluloos siiski tehakse sellest juttu. Mitmel korral mainitakse vanemate hirmu lastega seotud lootuste luhtumise ees – kardeti, et õpingud kõrgkoolis ei teostu või jäävad pooleli. Siin ilmnevad väärtuste erinevused, vanematele oli tähtis haridus ja kultuur, millele usk näis nende silmis vastanduvat. Usuga seotud negatiivsed stereotüübid ühiskonnas kergitasid esile ka häbitunde teiste ees oma lapse pärast, arvati ju, et midagi peab viga olema, kui inimesest, liiatigi veel noorest inimesest saab usklik. Ühel juhul hirmutasid vanemaid nende arusaamatud usulised kombad, eriti lihasöömise keeld Hare Krišna kultuses. Toon mõned näited:

Tema eesmärgiks oli ka, et mul on nüüd poeg ja ma annan talle väga hea hariduse kõige kiuste, tähendab saadan ta ülikooli, [---] siis ta saavutab elus mingi halja järje ja elab hästi [---], näitan nüüd kõikidele. Kui ma usklikuks hakkasin, siis sattus ohtu see visioon. (Mees, 1955.)⁷⁴⁸ Hiljem ta [ema] ütles, meil oli juttu ka, et ERKI võib mul pooleli jääda, mida ta ei kiitnud heaks, sest sinna saavad nii vähesed sisse. Tõepoolest, konkurss oli ju suur, mul läks seal ju hästi. (Mees, 1960.)⁷⁴⁹ Kloostri-elu [budistlikus vennaskonnas] hakkas pihta 1984. aastal ja suguvõsa oli muidugi endast väljas, et kuidas siis nii, et ma ei lähegi ülikooli ja elan nagu töölisnoor ja ei tea mis seltskonnas suhtlen. (Naine, 1965.)⁷⁵⁰ [---] kuidas mu pere suhtus, kui ma kirikusse läksin. Mu vanaisa ja vanaema ütlesid niimoodi, et kui ma oleksin viieteist aastasena vallaslapse saanud, see ei oleks nii suur asi [häbi mõttes] kui kirikusse minek, selline võrdlus oli. (Naine, 1963.)⁷⁵¹ Vanematel oli alguses paanika: “Issand Jumal, sa ju sured ära, kui liha ei söö!” (Naine, 1954.)⁷⁵²

⁷⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 2.

⁷⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 1.

⁷⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 11.

⁷⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 3.

⁷⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 17.

⁷⁵⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 3.

⁷⁵¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 8.

⁷⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 6.

Kui laps sai usklikuks pärast koolide lõpetamist ning oli juba kodust lahkunud, leppisid vanemad tema sammuga hõlpsamini, eriti mainitakse selles seoses ema:

Ma usun, et isa jaoks oli see üllatus, sest isa on mul siamaani niisugune tehnokraatliku kallakuga insener, kelle jaoks, ma oletan, religioon ei ole mänginud kunagi olulist rolli ja ma arvan, et ta ei saanud mu käigust aru. Aga emad mõistavad tavaliselt ikkagi poegi [---], aga küllap ka tütreid teisiti [---], aga ma oletan, et ta suhtus kuidagi mõistvamalt. Aga ega mul ei ole niisuguseid suuri konflikte tekkinud. (Mees, 1954.)⁷⁵³.... Kui ma hakkasin budismiga tegelema, siis mu ema oli üldse äärmiselt salliv inimene ja [---] tema poolt ei olnud mitte mingisugust vastuseisu. Mu isa ilmselt vaatas seda kui veidrust, aga esiteks ma olin piisavalt vana [---]. (Mees, 1955.)⁷⁵⁴

Kokkuvõtteks võib märkida, et nõukogude aja religioossed kodud ei erinenud palju eestiaegsetest, kuid need jäid sel perioodil tuntavasse vähemusse. Enamiku eluloojutustajate kodu oli sekulariseerunud nii nagu ühiskond tervikuna ning usku meenutasid vahel harva üksnes vanavanemad ja mõnes peres oli säilinud ka piibel. Religioossetest tavadest püsis kõige visamalt jõulude pidamise komme ning see aitas säilitada mingilgi määral sidet kirikuga. Vanemate reaktsioon lapse usklikuks saamisele oli murelik-pahane-vihane, aga tülidest kodus ei räägita elulugudes meelsasti, pigem mainitakse möödaminnes, ent siiski piisavalt mõistmaks, et usklikel noortel tekkis peale konflikti kooli ja riigiga ka konflikt koduga. Samas hakkas tekkima ka alternatiivse religioosusega peresid.

4.2.2. Teisitimõtlemise teostumine religioonis

Nagu näha kõige eelneva põhjal, ei olnud mitteusklikus peres kasvanud noortel kerge religioosseks kujuneda, see põhjustas nii palju konflikte. Miks siis ikkagi valiti see tee? Elulugudest ilmneb, et just selle võimaluse pärast – konfliktis olla – valitigi. Religioosseks kujuneti üldjuhul oma vastuseisule väljendusvõimaluste otsimise käigus ning see, millele vastu seisti, oli ametlik ideoloogia ja rusuv nõukogude argielu. Religioosseid või eksistentsiaalseid motiive esineb mitteusklikest perest pärit noorte lugudes ainult neljal korral⁷⁵⁵ ja needki on põimitud eespool nimetatud motiiviga. Ainult kahel juhul mängib religioosne kogemus, sõnum ja õpetus ka mingit rolli usklikuks kujunemisel.⁷⁵⁶ Teistel juhtudel on tähelepanuväärne, et enne hakati käima kirikus, õppima Usuteaduse

⁷⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 6.

⁷⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 22.

⁷⁵⁵ Vt. EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 18–19; s. 1028, lk. 1; s. 1453, lk. 1; s. 1033, lk. 2–5

⁷⁵⁶ Vt. EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 10–13; EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 27–30.

Instituudis, tekkis soov saada vaimulikuks, ühineti Hare Krišna liikumisega, organiseeruti budistlikuks vennaskonnaks vms. ja alles seejärel hakati õpetusse süvenema või koguni sellega esmakordselt tutvuma. Toon mõned näited:

Mina läksin pärast jumalateenistust kohe kantseleisse ja teatasin talle, et siin ma nüüd olen. [---] Teatasin talle: „Ma soovin saada ristitud, ma tahan tulla leerikooli ja ma tahan saad vaimulikuks,“ teadmata täpselt, mis asi vaimuliku töö on. (Mees, 1960.)⁷⁵⁷ Need esimesed loengud olid väga kummastavad. Ma ei mõiganud mitte midagi, mis seal [UI-s] kõneldi, mul puudus isegi elementaarne pühapäevakooli haridus [---]. See õhkkond oli minu tarvis pelutav. Ära ma siiski ei tulnud. [---] Aga see oli ainukene mittenõukogude kõrgkool. (Mees, 1967.)⁷⁵⁸ [---] ma sattusin Pühavaimu kirikus käima, kus oli õpetajaks Jaan Kiivit, kelle jutlused olid täiesti [---] mõistetavad. Nii vähe kui ma ristiusust teadsin midagi, siis ma aktsepteerisin seda [---]. (Mees, 1954.)⁷⁵⁹

Seega esmajärjekorras polnud tähtis religioon, vaid see, mida religiooniga väljendada sai. Nagu juba öeldud, üheks võimaluseks oli vastanduda avalikult ametlikule nõukogude ideoloogiale. Tee religiooni poole võis sel juhul alguse saada näiteks maailmavaatelistest kriisist:

Esimene ülikooliaasta oli minu jaoks uue horisondi tajumise aeg. Senine ateistlik või materialistlik maailmapilt kukkus kokku, kuigi ülikoolis õpetati partei ajalugu ja teaduslikku ateismi. Ideoloogiline press oli ülikoolis veel suurem kui keskkoolis. Ja see tundus nüüd väga naiivne. (Mees, 1955.)⁷⁶⁰ Jutustaja jätkab paari lehekülje pärast: Usk, et teadus ja haritud inimesed võivad elu edendada, mõranes ja kaotas oma võlu. 1975. aasta kevadel kukkusin ma ülikoolist välja. Matemaatika ei olnud tol hetkel nii tähtis, kui saada paika elupõhimõtted. (Mees, 1955.)⁷⁶¹

Toon ka teise näite, kuidas maailmavaateline kriis mõjutas arengut religiooni suunas:

Võib-olla võiks isegi öelda, et esimene tõuge nõukogude vastasel teel ei olnud mitte see asi iseenesest, vaid nõukogude ideoloogide, kommunistide ja kõigi teiste [---], kellel oli rohkem või vähem juhtiv positsioon, see arusaam, et tegelikult nad ise ei usu seda süsteemi [---]. Formaalselt see asi oli nii, et nad olid nõukogude riigi ideoloogid, aga samas nad lugesid sellist [illegaalset] kirjandust. Ega nad nüüd entusiasmiga nõukogude ideoloogid ei olnud ja kui nad oma väitekirju kirjutasid, tsiteerisid nad võimalikult vähe Brežnevit, aga nad seda siiski tegid. Mina otsustasin, et

⁷⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 12.

⁷⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 3.

⁷⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 6.

⁷⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 6.

⁷⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 8.

*mina seda asja ei tee. (Mees, 1954.)*⁷⁶² Eluloojutustaja loobub töötamast kohustusliku vale tingimustes Ajaloo Instituudi filosoofiasektoris: [---] *ma siiski otsustasin, et ma seda teed mööda ei lähe, esiteks. Ja teiselt poolt oli see asi, et ma hakkasin üha rohkem ja rohkem kiriku ringkondadega kokku puutuma. (Mees, 1954.)*⁷⁶³ Ja jätkab: *Maaailmas levinud ideed liikusid kirikus palju rohkem kui selles samas filosoofia sektoris. [---] kui filosoofia sektorisse tuli keegi ja oli saanud ühe kaasaegse filosoofi töö ja seda loeti, see oli suursündmus. Kirikusse tuli väga palju neid [nõukogude ideoloogiast puutumata kirjandust] ja see oli isenesestmõistetav. (Mees, 1954.)*⁷⁶⁴

Nõukogude ideoloogiale ja võimule vastandumise motiivi religioosse arengu käivitajana teadvustavad eluloojutustajad ise vägagi hästi, see tuuakse sõnaselgelt esile:

*Riigivastane hoiak oli meil [UI tudengitel] küll, aga me ei plaanitsenud riigipööret (Mees, 1954.)*⁷⁶⁵ *Võiks öelda, et see [aktiivne usuline tegevus] on nõukogude vastane, sest see polnud ametlikult lubatud. Aga ei olnud teadlikku ja tahtlikku dissidentlikku võitlust, seda ei olnud. (Mees, 1960.)*⁷⁶⁶ *Üks võimalus seletada, miks ma sealt [UI-st] ära ei tulnud, on näha seda dissidentluse ühe vormina, sest Nõukogude okupatsioon käis mulle tollal tõeliselt pinda. (Mees, 1967.)*⁷⁶⁷ *Võib arvata, et Pärnu Karja tänava palvemajast käis tollal [1970. aastate keskpaigas] läbi suur osa keskkoolinoorusest. Seal toimusid äratuskoosolekud, kus maja oli puupüsti täis. [---] See oli mõnes mõttes õpilaste protestiaktioon. Käidi ja vaadati ja taheti ennast näidata, et mida me julgeme ja suudame. (Mees, 1955.)*⁷⁶⁸

Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et 14-st mitteusklikust perest pärit eluloojutustajast kuus olid olnud enne religioosseks kujunemist mingil viisil seotud alternatiivse hipide noorteliikumisega. Ühel juhul oli tegemist ka punkariga. Näited pärinevad ühe krišnaiidi, ühe budisti ja kahe luterlase eluloost:

Me olime esimesed hipid Tallinnas [1970. aastate alguses]. Kõik see oli õhus – raadio, ühtteist ilmus isegi nõukogude kirjanduses, tuttavad meremehed tõid plaate, lindistusi. Hipi olla tähendas peamiselt alternatiivset meeleolu – pikki juukseid jms. Poisse seetõttu repressseeriti – võeti tänaval kinni ja lõigati juuksed maha, miilitsad peksid neid, kuigi nad

⁷⁶² EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 3.

⁷⁶³ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 5.

⁷⁶⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 11.

⁷⁶⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 12.

⁷⁶⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 34.

⁷⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 3.

⁷⁶⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 18.

olid hästi rahumeelsed. (Naine, 1954.)⁷⁶⁹.... Sel ajal [1980. aastate I poolel] olid Tallinnas populaarsed paigad kohvik „Moskva“ ja „Pegasus“ ja tegelikult saigi elatud peale kooli kohvikutes poolhipide seltskonnas. Enamus tuttavaid tekkis seal. (Naine, 1965.)⁷⁷⁰.... 1981. aasta suvel remontisin ka Maarja-Magdaleena kiriku katust. Mina olin grupijuhiks [---]. Enamus noori oli Tallinnast, hipiliku taustaga. Huvitaval kombel on neist paljud omavahel suhtlema jäänud ning Jumalat uskuma hakanud, kuigi me seal poolt sõnagi usust ei rääkinud. (Mees, 1954.)⁷⁷¹.... Protesti ühiskonna vastu väljendasin ka sellega, et olin tegev punkliikumises. (Mees, 1967.)⁷⁷²

Paaris eluloos mainitakse, et religioon läks selliste noorte seas moodi ning lisaks muudele alternatiivse elustiili väljendamise vormidele hakati külastama ka traditsioonilisi kirikuid. Läänes ei olnud see alternatiivsete noorte seas sel ajal tavaks, ent Eestis olid kirikud juba eksootiliseks muutuda jõudnud. Hinnatavaks sai originaalsus ja julgus olla omanäoline nii välimuselt kui ka vaadetelt.

Ma usun, et üks põhjus, miks kirikust või palvemajast, usu juurest üldse otsiti mingeid vastuseid, oli see, et noored inimesed tahtsid lihtsalt midagi niisugust, mis oleks teistmoodi kui see suhteliselt rutiinne ja suhteliselt kitsas mõttemaailm, mis oli peale surutud. (Mees, 1962.)⁷⁷³....Kirikutes käimine kuulus seltskonna juurde. Võib-olla oli see tingitud sisemisest protestist – elu oli nii hall ja rõhuv. (Naine, 1954.)⁷⁷⁴

Nimetatud põhjustest sai oma tõukejõu ka kontra- ja paralleelmaailmade loomine, millest oli pikemalt juttu alapeatükis 4.1.3.

Nagu eelnevast selgub, sai mitteusklikust perest pärit noortele religioosse arengu impulsiks vastandumisvõimaluste otsimine, kuid religioosseks kujunemine ning jäämine sõltus ka teistest teguritest: näiteks sellest, kui mõistetavaks ja vastuvõetavaks osutus neile religioosne õpetus, ja veelgi enam sellest, kuidas nad sobitusid teiste seltsi. Usklikud sõbrad ja nende toetus osutusid määravaks religioosena püsimisel. Vahel aga juhtus olema vastupidi – enne olid vaimsete huvidega sõbrad ja tuttavad, kelle seas levis illegaalne kirjandus ning toimusid alternatiivsed ettevõtmised, ning alles nende mõjul tekkis vajadus vastanduda nõukogude ideoloogiale. Tegemist oli omalaadsete misjoneerimise ja sellele järgnenud pöördumiste juhtumitega. Elulood annavad tunnistust, et enamasti juhtus see kiht-kihilt. Oli nii omapoolset vastandumisvõimaluste otsimist kui ka sõprade-tuttavate poolset „pööramist“. Sõpradega sai jagada kirjandust ja muusikat ning arutleda loetu-kuuldu üle. Lisaks illegaalsele poliitilisele ja

⁷⁶⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 1.

⁷⁷⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 3.

⁷⁷¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 29.

⁷⁷² EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 3.

⁷⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 11–12.

⁷⁷⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 1.

ajaloolisele ning religioosle ja esoteerilisele kirjandusele loeti elulugude järgi tol ajal väga palju ka ilukirjandust ja filosoofiat. Ilukirjandusega seoses mainitakse mitmel korral „Loomingu Raamatukogu“ sarjas ilmunud raamatuid. Muusikat saadi sugulastelt-tuttavatelt või meremeestelt plaatidena, kust omakorda lood maha lindistati. Teine võimalus oli muusikat kuulata ja lindistada välismaiste raadiojaamade saadetest või hiljem ka mõnest kohaliku raadio saatest. Kuulati rokki, idamaist muusikat, vanamuusikat ja ka klassikat alternatiivina nõukogude estraadi- ja levimuusikale. Religioosseks kujunedes jäi rokkmuusika enamasti kõrvale (mitte alati), kuid alternatiivse hoiaku kujundajana oli see oma töö teinud. Lisaks sõpradele mainitakse elulugudes autoriteetide ja eeskujudena tol ajal aktiivselt tegutsenud väljapaistvaid religioosseid või vaimseid tegelasi: kristlikest ringkondadest näiteks Elmar Salumaad, Harri Haamerit, Eenok Haamerit, Evald Saagi jt., kui nimetada vaimulikke luterilikest konfessioonist, kuid esile tuuakse ka teiste konfessioonide vaimulikke, kelle kodudest kujunesid otsivate noorte kooskäimise kohad. Oma religioosse tee alguses esoteerilisi huvisid ilmutanud eluloojutustajad mainivad Vigala Sassi, Gunnar Aarmat, Eduard Nurjat, Aime Piirsalut jt. Mitmel korral tehakse juttu kontaktidest ja elamustest, mis saadi reisiridel NSVL-i Aasia aladele, näiteks Burjaatia budistlikusse kloostriisse, mägedesse, vaimsete õpetajate juurde jne. Olulise mõjutajana religioosseks kujunemisel märgitakse nii hilisemate kristlaste kui ka arusaadavalt budistide elulugudes Tartu Ülikooli orientalistide loenguid. Nõukogude perioodil Usuteaduse Instituudis õppinud kristlased meenutavad tänu ja tunnustusega toonaseid õppejõude.

Paari sõnaga tahaks veel peatuda usklikust perest pärit eluloojutustajate juures. Nad kujunesid religioosseks ja säilitasid oma usu enamasti kodu toel. Vaid üks neist minetas oma lapsepõlve usu ühiskonna vaenuliku suhtumise tõttu, sest tahtis pääseda tagakiusamisest koolis ja leida sõpru (vt. näiteid alapeatükis 4.1.1.). Lisaks kodule aitas usku säilitada see, et religioon moodustas olulise osa nende identiteedist, ning neljal juhul seitsmest ka see, mis ilmses juba mitteusklikust perest pärit eluloojutustajate puhul – võimalus vastanduda nõukogude ideoloogiale.

4.2.3. Põlvkondadevaheline lõhe

Noori tuli nõukogude perioodil kogudustesse vähe juurde, seetõttu domineeris seal pärandihoidjate põlvkond, kes hoidis veel tugevalt kinni ennesõjaaegsetest religioossetest tavadest ja tõekspidamistest. Vaimulikke arvestamata võib öelda, et selle põlvkonna usklikud ei kuulunud just ühiskonna aktiivsemate ja haritumate kihti. Neid ei puudutanud 1960. aastatel Lääne kultuuris toimunud paradigmade vahetus, mis tõi kaasa ka uusi tuuli religiooni vallas (idastumine, usu individualiseerumine, Jeesus-revolutsioon jne.) ja mis mõjutasid just neid noori, kes hakkasid alates 1970. aastate keskpaigast (mõned ka varem) Nõukogude Eestis alternatiivsete vaadete ja elustiili otsingul usu vastu huvi

ilmutama. Arvestades nimetatud asjaolusid terendab järjekordne konfliktipaik – kogudus. Nagu tunnistavad elulood, asus põlvkondade vahelise vastuolu kerkimisel oma eakaaslaste, mitte vanemate poolele ka osa religioosnes peres kasvanud noori. Konflikt oli teravam vabakogudustes, kus ühelt poolt olid usklikud õpetuse ja moraalinormide suhtes konservatiivsemad, kuid teiselt poolt toimus seal aktiivsem noortetöö ning noori oli neis ka tunduvalt rohkem kui kirikute kogudustes.⁷⁷⁵ Vastuolud tõusid aga esile ka viimastes. Esimene näide räägibki konfliktist luteri, kaks järgnevat baptisti kogudustes:

Aeg oli mingis mõttes piiratum ja kindlasti tuli arvestada ka koguduse vanema osaga. [---] kas muusikaõhtuga või teatrietendusega, mis natuke vabameelsem oli [---], siis see ju ei meeldinud inimestele. Tuli seista sellise rigoroosema ja konservatiivsema koguduse liikmete vastuseisuga kõrvu. Või siis niisuguste liikmetega, kes on teatud oma korra koguduses kehtestanud. (Mees, 1960.)⁷⁷⁶ Kogu keskkooli aja võtsin ma aktiivselt osa Oleviste kiriku noortetööst, peamiselt „Effataa“ noortekoori ja selle vaimulaadiga liitunud grupeeringu tööst, mida juhtisid vennad Uuemõisad. Terve nädal, esmaspäevast pühapäevani oli sisustatud usulise tegevusega. (Mees, 1961.)⁷⁷⁷ Eluloojutustaja jätkab paari lehekülje pärast: Varsti tehti mulle aga effataalaste poolt selgeks, et baptistide koosolekutel vaimu ei ole ja seal ei tasugi käia. [---] Nii et tegelikult oli Oleviste jagunenud sisemiselt kaheks, mis puudutas ka noori. Erinevates situatsioonides tuli see lõhe tugevalt esile. (Mees, 1961.)⁷⁷⁸ Osa vabakirikuid ikkagi otsis teid inimesteni jõudmiseks. Püüti kõnelda tolle aja noortega selles keeles, millest tolle aja noored aru said. See põhjustas nende kirikute endi sees ka arutelusid: kas nii ikka saab ja kas trummi-dega tohib ikka kirikus tühistada või ei tohi. (Mees, 1962.)⁷⁷⁹

Näibki nii, et kõige suuremad tülid leidsid aset just uute väljendusvahendite kasutamise pärast kristliku sõnumi edastamisel, eriti puudutas see moodsa muusikakeele ületoomist sekulaarsest ruumist pühasse ruumi. Noortele avaldas see arusaadavalt muljet ning tekitas huvi kristluse vastu:

Aga see „Effataa“ kooriansambel, sellest polnud ma varem kuulnud mitte midagi. Olin hämmastunud, kui nägin kooriruumi ülespandud mikrofone ja trummikomplekti ning prožektoritega valgustatud lava. (Mees, 1961.)⁷⁸⁰ See oli 1977. aasta 10. juuni kandis, kui ma sattusin juhus-

⁷⁷⁵ J. Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal*, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001, lk. 366 ja vt. ka EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 42; s. 1423, lk. 39.

⁷⁷⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 43.

⁷⁷⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 12.

⁷⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 14.

⁷⁷⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 12.

⁷⁸⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 8.

likult Karja tänaval nägema plakati „Jesus Christ – Superstar“, mis kutsus palvemajja muusikaõhtule. See rokkooper oli meil [---] juba lindis ja me olime seda kuulnud. Minu jaoks oli võimalus lüüa kaks kärbest ühe hoobiga, kuulata head muusikat ja saada mingisugune isiklik mulje kristlikest noortest, kellest ma sisuliselt midagi ei teadnud. Nõnda ma Pärnu metodisti palvemajja sattusingi. (Mees, 1955.)⁷⁸¹.... Õunapuu või Õunap oli üks mees, kes tegi kristliku sisuga teatrietendusi sealsamas võlvide all [Jõhvi kiriku võlvkeldris]. Käisime vaatamas. [---] Püha-vaimu kirikus Tarmo Soomere pidas muusikaõhtuid [klassikaline muusika ja intellektuaalne rokk] esmaspäevaõhtuti. Laskis hea võimendusega [---] muusikat ja luges sinna juurde palveid alguses ja lõpus ja tõlkis selle muusika sõnumit. Seda käisid noored õhtuti kuulmas. (Mees, 1960.)⁷⁸²

Vastuseis sellisele muusikale olid varmas tulema. Konservatiivses traditsioonis kasvanud ja püsinud usklikele oli see võõras ja ehmata. Esimene arvamusaavaldus pärineb baptisti ja teine luterlase eluloost:

Igal muusikal on oma vaimsus. [---] see muusika [ansamblimuusika] on üles ehitatud mürale. Ja müra-komponent pärsib inimese vaimu selget tegevust. [---] kui nad teevad seda muusikat, mis kannab sedasama vaimust, siis kui sa teed seda kirikus või sa teed seda põrgus, see on ju üks ja seesama, see ei muuda asja ja see on üks asi, mis inimesed tülli ajab. See on üks saatana riugas, mis toob esile vastuolud. Need, kellele on armas vaikus ja pühadus, need ei saa seda kuulata. (Mees, 1924.)⁷⁸³.... Tantsimist ja mingisugust „karvaste või skinheadide“ muusikat kirikusse tulla ei tohi. Täielikult on välistatud mõnitavad pildid Jeesusest. Lääs aga mõtiskleb veel, et kas lubada neid pilte või idiootlikke selleteemalisi (usu-)teatrietendusi!! Tarvis oleks uut kirikureformi. Midagi uue Martin Lutheri taolist oleks tarvis kaasaja kuues. (Mees, 1943.)⁷⁸⁴

Pölvkondade vahelised vastuolud kerkisid esile ka õpetuse ja moraalikommete osas. 1960. aastate pööre tõi kaasa religiooni tugeva individualiseerumise tendentsi, kristluses hakkasid tagaplaanile taanduma süü ja patu mõiste, vähemalt neid ei rõhutatud enam endisel moel. Noortele, kes olid pärit mitte-usklikust kodust, polnud kogudustes juurdunud kombesid sugugi iseenesest-mõistetavad, ning nad seadsid need kahtluse alla, kui mitte avalikult siis vähemalt oma südames. Mõlemad näited on baptisti kogudusest, esimesed kaks ühe usklikus peres kasvanud ja kolmas sekulaarses peres kasvanud naise eluloost:

⁷⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 9–10.

⁷⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 42.

⁷⁸³ EKM EKLA, f.350, s. 1422, lk. 32.

⁷⁸⁴ EKM EKLA, f.350, s. 465, lk. 9–10.

Siin oli tegemist pigem niisuguste alaväärsustunnete produtseerimisega [---], et ma ei ole Jumala ees mitte keegi [---]. See tekitas minus väga tugeva usulise kriisi omal ajal, [---] selline süütunnet tekitav jutlustamisstiil oli väga kole, kus öeldi, et te ei ole kunagi piisavalt head, ainult nihukene piitsutamine. [---] Aga see käis mulle üle jõu ja siis ma nagu enda jaoks avastasin ka mingite raamatute kaudu, soomekeelsete raamatute kaudu sellise armu, mis on üldse kristluses keskne. (Naine, 1968.)⁷⁸⁵ Kogudus, kuhu ma läksin, seal oli kombeks, et kirikus ei käidud pükstega. Minu meelest jälle üks täiesti ajuvaba seadus, mida keegi on loonud. Ma arvan, et Jumalal on absoluutselt ükskõik, kas ma käin kirikus pükste või seelikuga. [---] Ma kuulsin sahinaid, et tädid rääkisid ja mõtle, kuidas ta võib. Ma ütlen, mulle teatud mõttes see isegi meeldis, mul oli selline tunne, et ma kasvatan neid ja mul ei ole raske seda lööki enda peale võtta. Mul oli nihuke missioonitunne ka veel seal, et järgmistel noortel on kergem. (Naine, 1968.)⁷⁸⁶ Minu jaoks oli probleem see, ma mäletan, et mulle meeldis õndselt tantsida ja mina ei saanud aru, miks on nüüd tantsimine nii paha. Kuigi mulle seletati, et Johannese pea läks tantsimise pärast, aga mina mitte kunagi aru ei saanud. [---] Aga ma ei saanud aru, miks teater on paha või miks telekat ei või vaadata. (Naine, 1963.)⁷⁸⁷

Samasuguseid vastuolusid põlvkondade vahel õpetuse ja kommete osas kohtas ka traditsioonilistes kirikutes, kuigi ehk leebemas vormis.

Samal ajal, kui kerkisid esile konfliktid koguduste sees, toimus lähenemine eri konfessioonide vahel. Ingmar Kurg on kirjutanud, et reaktsioonina riiklikule survele tekkis vajadus mitteametliku oikumeenilise suhtluse ja tegevuse järele,⁷⁸⁸ mille kandjateks olid peamiselt noored.⁷⁸⁹ Elulugude põhjal võib lisada, et oikumeenilist suhtlust aitas tublisti arendada ka asjaolu, et eakaaslastega teistest konfessioonidest oli nii mõnigi kord kergem lävida ja nendega usku jagada kui omaenese koguduse vanadega; oikumeenia põhines isiklikul sõprusel. Eri konfessioonidest noorte ühistegevusest on elulugudes juttu mitmel puhul. Korraldati omal algatusel kohtumisõhtuid, luuleõhtuid, vestlusringe, ansambleid, laagreid jne. või käidi lihtsalt üksteisel külas. Isegi kristlik EÜE tegutses paar aastat. Toon näite ühe metodisti koguduse liikme eluloost:

Kolmas liin oli oikumeeniline, kus kristlikud üliõpilased suhtlesid omavahel. Käidi ühiselamutes või erakates külas. Ühtekuuluvustunne oli üsna tugev. Selles seltskonnas oli katoliiklasi, õigeusklikke, aga põhiliselt ikka

⁷⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 15.

⁷⁸⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 12.

⁷⁸⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 5.

⁷⁸⁸ I. Kurg, Kristlikud liikumised ja oikumeeniline suhtlemine Eestis – Akadeemia, nr.1, 2004, lk. 109.

⁷⁸⁹ I. Kurg, 2004, lk. 110.

luterlasi, baptiste ja metodiste. Teravat vahet endi keskel kristlased ei teinud, kuigi mõnikord oli vaidlusi teoloogilistel teemadel. Minu jaoks oli oluline, et ühtsust hinnati rohkem kui seda, mis erinev oli. See on tagantjärei väga ilus kogemus. Mõnigi teise kiriku prominent tuleb vastu ja teretab veel tänagi. [---] Kristlikel üliõpilastel oli kevadel [1978] tekkinud mõte korraldada ka ehitusmalev teiste EÜE malevate eeskujul. Mõtlesime, et misjaoks me peame mõnda sealauta ehitama minema. Lähme parem mõnda kirikut remontima või taastama. Saime vist kolm gruppi kokku. (Mees. 1955.)⁷⁹⁰

Nõukogude ajal kristlaseks kujunenud eluloojutustajad väljendavad kõik suuremal või vähemal määral sallivust teiste konfessioonide suhtes, keegi neist ei väida, et üksnes tema konfessiooni õpetus on õige. Samas väljendatakse suhtumist teistesse usunditesse küllaltki reserveeritult, otseselt vaenulikke või halvustavaid avaldusi ei tehta, nii nagu seda võis märgata mõnel juhul pärandihoidjate põlvkonna hinnangutes budismi kohta, millest toon ka kaks näidet. Esimene näide ei illustreeri küll otseselt suhtumist budismi, vaid seda 20. sajandi algupoolel propageerinud Karl Tennisoni. Hinnangust aga ilmneb tolele ajale tüüpiline kristluse eksklusiivsust rõhutav hoiak. Teine näide väljendab negatiivset suhtumist selgelt.

Seepärast [välimuse pärast] paistis see paljasjalgne Tõnisson minu silmis kui vale Kristus, ei tahtnud temaga tegemist teha ja ma vastasin talle kindlalt „ei“. Minule ustav Jeesus Kristus rändas Palestiinas paljajalu lõunamaises soojuses, kelle sarnasena tahtis meile esineda ka paljasjalgne Tõnisson põhjamaal külmal talve ajal. (Mees, 1912.)⁷⁹¹ Eesti Vabariigi taaskehtestamisel märkasid, kuidas ajalehed järsku idamaade ebausku täis lahvasid. [---] Minu süda valutab laste ja noorte pärast. Kuidas ma küll tahtsin neile hüüda: „On olemas Elav Jumal, milleks lasete end petta inimlikest targutusist!“ Hirmus, kui meie, kristlaste lastest budistid kasvaksid! (Naine, 1934.)⁷⁹²

Pärandihoidjate põlvkonnas leidis üldist poolehoidu ankeedis esitatud väide, et kristlus on ainus õige religioon, kõik teised juhivad inimesi eksiteele,⁷⁹³ nõukogude ajal kristlasteks kujunenud eluloojutustajatest pooled aga sellega enam nõus ei ole. Ja needki, kes väitega nõustuvad ja arvavad, et orientaalsed usundid ei sobi lääne inimesele ning võivad vaimsele tervisele koguni kahjulikult mõjuda,⁷⁹⁴ väljendavad eluloos oma arvamust teiste usundite kohta siiski ebalvalt, mitte enam vaenulikult ja halvustavalt:

⁷⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 16.

⁷⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1085, lk. 12.

⁷⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 420, lk. 72.

⁷⁹³ Vt. ankeedi väide nr. 1, lisas nr. 2.

⁷⁹⁴ Vt. ankeedi väiteid nr. 4–5 lisas nr. 2.

[---] aga seda ma ka ei julgeks öelda, et teised maailma religioonid oleksid täiesti ebaõiged või saatana rajatud, ma ei oska seda seisukohta võtta (Mees, 1954.)⁷⁹⁵ Ma arvan, et igas usundis on midagi, mis väljendab inimeste vaimulikku igatsust ja ideaale. [---] Ma ei pea teisi usundeid mitte vaenlaseks, aga mõnes mõttes on nad konkurendid. Samas ei paneks ma kõiki maailma usundeid ühe pulga peale. See võtaks kristliku misjoni teraviku ära. (Mees, 1955.)⁷⁹⁶

Huvis orientaalsete usundite vastu ja idamaiste praktikatega tegelemises (jooga, taimetoitus, võitluskunstid jne.) või esoteerika harrastamises näevad kristlased ka midagi positiivset, kas või seda, et need on osutunud mitmel korral hüpe-lauaks kristlusesse.⁷⁹⁷ Toon näite sellisest hinnangust esoteerikale:

Ilmselt ka mu koguduslik taust oli selline, mis pani paranähtused ja UFO-d ja valge maagia ja spiritistlikud ja okultistlikud asjad enam-vähem ühte patta – et see on selline asi, millest kristlane peaks hoiduma. [---] Samas vähemasti paranähtused ja seletamatud ilmingud, mingi-sugused piirnähtused, jätsid teatud mõttes ukse lahti sealpoolsusele. Nii olid vähemasti paranähtused [---] teatud viisil ka apologetiline võimalus [---]. Mõnelegi usuinimesele oli ahvatlev neid kristliku nurga alt tõlgen-dada ja öelda, et siit kuskilt läheb ka vaimse maailma piir. See oli üks viis põhjendada oma usku Jumalasse: et kui need vaimsed nähtused üldse on olemas, [---] siis me peame tunnistama ka Jumalat. (Mees, 1962.)⁷⁹⁸

Kui aga krišnaiidid ja budistid väljendavad oma eluloos suhtumist kristlusesse, siis on see igati toetav ja positiivne, kuigi neist kolme kirikukogemused varasemate religioossete otsingute käigus pole olnud sellised, et nad oleksid kirikusse püsima jäänud. Kristlusesse suhtumise näiteks võiks tuua lõigu ühe budisti elu-loost:

Kristlusesse ma suhtun väga hästi [---]. Ma suhtun tõepoolest hästi kõikidesse religioonidesse, ühest küljest on see võib-olla ka natukene budistlik suhtumine. Räägitakse ju, et ka Buddha olevat öelnud, et peale tema õpetuse on veel tuhandeid teisi õpetusi, et vaadake ja võrrelge ja proovige neid, et milline teile sobib. Ja üldse võib-olla niisugune indiaalik suhtumine on olnud sallivam teistesse religioonidesse. (Mees, 1955.)⁷⁹⁹

Üks budistidest ei oska siiski kristluse suhtes mingit kindalt seisukohta võtta:

Teistesse usunditesse, näiteks kristlusesse suhtun...? No mul ei ole ühtegi erilist sügavat kontakti olnud kristlastega. Mul on lausa häbi olnud, vahel

⁷⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 19.

⁷⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 35–36.

⁷⁹⁷ Vt. näiteks EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 13; s. 1423, lk. 14, 33.

⁷⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 21–22.

⁷⁹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 10.

*need uued ka, kes tulevad [budistlikele kursustele] küsivad, võrdle seda asja, kuidas on kristluses, ma lihtsalt ei tea. (Naine, 1961.)*⁸⁰⁰

Kas pole tähelepanuväärne, et 60 aastat hiljem sellest ajast, kui poiss, kelle klassivennad usuõpetuse tundidest loobunud klassikaaslast paganaks narrisid ja kes ise paljasjalgset Tõnissoni valeprohvetiks põlastas, võib Eestimaal kujuneda budistiks, teadmata õieti midagi kristlusest? Kuuskümmend aastat tagasi, mis polegi nii väga pikk aeg, vaevalt et sellist arengut ette näha osati.

Pärandihoidjatele olid tähtsad küsimused, mis on õige usk või milline on õige usklik, nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimestele aga pole need eluloos kajastuvad probleemid. Pigem tekitavad nendele probleeme sellised pärandihoidjad, kes õiget usku taga ajavad ning kelle silmis ei vääri tõelise uskliku tiitlit iga kristlanegi. Et tõde on tänu üldisele sallivuse kasvule teiste konfessioonide ja ka teiste usundite vastu muutunud suhteliseks, pole nimetatud küsimused enam päevakorras. Samas ei ole konfessionaalne kuuluvus või ka usundiline kuuluvus nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajatele sugugi ükskõik, see on neile tähtis oma identiteedi ja oma usu seisukohalt, mis on aga sõltunud individuaalsest valikust ja sobivusest, s.t. usundiline ja konfessionaalne kuuluvus on õiged eluloojutustajate endi jaoks, sest on osutunud neile kõige paremaks ning teiste juures tunnustavad nad õigena nende valikuid.

4.2.4. Kontroll ja sanktsioonid seksuaalsuhetes

1960. aastatel vallandunud seksuaalrevolutsiooni käigus muutusid kiiresti seni avaliku moraali valda kuulunud ja ühiskonna poolt kontrollitud intiimelu aspektid, nagu näiteks seksuaalsuhted, seksuaalne sättumus, abielu, laste sünni planeerimine jne., järjest enam üksnes privaatasjaks, millega teistel mingit tegemist ei peaks olema. Eri konfessioonid on asjade sellisesse arengusse suhtunud erinevalt, protestantlikud kirikud on muutustega paremini kohanenud ja neid arvesse võtnud, samas kui roomakatoliku kirik ja evangeelsed vabakogudused on sellesuunalisi arenguid teravalt kritiseerinud ja neile märkimisväärset vastupanu osutanud, mis ilmneb püüetes jääda endistele seisukohtadele oma liikmeid kontrollides ja ohjates. Viimasel juhul tekivad ja kuhjuvad arusaadavalt pinged üha enam, mida suuremaks venib lõhe ülejäänud ühiskonna arusaamade ja praktikaga. Toon näiteid pingetest ja konfliktidest baptisti kogudustest nõukogudeaegses Eestis. Neid kajastatakse nii nende elulugudes, kes kasvasid seal üles, kui ka nende mälestustes, kes seal pikemat või lühemat aega viibisid. Vallaliste meeste ja naiste, aga ka teismeliste poiste ja tüdrukute omavahelised suhted nendes kogudustes olid keelatud. Kahtluse korral võeti asi üles. Meenutavad kaks baptistlikus peres üles kasvanud noort:

⁸⁰⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 19.

[---] kurameerimine või lihtsalt poiste ja tüdrukute vaheline käimine oli keelatud. Kehtis põhimõte, et poisi ja tüdruku vahele ja vahelistesse suhetesse mahtugu nii otseses kui ka sisulises tähenduses alati piibel. (Mees, 1961.)⁸⁰¹.... Ma mäletan, et seesama pühapäevakooli õpetaja kutsus mind ükskord kohvile ja see oli eriti naljakas. Ma praegu suudan seda meenutada nihukese muigega [---]. See oli täiesti ebaadekvaatne tema poolt. [---] ma olin viisteist, mul oli mingi poiss, kes mulle meeldis [---]. See meeldimine tähendas seda, et me ei olnud mitte kunagi olnud kahekesi ega kunagi sellest rääkinud [---], see oli lekinud kuidagi, et mulle see poiss meeldib. Aga see oli kogu asi. Ja ta kutsus mind välja ja luges mulle piiblist seda kirjakohta, kus on ähvardatud poisi pilastajat ja muidu hoorajaid. Ma mäletan, et see ei läinud mulle väga hinge, sest mul ei olnud millegi pärast süütunnet tunda. Praegu tagantjärele, kui ma sellele täiskasvanuna mõtlen, tundub see mulle niivõrd absurdne, kui asi veel võib olla, aga mul ei ole mingit kibedust selle küsimusega. Aga ma mõtlen, et milline pidi olema selle inimese mõtlemine, kes neid asju nii viisi kokku pani ja see on asi, mis mind pigem huvitab. (Naine, 1968.)⁸⁰²

Tekib küsimus, kuidas siis üldse jõuti abieluni, kui noorte omavaheline suhtlemine oli keelatud. Baptisti kogudustes rakendati jumaliku äratundmise praktikat s.t. kellegi silmajäämist või armumist tõlgendati jumala osutusena tulevasele abikaasale (üks näide sellest oli ka alapeatükis 3.2.4.). Sellele järgnes tutvuse sobitamine, tavaliselt pastori vahendusel, ja kiire abiellumine. Omavahelist suhtlemist enne pulmi piirati:

[---] ega meil [---] ei olnudki niisugust pikka tutvumisaega kui sellist. Praktiliselt võib öelda, et kaks võhivõõrast inimest leppisid kokku, et abiellume ja kõik ja olidki pulmad. (Naine, 1963.)⁸⁰³

Jumalik äratundmine pannakse ühes baptistlikus peres kasvanud naise eluloos kahtluse alla ja leitakse, et tulevast abikaasat on vaja enne abiellumist ikka tundma õppida. Sellega väljendab ta algavat muutust suhtumises noorte omavahelisse nn. käimisesse neis kogudustes:

Ma ei usu sellesse [jumalikku äratundmisesse] ilma [tulevase abikaasa] tundmaõppimiseta, ma usun äratundmisesse küll. Aga ma arvan, et need asjad käivad koos ja mina isiklikult olen väga seda meelt, et inimesega peab suhtlema, et teda tundma õppida ja selles kinnistub see jumalik äratundmine või ei kinnistu. Aga selle aja õpetus, millest vanem põlvkond lähtub, on see, et sa pead ära tunnetama selle õige, siis sa võid natuke

⁸⁰¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 17.

⁸⁰² EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 7.

⁸⁰³ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 6.

*aega käia, parem kui üldse väga ei käi enne kihlusi, aga kihlaajal vähe-
malt ja siis abielluda. (Naine, 1968.)*⁸⁰⁴

Noorte sellise ohjamise eesmärgiks oli hoida ära seksuaalsuhted enne abielu, sest

*[---] baptistid esitasid igasugu sellist vaba vahekorda nagu teatud patu ja
niisuguse õudse teona ja millegi väga halva ning pahelisena. (Mees,
1955.)*⁸⁰⁵

Neid, kes eksisid milleski kogudustes kehtestatud seksuaalmoraali vastu, näiteks oli neil abieluelseid või -väliseid suhteid, nad lahutasid või hakkasid kellegagi koos elama pärast lahutust, karistati:

*Meie esimene laps [---] sündis kuu aega varem, kui puritaanlik-funda-
mentalistlik käsitlus kahe inimesed seksuaalelust oleks lubanud. Tund-
sime [---] kogudusest noori abielupaare, kellele nende vanemad kinkisid
pärast üheksa kuu möödumist [pulmapäevast] lilli, millega avaldati noor-
tele tunnustust, et vähemalt pulmaöö eel ei olnud viljastumist toimunud.
Meid ei visatud kogudusest välja, aga meie suhtes rakendati teistsugust
karistust. Meilt võeti aastaks ajaks õigus osa võtta Kristuse surma
mälestamisest ja igasugusest avalikust tegevusest kirikus. (Mees,
1961.)*⁸⁰⁶

Seega kahe inimese vahelised seksuaalsuhted ega isegi mitte omavaheline läbikäimine polnud ega ole ka praegu üksnes nende, vaid terve koguduse asi. Eksimusi kehtestatud seksuaalmoraali vastu peeti neis kogudustes eriti raskeks patuks, seega tervet osaduskonda rüvetavaks. Puhtuse taastamiseks tuligi süüdlased mõneks ajaks kogudusest eemale saata. Patustajatele endile aga jättis see pleki kogu eluks:

*[---] see [üheda suhete katkestamine ja teisega abiellumine mõne aja
pärast] on märk minu eluloo küljes, mida kristlikes ringkondades tea-
takse, mida inimesed mulle kunagi ei andesta, et ma niiviisi käitusin.
Süü oli selles, et see oli aeg, kus semmimine tähendas ainult abiellu-
mist. See, et keegi suhte katkestas, oli patt. (Naine, 1968.)*⁸⁰⁷ [---]
*kuid ühtlasi tegi [pastor] mulle teatavaks, et vastavalt evangeeliumi-
kristlaste baptistide põhimõtetele ei või minust kunagi saada koguduse
vanemat. Niisiis oli meie esimese lapse pisut varasem sünd lisanud
mulle mingi püsiva määrituse, mis tegi mind kogudusevanema ordi-
natsiooniks igavesti kõlbmatuks. (Mees, 1961.)*⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 14.

⁸⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 12.

⁸⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 20–21.

⁸⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 14.

⁸⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 21.

Mitteusklikus peres kasvanud noorele võis säärane suhtumine seksuaalsuhtesse tunduda pingutatult hüsteeriline, isegi arusaamatu ja temale määratud karistus ülekohtune:

Mina siis hakkasin jälle mõtlema, et see on täielik jama, iga inimene teeb ju pattu ja palub andeks, et miks see patt on nüüd nii suur [lapse sünd kaheksa kuud pärast pulmi], et selle pärast pannakse aastaks ajaks kõrvale, aga teine inimene teeb võib-olla ükskõik mis pattu, aga seda keegi ei näe ja kõrvale ei pane. [---] Ma ei uskunud, et Jumalal on nii, et üks patt on nüüd nii suur, et selle eest tuleb kõrvale panna ja üleüldse ma ei käsitlenud seda nii õudse patuna. Minu arust see ei olnud ju midagi, me olime ju kihlunud ja abiellusime ja nüüd mind peab niimoodi näpuga näitama ja kogudusest kõrvale panema. (Naine, 1963.)⁸⁰⁹

Seega hakkasid nõukogude aja noored, olgu kasvanud usklikus või mitteusklikus peres, koguduses kehtinud seksuaalmoraali tavade iseenesestmõistetavust kahtluse alla seadma. Olgugi, et nad avalikult nende vastu välja ei astunud, ei nõustunud nad tavadega oma mõtetes ega tundnud nendest mõne vastu eksimise korral, et oleksid teinud mingit eriliselt suurt pattu. Kui võrrelda siinkohal pärandihoidjate suhtumist vallalise mehe ja naise seksuaalsuhtesse nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate omaga, siis torkab areng liberaalsemate vaadete poole selgelt silma. Enamik ankeetküsitlusele vastanud pärandihoidjaid nõustus väitega, et vallalise mehe ja naise seksuaalvahekord on patt,⁸¹⁰ samas seitsmeteistkümnest nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajast, kes ankeedi täitsid, olid sellega kindlat nõus vaid kaks, kõhklemisi nõus kolm ning ülejäänud leidsid, et pole see mingi patt.

Üldiselt on armastusest ja seksuaalsusest nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste elulugudes mõnevõrra rohkem juttu kui pärandihoidjate omades, ent teema tõuseb päevakorda peamiselt seoses konfliktidega. Mõnel korral tuleb elulugudes jutuks ka armumine, kuid mitte keegi ei esita seda otseselt jumala tegevuse tulemusena, nagu võis märgata paaril juhul eelmise põlvkonna juures – armumist ja armastust esitatakse siiski iseendas tärpanud, mitte jumala poolt inspireeritud tundena, mille juurde seksuaalsuhted kuuluvad täie iseenesestmõistetavusega. Erandiks on mõnes evangeelses vabakoguduses kasvanud või sellega hiljem liitunud eluloojutustajad.

Kokkuvõtteks võib märkida, et religioon muutus nõukogude ajal atraktiivseks eelkõige nende sekulaarsest perest pärit noorte seas, kes otsisid alternatiivset vaimset keskkonda ja eluviisi, ning religioosseks kujunedes tekitasid nad sellega konflikte nii kodus, sest pöördusid ära vanemate poolt ette seatud väärtustest, kui ka koguduses, sest osutusid tõrksaks üle võtma usulisi traditsioone ja norme ning hülgasid vana protestantliku mentaliteedi. Konfliktidest ei pääsenud täiesti ka need, kes olid sirgunud usklikus peres, sest koguduses

⁸⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 6–7.

⁸¹⁰ Vt. ankeedi väidet nr. 71 lisas nr. 2.

asusid nemadki pigem omavanuste kui vanemate põlvkonna poolele. Samas leidsid nõukogude ajal religioosseks kujunenud noored ühise keele eakaaslastega teistest konfessioonidest, toetades isiklike sõprussuhetega oikumeenilise suhtluse arenemist Eestis. Alternatiivide otsingu käigus leiti tee ka siinses kultuuris uute usundite – budismi ja Hare Krišna kultuse, samuti hinduismi juurde.

4.3. Usk eluloos

4.3.1. Piibliteksti ja jumala taandumine

Pärandihoidjate elulugudes oli piiblil tähtis koht: pühakirjast pärinesid elujuhised ja põhimõtted, see aitas maailmaasju seletada ning eluseiku ja kogemusi üldistada, samuti elulugu kui tervikut mõtestada ja üles ehitada kristliku müüdi alusel. Nõukogude ajal kristlaseks kujunenud inimeste elulugudest on aga piibel sellisel moel kadunud sõltumata sellest, kas jutustajad on konservatiivsete või liberaalsete usuliste vaadetega inimesed. Võib öelda, et pärandihoidjate elulugudesse oli pühakiri sisse kirjutatud – piibel rääkis selles, vaatluse all oleva grupi elulugudes aga üksnes räägitakse piiblist ja sedagi vahel harva, näiteks mainitakse, et piibel oli kodus olemas või millal seda esmakordselt loeti vms. Üheks mõeldavaks põhjuseks võib olla see, et enamik nõukogude ajal religiooseks kujunenud eluloojutustajaid kasvas sekulaarses keskkonnas, traditsiooniline kristlik keel ja mõtlemine ei saanud neile omaseks ka pärast kogudusega liitumist. Ent see pole ainus põhjus, ka nende elulugudes, kes kasvasid usklikus kodus ja osalesid lapsest saadik koguduse tegemistes, pole pühakirja tekstil enam selliseid funktsioone nagu pärandihoidjate elulugudes, kuid piiblit hinnatakse usu alusena endiselt kõrgelt:

Oli väga oluline, et usk juurdub ja saab oma jõu usust Pühakirjasse, Sõnasse, kuid ei sõltu niivõrd sellest kogemusest, mida ma võin kogeda [---], emotsioonid võivad vahelduda, täna on hea, homme halb, aga kui sa usud seda, mis Jumalasõnas on, siis võid olla veendunud oma jumalasuhtes, see ületab sinu emotsioonid. (Mees, 1962.)⁸¹¹ ... See, mis Piiblis on kirjutatud, on minu jaoks kehtiv, kuid muist asju seal on kirjeldatud kujundlikul viisil. Poetiline erineb füüsilisest maailmakirjeldusest. Religioosne õpetuslugu on üks viise asju seletada ning tuleb näha seda vaimulikku iva, mis seal taga on. (Mees, 1955.)⁸¹²

Viimasest näitest selgub, et piibliteksti kadumise eluloost tingis kindlasti ka kristluse liberaliseerumine – pühakirja teksti ennast ei vaadata enam kui ajatut tõde, vaid pigem tõe tuuma kandjat. Selline suhtumine on avanud tee paljudeks individuaalseteks piibli tõlgendamise võimalusteks ning pühakirja tekst kui tõe väljendamise ainumõeldav viis on hakanud elulugudes hääbuma. Arvestada tuleb ka, et religioosse keele totaalne kadumine kultuuriruumist nõukogude ajal muutis selle kasutamise oma mina esitamisel riskantseks – kasutaja võis omandada parimal juhul veidriku, halvemal juhul hullu kuulsuse.

Nagu võis märgata piibliteksti kadumist nõukogude ajal kristlasteks kujunenud inimeste biograafiatest, nii võib märgata seda ka jumala osas. Jumal pole nende elulugudes enam sellise kaalu ja mõjuga tegelane nagu pärandihoidjate

⁸¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 9.

⁸¹² EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 35.

omades, jumala tegevusega põhjendatakse üht või teist seika ja asetleidnud sündmusi tunduvat harvem. Jumal esineb küll endiselt veel isikulisena, ta on taevane Isa, usule ärataja, hoidja, aitaja, kaitsja, päästja, juhataja, õnnistaja, mõnel üksikul korral ka karistaja, jumal räägib eluloos inimesega, teeb imesid jne., ent märgatavaks muutub samas ka tendents impersonaalsuse suunas. Isikuline jumalakujutus ei asendu küll ebaisikulise jumalakujutusega, kuid sündmusi, mida pärandihoidjad seostasid jumalaga, hakatakse nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste elulugudes esitama ka ilma jumalata, kuigi usk temasse on nendes lugudes implitsiitselt säilinud. Eeskätt torkab see silma palvevastustest ja imedest rääkides:

Kui me sinna jõudsim, siis sadas lausvihma. Mõtlesime, et mis siis nüüd saab, kas laager kukub läbi. Selle asja pärast sai seal kõvasti palvetatud ja tõepoolest, selles piirkonnas lakkas vihmasadu. Mujal sadas edasi. (Mees, 1954.)⁸¹³ [---] ma olin 9–10, kui ma mäletan, et ma oma palvetes palvetasin, et ma saaksin teoloogiat õppida. [---] Aga minu jaoks on see tagantjäreli selline täiesti üleloomulik ilming minu elus, et ma palvetasin asjade pärast, mis sel ajal ei olnud absoluutselt võimalikud. Ilmselt ma siis kujutasin ette, et ma lähen kuskile välismaale [---]. Ainult Moskvas sai sel ajal õppida. Aga see, et seda asja saab Eestis õppida, seda ma ei saanud kuidagi ette aimata. Aga siis see hetk tuli, et see seminar avati, siis tundsin, et see on minu jaoks. (Naine, 1968.)⁸¹⁴ Abikaasa tuli ka siia, ülikooli eelviimasel aastal tuli siia Tartusse elama, leidis endale töö ja korteri. Tol ajal oli see muidugi väga suur ime, see oli tõesti ime. [---] Muidugi oli see töökohaga seotud, aga tol ajal oli väga raske vahetada töö- ja elukohta mõlemat korraga. (Mees, 1955.)⁸¹⁵

Piibliteksti ja jumala taandumisega koos võib märgata ka kristliku müüdi lagunemist ja samuti kadumist vaatluse all oleva grupi elulugudest. Eeskätt torkab silma, et maailma- ja eneseesituse puhul kasutatakse harva selliste keskseid mõisteid kristluses nagu *patt, süü, meeleparandus* ja isegi *lunastus*. Kui jumalat ühes või teises seoses mainitakse, siis on ta (mõned erandid välja arvata) läbinisti hea ja toetav jumal, tema kohtumõistvad ja karistavad jooned on kadunud. On märgata suundumust, et sündmusi, mida pärandihoidjad oleksid esitanud jumala karistusena, hakatakse seletama tema saadetud õppetükkidena:

Ma võin üldistades öelda, et kannatusi olen ma alati endale seletanud kuidagi usuliselt. [---] uskunud, et jumalal on mingi tähendus sellele. Ja üldjuhul on olnud ka, kui tahan [---] või vähemalt suudan omistada mingit tähendust sellele raskusele. [---] Ja tagantjäreli olen ma seda tõlgendanud enda jaoks kui jumala poolt minu ellu antud õppetundi.

⁸¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 27.

⁸¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 10.

⁸¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 18.

(Naine, 1968.)⁸¹⁶.... Arvan, et materiaalne maailm on teatud kool, kuhu oleme sattunud oma puudulikkuse tõttu. (Naine, 1949.)⁸¹⁷

Kristliku müüdi n.-ö. tumedama poole ja seetõttu ka terviklikkuse hääbumisega koos on kadunud ka selle elulugusid struktureeriv jõud. Pole enam märgata sundust valida hea ja kurja, jumala ja saatana, õige ja vale jne. vahel. Üldse on vaatluse all oleval grupil pärandihoidjatega võrreldes väga vähe otseselt elulukku integreeritud uskumusi, ükskõik kas tegemist on liberaalsete või konservatiivsete kristlastega. Ülevaadet uskumustest võib kohata mitmel juhul eluloo lõpus justkui muust tekstist eraldiseisvana,⁸¹⁸ mis on sattunud sinna minu kui intervjuueerija küsimuste tõttu. Selle tähelepanekuga saab kinnitust Stanley J. Grenzi ja Roger E. Olsoni väide, et „üha suuremale hulgal kirikuinimestele ei etenda ristiusu keel ega nende osalus usukogukonnas enam olulist rolli nende „identiteedinarratiivis“ ehk selles viisis, kuidas nad identifitseerivad ennast teistele“.⁸¹⁹

4.3.2. Kristluse individualiseerumine

Diskursiivse kristluse e. kristluse maailma ja inimest esitava jõu hääbumise üheks põhjuseks on selle liberaliseerumine, mis lõppkokkuvõttes on tähendanud usu individualiseerumist ning institutsionaalse kristluse tuntavat nõrgenemist. Kui pärandihoidjate puhul nägime kiriku, traditsioonide ja pühakirja autoriteedi, seega siis inimesest väljaspool asuva autoriteedi püsimist ja sellele toetumist, siis nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste elulugudes on juba mõnel juhul näha institutsionaalse autoriteedi nõrgenemist. On märgata, et üha enam tõlgendatakse tavasid ja piiblit individuaalselt ja sellist tõlgendust eelistatakse traditsioonilisele ja kiriklikule. See näitab, et kuulekus endiste autoriteetide suhtes hakkab vähenema. Pärandihoidjate elulugudes toetuti piibli ja kiriku autoriteedile *à la* piibel ütleb nii, kirik õpetab nii või alati on nii olnud; vaatluse all olevas grupis aga on hakatud enam viitama omaenese arusaamadele, tõlgendustele ja seletustele. Järgnevas näites eelistab üks endine baptisti koguduse naine oma tundeid rohkem kui piiblile toetuvaid seletusi:

Patt on minu jaoks see, kui ma tunnen, et ma olen midagi valesti teinud, aga ma ei tundnud seda. [---] Alati leiti mingi kirjakoht, millele toetuti, ma ei ole kunagi teoloogiliselt tugev olnud ja uurinud neid asju, eks ma olen teinud rohkem oma tunnetuse järgi, et mis nagu minust tundub ja tavaliselt ma olen vastu hakanud sõdima, kui nad ei suuda mulle ära

⁸¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 13–14.

⁸¹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 742, lk. 11A.

⁸¹⁸ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 35–36; s. 1424, lk. 19; s. 1442, lk. 17–18; s. 1432, lk. 39–42.

⁸¹⁹ S. J. Grenz, R. E. Olson, XX sajandi teoloogia, Tallinn: Logos, 2002, lk. 396.

*põhjudada, miks see nii on, et isegi kui mulle leitigi mingi kirjakoht, millele nad tuginesid, minu jaoks ikkagi ei olnud [see veenev]. (Naine, 1963.)⁸²⁰ Samas polnud asi selles, et ta ei oleks piiblit tundnud: *Ma uskusin, et Jumal on olemas ja mina olen Jumala laps ja sellest mulle piisas. Ma lugesin piiblit ja üritasin õppida selle järgi. (Naine, 1963.)⁸²¹ Ta jätkab järgmisel leheküljel: [---] õpetati ju kogu aeg, et mida sa pead tegema, kuidas olema, et kui kaua sa pead paluma, kui palju sa pead piiblit lugema, ühe peatüki peaks ikka iga päev lugema ja me siis üritasime teha seda, mida meile õpetati. (Naine, 1963.)⁸²²**

Individualiseerumist näitab ka kirikute või koguduste teadlik hindamine ja nende seast enesele sobiva valimine, mis oli tingitud ühelt poolt muidugi sellest, et suurel osal nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimestel polnud usulist tagapõhja, kodukirikut ega traditsiooni, millele toetuda, kuid teiselt poolt mängis oma rolli ka sallivuse ja huvi suurenemine teiste konfessioonide vastu. Koguduse või kiriku valimisel võisid määravaks saada mitmed asjaolud, näiteks sooja ja sõbraliku osaduskonna või sarnaste vaadetega noorte olemasolu, väljakutsed vaimseks eneseteostuseks vms. Järgnevas näites on liitumist tagant tõuganud teguriks katoliku kiriku vaimse pärandi rikkus ja privaatse palvetamise võimalus, mis andis eluloojutustajale vabaduse ise oma kristlikku usku ja praktikat kujundada:

*See [katoliku kirik] oli nii teist moodi, ta jättis nagu kõik sinu jaoks vabaks. Seal baptisti teenistuses ei olnud midagi, millest kinni haarata, aga seal [kirikus] oli nii palju informatsiooni, seal oli mis iganes: pildid ja igal asjal oli mingi tähendus. (Mees, 1955.)⁸²³ Jutustaja jätkab paari lehekülje pärast: *Ma sain isa [s.t. preestri] käest võimaluse käia ka ise seal kirikus, tähendab üksinda. [---] siis ta andis mulle lihtsalt võtme ja ütles, et mine kirikusse. No siis oligi niimoodi, et ma hakkasin seda võimalust kasutama, läksin ja võtsin tema käest võtmed mingil ajal, ükskõik mis ajal siis, läksin kirikusse [---], no siis tõesti ma mõtlesin, see oli kõige ilusam, väga isiklik palve, tõesti see oli nagu väga intiimne asi. (Mees, 1955.)⁸²⁴**

Individualiseerumise ilminguks võib pidada ka ilma kindla kogudusliku või isegi ilma kindla konfessionaalse kuuluvuseta, kuid kristlase identiteediga usklike ilmumist, keda vaatluse all olevas grupis on seitse. Nad kas käivad aegajalt eri kirikute ja vabakoguduste jumalateenistustel või praktiseerivad oma usku üksnes omaette kodus. Ka kindla kogudusliku kuuluvusega usklikke, kes

⁸²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 8.

⁸²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 4.

⁸²² EKM EKLA, f. 350, s. 1439, lk. 5.

⁸²³ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 14.

⁸²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 17.

vahel külastavad teisi kirikuid ja võtavad osa nende jumalateenistustest, võib arvata sama nähtuse esindajateks:

Kuigi käisin uuel ärkamisajal leeris, ei kuulu ma praegu ühetigi kogudusse. Mulle meeldib, et olen ristitud, leeritatud. Tunnen end kiriku kui hoone juures hästi. [---] Mulle meeldiks, kui kirikuüksed oleks lahti ja ma saaksin seal üksi palvetamas käia (Naine, 1949.)⁸²⁵ Olen vahel käinud baptisti kirikus. Seal on vahel väliskülalisi koos slaidiprogrammiga. Sealne koor laulab väga ilusasti. Siiski olen jäänud luterlaseks, sest mulle tundub, et pean jääma sellesse, millesse olen ristitud, kuigi Jumal on üks ka nn. usulahkudel. Rohkem olen külastanud Pauluse kirikut Tartus, vähem Peetri kirikut siin. (Mees, 1943.)⁸²⁶

Lisaks kindla kogodusliku või konfessionaalse kuuluvuse kadumisele ühel juhul võis mõnel teisel juhul märgata konfessionaalsete õpetuste ja praktikate ühendamist isiklike eelistuste alusel. Näide pärineb luterlase eluloost:

Kristliku usu keskmes asub Kristus. Kuid Kristuse ligioleku tunnet on võib-olla raske aduda. Katoliku kirikus on Neitsi Maarja austamine. Maarja inimesena on meile arusaadavam vahest kui Jeesus. Palves aga pöördun siiski kõige rohkem Jumala poole. Kasutan Meie Isa palvet, mis on nagu treening või meditatsioon iga päev. Aga ma tarvitan ka Ave Maria palvet, mitte et ma vajaksin tingimata eestkostjat, vaid teades, et sajad tuhanded inimesed palvetavad minuga ühte moodi. (Mees, 1967.)⁸²⁷

Individuaalselt mõistetud kristlus on ilmselt olemas olnud selle tekkimisest peale, kuid tähelepanu väärrib, et see on tõusnud usufääri äärealalt sajandeid hegemoonilise, kollektiivselt mõistetud kristluse kõrvale ning hakanud nõrgendada dogmasid, konfessiooni piire ja usu organiseeritust.

4.3.3. Sünkretismi ilmingud

Järjest süveneva individualiseerumise teeneks võib pidada ka sünkretismi ilminguid kuue eluloojutustaja usulises maailmas. Kolm määratlevad end luterlase, ülejäänud kaks kristlase ja üks lihtsalt religioosena. Sünkretismi kohtab ka budistide, mingil määral samuti Hare Krišna kultuse liikmete elulugudes, kuid nendest tuleb eraldi juttu allpool. Kaks põhilist allikat, kust mittekristlikud ideed ja uskumused pärinevad, on esoteerika (paranähtused, -psühholoogia jms.) ning Ida religioonid (budism, hinduism ja taoism). Sünkretism ilmneb elulugudes teatud kindlatel juhtudel. Esimesena võiks ära märkida ebatavaliste

⁸²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 742, lk. 13.

⁸²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 465. lk. 9–10.

⁸²⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 10.

elamuste, kogemuste, sündmuste, unenägede vms. edasiandmist ning mõtestamist:

Olime oma pätist klassivennaga tegutsemas seal unenäos ja me leidsime kiriku portaali pealt müürist aarde. Rääkisin sellest Sassile ja ta ütles, et sa leiad kirikust varanduse. Unenäod on mulle tähtsad, sest ma arvan, et inimesed käivad unes „väljas“ sellest reaalsusest, kus me siin päeval ringi kõnnime ning püüavad ühendust võtta kõrgema või teispoelse ruumiga, kus on tallel informatsioon ja mida me siin niisama lihtsalt ei valda. Kõik inimesed on ühendatud mingil määral sellise tarkuse allikaga. (Mees, 1967.)⁸²⁸ Ma täiesti usun, et V. oli selleks ajaks selgelnagemise võimed saavutanud. A. kuulab kõrvad laiali peas ja seletas hiljem, et ta reaalsusetaju hakkas kuidagi muutuma. Ta tajus, et V. ja teisel pool seina asuva toa vahel oleks käinud nagu mingisugune liikumine. Ta arvas, et seal on uks, kuid mingit ust ei olnud. Hiljem ütles T., et V. tõepoolest võttis A. ette, et teda „ära teha“. See õnnestus tal igati. (Mees, 1954.)⁸²⁹

Teiseks tulevad uus religioosne keel ja uued uskumused elulugudesse sisse seoses surma ja surmajärgse eksistentsi teemaga. Paaril korral kohtab surmalähedase kogemuse kirjeldust,⁸³⁰ kuid peamiselt lisandub selles seoses reinkarnatsiooniidee:

Usun, et inimene siia ilma sünnib selleks, et ta varem on elanud. Ma usun seda, mida Giordano Bruno, et inimene koosneb materiasst ja vaimust. Vaim on Jumalast antud, materia on maine põrm. Inimene elab oma elu ära, mis on talle määratud ja materia muutub põrmuks, vaim aga saab uue materia. (Mees, 1951.)⁸³¹ Minu kohta ütles ta, et olin eelmises elus nõid ning tegelesin musta maagiaga kuskil Uus-Meremaa kandis. Ta ütles, et selles elus tuleb lahti saada võimuambitsioonidest. (Mees, 1967.)⁸³²

Reinkarnatsiooniidee levikust annab paradoksaalsel kombel tunnistust ka selle tõrjumine teiste kristlaste elulugudes:

Muide, hingede ümberpaiknemist loomadesse või nende eelnevat viibimist teistes inimestes ma ei usu (reinkarnatsioon). See on juba loogiliselt võttes tobedavõitu. Iga inimene on kordumatu ja ma usun, et iga inimene on Jumala juures kirjas omaette kindla isikuna. (Mees, 1943.)⁸³³ Minu jaoks oluline küsimus oli reinkarnatsioon. Piiblis pole küll midagi, mis

⁸²⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 2.

⁸²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 43.

⁸³⁰ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 44–48; s. 1027, lk. 28.

⁸³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 27.

⁸³² EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 8.

⁸³³ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 11.

selle väga veenvalt ümber lükkaks ning alguses ma jätsingi selle enda jaoks lahtiseks. Ajapikku on selginenud arusaam – nii nagu Piibel ütleb – et inimesel on üks elu ja pärast seda on kohus. See on seisukoht, millele võib tugineda. Reinkarnatsiooniõpetusele ei ole Piiblis alust, mis seda tõestaks. Pigem oli see minu jaoks mannetu hüppelaud tõelise valguse juurde. (Mees, 1955.)⁸³⁴

Kolmandaks juhuks, mil sünkretismi ilmingud esile tulevad, on kurja ja/või kannatuse probleemi selgitamine, mil kristlikule patu ideele lisaks või selle asemele võetakse India usunditest pärit karma idee:

Igatihel on oma nõrgad küljed, kust kuri sisse saab ja ma julgeksin väita ka karma olemasolu. (Mees, 1950.)⁸³⁵ Inimestega rääkides tõi tema välja näit. karma seaduse karmima poole, mina selle, et inimene võtab omale vahel teadlikult kannatuse, et järgmises elus mõistev olla. Küüra- kas olemine ei pruugi tähendada eelmise elu pattu, vaid ka järgneva elu näit. arsti tööks valmistumist. (Naine, 1949.)⁸³⁶ Minu ja K. vahel on Mare jutu järgi karmaline side. Me oleme karma tõttu üksteisega seotud (Mees, 1967.)⁸³⁷

Neljas sünkretismi ilming on seotud nii eluloo jutustaja enda kui ka teiste elutee ja personaalsuse konstrueerimise ja esitamisega, vastuste otsimisega küsimus- tele: kes olen mina või sina ja mis on minu või sinu saatus? Põhiliselt kasu- tatakse selles seoses astroloogiat, aga ka hiromantiat, kaartidelt ennustamist vms:

Ka Uues Testamendis on öeldud, et maailma juhivad tähed ja planeedid, aga kui tuleb Kristus, siis juhib tema. Astroloogia teeb minu jaoks usu- tavaks see, et nii palju on inimesele kaasa antud, mida ei saa muuta. Astroloogilisi antuseid võib võrrelda geneetiliste antustega. Kuid Kris- tuse ja kiriku abiga on võimalik neist üle olla. Minu usaldus astroloogia vastu on kognitiivne. Mind ei huvita see, kust astroloogilised teadmised tulevad, vaid tulemus. Siiski ma ei usalda astroloogiat täielikult, aga ma tunnistan, et teda võib pidada teaduse nimekirja kuuluvaks. Kõik religioossed praktikad põhinevad millelgi, neil on mingi alus ja mulle tundub, et mingid reeglid siiski kehtivad astroloogias. [---] Tänapäeval astroloogia vastu võidelda on mõttetu. Vahel juhtub, et ka mina inimeste käitumist seletades või neile hinnangut andes, toetun astroloogiale. (Mees, 1967.)⁸³⁸ Kõik [piibel, hiromantia, astroloogia, kaartidelt ennustamine] nad näitavad üht, et igal inimesel on oma elukäik ette

⁸³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 35.

⁸³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 2.

⁸³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 742, lk. 10.

⁸³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 8.

⁸³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 12.

määratud, mis ei sõltu inimesest endast, vaid sellest, kes elukäigu on ette määranud. [---] ja sellepärast [et teada oma saatust ette] on inimesed otsinud ja avastanud teised võimalused ära arvata inimese „elutee“, mis tuleb igal inimesel läbi käia enne kui ta jätab maha selle Maise Maailma. (Mees, 1951.)⁸³⁹

Tekib küsimus, miks just nimetatud juhtudel lisanduvad mittekristlik keel ja uskumused muidu kristliku identiteediga eluloojutustajate usulisse maailma? Elulugudest küsimusele selget vastust ei leia, mistõttu tuleb teha oletusi religioossete muutuste üldise konteksti järgi. Arvata võib, et just kirjeldatud puhkudel jääb nendel eluloojutustajatel midagi vajaka, eksisteerib mingi kristlikult mõtestamata tühik. Eriti torkab see silma spetsiifiliselt religioossete e. meelteväliste kogemuste korral (nägemused vaimsetest olenditest, surmalähedased kogemused, tulevaste sündmuste ettenägemine jne.), mis kinnitavad usku vaimse maailma olemasolusse. On ootuspärane, et domineeriv teaduslik maailmavaade ei oska nende kogemustega midagi peale hakata ja ignoreerib neid, mõnevõrra üllatav on aga see, et neid eiravad ka kirikud ja vabakogudused, mistõttu tänapäeval puudub kindel kristlik viis ja traditsioon sellistest kogemustest mõelda, rääkida ja neid mõtestada (ehkki see pole alati nii olnud). Seepärast pole midagi imestamisväärset, et meelteväliste kogemuste keel, ideed, kujutlused jne. pärinevad mujalt, enamasti esoteerika valdkonnast. Teistel juhtudel ei täidetud mitte niivõrd tühikut, kuivõrd otsiti meelepärasemaid või rahuldavamaid seletusi. Näiteks kristlik surmajärgse eksistentsi kujutus paradisi ja põrguna asendati või täiendati reinkarnatsiooniideega, mis tuleneb ilmselt maise elu väärtustamisest moodsas Lääne kultuuris. Maailma ei kujutata valdavalt enam kannatuste, vaid elamist väärt paigana, mistõttu ümbersünd on kujunenud soovitud asjade käiguks Läänes (erinevalt traditsioonilisest hinduismist või budismist). Samas püsib kannatuse ja kurja seletamise vajadus endiselt. Kristliku ettekujutuse järgi põhjustab patt nii inimese kui ka maailma olemuses kurja ja kannatusi ning pattu inimene ise aktiivselt kaotada ei saa. Seda ideed täiendama või asendama asunud õpetus karmast (mis on seotud reinkarnatsiooniideega) näeb just inimest ennast aktiivsena oma praegust ja tulevast olukorda mõjutamas – see tähendab muutust usulises maailmas, mis individualiseerumise kontekstis ilmselt üllatavalt ei mõju. Astroloogia (mille kasutusala on tunduvalt laiem kui lihtsalt juhiste järgmine stiilis „täna soodustavad tähed rahaasjadega tegelemist“) ja muu okultismi järele haaramine viitab samuti individualiseerumise mõjudele – kristluse poolt pakutud oma mina religioosse esitamise võimalusele otsitakse midagi isiklikumat lisaks ning astroloogia ongi selles seoses viimase poole sajandi jooksul kujunenud millekski naiivse psühholoogia taoliseks (lisaks nendele funktsioonidele, mis astroloogial eelmiste sajandite jooksul olid).

⁸³⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 18–19.

Oma sünkretistliku usulise maailma selgituseks toovad eluloojutustajad ise välja vajaduse kristlikku õpetust täiendavate usuliste ideede ja seletusvõimaluste järele, mis kinnitab ka ülaltoodud oletusi. Mitmed neist väärtustavad sünkretistlikult rikastatud kristlust avarama ja sallivamana kui traditsioonilist. Toon mõned näited:

New age'i kirjandust loen ma ka uudishimust, kuigi suhtun sellesse üsna skeptiliselt. Siiski midagi peab olema, kui keegi sellest kirjutab ja kõneleb, sest ei millestki ei saa midagi rääkida. Nt. telepaatia juhtumitega võib kokku puutuda iga päev või üle päeva. Vaimumaalima ligiolekut olen ma oma elu teatud perioodidel kogenud. [---] Vaimumaailm eksisteerib meie kõrval ja meie sees. Vaimumaailma aktsepteeritakse kõikides usundites. Uus Testament ei keskendu vaimumaailma kirjeldamisele, kuna see pole primaarne. Seetõttu on mul ka mugavam rääkida sellest new age'i võtmes. New age'i kirjandus on inimestele ohtlik, kui neil puudub isiklik religioosne konstitutsioon. New age'laste juures on positiivne see, et nad on oma vaimsetes otsingutes pidevalt arengus. (Mees, 1967.)⁸⁴⁰ Religioossetelt vaadetelt olen luterlane. Nurja Eedi juures omandatud spirituaalne maailmavaade on minu nägemust usust avardanud. Arvan, et leian kergesti ühise keele ükskõik millise usuvoolu esindajaga. (Naine, 1949.)⁸⁴¹ Küll ma olen aga arvamusel, et saab väga palju õppida eri [usulistest] süsteemidest sisulise koha pealt, ma arvan, et igale ühele, kes järgib mingit kindlat teed, kasvõi on ta luterlane, on ta katoliiklane või on ta kristlane. See ainult võib teha paremaks kristlaseks. Seda ei pruugi üldse vaja olla, aga teadmised näiteks mõnedest meditatsiooni tehnikatest või sellest, mis moodi on maailmanägemus veel võimalik. See inimest sisemiselt arendab ja see võib talle, ma arvan, ainult sisemiselt kasuks tulla. Need, kes kardavad teisi süsteeme, arvavad, et see kuidagi lõhub nende usku, see võibki nii olla, aga see on tegelikult märk sellest, et see usk on nii habras, et tegelikult tal puudub nagu vundament. Kui usk on kindel ja sisemised teadmised on selged selles, siis ei ole ju midagi karta, siis saab ainult vaadata ümberingi, mis on veel olemas ja sellest õppida, kui seda vaja on. (Mees, 1968.)⁸⁴²

Lõpuks võib veel küsida, mis vahe on endisel rahvausundi e. külakristluse sünkretismil ja praegusel. Esmapilgul võib tunduda, et vormiliselt erilist vahet ei olegi. Siiski on asjaolusid, millele peaks tähelepanu juhtima. Rahvausundi keskne paradigma oli kristlik ja selle abil paigutati igasugused muud uskumused kristlikusse muustrisse, uue sünkretismi puhul on aga märgata kristluse assimileerimis- või ehk ka tõlkimisvõime langust. Ka on uut sünkretismi võrreldes

⁸⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 12–13.

⁸⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 742, lk. 13.

⁸⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1403, lk. 7.

rahvausundiga vähem mõjutanud, kujundanud ja kontrollinud kirik sel lihtsal põhjusel, et kiriku võim seda teha on tunduvalt nõrgenenud, ja sellega on avatud tee religioosse omaloomingu arvukamatele võimalustele võrreldes varasemaga.

4.3.4. Usk Idast

Vaatluse all olevas grupis pärineb viis elulugu jutustajatelt, kes on vastu võtnud Ida usundi – kaks kuuluvad Hare Krišna kultusesse ja kolm budistlikesse kogudustesse. Miks on need eluloojutustajad eelistanud just neid usundeid kristlusele? Samas, kas seda küsimust ongi üldse mõttekas küsida? Kui arvestada kultuurikonteksti, siis justkui oleks, ent kui meenutada, et nõukogude ajal muutus Eesti ühiskond äärmiselt sekulaarseks ning kristlusest sai noortele sama võõras usund kui igast teisestki usundist, siis ilmselt mitte. Viiest jutustajast kolm on siiski üritanud kõigepealt kristlusega, ent ebaõnnestunult. Krišnaitide meenutustest ilmneb, et Krišna kultus mõtestus nende jaoks paremini igapäevase elu keskkonnas kui kristlus:

Koos tulevase abikaasaga käisime mööda kirikuid, vestlesime, käisime koosolekutel, ent lõplikku rahuldust ei saanud. Puudu jäi peamiselt see, et kristlus ei seleta täielikult ümbritsevat maailma. Käisime Olevistes, Mere puiesteel, tollal [1970. alguses] olid seal adventistid, vene õigeusu kirikutes, suhtlesime oikumenistidega. (Naine, 1954.)⁸⁴³ [Hare Krišna kultuse] filosoofia väga meeldis mulle. Nad rääkisid neist neljast printsüübist – aga kümme käsku mahuvad sinna sisse. Nad seletasid väga hästi ja ma nägin, et nad järgivad neid. Hakkasin tasakesi tegelema. Aasta oli otsingut, kuulasin. Hare Krišna mantra asemel alguses kordasin Kristuse-palvetust. Miks? Mis vahet sel on. (Mees, 1956.)⁸⁴⁴

Tähelepanuvääriv on ühe budisti arengulugu, kes ei jõudnud selle juurde mitte usulise otsingu käigus erinevaid religioone võrreldes, vaid püüdes leida täiendust teadusliku maailmavaate puudulikule võimele varustada elu ja inimese tegemisi tähendusega. Budistlik keel ja õpetus haakusid psühholoogiat õppinud eluloojutustaja seniste arusaamadega hästi ning mõtestasid tema jaoks elu rahuldaval viisil:

Õpetatakse [Tartu Ülikooli psühholoogia osakonnas] mingeid x-teooriaid, aga mis see elu on, seda ei õpetata. See [budism] pani kõik killud kokku. Mul isegi oli nagu häbi, et ma olen õppinud psühholoogiat, aga ma ei teadnud üldse, mis asi see elu on või mis mõte sellel on. [---] Just elu ongi nii [nagu budism seda esitab], areng tähendabki just seda, et ma pean hakkama midagi tegema, positiivselt ennast arendama. Psühho-

⁸⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 1.

⁸⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1028, lk. 3.

loogia üldse sellest ei räägi, vaid räägib, et on erinevaid meeleseisundeid, et kõik [need] on OK jne. Aga milles see areng seisneb? Budism annab ikkagi meetodi. Psühholoogia on nagu uurimus, nagu bioloogia, et on seda sorti kärbsed ja seda sorti kiilid – noh ja siis? Psühholoogia ka uurib meelevaldkondi või inimese käitumist, aga mis sellega peale hakata? (Naine, 1961.)⁸⁴⁵

Niisiis, Ida usundite seostatavus igapäevaeluga ja sobivus nendele eluloojutustajatele soodustas usundite omaksvõttu vaatamata sellele, et Eestis pole eelnevat traditsiooni olnud. Uskumuste integreerimisel oma elulukku on Ida usundite pooldajad täiesti võrreldavad eakaaslastest kristlastega, see tähendab, et uskumusi esineb nende jutustustes mõningal määral, kuid mitte nii palju nagu pärandihoidjatel. Toon esiteks näite ühe krišnaiidi eluloost:

Krišnat tunnen kogu aeg sees südames. Üritan seda mitte unustada, aga vahest juhtub. Unes olen teda näinud palju, eriti alguses – teravad elamused. Nägin teda igat moodi. Esimest korda nägin teda unes nagu oli joonistatud ühele tikutopsile – teravad jooned. See oli imeilus, nagu miniatuur. Hiljem olen teda ka vaimuna tunnetanud. Päeva jooksul kui tekkis mingi oht, hirm või oli depressioon, sest võis ju kõike oodata, hakkasin südamest palvetama ja tundsin, et mul ei ole mitte midagi karta – hirm kadus. See on nagu jumala energia, mis mind kaitseb [---]. Hinges ma tean, et ma olen Krišna oma ja see ei kao kuhugi. (Naine, 1954.)⁸⁴⁶ Ta jätkab järgmisel leheküljel: Tean, et mõned elud pean ma veel elama materiaalses maailmas – see sõltub printsiipide järgimisest – kui puhas [ma vaimselt olen], kuidas [Krišnat] teenin jne. Kui kõik läheb nii nagu ma unistan, jõuan lõpuks Krišna juurde vaimsesse maailma. (Naine, 1954.)⁸⁴⁷

Huvipakkuvad olid budistliku esimese tõe – elu on kannatus – interpretatsioonid, sest nii see, kui ka teine tõde, et kannatust põhjustab elujanu, on lääne inimestele budismi juures üsna raskesti omaks võetavad, millest annab tunnistust ka ühe budisti elulugu:

[---] sellest vaatevinklist vaadates [liikumine nirvaana poole ongi teatud määral selles viibimine] mul ei ole midagi selle vastu [et eesmärgiks on nirvaana, mida jutustaja mingi ebamäärase seisundina vaimse pürgimuse eesmärgiks endale ei seaks] ja ma kuidagi suudan paremini vastu võtta ka seda, et elu on kannatus ja kuidagi need algtõed ja kui ma ka veel mõtlen nii, et see on rohkem nagu orienteeritud siiski. Kui mõelda, millal see toimus, 500 aastat enne Kristust Indias, et Buddha formuleeris need natuke teistmoodi, et küllap ta praegusele inimesele, praegusele euroop-

⁸⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 8.

⁸⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 5–6.

⁸⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1032, lk. 7.

lasele [---] räägiks natuke teistmoodi seda juttu ja ma võtan endale vabad käed, ma tõlgendan endale kaasaegsemalt, natuke teisiti seda õpetust. (Mees, 1955.)⁸⁴⁸

Kahele ülejäänud budistile ei valmista õpetus, et elu on kannatus, mingeid tunnetuslikke probleeme. Esimene neist kasutab seda hinnanguna elu kohta ja on selle tõdemuse omaenese elu mõtestamise aluseks võtnud ja teine selgitab selle abil maailma ja elu pigem kui olukorda, kus kannatus on vajalik õppimise vahend:

Järsku sain aru elu mõtestatuse otsingutest. [---] Minu elus oli kannatuse kogemus, et mu vanemad lähevad lahku ja mul emaga ei ole head kontakti ja mul isa hakkab jooma. See kannatuse kogemus, et mis mõtet sel kõigel on, see kogu aeg tuksus kusagil. Ja budismi käsitus andis mulle elu mõtte, pani need killud kokku, et mis see elu on üldse. (Naine, 1961.)⁸⁴⁹ Üks võimalus arvata maailma ja elu kohta on, et see on kannatus. Nagu vanglakaristus. Kõik kannatused tuleb kannatada ja neist õppida. (Naine, 1965.)⁸⁵⁰

Kui budistlikku õpetust, et elu on kannatus, ei tunnustata põhjaneva tõdemusena ega võeta omaks, on muidugi raske seada vaimse pürgimise eesmärgiks nirvaanat – elujanu kustumist. Kõrvalepõikeks tuleks aga siinkohal mainida, et ka rahvalikus budismis (erinevalt kanoonilisest, normatiivsest budismist) maades, kus see on domineeriv usund, pole niisamuti religioossete püüdluste eesmärgiks tihtipeale olnud mitte nirvaana, vaid pigem soodsamad ja paremad ümbersünnid.⁸⁵¹ See, kes eluloojutustajatest budistidest esimest tõde tunnustab, näeb eesmärgina ka elurattast välja astumist; see, kellele kannatus on eelkõige õppimise võimalus, seabki eesmärgiks targemaks saamise ning see, kellel oli esimese tõe otsekohese omaksvõtmisega probleeme, mõistab budismi kui vaimset vajadust, elustiili. Toon katkendid ka kõigi kolme eluloost:

Kõige eesmärk on midagi kõrgemat – et mitte rohkem sündida, et virguda, et kannatusi tekitavatest seisunditest pääseda. (Naine, 1961.)⁸⁵² Valgustunuks saamist ei saa ma oma eesmärgiks seada. Kui ma natukenegi paremaks ja targemaks saaksin, hakkaksin maailma ja iseenda, asjade olemust rohkem mõistma, see ongi valgustus. (Naine, 1965.)⁸⁵³ Nirvaanasse jõudmine oleks muidugi väga olemuslik ja oluline, aga see mulle ei tundu niisuguse tõsiseltvõetava eesmärgina. See tundub nagu lähedasem, see nirvaana otsimine sansaarast [---]. Aga lõplik vastus

⁸⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 25.

⁸⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 8.

⁸⁵⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 20.

⁸⁵¹ M. Hamilton, *The Sociology of Religion*, London: Routledge, 2002, lk. 83.

⁸⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 1033, lk. 15.

⁸⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 21.

*oleks, et mul ei olegi eesmärki. See on vajadus, mille üle ma tegelikult ei arutle [---], see on mingi vaimne vajadus, juba nüüdseks on see kujunenud mingiks elustiiliks. (Mees, 1955.)*⁸⁵⁴

Budistlikust õpetusest, mis räägib sellest, et elu on kannatus, mille põhjuseks on elujanu ning mis lakkab elurattast välja astudes õiget vaimset praktikat järgides, tasus nii pikalt juttu teha seetõttu, et juba nende kolme eluloost ilmneb ennegi tähelepanu äratanud tendents – budistid Läänes väärtustavad elu positiivsemalt kui see oli tavaks traditsioonilises budismis, millest tuleneb ka alustõdede mahedam interpretatsioon. Siin on näha lääne budistide ühisjooni sünkretistidega, kes olid omandanud reinkarnatsiooniidee samal põhjusel – elu on väärtus, elu on elamist väärt –, mille tõttu ongi raske vastu võtta kristlikku ja budistlikku maailmahülgavat hoiakut. Ühisjooni leiab veelgi, mõlema hulgas on neid, kes religioossete püüdluste eesmärgina näevad ennekõike omaenese vaimset arengut, mitte aga nirvaanat või jumala otsimist ja tema tahte täitmist. Ka lääne budistid integreerivad oma uskumustesüsteemi erinevat päritolu õpetusi, eelkõige esoteerikast.

Kokkuvõtteks võib märkida, et erinevalt pärandihoidjate põlvkonnast on nõukogude ajal religioosseks kujunenud inimeste elulugudes märgata usulise maailma terviklikkuse kadumist: piiblitekst minetab oma tähendustloova rolli, jumal olulise tegelasena taandub, kristlik müüt laguneb ja kaotab oma elulugu struktureeriva jõu ning esile kerkivad teistest religioossetest süsteemidest pärit uskumused, mis ei paigutu kristlikusse muustrisse. Institutsiooni e. kiriku, samuti pühakirja autoriteet väheneb, samas kui isikliku usulise kogemuse autoriteet kasvab – kristlus individualiseerub. Kristlaste kõrvale ilmuvad teiste usundite poolehoidjad.

⁸⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1027, lk. 26.

4.4. Minalugu

4.4.1. Vastandujad

Nõukogude ajal kujuneti religioosseks väga keerulistes ja konfliktiderohketes oludes, usu pärast pahandusi ja tülisid ei kerkinud üles üksnes sovetiaja haridus- asutuste ja riigiga, vaid ka kodu ja kogudusega. Samuti tuli toime tulla usuga seotud negatiivsete stereotüüpidega, mida tambiti agarasti nõukogude inimeste teadvusesse ateistliku kasvatustöö erinevate vormidega ning mille järgi peeti usklikke poolhulludeks, veidrieks või kahtlasteks tüüpideks. Võib arvata, et religioossetel inimestel oli sellise suhtumisega rakse hakkama saada, mistõttu pole midagi imestada, et nõukogude ajal usklike arv pidevalt kahanes, sest juurde tuli neid tunduvalt vähem kui lahkus kas surma või kogudusest eemale- jäämise tõttu. See riiklikust religioonipoliitikast sündinud konfliktiolukord hakkas alates 1970. aastatest ligi tõmbama peamiselt mitteusklikust kodust pärit alternatiivseid noori, kes avastasid religioonis ühe võimaluse väljendada oma vastasseisu nõukogude süsteemile, ideoloogiale, normeeritud ja tähenduste- vaesele argielule. Nad tõid kogudustesse kaasa traditsioonilisest erinevad aru- saamad, vaimsuse ja taotlused, mis jäid mõneti arusaamatuks pärandihoidjatele. Usklikus kodus kasvanud noored jagunesid kaheks: oli nii neid, kes oma vaadete poolest sarnanesid pigem alternatiivse otsivate eakaaslaste kui vane- matega, kui ka neid, kes hoidsid rohkem eelmise põlvkonna poole.

Pärandihoidjad keskendusid oma religioosse minapildi kujundamisel lapse- põlvele, vanematele, kodule ja koolile, sovetiaja sekulariseerunud perest pärit eluloojutustajad aga viitavad noorusajale, vaimsetele eeskujudele, eakaaslastele ja sõpradele. Nii teevad ka üks osa usklikust perest pärit noori. Pärandihoidjad esitasid end tuginedes oma päritolule (esimese eesti aja usklikust kodust ning ajast, mil usuõpetus oli hariduse osa) ja vanadele protestantlikele väärtustele, vastates justkui küsimusele kes ma olen, nõukogude ajal religioosseks kju- nenud eluloojutustajad aga protestantlikke väärtusi esile ei too ning toetuvad enamasti üksnes endale ja oma tegudele, just nagu vastates minapilti esitades küsimusele „mida ma teinud olen“. Võib märgata, et sovetiaja noorte elulugu- dest, kust on kadunud kristlik müüt, mille abil pärandihoidjad mõõtsid oma kvaliteeti skaaladel õige-vale, hea-halb, jumala poolel-saatana poolel jne., on kadunud ka enese hindamine kristlike väärtuste alusel *à la* õige kristlane, jumalale ustav vms. Jumala taandumine aktiivse ja olulise tegelasena on samuti suurendanud tähelepanu ja rõhku eluloojutustaja enese tegevusele, tema kelle- nagi olemise ja millegi esindamise ees. Ometi on õige mitmeid elulugusid, kus vaatamata sellele tuuakse esile väärtused, nagu julgus olla originaalne st. julgus teistest erineda ning püüd sõltumatusele valele ning vägivallale rajatud nõu- kogude süsteemist. Seega põhineb nende kui kunagiste alternatiivsete noorte eneseteadvus juba mainitud vastandumisel (vt. näiteid alapeatükis 4.2.2.) Selle vastanduse kaudu kujutavad nad ennast ka uute tavade, vaadete ja hoiakute

sissetoojatena nii traditsioonilisi radu käivatesse kogudustesse (vt. näiteid alapeatükkides 4.2.3.-s ja 4.2.4.) kui ka oma vanematekoju, kui see juhtus mitteusklik olema – paar eluloojutustajad märgib, et ema on hiljem samuti religioosseks saanud.

Neid, kelle minaloos domineerivad tegevused, on selle rühma 22 eluloojutustajatest 17, ning nad pärinevad nii usklikest kui ka mitteusklikest peredest. Tegevusi, mille kaudu sovetiajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad ennast esitavad, võiks kokku võtta sõnadega: usu toomine, kontaktide loomine ning algatamine. Suures osas tähendavad need konstruktiivset vastutöötamist nõukogude süsteemile.

Miks ma olen eelistanud sõnu *usu toomine* sõnale *misjoneerimine*? Sellepärast, et tegevus, millest elulugudes juttu, oli laiem, kui me oleme harjunud argikasutuses mõistma otsese misjoni all, mis tähendab usutõdede õpetamist ja veenmist see usk vastu võtta. Samas olid misjoneerimine ja missioonitunne nõukogude ajalgi täiesti olemas nii kristlaste kui ka krišnaitide seas. Toon näite ühe kristlase eluloost:

Algkooli ajast ma isegi ei tea, kas meie koolis oli kedagi niisuguse missioonitundega kui mina tollel ajal. [---] Algkooli ajal ehk oli rohkem nõnda, et mu koolikaaslased ei saanud päris aru mu veendest. See, tõsi küll, ei heidutanud ega masendanud mind. Mulle oli endastmõistetav, et see, mis ma olen, see ma olen. Pigem mõtlesin, et kuidas ma oskaks ennast paremini väljendada, et nad saaksid aru nendest põhimõtetest või sellest jumalakogemusest, mis minul oli olemas. (Mees, 1962.)⁸⁵⁵

Usu levitamisega seotud ettevõtmistest, nagu illegaalsest noortetööst ning religioosse kirjanduse tõlkimisest, paljundamisest ja levitamisest oli juttu juba alapeatükis 4.1.3., lisama peaks, et sedalaadi tegevusest võttis osa enamik nimetatud 17 eluloojutustajast. Usu toomise alla võiks teatud mõttes arvata ka tegevuse kogudustes, millega püüti muuta religioosse sõnumi väljendamise vahendeid, tavasid, õpetusi, arusaamu, moraalikombeid. Isegi kui see tegevus piirdus mittenõustumise ja mitteallumisega (vt. 4.2.3.) tähendas see lõppkokkuvõttes ikkagi uute vaadete ja hoiakute avaldamist. Otsene misjoneerimine, usu levitamine ja muutuste toomine kogudustesse loetletud tegevuste kaudu polnud aga sugugi kõik. Nõukogude ajal avalikult usklik olla oli iseenesest juba tegu, see oli võimalus eelkõige oma mitteusklikele sõpradele ja lähedastele tõestada, et religioonis pole midagi, mis teeks inimese segaseks või puudulikuks, vastu-pidi. Õnnestumisi selles vallas on kirjeldatud vähemalt kaheksas eluloos, kus jutustajad räägivad, kuidas nende najal on sõbrad või vanemad või mõlemad koos vähehaaval vabanenud usuga seotud negatiivsetest stereotüüpidest:

[---] mina tõin tema juurde veel ka teisi piiblitundidesse, sest need olid neljapäeva õhtuti ning minu sõpruskond, kes minuga suhelda tahtis ka

⁸⁵⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 4–5.

neljapäeva õhtul, mingisuguse asjaga tegeleda [---], siis ütlesin, et ma ei tule enne, mul on piiblitund, kus osalen. Kui tahate, tulge sinna ja pärast lähme koos. Ja nad tulidki. Need piiblitunnid olid vahel väga naljakad, kus vanemat publikut oli vahel 20 ja noori võis olla 15. Püsisvat huvi see loomulikult nendes noortes ei tekitanud. Küll aga teatud küsimusi, et noor kirikuõpetaja, kas ta usub ise, kas ta ikka tõesti mõtleb seda, mida räägib, niisugused küsimused tekkisid. Nii et meil olid pärast piiblitunde teinekord sama pikad vaidlused oma keskel. (Mees, 1960.)⁸⁵⁶ Ta jätkab: Sõbrad olid äärmiselt tolerantsed ja pigem nõnda, et osutusin mõnele neist, lähedasematele magnetiks, ukse avajaks, kelle tõttu tulid teised ka kirikusse [---]. (Mees, 1960.)⁸⁵⁷

Lisaks usu toomisele paistavad nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad silma kontaktide loojatena. Kui pärandihoidjate religioosne elu oli piiratud peamiselt oma koguduse ja kirikuga, siis nende tegevusväli ja suhtlusringkond olid tunduvalt laiemad. Elulood annavad tunnistust sellest, et kristlastena löid nad sidemeid teiste konfessioonide noortega ning osa neist pääses pärast piiride avamist esimesena õppima välismaale, kus nad sõlmisid tutvusi, mis aitasid kaasa hilisemale rahvusvahelisele suhtlusele. Budistid löid kontakte kõigepealt kloostritega Burjaatias, pärast taasisesiseivumist budistlike õpetajate ja vaimulikega nii Idast kui Läänest, nende sidemete abil organiseeriti Eesti Budistliku Liidu lagunemise järel kolm kogudust. Krišnaiidid olid kontaktis teiste Hare Krišna gruppidega toonase NSVL-i aladel ning osalesid uute rühmade asutamisel. Nõukogude ajal otsiti ja hoiti sidemeid vaimsete liidritega, olgu kristluse, Ida usundite või esoteerika vallas, kelle ümber ja juhatusel käis võimude poolt vähem kontrollitud religioosne tegevus kui koguduste ruumides. Tolleaegne usuolu oli poolavalik ning toimus paljuski just isiklike suhete najal, mistõttu kontaktide loomise võime oli oluline selles osalemiseks. Viimaks peab ka märkima, et erinevalt pärandihoidjatest, kes usulises mõttes elasid suures osas oma suletud maailmas, oli nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajatel, vähemalt nii selgub biograafiatest, rohkem sõbralikke kontakte mitteusklikega, sest olenemata sellest, kas nad pärinesid usklikust või mitteusklikust kodust, õppisid nad kõik algkoolist kõrgkoolini nõukogude haridus-asutustes, kus enamik nende suhtluskaaslasi oli kasvanud religioonivabas keskkonnas. Kontaktide rohkusele aitasid muidugi kaasa ka muutunud olud, ellusuhtumine oli kujunenud aktiivsemaks, enamik inimesi oli kolinud linna, kus lävimisvõimalused olid suuremad, usuline sallivus oli uskliklike eneste seas suurenenud seoses religioossete paradigmade muutusega 1960. aastatel jne. Muutunud olud ja uued suundumused religiooni vallas pakkusid nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajatele samuti arvukaid ideid ja algatusvõimalusi, millest nad ka kinni haarasid. Kolmas suurem tegevusvaldkond usu

⁸⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 20.

⁸⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 22.

toomise ja kontaktide loomise kõrval, mille kaudu juba nimetatud 17 eluloojutustajat ennast esitavad, ongi mitmesugused algatused nii enne kui ka pärast taasiseseisvumist: hipiliikumise sissetoomine, Eesti oludes uute usundite juurutamine budistide või krišnaitide puhul, uute parteide (nt. ERSP) ja religioosete või poliitiliste ühenduste sünnile kaasa aitamine, omal initsiatiivil kursuste, laagrite, ansamblite, religioosete ürituste vms. korraldamine, mille kõigega kaasneb muidugi esimese, esimeste seas olija, eestvedaja või liidri eneseteadvus. Esimese eneseteadvus ilmnes aga ka muudel juhtudel, näiteks mainiti, et oldi esimene osaleja mõnes suundumuses. Toon kaks näidet:

Sellel hetkel ei olnud ristimine moes [1980. aastal Eesti Riiklikus Kunstiinstituudis]. Mina olin n-ö. esimene pääsuke selles laines, alles 2–3 aastat hiljem tekkis ERKI-s niisugune buum [---]. (Mees, 1960.)⁸⁵⁸ [---] aga siis see hetk tuli, et see seminar avati, siis tundsin, et see on minu jaoks. [---] Aga seda teoloogiat õppima minnes ma tundsin, et ma teen elus ometi seda, mis mulle meeldib. Ma olin ainus tüdruk selles esimeses lennus tegelikult. Esimene aasta võeti mind ainult vabakuulajaks, ilmselt nad olid ettevaatlikud minu suhtes. (Naine, 1968.)⁸⁵⁹

Nimetatud kolm tegevusvaldkonda – usu toomine, kontaktide loomine ja algatamine – korduvad neis 17-s eluloos ikka ja jälle. Et nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad kujutavad ennast peamiselt tegude kaudu, on järelikult just need tegevused neile olulised oma minaloo esitamisel. Samuti kooruvad nimetatud tegevustest välja omadused, mida läks vaja oma eesmärkide täitmisel, eriti kui arvestada, et need tegevused tõid nõukogude süsteemis kaasa pahandusi ja tülisid. Esimeses järjekorras tuleks nimetada kindlasti julgust, et vastu töötada nõukogude religioonipoliitikale ühelt poolt ja eirata usklike suhtes negatiivset avalikku arvamust teiselt poolt. Lisaks nõudsid need tegevused eluloojutustajatelt visadust, enesele kindlaks jäämist, sihi-kindlust, sõltumatust, ettevõtlikkust, algatusvõimet, organiseerimisoskusi jne.

Võimule vastanduvate tegevuste võtmine oma minaloo aluseks peegeldab dualistlikku skeemi, kuid tasub meenutada, et erinevalt pärandihoidjatest ei kasuta nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad kristlikku müüti ja ainest enese esitamisel võitluses kurja s.t. süsteemi vastu.

4.4.2. Tembutajad

Pärandihoidjad kartsid nõukogude võimu, püüdsid end näidata korralike, kohusetundlike ja seadusekuulekate kodanikena, hoidusid igati tähelepanu äratamast ning vältisid võimude pahandamist. Sovetiajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad aga väljendavad juba muutunud suhtumist. Kuigi usu toomise,

⁸⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 13.

⁸⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1442, lk. 10.

kontaktide loomise ja algatamise otsene eesmärk polnud enamasti võime enese vastu üles ärritada – see kaasnes paratamatult –, jutustatakse biograafiates arvukalt ka lugusid ettevõtmistest, mille peamiseks sihiks oli nimelt võime pahandada: õrritati ametnikke, ülemusi, õpetajaid vms., tahtlikult mõisteti valesti ja moonutati ideoloogilist õpetust, pilati ja teotati nõukogude sümboleid, demonstreeriti avalikult või varjatult eesti rahvuslikke sümboleid, lollitati miilitsaid, julgeolekutöötajaid ja muid asjamehi jne. Säärased ettevõtmised ei iseloomustanud muidugi üksnes religioosete huvidega noori, vaid olid levinud palju laiemalt ning pakkusid lõbu alates pioneerieas jütsidest kuni kõrgkooli-noorteni välja. Teatud mõttes mängiti oma nõukogudevastast meelsust demonstreerides ohtlikke mängu ning seda arvestades saab mõistetavaks ka nende lugude funktsioon biograafiates – esitada jutustajaid riskijulgete, kuid samas leidlike ja huumorimeelsete isikutena.

Nagu teada, õpetati nõukogude koolis kõiki humanitaaraineid läbi ideoloogilise prisma, mistõttu humanitaarainete tundidest võis kujuneda oma vastaliste mõtete väljendamise koht. Sellega sai muidugi ärritada ja segadusse ajada nõukogude pedagooge, kui need juhtusid võimutruud olema. Sama kehtis ka kõrgkooli loengute ja õppejõudude kohta.

No see [usuline kirjandus] pani lugema ja kirjandeid kirjutama, tähendab tuli ju kirjutada lõpukirjand lõpuks ja siis oli muidugi kirjandite kirjutamise juures see ka, et anti kodukirjand teha mingil teemal. Ja seal oli „Kuidas karastus teras“ ja siis sa kirjutasid just vastupidi. Kirjanduse õpetaja lootis, et sa kirjutasid midagi positiivsest tegelasest, aga sina võtsid kätte ja kirjutasid negatiivsest tegelasest või kirjutasid selle peategelase negatiivseks tegelaseks, pöörasid kuidagi seda asja või käänutasid. Olgugi, et see võib olla lapsik ja selline naljakas, aga see oli teatud mõttes nagu protest selle peale, et sa pidid lugema [sellist sorti kohustuslikku kirjandust]. Ja siis pärast sa said muidugi negatiivse hinde või siis õpetaja pidi pärast sellest rääkima. Mõte oligi nagu selles, et see läheks siis klassis arutluse või kasvõi tõuseks konfliktina. (Mees, 1955.)⁸⁶⁰.... Nüüd puutusin lähemalt kokku ka TPI kurikuulsate ateistidega K. Vimmsaare ja P. Kelderiga ning marksismi-leninismi filosoofia õppejõududega. Väitlused olid minu ala, neis tundsin ma end nagu kala vees. Mõned loengud kujunesidki minu ja õppejõu vaheliseks väitluseks. Kursusekaaslastele see meeldis, sest nii muutusid igavavõitu loengud elavaks. (Mees, 1961.)⁸⁶¹

Nõukogudevastast meelsust demonstreeriti ka sümboolite vahendusel. Vahest kõige rohkem teotatud ese nõukogude sümboolite seas oli pioneerikaelarätt, millest on ka esimene näide, kuid pilati ka teisi. Teine lõik eluloost on näide tol ajal levinud nn. švejkimisest s.t. ülipüüdlikust ja ülepingutatud käskude täitmi-

⁸⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1432, lk. 6.

⁸⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 18–19.

sest või riigitruuduse demonstreerimisest, nii et see muutus iseenda vastandiks. Antud juhul kasutati švejkimisel üht punausu pühapiltidest – „isakese“ portreed, tõsi küll väiksemat sorti „isakese“. Kolmas näide on Nõukogude passide „kujundamisest“ omaloominguliste fotodega.

.... Kuni sinnamaani välja, et me kiskusime kaelaräti puruks, iseendil ja teistel, häbi rääkida, tüdrukutel eriti, kes ees pingis istusid. Nurgast läks hästi puruks, kui tõmbasid – viuh – oli puru. [---] Me pühkisime oma nina kaelarätti ja panime koolisussi alla ja hõõrusime vastu parketti ja olime ise selle üle uhked [---]. (Mees, 1960.)⁸⁶² Mul oli ateljee seinal NSVL KGB bossi Tšebrikovi portree, mis oli ainus välja pandud foto. See oli omamoodi äraspidine demonstratsioon, keegi ei saanud selle vastu protestida, ehkki nina kirtsutati [miilitsatöötajad, kes taipasid, et see on pila]. (Mees, 1954.)⁸⁶³ Teine lugu samalt leheküljelt: Nõukogude pass oli tollal nii püha, et sinna kõlbasid vaid ranged normeeritud fotod. Isegi erisoovi peale ei soostunud fotograafid neist normidest hälbima. Seda suurem oli hipidel kiusatus vihatud passi veidra näopildiga naeruvääristada. Tegin kõige eriskummalisemaid passipilte: kellel lill kõrva taga, kellel suu kõrvuni, kellel ülakeha paljas. Kusjuures passilauas läksid need fotod läbi! (Mees, 1954.)⁸⁶⁴

Paras julgustükk oli eesti rahvuslike sümbolite väljatoomine ja avalik demonstreerimine. Teises näites küll selgub, et eluloojutustaja ei pannud Eesti hümni mängima kavatsuslikult, ent kuna ta toob selle oma eluloos märkimist vääriva sündmusena ära, siis sobib seda ka siin esitada.

Hiiumaal sai usulise tegevuse kõrval ka väikesi „poliitilisi“ aktsioone tehtud, sest nõukogude vastane vaim oli meil kõigil sees. Minu vanavane-matel oli olemas veel päris „esimese“ Eesti Vabariigi aegne sini-must-valge. [---] No ja ükskord 1979.aasta suvel tõin ma lipu välja ja viisin elumaja katusele, kus see lehvis kogu päeva. Vanaisal olid silmad liigutusest märjad, kui ta meile hümni sõnu õpetas. Vanaema oli kartlikum ja arvas, et tuleb pahandusi. Kuid pahandusi ei tulnud [---]. (Mees, 1961.)⁸⁶⁵ [---] palus mul peale panna ühe iidse plaadi. Panin selle mängima. Seal tuli üks lugu ja ma olin nii rumal, et ma ei teadnud, mis see on. See oli Eesti hümn. Täiesti süüdimatult mängisin selle ära. Siis tuli minu juurde Jüri Saarma, tollal tuntud punane psühhiaater ja küsis süngelt, kas te teate noormees, mida te mängisite. Vastasin, et ei tea. Ta

⁸⁶² EKM EKAL, f. 350, s. 1434, lk. 3.

⁸⁶³ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 41.

⁸⁶⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 41.

⁸⁶⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 14.

*jäi mulle otsa vaatama, et minuga ei ole küll midagi teha ja ähvardas, et sellest võib palju pahandusi tulla. (Mees, 1954.)*⁸⁶⁶

Võime sai õrritada ka üsna ootamatult sülle kukkunud juhuste läbi, valmidus selleks pidi muidugi enne varuks olema:

*Mul oli millegi pärast tunne, et see pole ainult kiriklik ankeet [mis tuli täita UI-sse astudes], et see võib sattuda – teadsin, et on olemas usu- asjade volinik – punaste kätte. Ma kirjutasin sinna: minu usulise huvi tärkamise põhjuseks on Kuulo Vimmsaare ateistlikud loengud kunsti- instituudis. Nii paningi. Alles hiljem selgus, et ma ei olnud ainuke. Minu teadmata oli tunduvalt varem täpselt samamoodi vastanud ka Andres Pöder. Ma ei valetanud, sest üheks põhjuseks see tingimata oligi, küll mitte ajendiks. Tahtsin lihtsalt natuke fingaali väänata, [---]. (Mees, 1960.)*⁸⁶⁷

Hullu mängimise komejanti ja ametnike ning meditsiinitöötajate lollitamist tuli ette psühhiaatri vastuvõtul, arstlikus komisjonis ja sõjakomissariaadis, selleks et sõjaväeteenistustest vabaks saada. Sellist praktikat kasutati üsna sageli ning paljudel juhtudel läks see ka läbi, kuigi teadmata jääb, kui suur osa sellest tuleb panna lollitajate näitlejameisterlikkuse ja kui suur osa psühhiaatrite vastutuleku arvele. Kui palju sellisel viisil sõjaväeteenistusest pääses, pole teada, kuid ühes ululoos väidab jutustaja, et tema tutvusringkonnas oli neid umbes 40.⁸⁶⁸

*Komisjoni arstide seas oli ka närviarst ja mul on näitleja veri. Mind saadeti mingiks ajaks Paldiski mnt.-le, sest näitlesin nii hästi närviarstile. (Mees, 1956.)*⁸⁶⁹ *Ma pöördusin tema nõuannete kohaselt juba varakult psühhiaatri poole. Ma kurtsin olematuid vaevusi ning keskkooli lõpp tuli ja ma ei pidanud sooritama lõpueksameid, sest olin psühhoneuroloogia haiglas. Hiljem sain teada, et mu diagnoosiks oli pandud lihtne skisofreenia. Ma ei tutvunud enne arsti juurde minekut ühegi psühhiaat- riaalase õpikuga, aga seesama Aleksander Tšuklin ehk Sass nagu me teda kutsusime, soovitas kohe teatada, et Vene sõjaväkke ma ei lähe ning mul on tunne, et mind tapetakse seal ära. Sellise jutuga läksin ma ka psühhiaatri juurde. Võib-olla arst sai aru, mis on mu tegelik eesmärk. Hiljem, kui ma sain ravimeid ja võtsin neid, kuidas jumal juhatas, tekkisid mingid häired ning ma hakkasin kahtlema, kas ma ei põegi äkki mingit vaimuhaigust. Seal haiglas ma tundsin, nii naljakas kui see ka pole, et ma pean saama preestriks. (Mees, 1967.)*⁸⁷⁰ *Väga ilusti le- gaalse põhjuse andis selleks [sõjaväeteenistusest vabastamiseks] ... minu*

⁸⁶⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 42.

⁸⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 16–17.

⁸⁶⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 35.

⁸⁶⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1028, lk. 1.

⁸⁷⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1426, lk. 1–2.

puhul oli väga lihtne: „Jumalasse usud?“ – „Usun.“ Korras. Kõik. Vsjo. 7b – oledki hull. [---] Üks arst, nooruke, hakkas oma tuhinas uurima: „Orelimuusikat kuulad?“ – „Ja.“ – „Meeldib sulle?“ – „Jaa.“ – „Kuulad kohe kirikus või?“ – „Muidugi ja plaatide pealt ka.“ Ma ei tea, miks ta selle orelimuusika peale nii väga läks. Siis oli rääkinud sellele vanemale arstile, kes mind päästis, et see on küll imelik, 20-aastane noor mees kuulab orelimuusikat. Ta pidas lolliks mind tõeliselt. [---] Seal pandi kirja – ta töötab kellalööjana. [---] Kui loetakse pabereid sõjakomissariaadis, siis on niimoodi, et mingi Quasimodo on kuskil Jõhvis, kes on idiot ja lepiti. [---] Ja mingil hetkel, kui mina käisin oma pabereid sinna [sõjakomissariaati] viimas, püüdsin teha võimalikult kohtlase näo pähe, et umbes, kas mind ei võetagi siis sõjaväkke seal komissariaadis Narva maanteel. Siis oli üks eesti mees, kes ütles, et kurat, sind veel vaja sinna. (Mees, 1960.)⁸⁷¹

Tembutamise eesmärk oli niisiis ametivõime ärritada ja oma nõukogudevastast meelsust demonstreerida, kuid – ja see on oluline – ise siiski sellest ohtlikust mängust terve nahaga välja tulla. Konflikte ei kardetud, nagu selgus juba usutoomise puhul, neist ei hoidutud iga hinna eest, kuid kuskil oli piir, mida peeti silmas ja millest üle ei mindud. Tembutamisega ühest küljest küll provotseeriti konflikti, kuid teisest küljest andis see võimaluse lahendada konflikt võimalikult väheste kannatuste hinnaga. Heaks näiteks ongi sõjaväeteenistusest vabaks saamise viis. Ei mindud ju sõjakomissariaati seletama, et oma vaadete ja veendumuste tõttu keeldutakse sõjaväeteenistusest Nõukogude armees, sest see oleks tähendanud halvimal juhul vangi minekut. Selle asemel valiti teine, ohutum ja võimalik ka, et tõhusam viis – hullu mängimine. Seega, kogu oma julguse ja sihikindluse juures ei soovinud vaatluse all olevad eluloojutustajad end oma eesmärkide nimel sugugi ohvriks tuua ega seeläbi märtriks saada.

4.4.3. Triksterid

Kui püüda nüüd kokku võtta nende 17 eluloojutustaja kaks võib-olla teatud mõttes isegi vastandlikku tahku – ühelt poolt konstruktiivsed, tõsised tegevused ja teiselt poolt tembutamine –, siis saab selgeks, et nime, mis need tahud kokku võtaks ja neid iseloomustaks, on raske leida. Selliste tegevuste najal nagu usu toomine, kontaktide loomine ja algatamine, mis sovetiajal tähendas tihti otsest vastutöötamist ametlikule religioonipoliitikale ja oli seetõttu seadusevastane, võiks nõukogude perioodil religioosseks kujunenud eluloojutustajaid kujutada mässajate ja kangelastena, kuid selle rikub ära narri ja õrritaja kuvand. Isegi kui narri ja tembutaja lood elulugudest puuduvad, mis torkab silma eriti naiste puhul, siis ikkagi ei vasta nad ettekujutusele lõpuni minevast kangelasest, sest

⁸⁷¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 35–36.

neis on teatud paindlikkust, pragmaatilist olukorraga arvestamist ja võib-olla isegi laveerimist erinevate mõjukeskuste, nagu näiteks kooli, kodu ja koguduse vahel. Mingisugune vastuolulisus on selles kujus, et olla ühemõtteliselt heroiline. Pole ka kedagi neist, kes ennast otseselt kangelasena esitaks. Toon ühe näite eluloost, mis seda üldistust selgesõnaliselt toetab:

*Ega ta [„40 kiri“] ei olnud väga võimas dissidenthuse musklingutus ja rusika näitamine, aga ta oli teatud seltskonna [arvamuse väljendus kujunenud olukorrast], kes ei olnud nii dissidentlikud, et oleksid nõus vangimõistmisenema, aga samal ajal ikka ei olnud nõus kogu selle süsteemiga. (Mees, 1954.)⁸⁷² Eluloo lõpu poole pöördub jutustaja sama teema juurde tagasi: *Ma ei tundnud ennast märtrina [„40 kirjale“ alla kirjutades]. Ma mõtlesin umbes niimoodi vist, et nad [võimud] arvavad, et nad teevad mulle kohutava kuriteo, kui ma ei saa Bulgaariasse. Ma ei tahagi sinna sõita. Ma saan väga hästi hakkama ka ilma välismaal ringi sõitmata [---]. (Mees, 1954.)⁸⁷³**

Ma otsisin tükk aega neile 17 eluloojutustajale sobilikku nime, mis haaraks kõiki nende minaloo aluseks olevaid tegevusi, kuni meenus mütoloogiline tegelane traditsionaalkultuuridest – trikster – vastuoluline kuju, kes on vembumehest kultuuritooja, kuid samuti asjade algse korra rikkuja ja segaduse tekitaja.⁸⁷⁴ Muidugi pole mõtet tuua üksikasjalikke paralleele mütoloogiliste triksterite ja eluloojutustajatest triksterite vahele, sest neid lihtsalt pole. Siiski on ühiseid jooni, mis teevad triksterite nime antud juhul sobilikuks. Vaatluse all olevaid eluloojutustajaid võib pidada usu toomise, kontaktide loomise ja algatamise tõttu teatud mõttes kultuuritoojateks, ka tembutamine oli neile omane (kui ei tembutanud, siis laveerisid), ja kui arvestada, et nemad olid ka need, kes vana usulist traditsiooni pärast 1960. aastate paradigmade vahetust edasi kanda ei võtnud (väide ei pretendeeri muidugi absoluutsusele) ning nõukogude korda õnnestasid, siis kõlbab neid ka sissesetatud korra rikkujateks ja segaduse tekitajateks pidada.

Triksteriteatuur sobis konfliktiderohkesse olukorda hästi ning oli ilmselt paljus ka selle kujundatud, mis seletab sellise minapildiga inimeste valdavalt esinemist nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate grupis. Nad oskasid lahkhelidega toime tulla ega jäänud neile alla. Enamgi veel, pidevalt õhus olev potentsiaalne konflikt tegi elu nii mõnegi jaoks huvitavaks ja põnevaks. Toon mõned katked elulugudest selle tähelepaneku kinnituseks. Esimene näide on ühelt budistilt, kes eelistas ülikoolile ootamatusi täis kommuunielu KGB pideva kontrolli all, teine ja kolmas näide on kristlastelt:

⁸⁷² EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 8.

⁸⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 1424, lk. 20.

⁸⁷⁴ L. E. Sullivan, Tricksters – The Encyclopedia of Religion, M. Eliade (ed.), New York: MacMillan Publishing Company, 1987, vol.15, p. 45–46; T. Kulmar, Üldine usundilugu I, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk. 72.

Mul oli valida, ma oleksin võinud minna Tartusse ülikooli, kuid siis ma oleksin sellest [budistlikust kommuunielust] siin Tallinnas ilma jäänud ja ma valisin Tallinna (Naine, 1965.)⁸⁷⁵ Ta jätkab: Vello oli päris kõva ja otsese ütlemisega ja ega me keegi neid [julgeolekutöötajaid] ei hellitanud ega kartnud, sest kui oled mingi 18, 19, 20, siis ei karda ju KGB-d. Ajad olid ka teised, ei olnud ju enam mingi Stalini aeg. (Naine, 1965.)⁸⁷⁶ Kogu kristlaseks olemine oligi nagu osa mingist põnevusloost, seiklus. Iialgi ei võinud teada, mis juhtub ja millistesse situatsioonidesse satud. (Mees, 1961.)⁸⁷⁷ Niimoodi ma olengi balansseerinud, üsna tihti olles esimene, saades vastu näppe ja pärast selgub, et see, mis ma teinud olen, on väga tavaliseks muutunud järsku. (Mees, 1960.)⁸⁷⁸

Hakkama said nad raske olukorraga seetõttu, et kombineerisid tragöödilist elustrateegiat, mis on iseloomulik idealistlikele (sh. religioossetele) tüüpidele, komöödilise elustrateegiaga, mis on omane pragmaatikutele. Esimene elustrateegia võimaldas oma põhimõtetele ja sihtidele truuks jääda ja teine kohaneda ja hakkama saada vaenulikus keskkonnas. Komöödilisest ja tragöödilisest elustrateegiast on kirjutanud Kadri Tüür ja Timo Maran,⁸⁷⁹ kes on väitnud, et komöödilise strateegia põhineb eluslooduses hästi tuntud reeglitel, mille kohaselt on mõistlik vältida otsesest konfrontatsioonist ja konfliktist. Kui nimetatud vastuseisu oht kerkib, on kavalus ja kelmus, vahel ka lihtsalt lahinguväljalt taandumine mitte ainult lubatud, vaid lausa eelistatud tegutsemisviisid. Komöödilise elustrateegia sihiks on ellu jääda vaatamata viperustele, eesmärgiks on pigem väikesed võidud kui suured iga hinnaga, käitumises ei juhinduta mitte niivõrd väärtustest, kuivõrd vahetust keskkonnast ning püütakse eelkõige kohaneda selle muutustega. Tragöödililine ellusuhtumine seevastu näeb maailma dualistlikult hea ja kurja vahelise võitluse tallermaana, kus tuleb teha valik ühe poole kasuks ning see valik on enamasti lõplik. Tragöödilist elutunnetust iseloomustab idealistlik apelleerimine mingitele kõrgematele väärtustele, usk, et igale küsimusele on ainult üks õige vastus ja igas käitumissituatsioonis on ainult üks korrektne viis end ülal pidada.⁸⁸⁰ Triksterid, nagu nägime, ajasid küll oma idealistlikku asja konflikte kartmata, kuid samas silmas pidades piiri, kust alates oleks olukord võinud juba ohtlikuks kujuneda.

⁸⁷⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 3.

⁸⁷⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1034, lk. 7.

⁸⁷⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1427, lk. 14.

⁸⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1434, lk. 38.

⁸⁷⁹ K. Tüür; T. Maran, Kohased teod. Loodusteadsulikku – Kohandumise märgid, Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002.

⁸⁸⁰ K. Tüür, T. Maran, 2002, lk. 27–28.

4.4.4. Üksiklased

Kahekümne kahest eluloojutustajast polnud kõik sugugi triksterid, vaid 17. Ülejäänud viie eluloojutustaja minalugu ei vasta õieti mitte milleski triksterite omale, ei ole nad usutoojad ega algatajad, ammugi mitte tembutajad. Kontaktideloajaks võib ühte neist siiski pidada, sest ta külastas omal initsiatiivil usuliste otsingute perioodil toonaseid vaimseid liidreid. Nende viie puhul torkab kõigepealt silma see, et nad on oma eluloos tähelepanuväärselt üksi. Pärandihoidjad tuginesid minapildi esitamisel tervele ennesõjaaegsele põlvkonnale ja triksterid olid ümbritsetud sõpradest, mõtte- ja eakaaslastest, nendel viiel aga pole õieti kedagi, kellega oma usku jagada. Seega on nad üksiklased, mis ilmneb kas või nende suhtumises kirikusse. Keegi neist pole koguduse liige, sest:

Kirik? Kirikud ja kogudused on inimeste tarbeks lõbustuskohad, kus pastorid ja presbüürid teenivad enestele palka. Jumal oma nimega äritseda ei luba ja Teda seal pole. Kristlane palvetab kodus. (Naine, 1938.)⁸⁸¹ Ma usun, et nii mõnigi, kes koguduses on igapäevane isik, on kodus Piibli kätte võtnud vaid selleks, et talt tolmu pühkida. Teadmata ja aru saamata, mis seal sees on kirja pandud. [---] Ristiusk põletas ka inimesi, kes Piibelt teisiti tõlkisid kui tuleriidale läkitajad seda soovisid. Usun, et ristiusk on tõe varjamiseks üsna palju inimkonnale kurja teinud. (Mees, 1951.)⁸⁸² Kirikud peavad olema, dematerialiseeruma, ühinema. Olgu vähem killustumist põhjustanud „tarkust“, rohkem tõelist ligimesearmastust. (Mees, 1950.)⁸⁸³ Olen korduvalt mõelnud, miks ei võiks ma mõne koguduse liikmeks astuda? Siiski tunnen end oma jumalaga kahekesi kõige paremini, kui teda kodus või kuskil looduses tänan või palun. Muidugi peab kirikus käima, kuid mõneti häirib see, et ikka veel on kirikuliste enamuses vanad inimesed ja et mitte kõik end usklikuks pidavad ei ole kaasinimestest eriti hoolivad. (Mees, 1943.)⁸⁸⁴

Viimane neist viiest eluloojutustajast ei ole koguduse liige selle pärast, et alles otsib tagasiteed sinna.⁸⁸⁵ Seega usuaşju ajavad üksiklased omaette.

Triksteritest erinev on üksiklaste puhul ka konfliktide lahendamise viis. Esiteks kasutavad nad nende lahendamisel tragöödilist strateegiat, mille puhul on kompromissid välistatud, ja teiseks kipuvad nad lahkkelides kaotajaks pooleks jääma. Toon näiteks kaks sisuliselt vastandlikku, kuid vormiliselt sarnast konfliktsituatsiooni.

⁸⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1452, lk. 10.

⁸⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 14.

⁸⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 3.

⁸⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 10.

⁸⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 5.

Ilmselt oli mul tollal kaks võimalust: kas saada oma isa [kes oli vaimulik] mõttekaaslaseks ja valida okkiline rada või pöörduda sellelt rajalt ära. Ma ei olnud piisavalt tugev valima isa teed. Vastupidi, ma salgasin isa ära. Sest ma tahtsin nii väga tunnustust ja normaalset elu. Kaheksandas klassis astusin komsomoli. [---] Muidugi tegin ma sellega isale kohutavat meelehärmi – kuid mida sai ta teha? Vähe sellest, minust sai kogunisti komsomoliaktivist, kokkutulekutel käija ja teiste eestvedaja. (Naine, 1949.)⁸⁸⁶ Ta jätkab: Uue aja hakul Raekoja platsil Püha ööd kuulates ja seejärel pilgeni täis kirikus seistes tundsin ma sügavat hingelist segadust ja süüd isa ees: miks ma ometi ei suutnud ette näha aja muutumist, miks ma pidin oma isa nõnda salgama. (Naine, 1949.)⁸⁸⁷ 1950.aastal astus väike Anne [eluloojutustaja kirjutab endast kolmandas isikus] Viljandi tütarlaste keskkooli [---] III klassi. Esimene nädal kulus uuele sisseelamiseks [---]. Järgmisel esmaspäeval kamandas koolidirektor, venemaaestlane, Karl Naanuri väikese neiu oma kabinetti ja luges tulivihaseks ette ateistliku epistli: „Kui sina, Anne, laupäeval kooli ei tule ja meedikute korraldusi [---] ei täida, mine meie koolist kohe minema! [---] „Kuidas sa mõtled ära elada, kui sa laupäeval tööd ei tee? Küsib tulivihane lapsehinge piinaja meheliku jõhkra tooniga. – „Ennem meidki on elatud ja maapealt tööd ja leiba leitud kui Looja annab.“ – „Too see Piibel kohe ära kooli vanapaberiks! – „Sind tuleb kellelegi jalarätiks anda, aga piiblitõde peaks ahvgi tulevikus tundma.“ (Naine, 1938.)⁸⁸⁸

Konflikti tagajärjel lahkub eluloojutustaja koolist ning tema haridustee jääbki väga lünklikuks ja lühikeseks. Viieteistaastaselt hakkab ta ise endale elatist teenima. Näiteid sellistest konfliktide lahendamise viisidest leiab ka teiste üksiklaste elulugudest, nagu ka hulgaliselt viiteid nende tõrjutusele ja tõugatusetele.

Selleks ajaks olin tegelenud enesekasvatusega niivõrd, et olin kõigi vastu õiglane, taktitundeline, ei ütelnud kellelegi halvasti, püüdsin mitte vihas-tada, sest see mõjub endalegi halvasti. Olin väga viisakas, aga seda ei osatud tollal hinnata. Selliseid inimesi peeti kas väga viletsateks (viisakas inimene oli peaaegu nagu kohtlane) või alandlikuks, kellele võib peale astuda. (Mees, 1943.)⁸⁸⁹ Aga millisesse raamistikku end mahutada, kui elu ei edene? (Naine, 1938.)⁸⁹⁰ Ja kui sulle tundub [räägib endast], et su otsene ülemus on töö suhtes ebakompetentne ja kodus sind ka ei taheta näha sagedamini kui kaks korda kuus, avansi- ja palgapäeval, siis ühel

⁸⁸⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 3.

⁸⁸⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 4.

⁸⁸⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1452, lk. 7–8.

⁸⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 7.

⁸⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 11.

ajal tunned, et vedru on maha käinud. (Mees, 1951.)⁸⁹¹ Mis see minu suhtumine riiki või sõjaväkke loeb! (Mees, 1950.)⁸⁹²

Naine, kes hülgas oma isa religioossed tõekspidamised, ei väljenda küll oma tõrjutust, vaid hirmu selle ees, millega ta põhjendab ka oma usust loobumise sammu:

Kui oleksin tollal isa jälgedesse jäänud, jäänuksin ilma paljudest kogemustest, headest kolleegidest ja sadadest sümpaatsetest kohtumistest nendega, kellest olen kirjutanud. Võinuksin oma tõrjutuses elule väga alla jääda. Tagasi vaadates pean olema tänulik, et ma olen elus endale paljugi kätte võitnud. [---] Mu õdedel-vendadel ei ole läinud nii hästi – võib-olla sellepärast, et nad ei suutnud tollal nii palju enda eest võidelda ja teisi end hindama panna. (Naine, 1949.)⁸⁹³

Oma väarikustunde taastavad üksiklased usu abil ühel või teisel moel. Usk pakub neile asendamatu turvalist keskkonda, milles nad tunnevad end tunnustatuna, ausate, õigete, tarkade, tublide ja headena:

Kui mõni mind solvas ja see solvaja ei mõistnud oma viga, vaid tundis võidurõõmu ja ühtegi toetajat polnud, sisendasin endale, et siiski mul oli õigus, see peab mind rahustama ju ja ka Jumal näeb ning mõistab õiglast kohut. Jumal oli tõesti ainuke, kelle poole võisin abi saamiseks pöörduda. (Mees, 1943.)⁸⁹⁴ Ja nende kannatuste [mis on kannatatud usu pärast] eest tasub Taevane Isa kristlastele nii maa peal kui ka Jumala Riigis. Kahekordset head me ei saa. Kristlase kannatused tasutakse igavesel Eluga Universumis ja hiljem Uuel maal, mis luuakse maakera asemele. (Naine, 1938.)⁸⁹⁵ Karjääritegemine mind ei huvitanud, kuna mõistsin, et see on üks enda saba tagaajamine, mida iial kätte ei saa ja vananedes kaob ka tagaajamise hoog ja lust. Vaja oli leida midagi harmoonilist ja püsivat – täiuslikku. Otsida Jumalat. (Mees, 1950.)⁸⁹⁶ Pärast seda, kui Eestist sai taas iseseisev riik, hakati Eestis Läänes trükitud Piibleid levitama. Tol ajal ma lugesingi Piibli esimest korda läbi, hiljem veel kahel korral. (Mees, 1951.)⁸⁹⁷

Viimase näite selgituseks tuleb lisada, et piibli lugemine ja iseseisev uurimine ongi selle eluloojutustaja kogu usulise enesemääratluse aluseks ning tema eneseväarikuse tagaja keskkonnas, kus vaevalt üleüldse midagi loetakse. Oma

⁸⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 6.

⁸⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 3.

⁸⁹³ EKM EKLA, f.350, s. 1316, lk. 4.

⁸⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 7.

⁸⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1452, lk. 9.

⁸⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 1.

⁸⁹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 12.

väärrikusele tuge leiab usust ka ajakirjanikuna leiba teeninud naine, kes kunagi tegi valiku punaideooloogia kasuks:

Usun, et ma ei ole kellelegi oma lugudes liiga teinud – nii nagu tehti mulle liiga omal ajal, kui tollane rajoonileht kirjutas laimulugusid minu isa kohta ja tundis kaasa ta perekonnale. Endalegi märkamatult kandsin ma Jumalat endaga kogu selle halva aja – selle piiri kaudu, mida endas tundsin ja millest üle astuda ma ei saanud. (Naine, 1949.)⁸⁹⁸

Sarnaselt pärandihoidjatega ehitavad ka üksiklased oma minaloo üles väärtuste, ideaalide, usuliste põhimõtete jms. najal, *à la* milline peab olema õige usklik, kuidas tuleb õieti aru saada piiblist jne. Mingitest usulistest tegudest ja vägitükkidest neil rääkida pole. Samuti rajavad nad oma minapildi paljuski pärinemisele usklikust perest – kõik viis on kasvanud religioosses kodus –, nagu pärandihoidjadki seda tegid. Samas jäävad nad uskumuste poolest pärandihoidjate ja triksterite vahepeale, näiteks kahel neist on vägagi sünkretistlik usk. Üldse näivad üksiklased olevat hajunud pärandihoidjate ja triksterite vahel ning jäävad ka sünniaja poolest nende keskele, kõik nad on esimestest nooremad ja viimastest vanemad (tõsi küll ühe triksterist erandiga, kes on sündinud samuti 1949). Ka sünniajast võib otsida üksiolemise põhjust, sest on ju võimalik, et aeg 1950.–1960. aastatel oli nende religioosseks kujunemiseks nii raske, et nad suutsidki oma kodust pärit usku säilitada vaid endassetõmbumise hinnaga.

Kokkuvõtteks võib märkida, et sellal kui pärandihoidjate minapilt oli terve põlvkonna lõikes üldine ja valdav, tõsi küll, oma tuntavate nüanssidega usukangelaste ja tagasitulijate juures, võib nõukogude ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate puhul täheldada juba kahte täiesti erinevat minalugu: triksterid ja üksiklased. Käesoleva uurimuse põhjal ei ole kahjuks võimalik öelda, kui palju on protsentuaalselt esimesi ja kui palju viimaseid kõigist nõukogude ajal religioosseks saanute hulgast. Võib-olla on tollest ajast veel kolmandatki tüüpi minalooga usklike – selliseid, kes on midagi triksterite ja üksiklaste vahepealset: küll tasasel moel oma usku järgivad, seega triksteritest vähem aktiivsed ja konfliktised, kuid siiski koguduse ja eakaaslastega seotud. Sellise minalooga pole aga ühtegi siinses kogus, kuigi suure tõenäosusega on nad olemas.

⁸⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1316, lk. 4.

5. OTSIJAD

5.1. Usk avalikus sfääris

5.1.1. Puudulik kool

Taasiseseisvumise järgsel perioodil religioosseks kujunenud eluloojutustajaid oli kokku nelikümmend – kakskümmend neli naist ja kuusteist meest. Kirjutamise hetkel olid neist kuus luterlased, neli baptistid, kaks katoliiklased, kolm Elu Sõna koguduse liikmed ja neli Jehoova tunnistajad, lisaks kuusteist individuaalse religioossuse ehk oma usuga inimesed, kolm budistid ja kaks krišnaiidid. Kaheksa neist neljakümnest pärinesid usklikust kodust. Üsna mitmel nende hulgast sai huvi religiooni vastu alguse juba nõukogude perioodil, ent välja kujunes see siiski alles pärast sovetiaja lõppu. Eriti otsustavana peaks sealjuures mainima usubuumi mõju. Vanim selle rühma elulookirjutaja on sündinud 1937. aastal ja noorim 1980. aastal.

Kõik usubuumi ja taasiseseisvumise järgsel ajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad käisid koolis nõukogude perioodil, osa nooremate haridustest jäi aga juba teise eesti aega. Erinevalt triksteritest ja üksiklastest ei saanud nemad sovetiajal tunda koolis tagakiusamist usu pärast, sest neil lihtsalt polnud siis erilisi kokkupuuteid religiooniga või olid nad tollal veel liialt väikesed, et oleksid sõandanud ja osanud oma religioosseid vaateid sõnaselgelt avaldada. Kooli meenutavad nad kuidas keegi, mõni hea, mõni halva sõnaga, sõltuvalt sellest, missuguseks elu seal kujunes, kas oli sõpru või polnud, kas saadi õppimisega hakkama või ei saadud, kas õpetajad suhtusid hästi või halvasti jne. Kooliga seoses meenutatakse igapäevast elu ja tegemisi seal: õpinguid, sporti, huvialaringe, õpetajaid, klassikaalsasi, pioneeriüritusi, pidusid jne., kuid üldiselt on selle grupi elulugudes koolist väga vähe juttu, sest biograafia peateema – religiooni – suhtes jääb see perifeerseks.

Niisiis, erinevalt eelmistest eluloojutustajatest polnud neil nõukogude ajal koolis usu pärast konflikte, küll aga meenutab paar inimest usu tõttu kogetud halvustavat või ka lihtsalt võõristavat suhtumist, samuti vastuolusid õpetajaga ajast pärast taasiseseisvumist, mis näitab, et kui ka ideoloogiline tagakiusamine oli lõppenud, siis negatiivsed eelarvamused seoses usuga püsisid edasi:

*[---] ja üks tüdruk tänitas mind ka. Ta vist natuke teadis, et ma olen usklik, et tegelikult oli see tema probleem, aga mulle see jättis ka ikka jälje. Mõnes mõttes kiusati mind küll sellepärast, et ma olen usklik. Nad vihjasid, ega nad niimoodi eriliselt ei kiusanud. (Naine, 1980.)⁸⁹⁹
Õpetajatega otseseid konflikte usu pärast ei tekkinud, klassijuhataja*

⁸⁹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 2.

suhtus minusse väga hästi. Ma ei tea, kas ta ise usklik oli, aga ta teadis neid asju ja oli alati nõus, ta oli üldse selline mõistev. [---] Tegelikult üks õpetaja oli, kultuuriloo õpetaja, üheteistkümnendas klassis, kellega mul tekkis konflikte. [---] Mulle ei jätnud ta head muljet, sest ta pidas ennast liiga targaks. Kui ma midagi kirjutasin, mida tema ei teadnud, siis tõmbas ta selle maha. See ei tähenda ju, et kui sa midagi ei tea, siis see pole õige. (Mees, 1979.)⁹⁰⁰

Samal ajal kui usuga seotud negatiivsed stereotüübid olid ühiskonnas visad kaduma, hakati juba usubuumi ajal mõnes koolis õpetama usu- või usundiõpetust kursuste või ka järjepidevate tundidena, kuid neid koole polnud eriti palju siis ega üheksa aastat hiljemgi. 1991. aastal oli ametliku statistika järgi koole, kus õpetati usundiõpetuslikke aineid, ligikaudu 6% üldhariduskoolidest ja 2000. aastal ligikaudu 7%. Õpilaste arv, kes neid aineid õppisid, oli üheksa aastaga siiski mõnevõrra kasvanud – 1643-lt 2769-le.⁹⁰¹ Peale selle õpetati mitmes koolis usundiõpetuslikke aineid huvialaringides, mistõttu oli religiooni-alaseid teadmisi omandanud lapsi ametlikust statistikast veidi rohkem.⁹⁰² Usu- või usundiõpetus võis ärgitada nii mõnegi õpilase sügavamalt huvi religiooni vastu, näiteks meenutatakse ühes eluloos usubuumi aegseid piiblikursusi, millel oli tähtis osa jutustaja hilisema arengu seisukohalt:

Mul on meeles näiteks selline asi. Ma arvan, et see võis olla kusagil 1989/90. Ma ei tea, kas see ainult Rõngu koolis oli nii või oli see ka mujal nii, aga koolides hakkasid käima mingisugused inimesed, kes rääkisid piiblilugusid. Neil olid sellised slaidiapparaadid kaasas ja näitasid sellest samast lastepiiblist reprodid ja rääkisid piiblilugusid. Ma mäletan, et need olid mingis mõttes suured sündmused. Mitu klassi olid ühte kokku aetud ja loeti piiblit hästi lihtsalt. Need on kuidagi hästi eredalt mulle meelde jäänud. (Mees, 1976.)⁹⁰³

Suurem osa selle grupi eluloojutustajatest on aga ilma jäänud religioosest õpetusest olgu siis nõukogude või ka teisel iseseisvusajal, mistõttu paljudel neist on etteheiteid koolis antavale haridusele tervikuna. Leitakse, et haridus on puudulik, sest see ei mõtesta elu, on väärtustevaba, ei vasta eksistentsiaalselt olulistele küsimustele jne. ning religioosete maailmavaadete seisukohalt annab lünklikke ja vigaseid teadmisi elust, inimesest ja maailmast. Järgnev kriitika pärineb ühelt individuaalse religioossusega eluloojutustajalt, kahelt budistilt ja kahelt Hare Krišna kultuse liikmelt:

Ma ei saanud aru, mis on surm. Ma nägin, et inimene ei sure ära, ta elab edasi. Ma tajusin, et ta elab edasi. Tegelikult pärast tuligi välja, et see on

⁹⁰⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 6.

⁹⁰¹ EV Haridusministeeriumi elektrooniline vastus L. Altnurme teabenõudele 10.02.2005.

⁹⁰² P. Valk, suuline teade L. Altnurmele 09.02.05.

⁹⁰³ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 5.

nii. *Vahepeal ma unustasin selle ära, no koolikasvatus ja õpetus ja ateistlik elukäsitlus tegi oma töö. (Mees, 1939.)*⁹⁰⁴ *Aga parim võimalus inimest mõista on anda talle religiooni ja usku, kõike sellist [---]. Inimene ei leia elu mõtet kuidagi, kui tuubib mingeid fakte pähe [---]. (Mees, 1966.)*⁹⁰⁵ *Koolist niipalju, et hakkasin tõepoolest otsima seda, mis mind tõsiselt huvitab, mitte seda, mis toob palju raha või ühiskondlikult hea positsiooni. [---] Enamus inimesi on tavalise kooliga väga rahul, ta valmistab neid – see on ka küsitav – aga mingil määral selleks ühiskonnaks, mis siin väljas valitseb. Ta ei tee neid võib-olla suurt õnnelikeks inimesteks [---]. (Mees, 1978.)*⁹⁰⁶ *Koolis antakse ainult akadeemilisi teadmisi, hingest ja peenematest tasanditest ei räägita. (Mees, 1967.)*⁹⁰⁷ *Koolis sellistest [vaimsetest] asjadest ei räägitud, üldine suhtumine oli, et mida silmaga ei näe, seda pole olemas. (Naine, 1976.)*⁹⁰⁸

Kui arusaam, et haridus on sisu poolest vale, mõttetu ja kasutu, tekkis õpingute ajal, siis võis see ka kaasa tuua kooli pooleli jätmise. Meenutavad üks endine Elu Sõna ja teine endine baptisti koguduse liige:

*[---] mina õppisin omal ajal pool aastat rakendusmatemaatikat, Albert õppis Tallinnas arhitektuuri poolteist aastat, Urho [---] õppis poolteist aastat inglise filoloogiat. Me kõik jätsime selle pooleli, meil ei tulnud mõttessegi seda jätkata, et seda ei olnud millekski vaja. Mõni üksik, kes oli Elu Sõnasse sattunud, siis veel jätkas varem alustatud õpinguid. Sest see haridus oli jumalatu, mis ülikoolis on, nii et sellest ei ole kasu. (Mees, 1969.)*⁹⁰⁹ *See kõik [usklikuks kujunemine] oli siis ühe suve jooksul, tähendab siis ma otsustasin, et ma Tallinna Pedagoogilisse Instituuti enam ei lähe. Seal oli vaja palju uurida igasuguseid Lenini teoseid ja asju. Mulle tundus, et ma raiskan ennast [---]. Ma ei tea, kas see oli nüüüd õige asi. Tegelikult, mul on kahju, et mul praegu pole kõrgharidust ja elu oleks siis hoopis teistmoodi läinud, no aga see sai siis niimoodi tehtud ja niimoodi ma siis otsustasin ja tulin sealt koolist ära. (Naine, 1970.)*⁹¹⁰

Seega, konfliktide asemel, mis ilmestasis triksterite ja üksiklaste elulugusid, tõuseb päevakorda kriitika tänapäeva koolis antava hariduse maailmavaatelise aluse kohta, nagu seda võis täheldada ka pärandihoidjate puhul alapeatükkides 3.1.1 ja 3.1.4., kuid selle vahega, et vaatluse all oleva grupi eluloojutustajad ei nõua kohustuslikku usuõpetust, mille abil saaks lastest korralikke kodanike kasvatada, sest religioosse arengu eesmärke nähakse tunduvalt isiklikumana,

⁹⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 4.

⁹⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1030, lk. 7.

⁹⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 12.

⁹⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1031, lk. 3.

⁹⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1404, lk. 1.

⁹⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 18.

⁹¹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 3.

mistõttu need on kaotanud palju oma kollektiivsest mõõtmest, nagu see ilmnes juba triksterite puhul.

5.1.2. Kiriku avastamine

Kuigi ka teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate seas on neid, kes kasvasid usklikus kodus ning jõudsid lapsena nõukogude ajal jumalateenistustel käia, ei teadnud siiski enamik neist enne religioosseks saamist kirikust suurt midagi. Nende suhtumisi ja arusaamu sellest olid tugevalt mõjutanud nõukogudeaegsed eelarvamused, mida võis kohata juba triksterite juures, kuid esinevad vaatluse all olevas grupis veelgi massilisemalt. Kirikust arvati, et see on üks vaimupimeduse koht, kus käivad nupust nikastanud inimesed:

Mul on meeles, et me tihti piilusime kiriku lukuaukust sisse ja midagi me nägime seal ja siis kujutasime ette, et mingisugused mürgiämblikud ronivad seal. See oli isegi nagu õudne koht meie jaoks. Ma ei oska seletada, et miks ta oli õudne. Ta ei olnud ju selline paik, kus inimesed oleksid loomulikult viisil käinud. Küllap me kuidagi teadsime või kujutasime ette, et seal käib esiteks hästi vähe inimesi. Need on ka sellised, kes sealt surnuaia poolt tulevad või umbes niimoodi. Me ei kujutanud üldse ette, et kes seal käivad. Muidugi me ei teadnud sellest vaimulikust mitte midagi, kirikuõpetaja ei saanud ju olla mingi avaliku elu tegelane. Ta oli nagu mütoloogiline meie jaoks [---]. (Mees, 1976.)⁹¹¹ [---] sest minu Jumala ettekujutus oli selline nõukogude aegne, et on mingid arhitektuurimälestised, kirikud, kus oli pime keskaeg, kus tapsid vaeseid inimesi, pilt oli selline. Ma olin üllatunud, et tänapäeval on inimesi, kes usuvad Jumalat, et appi! See oli nagu suur üllatus mulle, et kuidas see võimalik on, arenenud maailmas! (Naine, 1970.)⁹¹² [---] kristlane olek on midagi täiesti jaburat, võrdusmärk tõmmati debiilikuga või midagi sellist. Mina ei räägigi kohe usust ega Jumalast mitte kunagi. Seepärast, et ma olen täiesti 100% veendunud, et suurel hulgal inimestest oleks kohe plokk ees ja ilmselt oleks minul ka olnud, kui keegi oleks öelnud, et kuule, Jeesus on su lunastanud. Kuule, kuidas see mind aitab? (Naine, 1968.)⁹¹³

Kuigi seda laadi ettekujutused kirikust ja usklikest on levinud tänapäevalgi, hakkas suhtumine paranema usubuumi ajal ristimisliikumisega seoses. Kümned tuhanded inimesed lasid end ja oma lapsi ristida ja leeritada, mõnele kujunes sellest esmakordne kokkupuude kirikuga:

⁹¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 2.

⁹¹² EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 4.

⁹¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 26–27.

[---] et lapsed võiks seal ristida ja leeris käia. Siis olid mul sihukesed mõtted. Siis kuidagi räägiti, et peab leeris käima ja lapsed ristima. No nagu ei saanudki sellest põhimõttest aru, lihtsalt selline komme oli. Seda varem ei saanud ju teha, siis lihtsalt oli nii loomulik. [Kirikusse läksid need], kes olid mu lähikondsed, mu oma vanused, paljud ju selles eas koos oma lastega käisid leeris ja lasid ristida ennast. See oli rahvusliku ärkamise aeg, kõik läks nii lahti ja vabaks, käidi kirikus. Sellel ajal oli see nii loomulik. (Naine, 1954.)⁹¹⁴

Nagu toodud näitest ka selgub, ei pruukinud kirikusse sel moel sattumine kristlust veel mõistetavaks teha, rituaalide eesmärk ja usu sisu võis endiselt hämaraks jääda. Paljude ristimisliikumisega tulnute kokkupuuted kirikuga jäidki pinnapealseks ja katkesid kiiresti, sest neil ei tekkinud arusaamist näiteks jumalateenistuse, kristliku õpetuse ja usuliste sümbolite ning rituaalide tähendusest isegi pärast elementaarsete leerikursuste läbimist, sest religioosne keel ja mõisted võisid osutada täiesti haakumatuks senise ettekujutusega maailmast. Samas oli ka küllalt neid – nii noori kui vanu –, kes jäid kirikuga seotuks ning hakkasid koguduse töös aktiivselt kaasa lööma:

Ta ütles, et praostkonna sekretäri koht on vaba. [---] Praostkond, kirikuõpetajad, kirikutöö, kursused praostkonna sekretäridele. Kõik see oli uus vaimne õhkkond. Õpetajate konverentsid, sinod – kirikutöö nägemine seestpoolt. Mulle meeldis see töö. (Naine, 1940.)⁹¹⁵ Meil on nagu seltskond Kristaga ja ei tahtnud ära minna ja jääme nagu jõlkuma kiriku vahet ja jääme kõigile jalgu [---], toppisime oma nina igale poole. Siis nad avastasid, et meist võiks nagu asja saada või abi olla. Siis hakati kutsuma meid appi lastelaagreid korraldama niimoodi. Alguses olime me muidugi kõögitoimkonnas, aga siis juba usaldati meile lastele piiblitundide läbi viimine ja niimoodi, et õues mingid üritused ja maastikumängud jne. Siis edasi me saime pühapäevakooli õpetajateks [---]. (Naine, 1977.)⁹¹⁶

Lastest ja noortest, kes võtsid osa pühapäevakoolist ning jäid kirikusse püsima ka pärast seda, kujunes tasapisi uus põlvkond, mis hakkas asendama kaht eelmist, puuduvat põlvkonda kirikus, kuid väga palju neid ei olnud. Samuti pole uued tulijad suutnud peatada liikmete vähenemist luteri kirikus, millele ristimisliikumine avaldas kõige suuremat mõju. Vabakogudustes, kus põlvkondade katkestus polnud nii ulatuslik, on liikmeskond püsinud üsna stabiilsena tänase päevani.

Kirikuga seoses tuleks märkida üht huvitavat tendentsi, mis ilmnis peamiselt individuaalse religioossusega eluloojutustajate lugudes: nimelt muutub kirik ligitõmbavaks paigaks iseenesest, hinnatakse selle aurat või energeetikat, kuidas just keegi nimetab, ning seal eelistatakse viibida siis, kui ei toimu nende jaoks

⁹¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1435, lk. 2.

⁹¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 17.

⁹¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1440, lk. 9–10.

segavat jumalateenistust, mille sõnum ja tähendus on jäänud arusaamatuks või vastuvõtmatuks. Kirikuruumi üksildane nautimine võimaldab täita püha ruumi omaenese religioossete ettekujutuste ja arusaamadega selle tähendusest, sümbolitest ja toimest. Järgnev näide ei pärine siiski individuaalse religioossusega eluloojutustaja, vaid ühe budisti biograafiast:

Mulle meeldib kirikutes käia, jumalateenistustel ma pole suurt käinud. Meeldib paiga tähendus, sümboolika, õhkkond, mingil määral niisama usk kui selline, püüdlus. Ja ega linna pealt ei leia suurt selliseid vaikkeid kohti nagu kirikud. (Mees, 1978.)⁹¹⁷

Pärast taasiseseisvumist usuvabaduse ja pluralismi tingimustes kujunes kiiresti välja mitmekesine religioosne kooslus ning peamiselt kristliku alusega religioossetele ühendustele lisandus hulk uusi, millest paljude tagapõhi polnud enam kristlik, eriti tuleks selles seoses mainida uue vaimuse e. *new age*'i päritoluga grupe. Et need pole aga oma instutsionaliseerituse tasemelt kristlike organisatsioonidega võrreldavad, ei tule nendest juttu siinkohal, vaid edaspidi seoses eluloojutustajate religioossete otsingutega.

Kuigi suhtumises kirikusse on tänapäevalgi säilinud mitmesuguseid nõukogudeaegseid eelarvamusi, pole kirik enam paariaseisuses nagu siis ja inimesed söandavad kergemini oma religioossete otsingute käigus üle kiriku läve astuda. Taas avalik kirjastus-, laste-, noorsoo-, diakoonia- ja misjonitöö pakub nõukogude ajaga võrreldes rohkemaid tegevusvõimalusi ka lihtliikmetele, see annab võimaluse neid kogudusetöösse kaasata. Kirik on ise muutnud veidi avatumaks, aktiivsemaks ja kaasaegsemaks, kuigi kohanemine uute oludega on kulgenud aeglaselt.

5.1.3. Elu absurd ENSV-s

Pärandihoidjate elulugudes vaikiti ENSV enamasti maha ning triksterid ja üksiklased esitasid end nõukogude perioodist rääkides riigivõimu vastastena, pärast taasiseseisvumist religioosseteks kujunenud eluloojutustajate suhtumine on aga tunduvalt rahulikum ja tasakaalukam. Kolm neist olid ise kogenud riigivõimude repressioone, kuid ülejäänud kolmekümne seitsmel polnud midagi rääkida otsestest, isiklikest konfliktidest riigiga. Küll aga oli viimaste hulgas mitmeid, kes väljendasid negatiivset suhtumist Nõukogude riiki ja võimu oma vanematele või vanavanematele osaks saanud kohtlemise tõttu:

Mul oli isa laagris olnud Arhangelskis. Ta oli küüditatud. [---] Lapsepõlves ma [kuulasin] neid laagrijutte, neid oli hästi palju, nii et ma täiesti teadlikult ei läinud pioneeriks. (Naine, 1960.)⁹¹⁸ See oli küll, et

⁹¹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 12.

⁹¹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1417, lk. 1.

vanaema ikkagi rääkis neid Siberi mälestusi. Tegelikult see teadmine oli juba olemas, et ikkagi see nõukogude valitsus on kunagi ka siis minu vanaema esimese perekonna ära lõhkunud ja kõik need Siberi kannatud on just nõukogude ajast. (Mees, 1976.)⁹¹⁹ Sest teda [ema] ei tahetud ülikooli võtta usu pärast vastu, siis ta läks meditsiinikooli. Tahtis arstiks õppida. Ta sai ülikooli tööle, aga ta hariduseks jäi ainult see meditsiinikooli oma [---]. Tema ajal käidi veel vaatamas, et kes käis kirikus [---] ja siis kirjutati seinalehte musta nimekirja. (Naine, 1980.)⁹²⁰

Kuigi mõned suhtusid ENSV-sse selgelt negatiivselt, ei meenuta enamik selle grupi eluloojutustajaid toonast riiki sugugi halva sõnaga, seda enam, et nad polnud siis religiooniga kuigivõrd seotud ega pidanud seetõttu võtma nõukogude religioonipoliitika suhtes mingit seisukohta, mis usklikuna oleks kujunenud paratamatult negatiivseks. Samas ega keegi neist nüüd ENSV-d eriliselt hea sõnaga ka ei meenuta, räägitakse lihtsalt elust-olust, nõukogudeaegsest lapsepõlvest ja nooruseast, tööst ning olmest. Triksterid esitasid end võimalikult sõltumatuks nõukogude süsteemist, vaatluse all olevates elulugudes aga avanevad kild killu haaval süsteemi olemus ja inimeste püüded selles hakkama saada. Näiteks räägib üks eluloojutustaja „stalinlikust feodaalajast“ Eestimaa asulas, kus kogu võim kuulus venelasest tehasedirektorile, kes oli väidetavalt NKVD kaastöötaja. See, mis tema ütles, oli määrav, tema armulikust lubamisest või karmist keelamisest sõltus kõik, näiteks kas või see, kas tehase töötajad said jõulujumalateenistusel käia või mitte, kas direktor suvatses selle kombe ees silma kinni pigistada või ei.⁹²¹ Isiklikest sugulussidemetest, tutvustest ja suhetest sõltus kogu elu edenemine, hüved ja jõukus terve nõukogude aja vältel pideva defitsiidi tingimustes. Tutvuste kaudu hangiti kõike: „See oli ka tutvuse kaudu, minu isa oli kõrge koha peal ja mul ei olnud raskusi saada nihukestesse defitsiitsetesse kohtadesse tööle. Ja need kõik olid sellised kohad, kus raha tuli ka kõrvalt, et mul ei olnud eriti materiaalseid probleeme tol ajal.“⁹²² Kui isegi lihtsate tarbekaupade või paremate toiduainete soetamine võis eriti sovetiaja alguses ja lõpus osutada suureks kunsttükiks, mis siis veel rääkida suurematest asjadest, nagu auto või eluase. Eluasemega oli probleeme, korter saadi enamasti töökoha kaudu ja neist oli puudus nagu kõigest muustki, kuid kavala kombineerimisega võis lõpuks ühe omanikuks saada kiiremini, kui liikus korterijärjekord. Selleks tuli näiteks ametikorter Tartus bosside seljataga muuta riigikorteriks, see siis kiiruga, enne kui ülemused jälile saavad, ümber vahetada, sest müüa riigikorterit ei saanud, kõõktoaks, mis omakorda juhuse tahtel õnnestus ümber vahetada kahetoaliseks korteriks Põltsamaal ja see lõpuks tagasi vahetada kahetoaliseks Tartus.⁹²³ Elu edenemist, hakkamasaamist ning hüvede

⁹¹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 3.

⁹²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 3.

⁹²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 5.

⁹²² EKM EKLA, f. 350, s. 1407, lk. 8.

⁹²³ EKM EKLA, f. 350, s. 1408, lk. 5–7.

nautimist soodustas kahtlemata ka kuulumine Eestimaa Kommunistlikkusse Parteisse, ent nagu selgub, ei pääsenud sinna sugugi iga soovija: „Kõigepealt tahtsin astuda parteisse. Sinna mind vastu ei võetud, öeldi et ITP nomenklatuur on täis.“⁹²⁴ Seda enam oli rõõmu, kui selle maailma vägevate lauvalt mõned terad pudenesid: „[---] aga tänu sellele spordijuhile saime õega Kremli nääripeole. See oli väga eriline asi, et kaks sellist pääset meile anti. Sellest Moskva sõidust ma mäletan, et see oli üks huvitav reis ja huvitav nääripidu ja tõeline üliküllus, et kõik lapsed said kommi ja kingitusi riigi kulul.“⁹²⁵ Nõukogude riigi alamad olid hästi valvatud, piiri taha rändama lubati üksnes terveid, puhtaid ja lojaalseid kodanikke.⁹²⁶ Isegi endistesse sotsialismi maadesse ei saanud reisile ilma ametiühingu loata, nemad jagasid tuusikuid, ja ilma ülemuste otsuseta,⁹²⁷ lisaks tuli hankida arstitõend tervisliku seisundi kohta. Kui soov näiteks Bulgaariasse sõita oli suur, aga võimud tegid selleks takistusi, siis aitas jällegi kombineerimine: „Tšehhi ma ei saanud sellepärast, et ma ei saanud Staadioni tänavalt luba, siis pidi kõik need arstid läbi käima. Üks oli psühhiaater. Aga Bulgaariasse sain ilma arstitõendita, sest ma kavalalt kirjutasin ennast Tartust välja, sõbranna juurde Valka ja siis ma läksin üldse nendest Tartu arstidest mööda [---].“⁹²⁸ Kahtlemata arendasid kõik need olukorrad, kus tuli asju hankida või ajada n-õ. lehma lallepoja kaudu, absurditaju: „Terve see meie põlvkond oli minu arvates selline huvitav seltskond, et saime päris hea maitse absurdist tervest nõukogude ajast [---].“⁹²⁹ Kuid see absurditajule, aga kahtlemata ka kombineerimisele, mahhineerimisele, spekulatsioonile, riigivargusele ning paljudele muudele oskustele arendavalt mõjunud riigikord sai ükskord otsa. Nõukogude riik oli olnud rajatud terrorile ja hirmule ning kui polnud enam terrorit ja hirmu, lakkas ka riik, ning lõpu eel polnud ENSV-s õieti midagi enam hirmutavat, isegi mitte KGB. Meenutab üks Elu Sõna liige:

Aeg läks vabaks ja ma ei teagi, kas keegi võis mind pealt kuulata või mitte, aga mind ei suvatsetud isegi KGB-sse välja kutsuda. Ainuke mulle teadaolev kokkupuude KGB inimesega oli siis, kui me sõitsime tagasi lauluväljakult Marko Tibari autos. Me hääletasime siis selle väikese pun-kari Merlega tee ääres ja sattusime ühe tumeda Volga peale ja rääkima hakkasime alles kuskil Põltsamaa kandis. Ja siis ta küsis minu käest, et te olete Elu Sõnast, miks te mulle varem ei rääkinud ja hakkas küsima meie käest küsimusi, aga mitte selles mõttes küsimusi, et teie nimed ja andmed palun, vaid seda liiki, et mis te siis räägite. Millal siis see Süüria–Iisraeli madin pihta hakkab ka? Nojah, mis siis Piibel selle kohta ütleb ka? Tema huvi oli pigem tunnetuslikku laadi. Ma ei ütle, et see oleks mingi

⁹²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1456, lk. 2A.

⁹²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 1–2.

⁹²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1417, lk. 9.

⁹²⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1413, lk. 3.

⁹²⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1417, lk. 9.

⁹²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 5.

meelepärane huvi olnud, aga see ei olnud mitte nii, et kes teil koos käib, kus te käite, millal. Võib-olla tal oli niikuinii teada see. [---] Lasi meid siis selle sinise maja ees maha. Me küll võdistasime õlgu siis ja mõtlesime, et sattusime kah inimese peale. Aga muidugi rääkisime talle, et Teil on ka vaja meelt parandada, et Te peate ka palvetama hakkama, palvetada tuleb nii: “Isa, ma tulen Sinu ette Jeesuse nimel!” Me saime teada, kes ta on, kui ta tutvustas ennast, et mina olen Tartu julgeoleku ülem Marko Tibar. Ta oli väga kandilise ja soonilise näoga, lameda soonilise näoga, üsna kuidagi kinnistunud näoga mees [---]. (Naine, 1964.)⁹³⁰

Nõukogude aeg kulgeb enamiku vaatluse all oleva grupi elulugudes rahulikult ja argipäevaselt, pole seal õudusi, pinget ega konflikte nagu pärandihoidjate, triksterite või üksiklaste biograafiates. Negatiivset suhtumist Nõukogude riiki ja võimu väljendatakse neis tunduvalt harvem kui eelmiste gruppide elulugudes.

5.1.4. Argipäevane Eesti Vabariik

Eesti Vabariiki kujutatakse vaatluse all olevas grupis väga mitmekesiselt, isegi vastuoluliselt ja mitte ainult selles mõttes, et üks eluloojutustaja arvab üht- ja teine teistmoodi, vaid erinevaid suhtumisi ilmneb ka ühe ja sama eluloo sees.

Ühelgi usubuumi ajal või pärast seda religioosseks kujunenud eluloojutustajal pole isiklikke mälestusi esimesest iseseisvusajast. Kuigi kolm neist on sündinud paar aastat enne Nõukogude okupatsiooni algust 1940. aastal, olid nad siis veel liialt väikesed, et midagi mäletada. Seepärast jõudis teave esimese iseseisvusaja Eesti Vabariigist eluloojutustajateni vahendatud kujul:

Lasteaia poolt me mingit ideoloogilist kasvatust ei saanud, me teadsime, et Lenin on paha. Isa ja ema rääkisid seda. Igal 24. veebruaril tõi ema meie suureks hämminguks – hästi vaikselt pidime olema – lipukese välja ja rääkis meile, et tegelikult on hoopis trikoloor, et tegelikult ei ole see punane lipp. Aga ega see meile mingit erilist muljet ei avaldanud. Ta rääkis meile, et kunagi oli Eesti Vabariik ja et nüüd on hoopis teisiti. Teadmine vabariigist oli kogu aeg olemas. (Naine, 1975.)⁹³¹ Aga meil olid kapis varjul mõningad Eesti vabariigi aegsed raamatud. [---] Muuhulgas oli seal see kuulus „Eesti Vabadussõda“ [---] ja ma mäletan, et ma sattusin sellest niivõrd vaimustusse. Ma ei mäleta, et keegi mu vanematest oleks näiteks rääkinud sini-must-valgest lipust või et oli kunagi vabariik, aga ma uurisin ise kõik välja sealt raamatust. See on mul meeles, et need sinised koolimütsid, mis olid siis lastel, et mul oli siis selline protestivaimsus sees, et ma kleepisin sini-must-valge kleepika, mille ma ise pliiaitsitega joonistasin, mütsi sisse endale ja siis oli minu

⁹³⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 19–20.

⁹³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 2.

jaoks kuidagi eriline, et kuidagi varjatult, aga ma teadsin, et see lipp on siin. Ma sain kõndida selle lipuga ringi. [---] Siis ma tegin kunagi niisugust nalja ka, et kui vanemaid kodus ei olnud, siis ma lükkasin köögi akna lahti, panin siis sellesama Vabadussõja raamatu sinna akna peale ja siis hakkasin kõva häälega lugema sealt mingisugust peatükki. Umbes, et niimoodi kuulutada kõigile kolmanda korruse aknast. (Mees, 1976.)⁹³²

Vaatamata esimese iseseisvusaegse Eesti Vabariigi positiivsele kuvandile, mida oli muide ka triksteritel ja üksiklastel, ei sea äsjanimetatud ega ka vaatluse all oleva grupi eluloojutustajad seda taastatud Eesti Vabariigile idüllilise ideaalmudelina eeskujuks, nagu tegid pärandihoidjad. Samas ei kohta nende lugudes ka võidumeeleolusid seoses NSVL-i lagunemise ja kokkukukkumisega, mida oli triksteritel, kuid murranguaja sündmustest oli nii mõnigi neist tugevalt kaasa haaratud. Näiteks kirjeldatakse elulugudes osavõttu poliitilistest väljaastumistest, liitumist uute poliitiliste liikumistega, üliõpilaskorporatsioonide taasasutamist, aktiivset liitumist ühiskondlikkusse tegevusse jne. Üldse on nende elulugudes murrangu- ja sellele järgnenud iseseisvusaegast rohkem juttu kui triksterite elulugudes, mis on mõistetav, sest nende religioosseks kujunemine jäi sellesse perioodi. Veidi üle poole neist – kakskümmend kolm – leidsid usulist või vaimset ärgitust just usubuumi laineharjal, ülejäänud veidi hiljem. Selles valguses kohtab siiski üllatavalt vähe vaimustust ja rõõmu Eesti Vabariigi üle ning selle religioosset mõtestamist, kuid täielikult see ei puudu:

Meie väikesele Eestimaale on antud ilus nimi Maarjamaa, püha neitsi Maarja nime järgi. Ma usun, et see nimi on teinud selle maa õnnistatud maaks, on andnud jõudu sellele rahvale oma õnnistatud maal läbi kõigi [hädade] ellu jääda. (Naine, 1940.)⁹³³

Lisaks toodud lõigule leidub veel mitmes teiseski eluloos positiivseid hinnanguid vabariigi taastamisele: *hakkasid puhuma vabaduse tuuled, kõik muutus vaimset nii värskeks, kõik oli nii uus ja huvitav, sest enne ei teadnud ma religioonist midagi* jne. Siiski jutustatakse enamikus elulugudes murranguajast täiesti kiretult, asjalikult ja nagu möödaminnes, taastatud Eesti Vabariiki võetakse kui midagi iseenesestmõistetavat, see on lihtsalt religioosse arenguloo taust, ei midagi enam.

Vähemalt viiel eluloojutustajal lõppes ühiskondlike ümberkorraldustega seoses nende senine töö ning uueks elatusallikas sai vaimne eneseteostus kas siis tervendaja, sensitiivi, vaimsete raamatute ja muude materjalide kirjastaja või religioosse sisuga kursuste korraldajana. Elulugudest ei selgu kuigi täpselt, kas uus tegevus oli tingitud töö kaotusest või loobuti sellest ise meelepärasema tegevuse kasuks. Igal juhul saab oletada, et senise ühiskondliku korralduse kokkuvarisemine põhjustas hingelist segadust ning ärgitas vaimsetele otsin-

⁹³² EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 2–3.

⁹³³ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 18.

gutele, seda enam, kui murrang oli kaasa toonud järske muutusi ka inimese igapäevaellu, nagu töökoha kaotus. Kirjeldatud kriisi võibki aimata ühes eluloos:

*Kui stagnaaeg hakkas lõppema, siis kõik asjad said otsa ja siis sai otsa ka minu käsitöölise kogemus. [---] Aga siis avastasingi oma sisemise vajaduse nagu mõistatada ära see elu mõte. (Mees, 1939.)⁹³⁴ Ta tuleb sellesama mõtte juurde paari lehekülje pärast tagasi: *Kui stagnaaeg sai läbi, siis mul töö sai otsa, aga kuidagi midagi pidi muutuma mu elus, ma ei tahtnud enam istuda ja neid kaanekesi treida nagu ma seda käsitlesin seal. [---] Tahtsin ikkagi saada vastuseid oma küsimustele ja elu pidi siis hakkama muutuma või teistpidi toimima. (Mees, 1939.)⁹³⁵**

Kui töö ja elukutse kaotusele lisandus ka senitehtu häving, siis võis nii mõnigi Eesti Vabariigi peale päris kurjaks saada. Üks tervendajana elatist teeniv eluloojutustaja räägib autoremonditehasest, mida ta oli aidanud üles ehitada:

Siitamaani on sealt päris kurb mööda sõita. [---] Need Sõnajala vennad ostsid ta ära, aga nad ei teinud seal mitte midagi, muudkui hakkasid kõike asju laiali kandma ja seadmeid maha müüma. Müüsid seadmed maha, siis müüsid tehase edasi soomlastele. Soomlased vedasid sealt vanaraua ka minema, mis veel andis ja jätsid ka maha. Ja nüüd ma olen sealt mööda sõitnud, mingisugust asja seal tehakse, aga enam neid hooneid ei ole, millega mina tegelesin, need seisavad kõik sellises kurvas seisus nagu paljud Eestimaal praegu on. [---] Ka nagu oma meelest elutöö tehtud, aga nüüd on räämas ja laguneb kõik see asi. (Mees, 1937.)⁹³⁶

Kokkuvõtteks võib öelda, et enamik vaatluse all oleva grupi eluloojutustajaid ei anna mingeid erilisi hinnanguid Eesti Vabariigi kohta, küll aga võetakse sõna ühiskonna ja selle vale korralduse aadressil. Ent erinevalt pärandihoidjatest, kes ei tee suurt vahet Eesti Vabariigil ja Eesti ühiskonnal ning mõistavad mõlemad koos hukka jumalast ja usust taganenutena selle ettekujutuse põhjal, mis neil on esimesest iseseisvusaegsest vabariigist, laidavad vaatluse all oleva grupi eluloojutustajad üksnes ühiskonda ning mitte ainult Eesti ühiskonda, vaid ka Lääne ühiskonda ja selle põhilist elulaadi tervikuna. Pärandihoidajad teavad täpselt, kes on süüdi: poliitikud, ametnikud, rikkurid jms. ning muidugi jumalast taganenud eesti rahvas, usubuumi ajal ja pärast seda religioosseks kujunenud eluloojutustajad aga süüdistavad pigem valesid väärtusi ja ühiskonna põhimõtteliselt valet ülesehitust, eriti kehtib see individuaalse religioosusega eluloojutustajate, aga ka Ida religioonide esindajate ja Jehoova tunnistajate kohta. Et nende suhtumine ühiskonda põhineb otseselt usudoktriinil, siis tuleb sellest juttu edaspidi alapeatükis 5.3.

⁹³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 11.

⁹³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 15.

⁹³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 5.

Lõpuks võib tõdeda, et usubuumi ajal ja pärast seda religioosseks kujunenud eluloojutustajate biograafiates pole religiooni teema eriti seostatud avaliku sfääri ja sealsete institutsioonidega, erandiks on muidugi kirik kristlaste eluloos. Põhjus on selles, et kuna nad ei olnud religioossed nõukogude ajal, siis puuduvad neist enamikul usuga seotud mälestused koolist ja ENSV-st. Taastatud Eesti Vabariik ja teine iseseisvusaeg moodustavad küll peamise tausta elulugudes, kuid selle esitus on üsna emotsioonivaba ning Eesti Vabariiki ei mõtestata religiooselt näiteks usulis-rahvusliku ettevõtmisena vms. Ühiskonda siiski mõtestatakse biograafiates, kuid mitte isiklike elusündmuste ja mälestuste kaudu, vaid usudoktriini baasil.

5.2. Usk privaatsfääris

5.2.1. Kodud ja usk

Teisest iseseisvusperioodist on tunduvalt rohkem religioosset olukorda kajastavat statistikat kui nõukogude perioodist, sealhulgas ka kodu puudutavaid andmeid. Siiski pole sellist statistikat, mille alusel saaks kindlat väita, mitu protsenti sel ajal religioosseks kujunenud inimestest pärines religioossest ja mitu ilmalikust perest. *World Values Survey 1995.–1997.* aasta andmetel said Eesti elanikest kodus usulist kasvatust 17%⁹³⁷, Eesti Kirikute Nõukogu poolt 2000. aastal korraldatud küsitluse „Usust, elust ja usuelust“ andmetel oli neid 19%.⁹³⁸ Samas ei saa nende arvude põhjal sugugi arvata, et umbes nii palju oli nõukogude perioodil ja teisel eesti ajal ka religioosseid kodusid. 2000. aasta rahvaloenduse järgi oli mingit kindlat usku tunnistavaid inimesi Eestimaal 32%, neist veidi rohkem kui kolmandik olid vanuses 65 ja vanemad, kes kogu rahvastikust moodustasid 10%.⁹³⁹ Seega võib oletada, et suur osa kodudest, kus saadi religioosset kasvatust, jäid esimesse eesti aega ega mänginud erilist rolli nende elus, kes sündisid ja kujunesid religioosseks pärast seda.

Mingit kindlat usku tunnistavaid ja veelgi enam religiooni poole kalduvaid inimesi (kes uskusid üleloomulikesse jõududesse, mida võib nimetada kas elujõuks, väeks, jumalaks, vaimuks, kosmiliseks teadvuseks või kõige elava allikaks) oli 2000. aasta Euroopa Väärtusuuringute põhjal 60% elanikkonnast. Sellest võib järeldada, et suurem osa religioossetest inimestest pärines ilmalikust perest. Samas pole siiski teada, kui palju võis 2000. aastaks olla neid, kelle kodus loeti alternatiivset religioosset kirjandust *new age*'i, esoteerika või Ida usundite vallast.

Teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate seast kaheksa olid pärit kristlikust perest. Kolm neist sündisid eelmise iseseisvusperioodi lõpus ja pered, kus nad kasvasid, sarnanevad kirjelduse järgi oma usuliste tavade ja põhimõtete poolest vägagi pärandihoidjate peredega, kuid kahe eluloojutustaja hinnangud neile erinevad pärandihoidjate omadest. See, et kodule ei anta ühemõttelist ja otsekohest hinnangut – usklik või kristlik –, tuleneb sellest, et eluloojutustajad ise end kristlaseks ei pea, vaid hoopis oma usuga inimesteks. Eriti ilmneb see viisis, kuidas nad iseloomustavad oma vanemate usku:

Isa ja ema kuulusid Tallinna Jaani kiriku kogudusse, kuid kirikus käidi siiski harva – põhiliselt suurte pühade ajal nagu näiteks jõulud ning

⁹³⁷ World Values Survey 1995–1997. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

⁹³⁸ H. Hansen, *Elust, usust ja usuelust II*, Tallinn, 2000, lk. 2, 4 (protsendi saab, kui kasutada andmeid viidatud lehekülgedelt).

⁹³⁹ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. Haridus.Usk. IV, ESA (Statistikaamet), Tallinn, 2002, lk. 322–323.

kodus aktiivset usuelu ei viljeldud. Ei saa siiski väita, et minu vanemad oleksid olnud ateistid kui sellised – oma sisemises olemuses tunnistati mingi kõrgema jõu või printsiibi olemasolu ning igas religioonis peituvad eetilise-moraalsed põhimõtted – kristluses näiteks tuntud kümne käsuna – olid meie peres elamise-olemise aluseks. (Mees, 1937.)⁹⁴⁰ Olime kiriku liikmed, aga pigem nii nagu see on tavaline eestlastele, nimelt vanaema ja ema olid usklikud pigem südames, kui n-ö. tõsiselt, mitte selleks, et täita mingit kommet, vaid selleks, et sealt võib-olla lohutust saada. Seda südameusku ei oska kunagi mitte kellegistki nende pealt nähtavate märkide järgi öelda, vaid seda teine, kes võib-olla sama usku tunneb, see tunneb lihtsalt hinges, et seda asja võeti südamest. (Mees, 1937.)⁹⁴¹

Ülejäänud usklikud kodus kasvanud eluloojutustajad kirjeldavad religioosset tavasid sarnaselt pärandihoidjatega: käidi kirikus, räägiti jumalast ja õpetati palvetama, kuid on ka mõningaid muutusi. Elulugudes ei ole näiteks enam juttu sellest, et kodus oleks lauldud vaimulikke laule või piiblit ette loetud. Kolm eluloojutustajat neist kaheksast meenutavad, et nõukogude ajal rõhutasid vanemad usu varjamise vajadust, sellest ei tohtinud kellelegi rääkida:

Tol korral oli selline keelu aeg, nõukogude aeg, siis ei tohtinud üldse rääkida, et sa üldse kirikus käid ega midagi. Isa oli ülikooli juures õppejõud ja siis ta ka varjas seda. [---] Tema ise ka uskus, seda ma tean kindlalt, aga ikkagi niimoodi salaja käidi ja leeris käimine nagu hiljem tuli, see oli ka siis salaja. [---] Klassikaaslased ei teadnud, et ma usklik olen. [---] Kodus vanemad rääkisid sellest, et ei maksa palju rääkida. (Naine, 1957.)⁹⁴² Kui ma koolis käisin, siis me täiesti varjasime seda, et me usklikud oleme. Vanemad vist ütlesid, et ärge rääkige. [---] Ma arvan, et me pidime seda varjama nõukogude võimu pärast. Ema õudsalt kartis. Ta lihtsalt ütles meile, et ei tohi rääkida. Minus ei tekitanud see üldse küsimust, miks ei tohi. [---] Minu vanemal õel on üks sõbranna olnud juba kakskümmend aastat ja see vist ei tea siinamaani, et me usklikud oleme. (Naine, 1975.)⁹⁴³

Nagu triksterite grupis, on ka teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate seas kaks, kelle kodus valitses kristlusest erinev vaimsus. Nõukogude ajal loeti sellistes kodudes illegaalset kirjandust, pärast seda aga lisandusid väljaanded nagu „Päikesetuul“, „Paradoks“ jt. ning arvukas *new age*’i kirjandus, mille seas olid 1990. aastatel eriti populaarsed Luule Viilma raamatud.

Enamik vaatluse all olevast grupist pärines siiski ilmalikust perest, mis on igas mõttes võrreldavad nendega, kust suurem osa trikstereidki pärit olid: vana-

⁹⁴⁰ EKM EKLA, f. 305, s. 707, lk. 2.

⁹⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 1–2.

⁹⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1436, lk. 1.

⁹⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 7.

emasid meenutatakse usklikena – asjaolu, mis tekitas jutustajal lapsepõlves arusaamatust, mitmel korral mainitakse, et kodus oli piibel, mõnikord jõulude ajal käidi kirikus, kuid religioonist ei räägitud õieti mitte midagi. Viie eluloojutustaja hinnangul olid nende vanemad või üks neist ateistliku meelsusega, mille tõttu suureks sirgunud järeltulija religioosseks kujunemine tekitas ägedaid konflikte ja millel võis olla üsna ootamatuid tagajärgi siis, kui usuga puutus kokku sellises peres kasvanud väike laps. Ateistliku ema käe all arenenud naine meenutab üht seika oma sovetiaegsest lapsepõlvest:

Mäletan, et alati enne magamajäämist ta [vanaema] luges Meie Isa palvet. Kui ma väike olin, siis ma mõtlesin, et ta loeb seda suurele Leninile, et see meie isa on Lenin. (Naine, 1975.)⁹⁴⁴

Niisiis võis lapse religioosseks kujunemine tekitada ilmalikus kodus samamoodi nagu nõukogude ajal tülisid, kuid mitte enam ilmtingimata, sest teisel iseisvusajal on ühiskondlikud olud muutunud ja suhtumine religiooni mõnevõrra pehmenenud vaatamata sellele, et usuga seotud negatiivsed stereotüübid on olnud visad kaduma. Lahkhelid sõltusid vanemate hoiakust usu suhtes. Ateistidest vanemad olid muidugi šokeeritud, samal ajal kui usku leigemalt suhtunud isa-ema võtsid teadmise, et nende laps on enda jaoks religiooni avastanud, kergemini omaks. Viimast soodustas kahtlemata ka usuga seotud ühiskondliku hüsteeria vähenemine, mis puudutas eeskätt traditsioonilisi kristlikke konfessioone, Ida usundeid ja esoteerikat, mida religiooniks üldse ei peetud. Uus-usunditele leebunud suhtumine aga ei laienenud, mis ilmneb ka elulugudes, kus muidu üldse mitte ateistlikud ja koguni usku leplikult suhtunud ning usklikud vanemad eriti saavad väga pahaseks, kui kuulevad, et nende laps on liitunud kas Elu Sõna või Jehoova tunnistajatega. Järgnev näide pärineb luterlikus peres kasvanud ja hiljem Jehoova tunnistajatega liitunud naise eluloost:

Mu ema ikka küsis, et miks sina arvad, et sinu religioon on õige. Ta üldse surub oma arvamust peale, nii ka siis religiooni suhtes. Kõik pidid tema mõtte järgi elama ja olema ja tegema kõike. Et nüüd tütar oleme sind kasvatanud ja ristunud ja nüüd sina oled üldse ära pööranud teisele poole. Ta nuttis taga, et oli vaeva näinud sellega. Siis ma olen öelnud talle, et sina oled teinud omalt poolt parima [---]. (Naine, 1957.)⁹⁴⁵

Lisaks konfliktidele vanematega lahvatavad tülid ka elukaaslase või abikaasaga, eriti Jehoova tunnistaja ja Elu Sõna liikmete peredes. Vanemate või ka abikaasa veenmine oma otsuse kindluses ja lõplikkuses on kulgenud eluloojutustajatel erineva edukusega, mõned on seda suutnud, mõned mitte. Seitsmel neist on aga suuremal või vähemal määral korda läinud koguni mõni oma pereliikmetest, enamasti ema või ka õde, religiooni juurde tuua. Räägivad luterlane, Elu Sõna koguduse liige ja budist:

⁹⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1419, lk. 2.

⁹⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1436, lk. 9.

Täna nad on religioossed ja ma olen mitmes perekonnas märganud asja, mis on ka meie perekonnas sündinud. Kui lapsed saavad kristlasteks, siis mingis mõttes pöörduvad ka vanemad. (Mees, 1976.)⁹⁴⁶ Ja kui ta nägi, et minu iseloom oli läinud paremaks, sest ema ei veennud ka mitte see, et ma lõpuks sain korteri ja palga, vaid ema veenis see, et ma läksin iseloomult paremaks. Kui ma enne hakkasin tihtipeale vastu, üldse ei kuulunud teda, siis ma hakkasin temast väga hoolima [---]. Ema lõpuks sai päästetud. Praegu on temaga kõik väga hästi, ta on minuga ühel meelel ja ühel nõul [---]. (Naine, 1964.)⁹⁴⁷ Ema on olnud kergelt luterliku lähenemisega mõnda aega. See algas tal juba lapsepõlvest, tal oli hästi jumalakartlik ema, siis tema käis ikka kirikus, leeris. Aga nüüd näib, et tema huvikese kaldub kristlusest mujale, tõenäoliselt minu mõjul. (Mees, 1978.)⁹⁴⁸

Teema lõpetuseks tahaks peatuda veel ühe tähelepanu vääriva muutuse juures. Kui pärandihoidjad said ellu kaasa protestantlikul mentaliteedil põhinevat elutarkust ning seda ka tunnustasid, siis teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajad panevad selle hoopis kahtluse alla, mis ilmneb nende kriitikas oma vanematele või ka eestlaste rahvuslikule iseloomule. Eriti pais-tavad selle poolest silma individuaalse religioossusega inimesed ja Ida usundite esindajad. Protestantlikult kõrgelt hinnatud töö madaldavad nad rügamiseks,⁹⁴⁹ millel pole mingit vaimset eesmärki ja väärtust iseeneses ning millest halvemal juhul kujuneb trügimine ja punnitamine ei tea kuhu ning nürimeelne rabamine ei tea mille nimel.⁹⁵⁰ Pärandihoidjad väärtustasid tõsidust ja tagasihoidlikkust. Nüüd on neist kujunenud iseloomuomadused, mida hoopis taunitakse ja nime-tatakse päindumatuseks, tuimuseks, inertsuseks, külmuseks ja kalkuseks.⁹⁵¹ Uute väärtustena käiakse välja eelkõige avatus, päindlikkus, tundlikkus, spon-taansus ja vastuvõtlikkus uutele ideedele ning kogemustele jumalakuulekuse, käsutäitmise ja kohusetundlikkuse asemel.

5.2.2. Religioossed otsingud

Religioosseks kujunemine kulges teisel iseseisvusajal mõnevõrra keerulisemalt kui esimesel usulise valdkonna märgatavalt heterogeensemaks muutumise tõttu, kuid samas lihtsamalt kui nõukogude perioodil, mil seisti silmitsi vältimatute konfliktidega. Esimese iseseisvusajaga võrreldava religioosse keskkonna toel juba lapsena usklikuks arenenud noori kohtab tänapäeva Eestis harva, nagu seda

⁹⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 3.

⁹⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 31.

⁹⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 1.

⁹⁴⁹ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1409, lk. 1.

⁹⁵⁰ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1030, lk. 14; s. 1409, lk. 1.

⁹⁵¹ Vt. nt. EKM EKLA, f.350, s. 1406, lk. 8; s.1416, lk. 6; s. 1410, lk. 13.

võis järeldada statistika põhjal. Päris kadunud nad aga pole, millest annab tunnistust ka vaatluse all olev eluloojutustajate grupp. Kaheksast usklikust perest pärit inimesest on kolm noort (baptist, katoliiklane ja Jehoova tunnistaja), kes on saanud usulise kasvatuse kodus ja koguduses vägagi hilisel ajal. Oma religioosnes arengus peavad nad samuti nagu pärandihoidjadki esmatahtsaks vanemate ja koguduse autoriteetide eeskujule.⁹⁵² Jutustab katoliku peres kasvanud naine:

Kuigi ma olen proovinud nende [vanemate] eeskujule ignoreerida, ikkagi nad on mulle suureks eeskujuks, eriti viimasel ajal. Mulle tundub nagu, et elus on tähtis see, et sa lõpuks saaksid rahulolevalt tagasi vaadata, et oleks õnn südames. Neil on see olemas, nemad on kuidagi suutnud oma elu nii elada, kuigi nad on tegelikult päris noored. (Naine, 1975.)⁹⁵³

Nõukogude ajal kompenseeris religioosne kasvukeskkonna piiratud alternatiivne avalik sfäär, mis hõlmas teiste valdkondade seas ka religiooni, tänapäeval on aga kunagisest ametlikule ideoloogiale ja maailmavaatele alternatiive pakkunud tegevuse ühest suunast välja kasvanud avalikus sfääris tegutsev usuturg, mis on laienenud ja mitmekesisestunud Läänest tulnud religioossete ühenduste ning uute ideede-praktikatega. On tekkinud olukord, mis nõuab religioossete küsimuste ja huvidega inimestelt aktiivsust ja otsimist. Religioonisotsioloogia alases kirjanduses on otsijateks nimetatud peamiselt neid, kes liiguvad ringi kultuslikus e. uue vaimuse miljöö (vt. 1.3.4.). Nagu nähtus 1990. aastate küsitlustest, ei määratlenud osa eestlasi end otsekohele uskliku, vaid näiteks usu poole kalduja või otsijana. Viimasena nimetas end 1998. aastal koguni 25% küsitletud eestlastest. Seega eelistavad mõistet *otsija* religioosset inimesed, kes ühel või teisel kaalutlusel ei söanda end nimetada usklikuks, ning osa neist ei pea end suure tõenäosusega üldse mitte ka kristlaseks (vt. 2.4.3.). See aga ei tähenda, nagu poleks uskliku eneseteadvusega inimesed otsinud või ei teeks seda jätkuvalt. Eesti ilmalikustumise tase on nii kõrge, et suur hulk tänaseid kristlasigi pärineb mitteusklikust kodust ning neil on oma religioosel kujunemisteel olnud küllalt otsinguid, mida kinnitavad ka elulood. Võimalik, et see on osutunud ka takistavaks teguriks mõne kogudusega lõplikul liitumisel. Eesti Kirikute Nõukogu poolt 2000. aastal korraldatud küsitlusest selgub, et vaid veidi üle poole, 55% neist, kes pidasid end usklikuks, kuulusid mõnda kogudusse. Veelgi vähem oli neid usu poole kaldujate hulgas.⁹⁵⁴

Elulugude põhjal võib tähele panna kolme gruppi usuvaldkonnas tegutsejaid. On nii neid, kes liiguvad ringi üksnes kristlikus miljöö, neid, kes vaid kultuslikus miljöö, kui ka neid, kes mõlemas korraga. Üldiselt võib märgata, et kristlikus miljöö on otsingute kestus lühem, veidi vähem kui pooled neist on pidama jäänud esimesse kogudusse, millega nad liitunud on, eriti torkab see

⁹⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 3–6; s. 1445, lk. 4,7; s. 1429, lk. 3.

⁹⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 7.

⁹⁵⁴ H. Hansen, Luterlased, õigeusklikud ja teised, Tallinn, 2002, lk. 69.

silma Jehoova tunnistajate puhul, keda kohtab nende seas kõige rohkem. Ülejäänud on liikunud ühest kogudusest teise ning mõne puhul tuleb ette üsna märkimisväärseid rännakuid. Näiteks kirjeldab üks eluloojutustaja, kuidas ta alguses võttis osa luteri koguduse koori tegevusest ning plaanis kirikus end ristidagi lasta, kuid solvumise tõttu läks üle metodisti kogudusse, sealt edasi vaimustust äratanud Elu Sõnasse, kust lahkus mõne aasta pärast suurte isiklike konfliktide tõttu ja sobitas mõnda aeg sõprust nelipühilastega ning jõudis lõpuks luteri kirikusse tagasi.⁹⁵⁵ Mainida tuleb ka, et otsimine ei tähenda üksnes sobiva koguduse, vaid samuti vaimuliku kirjanduse ja mõttekaaslaste järele ringi vaatamist.

See, et kristlased liiguvad võrreldes ülejäänutega oma miljöös vähem, tuleneb ajaloolistest põhjustest – traditsiooniliselt on inimesed kuulunud lähimasse kogudusse, aga ilmselt ka kristluse eksklusiivsusest, mis on ajaloo vältel välistanud teisi usundeid kui valereligioone, ning sama on kehtinud ka kristluse sees kuni oikumeenilise mõtte laiema levikuni 20. sajandil. Iga konfessioon on teisi pidanud valeõpetuse kandjaks ning nõudnud lojaalsust üksnes endale.

Kultuslikus miljöös otsijad s.t. oma usu esindajad, ning samuti inimesed, kes hiljem on liitunud mõne Ida usundiga, liiguvad ringi vilkamalt kui kristlased, mis on ka mõistetav, sest kultused on võrreldes kristlike ühendustega eba-stabiilsemad, tekivad ja kaovad sagedamini. Lisaks on selles miljöös hulgaliselt kursusi, peamiselt eneseabigruppe või ka treeningrühmi, näiteks joogavõimlemise, meditatsiooni rühmi jne., mis on enamasti teatud kestusega. Inimesed kulgevad ühest grupist teise või osalevad mitmes grupis korraga ning otsimise endast on saanud oma usuga inimeste religioosseks olemise ja sellena tegutsemise viis. Näiteks otsingutest kultuslikus miljöös võiks tuua ühe eluloojutustaja arengutee budistiks. Ta oli esialgu Tõnis Vindi ümber koondunud grupis, kus tehti ja mõtestati kunsti traditsionaalkultuuride religioosete õpetuste varal. Sealt edasi tutvus ta Peeter Liiviga ning osales väljaande „Päikesetuul“ tegemisel ning liitus ka Peeter Liivi poolt ellukutsutud Dispuudiklubiga. Samal ajal võttis ta osa Universumi Tantsude kursustest, mida korraldas hiljem ka ise. Siis käis ta Ingvar Villido juhendatud joogakursusel ja suvelaagris, kus tegi tutvust neošamanistlike praktikatega ning vaimustus indiaani kunstist. Pärast seda tärkas tal huvi budismi vastu ja ta liitus budistliku kogudusega ning sai samal ajal tugevaid mõjutusi Luule Viilmalt ning Gunnar Aarmalt, kelle mõlemaga ka isiklikult tutvus.⁹⁵⁶

Teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajate usuliste ning vaimsete otsingute põhjusi ja mustrit selgitab päris hästi John Loflandi ja Rodney Starki pöördumise mudel, mis töötati välja algusjärgus Ühenduskiriku liikmete tunnistuste põhjal ning mida on hiljem kasutatud uurimaks, miks

⁹⁵⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1428.

⁹⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1035.

inimesed liituvad uusususunditega.⁹⁵⁷ Eesti oludes selgitab see mudel aga väga hästi, miks inimesed üleüldse asuvad usuliste otsingute teele, ning sedagi, miks mõni selle käigus kas või näiteks traditsioonilise kirikuga liitub.

J. Lofland ja R. Stark esitasid oma mudeli seitsmeastmelisena ja rõhutasid, et iga astme läbimine on tähtis pöördumiseks. Teised sotsioloogid, kes seda mudelit testisid, on aga väitnud, et tegemist on pigem teatud kimbu uusususunditesse pöördumise (eesti oludes religioosseks kujunemise) võtmetingimustega kui integreeritud ja kumulatiivse mudeliga.⁹⁵⁸ Kaks asjaolu, mille J. Lofland ja R. Stark esiteks välja tõid, oli kestav ja akuutsena tajutav pingeline või kriis ning viibimine elu pöördelises seisus.⁹⁵⁹ Tõesti annavad paljud vaatluse all oleva grupi elulood tunnistust nii ühest kui teisest. On nii neid, keda muserdas näiteks halb kodune õhkkond vanemate lahutuse, isa alkoholismi, venna enesetapu vms. tõttu või siis eksistentsiaalne äng ja surmahirm, kui ka neid, kes seisid silmitsi oma koha leidmise raskustega elus hetkel, kui üks etapp sai läbi, ent teine polnud veel alanud. Eraldi tuleks välja tuua tõsised ja hirmutavad terviseprobleemid, mida kohtab eriti sageli vaimsete otsingute ärgitajana oma usuga inimeste elulugudes.⁹⁶⁰ Lisada tuleks veel, et aeg, mil suure osa selle grupi eluloojutustajate religioosne kujunemine alguse sai, langes murranguajale, mis iseenesest kujutas kriisi. Toon neli näidet elulugudest, millest esimene kuulub Elu Sõna koguduse liikmele, teine oma usu esindajale, kolmas luterlasele ja neljas budistile:

Teadsin, et mind ootab tegelikult töö „Kultuuris ja Elus“, et peaks elu paigas olema, aga minu elu ei olnud tegelikult paigas, ma mõtlesin, et mind ei huvita see. Ma ei tahtnud mitte põgeneda oma suunamise eest, aga tahtsin põgeneda mingi saatuse eest ja ma olin nagu väga paigast ära. [---] Ma elasin tollel ajal Raadi lennuvälja kõrval ja igal öösel ma kuulsin [---] seda sõja alguse laulu ja see oli väga õudne. Alati ma ärkasin niisuguste hirmujudinatega lauba peal. [---] teine asi, mida ma kartsin, oli surm. (Naine, 1964.)⁹⁶¹ Ühel päeval sai mul eksistentsist kõrini, panin asjad kokku ja sõitsin Ruhnu saarele, arvates, et see on rahulikum paik, kus puhata. Olin kolm päeva seal ja sinna tulid täpselt samuti need maailma probleemid järele. Ma jooksin ära oma haige loomuse eest, aga iseenda eest ära ei jookse. (Mees, 1968.)⁹⁶² Isa [---]

⁹⁵⁷ L. L. Dawson, Who joins new religious movements and why: Twenty years of research and what have we learned? – Studies in Religion/ Sciences Religieuses, 25:2, 1996, p. 145.

⁹⁵⁸ L. L. Dawson, 1996, p. 146.

⁹⁵⁹ L. L. Dawson, 1996, p. 145.

⁹⁶⁰ Tervenemispraktikate ja vaimse arengu praktikate seotusest *new age*'is vt. L. Altnurme ja A. Lyra, Tervendamine – misjoneeriv klientkultus – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 136.

⁹⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 14.

⁹⁶² EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 6.

jõi tohutult palju kogu aeg ja sealt sai alguse minu irdumine normaalsusest. Lapsest saati ära tõrjutud. Kui ta oli purjus, ta oli väga tige. Peksis mind ja viskas öösel majast välja. (Mees, 1973.)⁹⁶³ Pöördeks minu jaoks sai suvi kolm aastat tagasi. Pean tunnistama, see oli minu jaoks raske aeg, mitmed asjad jooksid kokku ja tekitasid ummikseisu. Õppisin sel ajal edukalt juurat Tartus, aga ei leidnud sellest endale soont, mida pidi edasi minna. Samal ajal tundsin survet ennast ümbrisevatelt inimestelt, et ma peaksin seda tegema. Ma püüdsin kahe aasta vältel nende soovi täita, aga see kahjuks ei õnnestunud. (Mees, 1978.)⁹⁶⁴

Järgmisel etapil J. Loflandi ja R. Starki järgi kujuneb probleemi religioosse lahendamise perspektiiv erinevalt näiteks psühhiaatrilisest või poliitilisest perspektiivist ning inimesed hakkavad endast mõtlema kui religioosetest otsijatest.⁹⁶⁵ Elulood näitavad siiski, et kõik ei pruugi sugugi kohe ennast religioosseks otsijaks pidada, osa neist hakkab otsima lihtsalt midagi, näiteks tavapärasest erinevaid lahendusi, mis võib nad religiooni juurde viia, sest mis tahes probleem vajab ka mõtestamist. Teostunud usulise pöördumise valgel võivad nad aga tagant järele esitada oma otsinguid algusest peale religioossetena. Samas on muidugi ka neid, kes on kohe religioonist kinni haaranud. Mõned näited:

Ma mäletan, et need [haigushood] hakkasid mind hirmutama, ma ei tahtnud sinna pimedusse minna, ma ei teadnud siis nendest vaimsetest asjadest seal taga mitte midagi, aga mul tekkis tahe, et ma pean sellest välja tulema. (Mees, 1937.)⁹⁶⁶ Samas palatis oli 6–7 kuuekümmne kuni seitsmekümne aastast vanemat meest, kellel kõigil oli mingi raskem haigus küljes. Ka sellel oli kainestav mõju minu jaoks. Sain aru, et mul on mõningatele küsimustele vaja hakata vastuseid otsima. [---] Küsimused just, et mida ma siin elus tõeliselt väärtustan [---]. (Mees, 1978.)⁹⁶⁷

Religioosse pöördumise protsess jätkub J. Loflandi ja R. Starki järgi kontaktide tekkimisega mõne usugrupi esindajaga ning lõpeb gruppi sulandumisega.⁹⁶⁸ Samas on mitmete uurimuste põhjal näidatud ja seda kinnitavad ka vaatluse all olevad elulood, et religioosseks kujunemisele ei pea tingimata eelnema kriis ja otsingud,⁹⁶⁹ vaid piisabki üksnes lülitumisest mõne usuühenduse või vaimse enesearendusrühma tegevusse (ning otsingud võivad sellele alles järgneda). Tavaliselt tutvutakse ja liitutakse grupiga sotsiaalset võrgustikku mööda, eriti puudutab see kristlasi ja Jehoova tunnistajaid, kellest mitmed on tulnud kogu-

⁹⁶³ EKM EKLA, f. 350, s. 1409, lk. 1.

⁹⁶⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 1.

⁹⁶⁵ L. L. Dawson, 1996, p. 145.

⁹⁶⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 8.

⁹⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 2.

⁹⁶⁸ L. L. Dawson, 1996, p. 145.

⁹⁶⁹ L. L. Dawson, 1996, p. 146.

dusse sõprade kaudu. Liitumine ei pruugi aga kulgeda kiiresti ja kergelt, sest kahtluste, eelarvamuste ja hirmu võitmine võtab üksjagu aega. Teisest küljest ei pea religioosseks kujunemine päädima ilmtingimata astumisega mõne religioosse ühenduse liikmeks, vaid inimesed võivadki jääda organiseerimata otsijateks, eriti kehtib see kultuslikus miljöös liikujate kohta.

J. Lofland ja R. Stark esitasid pöördumist protsessina, paljud eluloojutustajad ise aga räägivad sellest kui hetkelisest sündmusest, mis muutis nende elu, s.t. maailmavaadet, identiteeti ja keskseid väärtusi (selles tähenduses käsitlen ka mina pöördumist käesolevas töös). Tähelepanuväärne on seegi, et nimetatud sündmus võib asuda religioosete otsingute jadas üksskõik kus, alguses, keskepaigas või lõpus, mitte ilmtingimata lõpus. Pöördumissündmuse skeem ja keel, mida selle edasiandmiseks kasutatakse, sõltub muidugi religioosest paradigmat ja konkreetsest grupist, kuhu jutustaja kuulub, juhul muidugi, kui ta üldse kuhugi kuulub. Elulugudes kajastatud pöördumislood väärksid kahtlemata eraldi tähelepanu ja analüüsi, seda enam, et neid ei kohta mitte üksnes kristlaste, vaid ka kõikide teiste biograafiates.

Teema kokkuvõtteks võib märkida, et esimesel iseseisvusajal kujuneti religioosseks enamasti traditsioonide, kodu ja kooli toel, teisel iseseisvusajal aga peamiselt otsingute käigus, kuigi tänapäevalgi leidub usklike kodusid ning esimesel eesti ajal oli tõenäoliselt ka religioosseid otsijaid.

5.2.3. Sallivuse piirid

Religioosse mitmekesisuse tingimustes usklikeks kujunenud eluloojutustajad võtavad sõna ja avaldavad oma arvamust eri usundite ja konfessioonide kohta tunduvalt rohkem kui pärandihoidjad või triksterid, sest neil on oma religioosete otsingute tõttu nendega ka rohkem kokkupuuteid olnud. Suhtumises teistesse religioonidesse ja konfessioonidesse jagunevad vaatluse all olevad eluloojutustajad üldjoontes kaheks. Kahekümne üheksast, kes neljakümnest selle grupi eluloojutustajast ankeedi täitsid, kaks kolmandikku ei nõustunud väitega, et kristlus on ainus õige religioon, kõik teised juhivad inimesi eksiteele,⁹⁷⁰ ning nõustusid väidetega, et kõikidel religioonidel on üks ja sama eesmärk ning erinevad religioonid võiksid sõbralikult koos eksisteerida.⁹⁷¹ Enamuse sellest seltskonnast moodustasid, nagu arvata võib, individuaalse religioosusega inimesed ja Ida usundite esindajad, kuid nende hulgas oli ka kolmandik vastanud kristlastest, kes kuulusid luteri või katoliku kirikusse. Üks kolmandik kõigist vastanutest nõustus väitega, et kristlus on ainus õige usk, ning ei aktsepteerinud väidet, et kõikidel religioonidel on üks ja sama eesmärk. Suurem osa neist ei arvanud ka, et eri religioonid võiksid sõbralikult koos eksisteerida. Nende seas olid oodatult Elu Sõna liikmed ja Jehoova tunnistajad

⁹⁷⁰ Vt. ankeedi väide nr. 1, lisas nr. 2.

⁹⁷¹ Vt. ankeedi väide nr. 8 ja nr. 9, lisas nr. 2.

(kes lisasid kommentaariks, et kristlus on ainus õige juhul, kui tegemist on Jeesuse õpetuse, mitte ristiusuga), aga ka mõned suuremate konfessioonide liikmed.

Teistesse religioonidesse suhtumise väljendusi leiame ohtralt ka elulugudest. Esimesed näited räägivad sallivusest:

Mulle ei meeldi vaenulikkus teiste rahvaste suhtes, teiste uskumuste suhtes, üldse inimesel on õigus olla see, kes ta tahab. (Mees, 1968.)⁹⁷².... [---] ka see tuumajõud on juba kolme-neljakümne arengumaa käes, et kui veel hakkaks absoluutset jumalat ka kuradit taga ajama, kui need religioonid, mis maailmas on, hakkaksid ütleva, et minul on õigus ja sina oled vale või me hakkame ülimat tõde taga ajama, siis käiks üks suur pirakas ja maakera lendaks tükkideks. See on liiga väike, et vaenutseda omavahel, selle tõttu tuleb leida 21. sajandil mingigi kooskõla, igaihele peab siin koht jääma [---]. (Mees, 1937.)⁹⁷³

Tolerantse suhtumisega eluloojutustajad esitavad ka mõtteid kõikide religioonide omavahelisest sarnasusest või seotusest:

[---] kui keegi kirjeldab mulle mingit teistsugust arusaama kui minu oma on, siis ma kunagi ei ütle, et see on kas õige või vale, sest mis on see õige sellel taustal? Miks ma peaksin tema oma valemaks pidama, ta on lihtsalt teistsugune, kui minu arusaam, ei õigem ega valem, vaid lihtsalt teistsugune. See võimaldab tunnustada kõikide inimeste, kõikide õpetuste õigsust ja headust [---]. (Mees, 1937.)⁹⁷⁴.... Ma usun, et [---] see kristlus on kindel, mis kohale viib, aga on ka teised teed. (Naine, 1960.)⁹⁷⁵.... Kõik usundid viivad ühte punkti [---]. (Naine, 1948.)⁹⁷⁶.... Ma usun pigem üldinimlikke, ma usun, et kõigil suurematel religioonidel on üks ja sama eetilise alus [---]. (Mees, 1969.)⁹⁷⁷

Üldisest sallivuse ja teiste religioonide austamise nõudest lähtuvalt taunitakse ka mis tahes ainuõigena esitatud usu teistele peale sundimist. Näide ühe kristlase eluloost:

Kui Kirikute Maailmanõukogu sätestab, et kristlase kohus on aidata igal ühel areneda tema omas usus, oma usu pealesurumine on vägivald isiksuse kallal, siis see väljendubki selles [kuidas suletud identiteet kasvab üle avatuks], pluralism nii-öelda. (Mees, 1953.)⁹⁷⁸

⁹⁷² EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 18.

⁹⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 27.

⁹⁷⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 32.

⁹⁷⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1417, lk. 21.

⁹⁷⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1456, lk. 5A.

⁹⁷⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 41.

⁹⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1407, lk. 21.

Nendest arusaamadest kokku tehakse järeldus, et mitte ühelgi usundil ja mitte ühelgi konfessioonil ei tohiks olla usuõpetuse monopoli, koolides peaks olema usundiõpetus, mille raames käsitletakse kõiki religioone võrdselt.⁹⁷⁹

Samas on siiski religioone, mida sallitakse rohkem, ja neid, mida vähem. Individuaalse religioossusega inimesed ja Ida usundite pooldajad on kristluse suhtes vähem tolerantsed kui orientaalsete religioonide suhtes (siinkohal pole mõeldud islamit ja judaismi, millest elulugudes peaaegu üldse juttu ei tehta). Üheks põhjuseks on ilmalikust kodust pärit eluloojutustajate suurem valmisolek aktsepteerida ja vastu võtta pigem budismi või *new age*'i õpetust kui kristlust, millega on seotud nende silmis negatiivsed stereotüübid, eelhäälestus kristluse suhtes on küllaltki ebasoodne. See ilmnes juba triksterite põlvkonna juures ning tuleb vaatluse all oleva grupi puhul veelgi selgemalt esile. Esimene näide pärineb nõukogude ajal, järgmised teisel iseseisvusajal religioosseks kujunenud eluloojutustajatelt:

[Venna] puhul oli arusaamatu see, et ida-asjad, mida ma olin nuusutada saanud ja [temaga] jaganud, võttis ta kergelt vastu ja me liikusime oma mõtetega paralleelselt ning kontrollisime vastastikku teineteist, siis kristluse puhul oli kentsakas tajuda tema skepsist, sest minu jaoks oli see asi nii selge ja paigas. Minu usku [tema] skepsis ei kõigutanud, kuid tekitas teatud võõristust. Mingil määral läksime me oma mõtetes lahku. (Mees, 1955.)⁹⁸⁰ Mul oli oma arvamus neist asjadest. Seda, et jumal on olemas, seda ma uskusin, aga kas jumalat nimetada Buddhaks, Konfutsiuseks või Jehoovaks, oli mulle ükskõik. Arusaamine jumalast oli mul läbi vahetu kogemuse, see kuidas jumalast kristluses räägiti oli mulle võõras. (Mees, 1968.)⁹⁸¹ Klassijuhataja tunnis tuli rääkida erinevatest usunditest, nii nagu ikka ja siis tekkis esimest korda sügavam huvi selle usuasja vastu. Erilist huvi äratas budism. (Naine, 1951.)⁹⁸²

Mitte ühegi teise religiooniga liitunud lähedase puhul ei väljendata sellist kaotusetunnet nagu kristlaseks saanud õe, venna või sõbra puhul. Kaotusest räägivad ka kristlased ise.

[---] ütles mulle, et mina olen ära pööranud [s.t. sõbranna ütles, et ta on pöördunud] ja see oli minu jaoks tõeline šokk. [---] Ma mäletan, et ma elasin siis veel tema juures, ma nutsin, et mul ei ole enam ühtegi sõbrannat ja tundus, nagu lähedane inimene oleks surnud [---]. (Naine, 1970.)⁹⁸³ Minu õde tuli mulle vastu ja ütles, et mina olen nüüd kristlaseks saanud. [---] Mul tekkis isegi hirm või ängistus, sest [---] me oleme õega olnud hästi lähedased alati ja nüüd ma korruga tundsin, et

⁹⁷⁹ Vt. nt. EKM EKLA, f.350, s.1431, lk.23; s. 1433, lk. 26,28; s.707, lk. 25.

⁹⁸⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1423, lk. 14.

⁹⁸¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 6.

⁹⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1412, lk. 2.

⁹⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 3.

me oleme nagu võõraks jäänud üksteisele [---] ja me ei saa enam rääkida nendest asjadest, mida me võib-olla kunagi omavahel arutasime, nüüd on muud jutud. (Mees, 1976.)⁹⁸⁴.... Aga mul on väga hea meel, et väga paljud sõbrad on mu tagasi saanud, keda ma sellel viisil tollel ajal kaotasin, muidugi ma tundsin väga suurt kurbust seetõttu, et ma jäin sõpradest ilma [---]. (Naine, 1964.)⁹⁸⁵

Teiseks põhjuseks, miks individuaalse religioossusega inimesed ja Ida usundite esindajad kristluse suhtes tunduvalt vähem tolerantsti üles näitavad kui teiste usundite suhtes, on süüdistused kristluse enese vähese sallivuse, avatuse ja dialoogivõimelisuse pihta, eriti kehtib see organiseeritud kristluse kohta, millele heidetakse ette dogmaatilisust, silmakirjalikkust, piiratust, enese ainuõigeks pidamist jne., ning selle kinnituseks tuuakse arvukalt näiteid omaenese kokkupuudetest ja kogemustest kristluse ja kristlastega.⁹⁸⁶ Tehakse vahet religioosse ja vaimse vahel, millest esimene samastataksegi kiriklikuga ning teine kogemusliku ja individuaalsega usulises või spirituaalses vallas. Organiseeritud ristiusu aadressil teevad samasugust kriitikat ka ebamäärase konfessionaalse kuuluvusega kristlased ise, mõnikord kuni kiriku demoniseerimiseni välja:

Lunastuseõpetus on hea muinasjutt vist. See on üks ilus vale. [---] See on kirikute süü, need ju tol korral, vanal ajal ju pressisid peale, et [---] Jeesus tuleb risti lüüa. Nemad nägid temas enda vaenlast. [---] Nemad nüüd räägivad lunastusest selleks, et oma kirikuid edasi pidada, samas kui nad ise ta risti lõid. Jeesus kui konkurent kõrvaldati selleks, et nemad saaksid edasi tegutseda. (Naine, 1948.)⁹⁸⁷.... Institutsioonides mina midagi eriti ei leia. On kaks arvamust, ühed leiavad, et see, mis IV sajandil toimus, on ainus ja õige, et selle pärast on meil olemas nüüd püüblikaanon ja et muidu poleks kristlus üldse meieni kandunudki. Aga mina leian, et toimus ikkagi suur allakäik, et olles institutsiooni liige, nii ehk nii tuleb seda institutsiooni teenida. [---] Hea küll, aga kes Jeesuse risti lõi kui mitte institutsioon? Jeesus lüüakse pidevalt risti [---]. (Mees, 1969.)⁹⁸⁸

Seega, üldist sallivust jätkub nii kaua, kuni asi läheb konkreetseks ja isiklikuks. Siiski ei jaga individuaalse religioossusega ja Ida usundeid pooldavad eluloojutustajad inimesi enda ümber dualistlikul moel meieks ja nendeks, vaid seavad nad vaimsesse hierarhiasse. Kõige madalamal asuvad materialistliku maailmavaate ja asiste sihtidega kaaskodanikud:

⁹⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 14.

⁹⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 22.

⁹⁸⁶ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1411, lk. 15,19; s. 1029, lk. 2; s. 1420, lk. 2–3; s. 1409, lk. 8; s. 1416, lk. 3–4; s. 1417, lk. 16; s. 1030, lk. 4.

⁹⁸⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1413, lk. 8.

⁹⁸⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 36.

Aga siiski selle jaoks elada, et teenida leiva jaoks raha ja siis vaadata televiisorit ja minna magama ja siis hakata otsast peale ja minu arust on hoopis see jama. (Naine, 1965.)⁹⁸⁹ [---] sest enamik inimesi on ikka mingi ahvi või kitse tasemel. (Mees, 1966.)⁹⁹⁰ [---] mina näen, et inimesed hakkavad juba mõtlema [---] mitte et me elame ainult üks kord, võtan sellelt elult kõik, mis saab, et veri ja meri põlvini. (Mees, 1968.)⁹⁹¹

Kristlus pole nende meelest muidugi ahvi või kitse tase, ent individuaalse religiooni või Ida usundite kõrgustesse see ometi ei küüni, koht päikese all sellele siiski leitakse. Järgnevad näited pärinevad krišnaiidi, individuaalse religioosusega inimese ja budisti eluloost:

Aga algselt Jeesus oli väga kõva pühendunu [---], tõesti tulla sellisesse nii madalasse piirkonda, kus ta tuli, jutustama, jumalast rääkima. Ta küll palju infi ei andnud, sest inimesed ei olnud valmis selleks. [---] Tõsisem inf on näiteks veedades [---] Jeesus võis neile palju rääkida, [---] et tõsta inimesi lihtsalt esialgu esimesse staadiumisse, pöördumise staadiumisse. (Mees, 1967.)⁹⁹² Teatud tasandil me oleme ikkagi ja seal on sellised oma hierarhiastruktuurid. [---] Väidetavalt asustavad seda vaimset hierarhiat omad vahendajad igal tasandil [---], neid on nimetatud inimkonna vaimseteks teejuhtideks läbi aegade. Üks nendest muidugi on Jeesus Kristus, siin ei ole midagi öelda. (Naine, 1968.)⁹⁹³ Budism on päike ja kristlased nagu kuu, et on nagu mingi vari ja et asi on üsna häguselt esitatud, kõik põhineb ainult usul. (Mees, 1966.)⁹⁹⁴

Need kaks kolmandikku kristlastest, kes testi vahendusel väljendasid arusaama, et kristlus on ainus õige religioon ja et kõikidel religioonidel pole ühte ja sama eesmärki, ei tõtanud eluloos siiski teisi usundeid või ka teisi konfessioone otsesõnu valeks tembeldama (kuigi testi kaudu saab sellist arusaama neile omistada), välja arvatud Jehoova tunnistajad:

Osad inimesed mõtlevad, et kõik religioonid viivad ühte kohta – Jumala juurde, et need on lihtsalt erinevad varjundid. Aga piiblis ei öelda, et on palju religioone, mis viivad kõik Jumala juurde. Tegelikult on olemas kaks religiooni: on õige ja vale religioon. Sellel valem religioonil on palju väljendusvorme. Vale religioone saame me kindlaks teha vaadates, mida piibel ütleb selle kohta. [---] Piibel ütleb, et valereligioonide seas on mõned õigemad, mõned vääramad. (Mees, 1979.)⁹⁹⁵

⁹⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1416, lk. 13.

⁹⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1030, lk. 18.

⁹⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 18.

⁹⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 1031, lk. 18.

⁹⁹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 16.

⁹⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1030, lk. 11.

⁹⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 10.

Ülejäänud peavad kristlust ja kitsamalt oma konfessiooni pigem enda jaoks ainumõeldavaks, võtmata eriti sõna teiste aadressil, eriti juhul, kui eluloojutustaja pole läbi teinud mingeid suuremaid usulisi otsinguid. Endised otsijad aga jagavad muljeid ja annavad hinnanguid:

Seepärast ei pea ma neid nn. budiste, kes ennast budistideks nimetavad või idausulisteks..., ma ei võta neid eriti tõsiselt, sest ma näen, et nad elavad umbes nii nagu mina elasin. Aeg ajalt loed midagi, võib-olla püüad üksinda mingit meditatsiooni läbi viia, aga sa ei ole tegelikult selle asja sees. Sa ikkagi elad oma mingisugust muud elu ja see ei puuduta sind otseselt. (Mees, 1976.)⁹⁹⁶

Üldiselt suhtuvad kristlased teistesse kristlikesse konfessioonidesse leebemalt ja sõbralikumalt kui teistesse usunditesse nii nagu individuaalse religioossusega inimesed ja budistid suhtusid paremini orientaalsetesse religioonidesse ja *new age*'i (erandiks on krišnaiidid, kes suhtuvad ka kristlastesse suure poolehoiuga). Seega ilmneb selge lõhe kahe paradigma ja kahe miljöö – uue vaimsuse ja kristliku – vahel, kusjuures budismi ja Hare Krišna kultust võib vaadelda Läänes kultusliku miljöö osana, kuigi paradigma poolest on need võrreldes *new age*'ga ja ka omavahel erinevad.

Teema lõpetuseks tuleks peatuda veel ühe huvitava nähtuse juures, mis torkab silma eelkõige nende eluloojutustajate puhul, kellel on selja taga pikemat või lühemat aega kestnud religioossed otsingud kas kristlikus või kultuslikus miljööös või mõlemas korraga. Ühest küljest on nad sallivamad, kuid samal ajal ka rahulolematumad nii oma usukaaslaste ja kirikuga (eriti mis puudutab kristlasi) kui ka kättesaadavate ja pakutavate religioossete ideede ning praktika- ja osadusvõimalustega (eriti mis puudutab oma usuga inimesi).

5.2.4. Puritaanlusest tantrismini

Seksuaalsusega seotud probleeme ja konflikte leidub vaatluse all olevas elulugude rühmas sama palju või rohkemgi kui triksterite biograafiates. Et siin on ka mõned, kes sündisid veel esimesel iseseisvusperioodil, siis kajastuvad tollaegse seksuaalkasvatuse, õieti selle puudumise tagajärjed ka nende jutustuses. Esimeses näites on tegemist umbes algkooliealiste lastega:

[---] mu vend, kes oli minust noorem, naeris ennast kõverasse, kui me ükskord hakkasime sel teemal rääkima, et kust lapsed tulevad. Mina tõsimeeli, naiivselt seletasin, et tulevad Ameerikast, ma kirjeldasin seda, et tuuakse kusagilt läbi õhu. [---] Aga mina muidugi ei teadnud sellest midagi [kust lapsed tulevad], no on võimalik. Vanemad ei seletanud ega

⁹⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 11.

õpetanud. (Mees,1939.)⁹⁹⁷ Aga sellest hoolimata jäin üsna üksikuks, n-ö. naissooga vahekord jäi selliseks nagu ta oli. Üksiku lapsena kasvades väga rangete moraalireeglitega, võib-olla isegi puritaanlikus kodus, kus mul ei lubatud teinekord tüdrukutega mängidagi, jäingi niimoodi sellisesse seisusse, et ei suutnud luua kellegagi tõsiselt head vahekorda. (Mees, 1937.)⁹⁹⁸

Nagu oli juttu alapeatükkides 3.2.4. ja 4.2.4. on seda sorti puritaanlik suhtumine seksuaalsusesse säilinud veel tänapäevalgi evangeelsetes vabakogudustes ja katoliku kirikus, kus rakendatakse mitmesuguseid ohjamis- ja kontrollimeetmeid oma liikmete seksuaalelu eri tahkude üle. Luteri kirikus seda ei tehta. See on ka ilmselt põhjus, miks luterlaste elulugudes seksuaalsuse teema üksnes vahel harva üles kerkib. Ühel juhul näiteks tõstatatakse teema seoses pastori abielulahutuse ja uuesti abiellumisega:

Minu arust on selles mõttes luteri kirikus nagu anarhia, et igaüks teeb, mis tahab ja ega õigupoolest ei teagi, kui nüüd sellised sündmused juhtuvad, [---] et mida siis kirikurahvas ütleva peaks. Piiskop on vait, ta võiks ju öelda ka oma arvamuse, ta võiks ju öelda, kuidas rahvas peaks mõtlema, ta on ju karjane. (Mees, 1976.)⁹⁹⁹

See seisukoht näitab, et päris probleemitu pole ka seksuaalsusega seotud moraaliküsimuste täielik reguleerimata jätmine, põhimõtteid ja orientiire vajavad siiski nii vaimulikud kui ka lihtliikmed ning eriti noored. Küsitlus gümnaasistide seas huvipakkuvamate teemade kohta religiooniõpetuses näitas, et esikohal oli armastus ja neljandal kohal seksuaalsus, suhted, abielu,¹⁰⁰⁰ seega vajadus nende küsimuste selgitamise järele religioosnes kontekstis on olemas.

Samal ajal kui luteri kirikus „valitseb anarhia“, leidub praegugi vabakogudusi, kus abikaasa leidmine käib jumaliku ettemääratuse ja juhatuse järgi ning abielueelsed seksuaalsuhted on koguduse liikmetele keelatud. Kaks järgnevat näidet pärinevad endiste elusõnalaste biograafiatest:

Nende perekonnasuhted, seksuaalsuhted on pastori pärusmaa. Sellest räägitakse kõik. [---] Ei tohi abielu eel olla seksuaalsuhetes. [---] Täheandab ei tohi kindlasti olla seksuaalsuhteid sel ajal, kui inimene on pöördunud. Kas tal varem oli või ei olnud maailmas, see pole oluline. (Mees, 1969.)¹⁰⁰¹ Ma käisin ühe tüdrukuga parasjagu ja tahtsin temaga abielluda. Mõtlesin tema juurde minna ja sellest rääkida, kuid südames teadsin, et tema pole see õige. Lisaks „ütles Jumal“, et sa pead

⁹⁹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 4.

⁹⁹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 6.

⁹⁹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 22.

¹⁰⁰⁰ P. Valk, Religiooniõpetusest läbi pilootprojekti prisma, ettekanne EUL konverentsil 29. oktoobril, 2004.

¹⁰⁰¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 40.

hoopis J. naiseks võtma. [---] Mul olid äramineku mõtted ja ma läksin Alberti [pastori] juurde ning ütlesin, et ma lähen ära, ma enam ei jõua. Albert küsis aga vastu, et sul pidi mingi tüdruk olema, kes ta on. Vastasin, et J. ja Albert ütles, et seda ma arvasingi. See kinnitas, et J. on Jumala poolt seatud naine minule. Me kihlusime ja meil olid pulmad. (Mees, 1968.)¹⁰⁰²

Pärast sellisel viisil abiellumist ei jäänud probleemid kooselus muidugi tulemata:

Me olime naisega täiesti erinevad nagu öö ja päev. Ma lootsin, et abielus asi muutub. Mina olin Elu Sõna perekirjandust lugenud naiste kohta ja arvasin, et minu abikaasa vastab sellele standardile, mis ettekujutus oli minul tekkinud naise olemusest ja kui ma sattusin elava inimesega kokku, siis õpetus ei töötanud. (Mees, 1968.)¹⁰⁰³

Samas omavahel sobivad ning juba mõnda aega vabaabielus elanud paarid ei kõlba viimase asjaolu tõttu jällegi mõnele kogudusele. Meenutab naine, kes püüdis koos oma elukaaslasega baptisti kogudusega liituda:

Ja muidugi ka see, mida baptistid ei aktsepteerinud, oli vabaabielu. Mis sundis ka meid ära keerama [s.t. koguduse jumalateenistusest ja üritustest eemale jääma]. Me tahtsime saada ka koguduse liikmeks, aga see eeldas seda, et me oleksime pidanud abielluma, mis oleks meile tähendanud mingit sunduslikku asja. Sest aeg on ikka edasi läinud ja kui midagi pannakse nii paika nagu koguduses, et teie peate ikka nii ja naa tegema, see on ikka vastuvõetamatu. (Naine, 1975.)¹⁰⁰⁴

Noorte liikmete ja ka potentsiaalsete liikmete abielueelsed seksuaalsuhted on sellistele kogudustele kahtlemata üha suurem probleem. Ühe mehe eluloos on tähelepanuväärne näide katsest asutada noorte vallaliste baptisti meeste seas enese moraalse ohjamisega tegelev osaduskond või klubi vms. Kirjeldatud üritus algas saunas käimise, limonaadi joomise ning pannkookide söömisega, millele järgnes enesedistsipliini tugevdamise osa, mis seisnes avalikus ülestunnistuses teatud küsimuste põhjal nagu:

[---] millal sa oma vanemaid viimati külastasid, kas su maksud on makstud kõik ilusti, [---] kas sa ikka palvetad iga hommiku, [---] millal sa viimati piiblit lugesid. Viimane küsimus oli, kas vastasid kõigele ausalt. See andis nagu taganemistee, on ju. Noh, vaatad, ütleme pornograafilise sisuga pilte [---]. Aga see pidi iga kord korduma hakkama ju. [---] Noh tekitab paratamatult küsimuse, noh, erootilise sisuga pilt. Oma igapäevases elus igal pool kohtan ma teda [erootilise sisuga pilti]. No kuidas

¹⁰⁰² EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 15.

¹⁰⁰³ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 15.

¹⁰⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1419, lk. 4.

saab, käin silmaklapid kinni nüüd kogu aeg või? Ma oleks kogu aeg hakanud vastama jaa, jälle ma nägin nüüd. Siis teevad mulle häbi-häbi, patune [---]. (Mees, 1970.)¹⁰⁰⁵

Peale abieluelse te seksuaalsuhte on suureks probleemiks ja konfliktiallikaks olnud ka lahusus ning samuti taasabiellumine. Dramaatilisi lugusid lahutusest ning sellele järgnenud repressioonidest leidub kolme naise biograafias. Esimene neist on endine baptist, teine baptist ja kolmas katoliiklane. Esimene räägib loo sellest, kuidas ta väga noore, äsja usklikuks saanuna, ilma tööd võimaldava hariduse ja kindla koduta parseldatakse sugulaste poolt Soome ühele eluheidikust pöördunud kristlasele mehele:

Mina võtsin seda nii: “Jumal, kui see sinu tahtmine on, sest see mees on ikkagi kristlane.” Mina siis hüppasin tundmatus kohas vette [---]. Mina olin nii rumal, et panin n-ö. villad välja. Kui see uks läheb lahti [s.t. asi õnnestub], siis on see Jumala tahe ja see oli see viga [---]. (Naine, 1970.)¹⁰⁰⁶

Asi lõppes kiire lahutusega pärast pulmi ja eluloojutustaja naasis Eestisse. Lahutuse tõttu jäeti ta kogudusest mõneks ajaks kõrvale.

[---] just siis, kui ma kõige enam abi vajan, heidetakse mind huntidele söödaks [---]. Igal juhul ma sinna enam ei tahtnud minna. [---] Muidugi, ega nad mulle pahasti ei öelnud, aga oli inimesi, kes vaatasid mind nagu nõida keskajal, aga teised olid jälle sõbralikud [---], aga mingi distants oli ikkagi. Nad olid väga pettunud, et kuidas ma sain nii teha [s.t. lahutada]. (Naine, 1970.)¹⁰⁰⁷

Tähelepanuväärne on, et selle juhtumi puhul polnud koguduse silmis amoraalne mitte sellisel moel sündinud abielu, vaid selle lõpetamine.

Teise naise lugu räägib, kuidas kogudus, kus ta osales ja soovis ristitud saada, hakkas talle survet avaldama, et ta registreeriks oma vabaabielu. Eluloojutustaja mees, kes polnud usklik, keeldus sellisele survele mõnda aega järele andmast, kuni lõpuks nõustus siiski, pärast mida naine ristiti. Paari aasta pärast abielu lahutati mehe nõudmisel ning naine jäi kahe lapsega üksi raskesse olukorda. Siis leidis ta endale uue kaasa, kes aitas tal lapsi kasvatada ja aktsepteeris tema usku, ning ta elas mehega koos vabaabielu, mis kavatseti tulevikus vormistada ametlikuks kooseluks. Koguduse silmis oli vabaabielu ja plaan lahutatuna uuesti abielluda täiesti vastuvõtmatu ja et eluloojutustaja keeldus suhet lõpetamast, visati ta kogudusest välja. (Naine, 1970.)¹⁰⁰⁸ Sellest juhtumist on olemas koguduse juhatus otsus ja vaimuliku selgitav kiri selle juurde, kus

¹⁰⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1411, lk. 21.

¹⁰⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 6.

¹⁰⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 7–8.

¹⁰⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1457, lk. 5–8.

väljaheitmise põhjenduseks toetatakse piibli argumentidele.¹⁰⁰⁹ Samas, üks teine baptisti kogudus ei lasknud ennast eluloojutustaja olukorrast häirida ja talle tehti ettepanek sinna üle tulla.¹⁰¹⁰ See näitab hoiakute muutumist inimese seksuaalsusesse baptistlikus kogukonnas, selle algust võis tähele panna juba eluloojutustajate puhul alapeatükis 4.2.4.

Kolmanda naise lugu räägib samuti lahutusest ja sellele järgnenud uuest abi elust, mille tõttu pole tal enam õigust osaleda katoliku kiriku armulaul. Lugu algab väga raske abielulise olukorra kirjeldusega. Eluloojutustaja ei leia sel puhul vaimulikult mingit mõistmist ega abi:

Ja siis ühe korra ma käisin [preestri] juures pihil või vestlusel, kus ma ütlesin, et mul on abielu läinud niimoodi, et ma ei suuda selle inimesega magada ühes voodis, ma lihtsalt ei suuda, et ma tunnen ennast nagu prostituut. Ta ütles, et sa pead, luges mulle piiblist ette, mis on abielunaise kohus ja ütles, et see on sinu mees ja sina pead. Ja ikkagi nii palju oli mul sellist respekti preestri suhtes, et kui ma temaga [oma mehega] vahekorras olin, siis hambad ristas ja pärast ma oksendasin. Ma ei suutnud, ma hakkasin põlgama oma keha ja kõike, mis mus oli, sest ma kõikidele oma sisemistele äratundmistele tegin vastu selleks, et olla kuulekas preestrile. [---] Kui mees mind peksis, siis ma võtsin lapse kaasa ja läksin sinna kiriku juurde elama ja kandsin salli kaela ümber, sest ta kägistas ka. Mul oli kael siniseid plekke täis. [---] Tema [preester] ütles, et tuleb ikka ohverdada, et on ikka raskusi abielus. Sest kui ma tagasi vaatan, siis mul muud ei olnudki kui raskused. Ma ei saanud sellest aru, et miks temaga [abikaasaga] keegi ei räägi. Mina lähen sinna, mind on kägistatud, miks temale keegi ei ütle, et nii ei tehta naisega? Minu teada M. [abikaasat] ei võetud ette. (Naine, 1968.)¹⁰¹¹

Järgnenud lahutus ja uuesti abiellumine jätab eluloojutustaja ilma õigusest armulaul käia:

Kuigi ma olen koguduse liige, aga katoliku armulaul ma käia ei saa. [---] Kiriku põhjendus on see, et ma rikun abielu praegu ja elan surmapatu seisundis. (Naine, 1968.)¹⁰¹² Ta jätkab paari lehekülje pärast: [Preester] pakkus veel mingi sellise mängu välja, [---] et kui sa mulle ütled, et te elate A-ga [uue abikaasaga] nagu õde ja vend, siis ma saaksin sulle armulauda anda, aga mitte missa ajal, vaid pärast missat, sest inimesed ei tohi näha, sest inimesed nagunii ei usuks, et te elate nagu õde ja vend. Nii et mingil sellisel tasemel mängud on käinud, millesse ma ei ole üldse

¹⁰⁰⁹ Vt. lisa nr. 3.

¹⁰¹⁰ Vt. lisa nr. 4.

¹⁰¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 12–13.

¹⁰¹² EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 15.

tahtnud sukelduda, sest armulaud on kindlasti väga võimas, aga sugugi mitte ainukene viis kogeda Jumala armastust. (Naine, 1968.)¹⁰¹³

Kolm lahutatud naist on neile osaks saanud kohtlemise puhul vaimulike ja koguduste või kiriku poolt tundnud, et neile on tehtud ülekohut ning neid pole mõistetud ega toetatud. Nad ei suuda tunda süü- ega patutunnet, mida neilt oodatakse, sest nad on kasvanud juba keskkonnas, kus suhtumine inimese seksuaalsusesse on tugevalt teisenenud võrreldes suhtumisega, mis on säilinud veel mõnes vabakoguduses ja katoliku kirikus. Lisada tuleks, et naised, kes said karistada baptisti kogudustes, ei teadnud seksuaalelu reguleerivate rangete normide olemasolust midagi siis, kui nad kogudusega liitusid, ja ega keegi neid sellistest reeglitest ja nende rikkumisega kaasnevatest sanktsioonidest liitumisel ka ei teavitanud.

Muidugi võib tekkida küsimus, miks eluloojutustajad, kes kirjeldatud moel löögi alla sattusid, ise kogudusest või kirikust ei lahkunud. Vastuseks on, et nad olid usklikud ja emotsionaalselt väga tugevalt oma kogudusega seotud. Kogetud repressioonid ning kaasusklike muutunud suhtumine aga viisid neid otsingutele sobivama usulise keskkonna ning ühel juhul ka sobivama religioosse õpetuse järele.

Kõigist kirjeldatud juhtumitest võiks teha järeltule, et mida loomulikumana nähakse seksi armastuse ja kahe inimese liidu osana, mida vähem on see patu, süü ja rõveduse tunnetest koormatud, ja mida enam peetakse inimeste intiimelu aspekte üksnes nende eraasjaks, seda ebanormaalsem, isegi vääristunud paistab teatud koguduste ja kirikute kollektiivne huvi ja sekkumine üksikisikute seksuaalellu ja sellega seotud otsusesse, sest see erineb liialt palju ümbritseva muu maailma hoiakutest. Suured muutused seksuaalvaldkonnas on tekitanud vajaduse üle vaadata vanad traditsioonilised arusaamad ja suhtumised sellesse nii vabakogudustes kui ka katoliku kirikus. Seda möönavad samuti sealsed vaimulikud. Esimeses näites väljendab seda üks katoliku preester eluloojutustaja suu läbi, teises pastorina töötanud baptist:

Küll palju asju käib üle ajude, miks kirik teeb niisuguseid asju ja mida näiteks Christoph [katoliku kiriku vaimulik] mulle rõhutas, oli see, et katoliku kirik ja selle seadused kontsentreeruvad väga paljus seksuaal-moraalile, et rohkem, kui see oleks vajalik. Tähendab ma võin olla intrigant, ma võin olla spekulant, ma võin olla mis iganes ja mul on õigus käia kirikus ja kui ma olen lahutatud, siis mul ei ole õigust. (Naine, 1968.)¹⁰¹⁴ Kultuuris üldse ja ka koguduslikus kultuuris muutub arusaamine sellest, mis on aktseptaabel ja tunnustatud, mis mahub normi piiridesse ja mis mitte. [---] Abieluküsimused on ühiskonnas niivõrd terav probleem, et ka kristlased, ka vabakirikud, peavad küsima, kuidas meie teoloogia selle probleemi poolt esitatud väljakutsele vastab. Mida me

¹⁰¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 17.

¹⁰¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 18.

peame siin normatiivseks, tunnustatuks? [---] Ma leian, et mitmetes kirikutes, mitte ainult vabakirikutes, on siin dogmaatilise mõtte ja hinge- hoidliku praktika konflikt. Kas hermeneutiline taassüvenemine piibli vastavatesse tekstidesse võiks neile küsimustele uut valgust heita? Vahest oleme takerdunud piibli harjumuspärasesse tõlgendusse, et me ei küsi enam, kuhu piibli sõnum meid täna juhtida tahab. (Mees, 1962.)¹⁰¹⁵

Samal ajal kui kristlikus miljöös kerkisid seksuaalsusega seoses üles teravad küsimused, olgu siis luterlaste seas valitseva segaduse või baptistide ja kato- liiklaste seas valitsevate jäikade normid tõttu, tegeles kultuslikus miljöös väike rühm vaimseid otsijaid täiesti kompleksivabalt tantristlike praktikatega:

[---] mõtlesime M.-ga, et teeme ka, tegime ka ühe 2–3 päevase tantra kursuse. [---] Minu meelest Ingvar Luhaäär ei osalenud seal kordagi. Luhaäärel on kergelt teine tantra. [---] Silmad kinni püütakse leida see eluterve suhe iseendasse ja tantra korral see käib ka puht füsioloogiliselt, selles mõttes, et ühe käega tervitatakse kõiki oma kehaosasid. See käsi nagu kujutatakse valguseks ja selle valgusega ma otsekui kirkastan ja tervitan, valgusega ma tervitan oma kätt, oma õlga, oma silmi, oma juuk- seid ja ka oma suguelundeid [---]. Hiljem minnakse paarilise juurde ja lõpuks kasutatakse ka grupiviisilisi tehnikaid, kus on ka omad perspek- tiivid. [---] Ja näiteks, inimesed istuvad, ringi keskel on nii palju ruumi, et igauks kaheks-kolmeks minutiks saab sinna ringi keskele seisma minna ja selle kahe-kolme minuti jooksul selle vastava muusikapala järgi või toel ta tantsib mingi erootilise tantsu. Ja teised inimesed vaatavad. [---] Tegelikult [---] kord need [erinevad harjutused] oli alasti, kord ei olnud alasti. (Mees, 1973.)¹⁰¹⁶

Alapeatüki kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et keskkond, milles pärandihoidjad religioosseks kujunesid, on peaaegu täielikult kadunud ning asendunud uuega. Traditsioonilise kristliku miljöo kõrvale on asunud kultuslik miljöo ning on lisandunud uusi usundeid, mis kõik kokku moodustavad usuturu, kus inimesed kujunevad religioosseks otsingute käigus, mis asendab suurel määral endist kodu ja kooli toel toimunud religioosset sotsialisatsiooni. Tunduvalt on suure- nenud sallivus teiste religioonide vastu, aga samas ka rahulolematuse olemas- olevate usu- vormidega. Viimane tähelepanek ei puuduta siiski küll kristlike fundamentalistlike uusususundide ja piblitistlike vabakoguduste liikmeid. Muutu- nud on mentaliteet ja normid, eriti võib seda täheldada omausuliste ja ida- usuliste seas, aga ka kristlaste hulgas, eriti siis, kui nad on kasvanud ilmalikus kodus.

¹⁰¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1430, lk. 36–37.

¹⁰¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1409, lk. 17–18.

5.3. Usk eluloos

5.3.1. Kristliku müüdi püsimine

Hans Hansen on täheldanud, et kristlaste seas eristub kaks religioosse aktiivsuse rühma. Esimesse kuuluvad vabakoguduste liikmed, kelle usuelu on innukam ja intensiivsem, ja teise traditsiooniliste kirikute liikmed, kelle usuelu on loium.¹⁰¹⁷

Sama kehtib ka moraalnormide osas, luterlased, õigeusklikud ja katoliiklased on üldjuhul tolerantsemad kui baptistid, metodistid ja adventistid. Samuti on esimesed rohkem mõjutatud mittekristlikest uskumustest kui viimased.¹⁰¹⁸

Nimetatud tendentse, eriti usuliste vaadete osas, peegeldavad ka elulood: kristlik müüt ja uskumused on paremini säilinud vabakoguduste ja eriti kristliku tagapõhjaga fundamentalistlike uusususundite liikmete kui traditsiooniliste kirikute liikmete biograafiates. Triksterite elulugudes võis märgata kristliku müüdi ja paradigma lagunemist, usu liberaliseerumist ja individualiseerumist, Jehoova tunnustajate ja elusõnalaste, aga ka mõnede baptistide ning karismaatilise kristlikest liikumistest ärgitust saanud luterlaste puhul tõusevad kristlik müüt ja paradigma terviklikuna koos piibli institutsiooniliselt paikapandud tõlgendamise viisi kui ainuõige tõega taas esile.

Nad teevad piiblist ja selle sõnast tunduvalt rohkem juttu kui triksterid, rõhutavad, et piibel on nende usu alus, mille kaudu räägib jumal, kuid piiblitekst on siiski märgatavalt halvemini elulukku integreeritud kui pärandihoidjatel. Enamik neist, kes on kasvanud ilmalikus kodus, jutustavad ka, et piiblit oli neil esialgu väga raske mõista, abiks olid usuline kirjandus, vaimulike õpetused ja kogudusekaaslaste seletused. Vahetut pühakirja teksti kohtab nende elulugudes siiski harva, kuid esineb piibllisi põhimõtteid, seletusi, elujuhiseid ja paaril korral isegi otseseid võrdlusi omaenda elu ja piiblisündmuste vahel, nagu ühe endise elusõnalase pöördumisloos, kus esinevad Apostlite tegude raamatust (Ap. 2:1–13) pärit Püha Vaimu saabumise ja temaga täidetuse normtunnused: kohin, tulekeeled (eluloos põlemine), keeltega rääkimine ja joobumus:

Kui ma koosoleku saali jõudsin, teadsin, et minu elus toimub suur muudatus. Ma ei teadnud, mis muutub. Ma ei saanud jutlusest aru, minus käis sisemine hingeõitlus, see oli tohutu suur murdumine minu jaoks ja ma teadsin, et ma pean minema, kui kutsuti inimesi ette päästmiseks. Ma läksin ette ja korruga tuli suur kohin, ja sees hakkas kõik põlema, ma ei saanud aru, mis minuga toimub, hakkasin järsku rääkima võõraid keeli. Ei suutnud püsti seista, oli selline tunne nagu oleksin ma purjus. (Mees, 1968.)¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ H. Hansen, 2002, lk. 95–96.

¹⁰¹⁸ H. Hansen, 2002, lk. 97–98.

¹⁰¹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 7.

Üldiselt rõhutavad Jehoova tunnistajad oma õpetuslike eripärade tõttu enam kui teised piibli rolli elu- ja käitumisjuhiste pakkujana ning viitavad ka rohkem sellele oma biograafiates. Seevastu ülejäänud kristlased, kelle elulugudes on samuti märgata ristiusu paradigma terviklikku püsimist, rõhutavad pigem jumala rolli ja tema alalist kohalolu ning hoolt inimeste üle, kuid võrreldes pärandihoidjatega räägitakse vähem pikki lugusid jumala tegudest, pigem mainitakse lühidalt, et jumal tegi imet, jumal hoidis, aitas, viis, juhtis jne.:

Ma olen õnnelik, et ma just nimelt sinna kooli üldse sisse sain, kunsti-kooli. Seal oli suur konkurss. Ja leidsin selle, mida ma tahan. Ma arvan, et see kõik on ikka Jumala juhtimine ka. (Naine, 1980.)¹⁰²⁰ Mina usun küll, et see Jumala jaoks oli tähtis, et ta seda tegi [et abikaasa luges päästmispalve] ja mina usun, et ta tuleb koju tagasi muidugi. Sest Jumal on teinud enne neid imesid ja teeb kindlasti veel ja mina seisan usus selle pärast. (Naine, 1954.)¹⁰²¹ Aga mida ma sealt [Elu Sõna kogudusest] sain, see oli usk ja see tegi mind seepidiselts võimeliseks pärast rohkem eluga hakkama saama ja et keegi ei peagi mind aitama, et Jumal aitab mind. (Naine, 1970.)¹⁰²² [---] oli mul sünnipäev ja olin parasjagu Tallinnas töö. Küsisin Jumalalt, kas ma midagi kingiks ka saan. Taevast oli tollel päeval täielik vaikus. Tulin kolmapäeval koju [---] ja tuli vastu naabrimees ja ütles: „Soovin õnne, isa!“ Tuli välja, et mulle oli minu sünnipäeval poeg sündinud. (Mees, 1968.)¹⁰²³

Eraldi tuleb muidugi mainida saatana ja deemonite taas väljailmumist, eriti Jehoova tunnistajate ja elusõnalaste biograafiates, kuid neid tegelasi kohtab ka mõnede teiste kristlaste jutustustes. Näited pärinevad Jehoova tunnistaja, endise elusõnalase ja luterlase eluloost:

Kust pärineb kurjus? Piibel räägib, et selle allikaks on üks kuri olevus, keda nimetatakse Kuradiks ja Saatanaks, vastupanija ja valetaja. Saatan on isik, samuti on isikud need deemonid, kes temaga on või need inglid. Nad ei ole kuskil meie südames, et seal on kurjus ehk saatan [---] (Mees, 1979.)¹⁰²⁴ [---] inimeses võivad olla deemonid ja nad võivad olla varjatud kujul sisemuses. Inimene ei saa vabaks oma lihalikust loomusest, sest teda takistavad deemonid. (Mees, 1968.)¹⁰²⁵ Kuid sel raskel ajal läks vist ühe sugulase sisse saatan. Ta mõtles ainult varandusele. [---] Kujutage ette olukorda, kus tädimees oli surnukuuris ja ema kodus

¹⁰²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 8.

¹⁰²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1435, lk. 12–13.

¹⁰²² EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 10.

¹⁰²³ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 18.

¹⁰²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 12.

¹⁰²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 7.

*surnud [---], kirjutab tema kolm kirja, varanduse jagamise asjus. (Naine, 1940.)*¹⁰²⁶

Ühtviisi nii inimene kui ka maailm, mida tuleb mõista ühiskonna tähenduses, on patu poolt rikutud, ja neid kujutatakse dualistlikus võtmes langenud ja saatana mõjualusena. Toon mõned näited suhtumisest maailma Jehoova tunnistaja, elusõnalase ja luterlase eluloost:

*Sellest sai siis kurjus alguse, ebatäiuslikkus ja kuna Saatan valitseb seda maailma, siis on seda kurjust praegugi veel, kuni siis see süsteem lõppeb, kuna Jumal siis hävitab selle kurjuse ja paneb Saatana kinni tuhandeks aastaks. [---] Jumal tegelikult ei sekku vahele praegu, ainult tegeleb oma rahvaga, koguduste kaudu. Praegu tegelikult Saatan valitseb, et kui inimene ei ole Jumala poolel, siis ta on Saatana poolel. (Naine, 1957)*¹⁰²⁷ [---] *ma lihtsalt ei oska seda seletada, sest see maailm ei ole Jumala võimuses, ta on kurja meelevaldas ja järelikult me puutume kokku selliste asjadega [kuritegevusega]. (Naine, 1970.)*¹⁰²⁸ *Kõik on eba-kindel ja mina isiklikult ei usu mitte mingisugusesse inimkonna helgesse tulevikku [---]. Minu arust rahu siia maailma ei saabu kunagi. [---] Kas rahu poole püüdlamine on mõttetu? Siin ongi tegelikult see paradoks ja ausalt öeldes ma ei ole eneses sellele küsimusele vastust saanud. Ühelt poolt annan ma enesele aru, et maa peal paradiisi ei saabu, ei saabu EL-i poliitika ja majanduse kaudu, aga ei saabu ka mingisuguse suure usklike läbi, no näiteks nii nagu seda sektid kuulutavad, umbes nii, et kui me kõvasti usume, siis kaovad kõik joodikud ära. [---] ja samas ma annan enesele aru, et ma ei saa olla selle maailma suhtes ka ükskõikne. Mina pean selleks vaeva nägema, [---] et see oleks elamisväärsem [---]. (Mees, 1976.)*¹⁰²⁹

Erinevalt maailmast aga väärtustatakse loodust positiivselt, nagu seda tegid ka pärandihoidjad. Loodust nähakse tunnistusena jumala vägevusest, see on loodud inimestele kasutamiseks ja imetlemiseks:

*Inimene on loodud maa peale, et ta teeniks Jumalat. Jumal tegi nad armastusest, et inimesed saaksid elada ja tunneksid rõõmu sellest loodusest, mis siin on. (Mees, 1979.)*¹⁰³⁰ *Kui tahad sellisest puhtusest osa saada või mingisugusest ürgsest Jumalast osa saada, siis looduses on see võimalik. [---] Metsas olles tuleb alustada Jumalast, sest loodusesse läheb ka inimene ainult Jumalat otsima, ta läheb nagu Jumalaga*

¹⁰²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 13.

¹⁰²⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1436, lk. 14–15.

¹⁰²⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 15.

¹⁰²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 19.

¹⁰³⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 12.

kohtuma sinna [---]. (Mees, 1976.)¹⁰³¹ Sel ajal [murranguajal] toimusid ka huvitavad loodusnähtused. Issand näitas oma ilu ka looduse kaudu. (Naine, 1940.)¹⁰³²

Selline usuline maailm, mis kuulus peaaegselt kristliku tagapõhjaga uus-usundites osalejatele, kuid mis iseloomustas ka vabakoguduste liikmeid ja isegi paari luterlast, on vägagi sarnane pildiga, mis avanes pärandihoidjate elulugudes. Sellest võib järeldada, et sajandi esimesel poolel domineerinud alahoidlik ususuund on jätkunud eeskätt piblitistlikes-fundamentalistlikes õpetustes, kui silmas pidada ristiusu müüdi terviklikkuse ja diskursiivse kristluse püsimist ning vaadata mööda spetsiifilistest uskkondlikest õpetuslikest erinevustest. Konservatiivsele ususuunale truuks jäänud inimeste seisukohast võiks ka öelda, et püüd elada ja uskuda tänapäeval vanade kristlike traditsioonide kohaselt tähendab riskida süüdistustega fundamentalismis.

5.3.2. Uue vaimsuse müüdi mõju

Ülejäänud eluloojutustajatest kristlastel fundamentalismisüüdistustega ilmselt silmitsi seista ei tule. Nende usku iseloomustavad nagu triksteritegi oma liberaliseerumise ja individualiseerumise ilmingud: diskursiivse kristluse kadu; jumalast rääkimisele isikulises tegumoes lisandub rääkimine umbisikulises tegumoes, *à la* „heated saavad õnnistatud ja pahated karistatud“, ning sündinud imesid ei seostata mitte alati enam jumala otsese tegevusega; väline piibli ja kiriku autoriteet asendub sisemiste kogemuste autoriteediga ja pühakirjatõed on vastuvõetavad vaid niivõrd, kuivõrd need tunduvad õiged (rõhuga sõnal *tunduvad*); patu ja süü mõistete võõraks jäämine ning sellest tulenevalt ka lunastuse tähenduse mõistetamatuks muutumine ning lõpuks sünkretismi ilmingute esilekerkimine. Viimane asjaolu on äratanud tähelepanu ka kristlikes ringkondades, kus selles seoses räägitakse ebaususe vohamisest, eriti traditsiooniliste kirikute liikmete seas. Samamoodi nimetas neid ilminguid ebausuks ka H. Hansen.¹⁰³³ Seda nn. ebausku pole siiski mõtet tänapäeva pluralismi tingimustes käsitleda kui mingit puudulikest religioossetest teadmistest ja teadlikkusest sündinud suvalist ja juhuslikku nn. tõelise usu aseainet, sest pole ju näiteks mingit alust väita, et usk UFO-desse on kuidagi ebam kui usk Issanda inglitesse, selle asemel võiks hoopis rääkida kiriku autoriteedi nõrgenemisest ja kontrollivõime kadumisest, mille abil sai varasematel aegadel valvata usu puhtuse ja õigsuse järele. Samuti võib kõnelda muutustest uskumustes ning uute (kristluse kontekstis ehk ka võõraste) lisandumisest. Sünkretismi ehk erinevat päritolu uskumuste ja ka praktikate kokkusulatamist võis märgata triksterite puhul, veelgi rohkem

¹⁰³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 27.

¹⁰³² EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 15.

¹⁰³³ H. Hansen, 2002, lk. 98,100.

kohtab seda teisel iseseisvusperioodil kristlasteks saanute elulugudes, mida mõjutab juba selgelt uue vaimsure müüt.

Lühidalt üle korrates räägib uue vaimsure müüt minast, kes pidevalt loob oma mõtete ja tegudega reaalsust enda ümber ning samuti ka oma tulevikku vaimse arengu teekonnal läbi arvukate elude. Kõik kogemused, olgu head või halvad ning samuti ka kannatused, mille osaliseks mina sellel teekonnal saab, on õppimiskogemused ja seetõttu väärtuslikud (vt. uue vaimsure müüdi üksikasjalikumat kirjeldust alapeatükis 1.4.4.).

Muutused ilmnevad kõigepealt usu eesmärgi püstitamises. Kõik eelnevalt kirjeldatud kristlased nägid sellena jumala otsimist, kelle tahet tuleb täita ning kellele kuulekas ning meelepärane olla. Eriti vabakoguduste keelepruugis on levinud väljend – *jumala plaan minu elus*, mille väljaselgitamine ja täideviimine nõuab üksjagu pühendumist.

Usun, et inimese ülesandeks on otsida Jumalat ja austada Jumalat. (Mees, 1951.)¹⁰³⁴ See on selleks, et viidata mu kujunemisele, otsingutele. Seostan seda kõike Jumalaga [---]. (Mees, 1943.)¹⁰³⁵ Vaja oli leida midagi harmoonilist ja püsivat – täiuslikku. Otsida Jumalat. (Mees, 1950.)¹⁰³⁶ Mina arvan, et see ongi see, et inimene nagu otsib ühendust Jumalaga [---]. (Mees, 1976.)¹⁰³⁷ Issandal on minuga ka omad plaanid, mida ma pean tõrkumata täitma. Ma täidan tema käske olenemata ajast ja kohast. (Naine, 1940.)¹⁰³⁸ [---] ma teadsin, et Jumal on olemas, ma teadsin, et Jumalal on minu jaoks kutsumine [---]. (Naine, 1964.)¹⁰³⁹ Ma mõtlesin, et võib-olla Jumal tahab mind kasutada [---]. (Naine, 1954.)¹⁰⁴⁰ [---] inimene peab olema Jumalale meelepärane [---]. (Mees, 1979.)¹⁰⁴¹ Ja tegelikult ei keela ka meil pidada sünnipäeva, aga siis kas me oleme Jehoovale meelepärased? (Mees, 1965.)¹⁰⁴²

Hoopis teisel viisil näevad religioosset eesmärki *new age*⁷ i müüdist mõjutatud oma usuga eluloojutustajad. Nendele tähendab see individuaalset vaimset arengut (oma mina, oma tee, oma tõe vms. otsimist-leidmist), mille juhtijaks on nemad ise, ja jumalal, kui ta ka figureerib usulises maailmas, ei ole selles protsessis mingit erilist osa. Nii nagu eelmine grupp rääkis jumala plaanist või kutsumisest, nii räägib see grupp eluülesandest, kuid selle vahega, et seda pole neile keegi teine ette seadnud peale nende endi (kõige levinum uskumus on, et

¹⁰³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1454, lk. 27.

¹⁰³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 465, lk. 8.

¹⁰³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1453, lk. 1.

¹⁰³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 28.

¹⁰³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 22.

¹⁰³⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 25.

¹⁰⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1435, lk. 6.

¹⁰⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 14.

¹⁰⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1425, lk. 7.

eluülesanne kui õppetükk tuleneb karmast, kuid on ka teisi võimalusi). Toon näiteid kahelt eluloojutustajalt nende arusaamade illustreerimiseks:

Iga inimese jaoks saab olla vaid temale sobiv arengutee, sest pole olemas kahte täiesti sarnast inimest [---]. (Mees, 1937.)¹⁰⁴³ Ta jätkab lõpu pool: Kõrgemate vaimsete tehnikate õppimine ja omandamine pole lihtsalt asi iseeneses, see pole lõbustamiseks ega uudishimu rahuldamiseks või, mis veelgi halvem – võimu ja kuulsuse omandamiseks – vaid kõrgemate vaimsete tehnikate puhul on tegemist enda vaimse täiustamise ja vabatahtlikult võetud kindlapiiriliste kohustuste täitmisega [---]. (Mees, 1937.)¹⁰⁴⁴ Ta [šamanistlik väeloom] seisab selle eest hea, et inimene suudaks täita oma eluülesande, oma siin kehastumise mõtte leida üles [---]. (Mees, 1937.)¹⁰⁴⁵ Iga inimene tahab teada, kes ta on. Iga inimene peabki teada saama, kes ta on, mis on tema ülesanne, milleks ta on siia maailma sündinud, mis ta peab siin ära tegema ja peab saama oma eluülesande ikka täita. Muidu on elu lihtsalt raisatud. (Naine, 1948.)¹⁰⁴⁶

Usu eesmärgiga on seotud ka arusaam inimese minast. Pärandihoidjad olid arvamusel, et tuleb leida oma Issand ja vabaneda iseene minast kui rikutud, patusest, lihalikust loomusest. Individuaalse religioossusega eluloojutustajate jõupingutused on aga suunatud just vastupidi oma originaalse, tõelise, s.t. sotsiaalse keskkonna poolt moonutamata algselt hea ja armastusele kalduva mina leidmisele, ülesehitamisele ja arengule. Seega, jumalakesksuse asemele on astunud minakesksus. Minakeskset retoorikat, mis esineb jumalakesksusega kõrvuti või koguni asendab seda, võib täheldada ka vaatluse all oleva grupi kristlaste elulugudes, eriti nende seas, kes kuuluvad mõnda traditsioonilisse kirikusse või pole liitunud ühegi kogudusega. Märgata on ka segadust, eluloojutustajate seas on neid, kes räägivad mina salgamisest ja natukese aja pärast jälle selle otsingutest. Toon ühe näite minakesksest retoorikast ja teise vastuoludest oma mina salgamise ja leidmise vallas:

[---] leian, et on ka tähtis, et olla nagu ise, mitte et ma hakkaks kuidagi pingutama, et näitlema, aga lihtsalt olla see, kes ma olen [---] Ma olen nagu leppinud ka sellega, kes ma olen, hakanud ennast väärtustama rohkem. [---] Ei ole võimalik teisi ka armastada, kui ennast ei armasta. (Naine, 1977.)¹⁰⁴⁷ Minu püüdluste eesmärgiks on leida oma tõeline mina ja iga inimene leiab oma mina. Siin ma mõtlen oma maise mina otsimist. [---] Missugune on minu tõeline, maine mina? Ei tea, otsin

¹⁰⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 14.

¹⁰⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 28.

¹⁰⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 22.

¹⁰⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1413, lk. 17.

¹⁰⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1440, lk. 7.

niikaua kuni elan. (Naine, 1940.)¹⁰⁴⁸ Enne aga on ta kirjutanud: *Lugedes Thomas Kempist „Kristuse jälgedes“ [---] „Ennast tunda ja ennast põlata on kõrgeim teadus ja kasulikem õpetus“.* Kes selle õpetuse järele käib, kui paljudest vaevadest ta siis lahti saab. (Naine, 1940.)¹⁰⁴⁹

Teine uskumuste valdkond, kus nähtub uue vaimsuse müüdi mõju, on seotud kannatuste mõtestamisega. Nii nagu pärandihoidjad, seletab ka osa vaatluse all oleva rühma kristlasi kannatusi peamiselt patust tingitud karistusena või mõnel juhul ka saatana rünnakuna. Sellele lisaks peetakse neid veel jumala saadetud katsumusteks, et panna inimeste usk proovile ja vaadata, kas nad jäävad sellele truuks.¹⁰⁵⁰ Samuti on kristluses olnud tugev eneseohverduse idee, mille järgi omaenda kannatusi väärtustatakse Kristuse vaevade kaudu, vt. nt. Rm. 8:17. ja ka alapeatükis 5.2.4. oli näide raskes abielulises olukorras naisest, kellelt preester nõudiski just eneseohverdust kooselu püsimise nimel. Vabatahtlikust enese ohvriks toomisest on juttu ka paari kristlase eluloos.¹⁰⁵¹

Hoopis teisel viisil seletatakse hädade, murede, tülide ja vaevade mõtet oma usuga inimeste biograafiates, mida on ilmselgelt mõjutatud uue vaimsuse müüt. Nagu eespool öeldud, nähakse kannatust selle järgi eelkõige õppetükina, mõnikord lausa hädavajaliku õppetükina, aga mitte karistusena, sest pole seda, kes karistaks:

[---] tuleb aru saada, et see on mäng. See on vajalik teatud kogemuste saamiseks, teatud õppetükkide äraõppimiseks. Meil ei ole teist võimalust, selleks see maine elu ongi, selleks see füüsiline keha kõigi oma viletsuste ja hädadega kui töövahend on meie jaoks asendamatu. (Mees, 1939.)¹⁰⁵² Aga inimese vaimne areng toimub siiski ainult läbi vaimsete kannatuste. Kellelt on ära võetud kannatused, on ära võetud ka võimalused arenemiseks. Kuni ma seda ei teadnud, ei osanud ma ka mõista kannatuste vajadust. Tagantjäreli aga ütlen aitäh neile inimestele, kes mulle kannatusi valmistasid. (Naine, 1952.)¹⁰⁵³ Universumis karistuse mõiste puudub, vaid need on kõige ehtsamad õppetunnid, mida õpitakse senikaua, kuni asi selge, ja siis langeb see probleem inimese elust välja. (Mees, 1937.)¹⁰⁵⁴

Seega, erinevalt kristlusest, kus karistus peab tooma inimese patutundmisele ja meeleparandusele ehk joondumisele seatud normide, nõudmiste, eeskujude ja väärtuste järgi, saadakse *new age*'i kohaselt kannatustes kui õppetükkides targa- maks ja arenetakse. Muutusi selles suunas võib märgata ka kristlaste

¹⁰⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 36–37.

¹⁰⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 22.

¹⁰⁵⁰ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1456, lk. 2A.

¹⁰⁵¹ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1456, lk. 5–5A; s. 1437, lk. 7.

¹⁰⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 21.

¹⁰⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 718, lk. 7.

¹⁰⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 14.

elulugudes, paar juhtumit ilmnes juba triksteritel, kellel oli karistavast jumalast saanud õpetav jumal (vt. alapeatükis 4.3.1.), kuid veelgi rohkem näiteid võib tuua teisel iseseisvusajal kristlaseks kujunenute biograafiatest, paar neist:

Jah olen püüdnud leida vastuseid ja olen leidnud. Ma olen leidnud, et osad asjad, mis mulle valulikumad olid, olid õppimiseks mõeldud. (Naine, 1980.)¹⁰⁵⁵ Põhimõtteliselt ma usun, et need on minu kasvatamiseks või võib-olla, kui Jumal näiteks näeb, et ma olen kuhugi minemas, kuhu ma ei peaks minema, siis kui ma kõrvetada saan natuke või natuke rohkem, siis ma ehk ei lähe sinna suunda enam. Ma leian jah, et see on pigem niimoodi kasvatamine. (Naine, 1977.)¹⁰⁵⁶

Kolmas uskumuste ring, kus avaldub uue vaimsuse müüdi mõju, puudutab toimejõudu. Kristliku müüdi kohaselt juhib viimselt asjade käiku ja üksikinimeste saatust siin maailmas jumal, muutused selles vallas aga näitavad jumala toimejõu vähenemist ja inimese oma suurenemist. Lisaks eespool juba mainitud nähtustele, nagu jumala taandumine elulugudest ning jumalast rääkides isikulise tegumoe asendumine umbisikulise tegumoeaga, võib täheldada inimese tähtsuse kasvu omaenda saatuse kujundamisel usu, tahte, soovide, püüdluste, mõtete ja tegude kui teatavat liiki energiatega abil. Eriti on seda näha muidugi individuaalse religioossusega eluloojutustajate lugudes:

[---] inimese enese usk on see, mis töötab tema sees, et usk teeb tema jaoks seda kõike, et usk paneb inimest nägema [oma tegelikku olukorda, lahendusi]. (Naine, 1951.)¹⁰⁵⁷ Tähendab mina tajun seda [palvet] teatud energia voolamisena ja obligatoorne on süda, energia peab hõlmama kogu minu psühhofüüsilise terviku, ta on nagu teatud mõttes kontakt. Ma ei oska öelda, kelle poole ma palvetan, [---] selle tasandi poole, omamoodi see kõrgem mina, mille tasandil me oleme kõik lakka-matult oma aegkontaktis, see jumalik säde või see vaimu tasand, see, kes me tõeliselt oleme. (Naine, 1968.)¹⁰⁵⁸

Arusaama, et usk töötab kui iseenesest toimiv vägi, võib leida ka kristlastel ning üllatuslikult just karismaatilisest liikumisest mõjutatud usklikel nagu elusõnlastel, kelle usuline maailmapilt järgis muus osas vägagi täpselt monoteistlik-dualistlikku paradigmat:

Usu mõiste Elu Sõnas on kaudselt seletades kui uue loodu siseenergia. Ta avaldub ainult siis, kui sa teadlikult suunad selle mingi asja saavutamiseks – auto, maja, tervis jne. Jumalal pole siin midagi kaasa rääkida [---]. (Mees, 1968.)¹⁰⁵⁹ Aga ta siis õpetas, kuidas vabastada vaimset

¹⁰⁵⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 5.

¹⁰⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1440, lk. 4–5.

¹⁰⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1412, lk. 24.

¹⁰⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 15.

¹⁰⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 11.

väge, sa pead kõigepealt siduma taevased vürstid ja siduma need kurjad jõud selleks, et hea pääseks läbi ja selleks, et kui ma tahan hakata palvetama oma maa vabaduse pärast, ma pean kõigepealt võtma meelevalla selle kurjuse jõu üle, mille ma pean siduma ja siis saab Jumal tulla oma au ja väega. (Naine, 1964.)¹⁰⁶⁰

Neljandaks avaldub uue vaimsuse müüdi mõju kristlike ja *new age*'i arusaamade, uskumuste, kujutluste, praktikate segus ja ka sünteesis:¹⁰⁶¹ näiteks tõmmatakse paralleele inglite ja tulnukatega, hinge olemasolu kinnitab uue vaimsuse kirjandus,¹⁰⁶² kristlikud uskumused asetatakse *new age*'i raamistikku ja interpreteeritakse sellisel moel uuesti¹⁰⁶³ või kujuneb sünkretism mõnel muul sarnasel viisil, täites kristlikult mõtestamata tühikuid ja täiendades või asendades traditsioonilisi uskumusi nagu sellest oli juttu juba alapeatükis 4.3.3.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et muutused paljude kristlaste, eriti traditsiooniliste kirikute liikmete usulises maailmas on tingitud ja mõjutatud uue vaimsuse müüdist ning laiemalt *new age*'i monistlik-holistlikust paradigmast ja samal ajal kiriku langenud võimest valvata kristliku õpetuse piiblile ja traditsioonidele vastavuse ehk monoteistlik-dualistliku paradigma terviklikkuse ja seesmise järjekindluse üle oma liikmete seas.

5.3.3. Oma usk

Lisaks kirikuliikmetele kohtab sünkretismi veelgi suuremal määral individuaalse religioossusega eluloojutustajatel, kellest enamik on kristlusest vaid väga vähe või üldse mitte mõjutatud ning kellele meeldib väita, et neil on oma usk. Kelly Besecke on uurinud, kuidas selline usk, mida ta nimetab *refleksiivseks vaimsuseks*, kujuneb. Ta toob välja neli võtet, mida kasutatakse selleks, et ratsionaliseerimise käigus tähenduse kaotanud maailm taas mõtestada nõnda, et see sobiks moodsa teadusliku maailmapildi ja mõtteviisiga, s.t. oleks usutav. Esimeseks võtteks on religioosete sümbolite metafooriline interpretatsioon, teiseks müstitsism, kolmandaks pluralism ja neljandaks refleksiivsus.¹⁰⁶⁴

Religioosete sümbolite metafoorilisel interpreteerimisel püütakse neid seletada kooskõlas tänapäevaste teaduslike arusaamadega inimesest ja maailmast, erinevalt fundamentalistidest, kes üritavad jääda traditsiooniliste tähenduste ja piibli sõna-sõnalise tõlgenduse juurde. Näide ühe oma usuga eluloojutustaja katsest rakendada metafoorilist interpretatsiooni:

¹⁰⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 27.

¹⁰⁶¹ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 10–35.

¹⁰⁶² Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1440, lk. 6.

¹⁰⁶³ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1407, lk. 16–24.

¹⁰⁶⁴ K. Besecke, *Speaking of Meaning in Modernity: Reflexive Spirituality as a Cultural Resource – Sociology of Religion*, 63:3, 2001, pp.372–376.

Uurisime piiblit, sest see on väga huvitav raamat, see on väga peen mõistujutt. [---] uurisime siis, kuidas Eeva sellest Aadama küljeluust loodi, sellel on väga huvitavad geneetilised formulaadid. Juba tol ajal keskkoolis käies oli see väga põnev idee [---]. (Mees, 1939.)¹⁰⁶⁵

Väga oluline oma usu puhul on kogemus, sest selle abil veendutakse religioosses teadmises ning tões, nii nagu teaduslik teadmine ja tõde põhinevad empiirilistel faktidel. K. Besecke on nimetanud inimese enda usuliste kogemuste taotlemist ja neile toetumist *müstitsismiks*.¹⁰⁶⁶ Kogemuste väärtustamist võis märgata juba kannatuste mõtestamisel õppetükkidena. Samuti toimivad igasugused imeelamused väga võimsate usu kinnitajatena, aga on ka teist laadi kogemusi, näiteks selliseid, mida hangitakse igat sorti vaimsete praktikate harrastamise käigus:

Need on erinevad mängud, mis arendavad inimeses tundlikkust. Tundlikkust tajuda, tajuda asju, mille olemasolust enne võib-olla mingit teadmist polnud. Mängud, mis kasvatavad inimeses teadlikkust, psühholoogilist teadlikkust iseenda kohta. Omaenda olemusest, omaenda iseloomust ja käitumisest, suhtlemisviisidest, elamisstrateegiatest. Mängud, mis on mõeldud nagu vabastamiseks. [---] sa saad kohutavalt huvitavaid elamusi. (Mees, 1973.)¹⁰⁶⁷

Pluralismi all individuaalses religioossuses mõistab K. Besecke valikute tegemist erinevatest mõttetraditsioonidest, ilma et ühelegi neist omistataks „parim“, „õigeim“ vms., selleks et mõtestada maailma ja leida vastuseid mingile konkreetsele küsimusele – tegevus, mis sarnaneb akadeemilise argumenteerimisega.¹⁰⁶⁸ Mõttetraditsioonidest, kust oma usuga eluloojutustajad valikuid teevad, võib nimetada Ida ja loodusrahvaste usundeid, teadust, eriti füüsikat, populaarset psühholoogiat S. Freudi ja C. G. Jungi vaimus, filosoofiat, folkloori, ulmet, esoteerikat jne., tulemuseks on muidugi jälle sünkretism. Toon kaks näidet:

Mulle meeldib ja soovitan vaadata ka oma õpilastel „Salatoimikud“ [---]. Väga kasulik vaadata, sest nad on hea õppematerjal, et näha, et siiski seal teispoolsuses toimub midagi, see ei ole puhas fantaasia. Mul on isiklikult konkreetseid materjale selle kohta, kuidas need asjad pole üldse õhust võetud, vaid nende läbi meelega valmistatakse inimkonda ette ikkagi tähtsateks sündmusteks [---]. Sest see, mis me fantaseerime, mõtleme, meil on täielik vabadus mõelda välja ükskõik mida ja tegelikult see on reaalsus, sest kõik on reaalsus [---], nagu need muinasjutud, mida ma omal ajal lugesin. Nüüd tuleb välja, et see kõik on reaalsus [---].

¹⁰⁶⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 8.

¹⁰⁶⁶ K. Besecke, 2001, p. 373.

¹⁰⁶⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1409, lk. 13.

¹⁰⁶⁸ K. Besecke, 2001, pp. 373–374.

(Mees, 1939.)¹⁰⁶⁹.... Ikkagi selline new age, [---] ütleme Osho, kes oli India valgustunud müstik ja et mulle meeldivad üldse niisugused evolutsioonilised vaated elu kohta. Filosoofia on üldse huvitav [---] . (Naine, 1965.)¹⁰⁷⁰

Refleksiivsus tähendab K. Besecke järgi seda, et inimene on võimeline ennast ja oma usku kõrvvalt vaatama ja hindama ning vajaduse korral ka revideerima.¹⁰⁷¹ Paar näidet elulugudest:

Me oleme indiviidid, erinevad täiesti ja igaüks saab õndsaks ainult oma tööga. Ärge lootke, et te saate kuskilt õiget õpetust. See õpetus tuleb endal ise luua, iga inimene loob ise oma elu ja see ongi tema õpetus, teistmoodi ei saa. (Mees, 1937.)¹⁰⁷².... [---] vanamees [isa] kogu aeg provotseeris mind. [---] Mina ju lapsena näen, kes on üle, kas on mõtet asuda võitlusesse või ei ole. Ma kogu aeg olin sunnitud alla neelama oma viha. Lõpuks ma kaotasingi oma vihastamise võime. [---] Mõnes mõttes ma lahkusin oma tunnetest. [---] Ja ma läksin võib-olla liiga intellektuaalseks kätte ära, mida mulle pärast hakati ka ette heitma. See oli minu maks, kuidas ennast ellu jätta [s.t. hind, mida pidin maksma, et ellu jääda]. Mind hakkas huvitama kõik müstiline. [---] Võimalikult kauged maailmad, UFO-d jne., millest põhimõtteliselt pole võimalik lõpuni aru saada. [---] tegelikult, mis ma teen praegu, ma psühhologiseerin kõik ära ju! (Mees, 1973.)¹⁰⁷³

Need olid võtted, mille abil ühest küljest mõtestati maailma enda ümber ning teisest küljest välditi tunnetusliku ebakõla tekkimist teadusliku ja religioosse mõtteviisi vahel. Kuigi see tegevus oli refleksiivne, s.t. inimene oli võimeline aru saama sellest, mida ta teeb, ning sellestki, et tulemuseks on oma usk, polnud tegevuse eesmärk siiski oma usu loomine, vaid midagi muud, nt. otsida oma mina, oma elu ülesannet, oma vaimset teed, oma tõde vms. Selle otsimise käigus ei võeta omaks kaugeltki kõike, millega kokku puututakse, vaid ainult seda, mis tundub õige või sobilik, ja heidetakse kõrvale see, mis tundub vale või kasutu. Ja sobilikku leida pole sugugi kerge, vaatamata sellele, et religioosne pakkumine on suurenenud, ja hoolimata uskumusest, et kõikidel religioonidel on üks ühine alus. Nagu näitavad elulood, kipub tunne, et ühe või teise religioosse traditsiooni juures on midagi valesti või midagi jääb puudu, väga kergesti tulema.¹⁰⁷⁴ Järelikult peab olema mingi sõnastamata hoiak, mis ütleb ette, mis on õige ja mis on vale. Vaadeldes individuaalse religioossusega eluloojutustajate usulisi vaateid, aktsepteeritud uskumusi, erinevate traditsioonide

¹⁰⁶⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 26–27.

¹⁰⁷⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1416, lk. 4–5.

¹⁰⁷¹ K. Besecke, 2001, p. 374–376.

¹⁰⁷² EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 35.

¹⁰⁷³ EKM EKLA, f. 350, s. 1409, lk. 1–2.

¹⁰⁷⁴ Vt. nt. EKM EKLA, f. 350, s. 1411, lk. 30–31; s. 1416, lk. 6.

tõlgendusi ja väärtusi ning eeskätt, kuidas ja mille alusel see oma usk kokku käib, selgub, et tegemist pole jällegi millegi muu kui uue vaimsusega. Võib-olla esmapilgul tundub nähtus nimega *oma usk* tõesti väga kirju ja eripalgeline, kuid lähemal vaatlusel selgub, et mitmekesisus pole siiski märkimisväärne, eriti kui silmas pidada põhimustrit, mis pole midagi muud kui *new age*'i müüt. Uue vaimsuse sünkretism tuleneb asjaolust, et kuigi on olemas originaalne hoiak maailma suhtes ja on olemas isegi müüt, mis seda loona esitab, puudub uuel vaimusel ometi omaenda religioosne keel ja pärand, mille abil end väljendada, ning seetõttu kasutataksegi teiste omi, nii nagu seda võis juba paar tuhat aastat tagasi täheldada toonaste uusususundite puhul.

Nagu eespool selgus, iseloomustas oma usku kooskõlas uue vaimsuse müüdiga toimejõu ülekandumine jumalalt inimesele, kannatuste mõtestamine õppetükkidena ja usu eesmärgiks olev vaimne areng. Kahe viimasega seostub karma- ja reinkarnatsiooniidee. Inimene õpib eeskätt kannatuste kaudu ja enamasti just õppetükkide toel kulgeb tema areng, mille rajamärgid on inimene ise varem, vastavalt oma karmale, maha märkinud.

Nimelt on igal inimesel karma, nii nagu on karma ka igal perekonnal, ühiskonnal, riigil ning meie materiaalsel maailmal tervikuna, ning karma tähendab ei rohkemat ega vähemat kui kõigi elude jooksul mõeldud mõtete ja kordasaadetud tegude kogumit ning sellest tulenebki saatus. Inimene, kes loojana oma elu ise kujundab, ise ka oma tegevuse eest vastutab, ei keegi teine ning kui ma olen kuskil kunagi kedagi terroriseerinud, siis pean ma kunagi hiljem ise terroriseerimise ohvrina needsamad asjaolud läbi elama. (Mees, 1937.)¹⁰⁷⁵

Karma määrab elukäigu nii siin- kui sealpoolsuses:

Saatanat ei ole olemas, me ise ehitame endale kõik need põrgud ja paradiisid, aga see on meie mõttekogum, mis me loome endale teadlikult. [---] Me ise tekitame endale põrgu. Joodik, kes joob ennast põhja, narkomaan sureb, ta satub enda tekitatud maailma peale surma [---] Need on sellised kohad, kus inimesed mõtlevad järgi oma tegude üle, nad ei saa sealt enne tulema, kui nad on järgi mõtelnud, miks nad seal on, mis nad seal teevad. [---] Jumal ei ole selline karistav ja pahatahtlik tegelane kuskil kõrgel üleval, vaid me kõik teeme endale seda karmat, kas siis head või halba karmat, sest kõik, mida me teeme, on karma, kas halvad või head teod. (Mees, 1968.)¹⁰⁷⁶

Elu kui teekond, kui õppetükk, kui vaimne areng kulgeb ühest kehastumisest teise. Eelmiste elude toimega seletatakse nii konflikte ja vihkamist kui ka inimestevahelisi armastus- ja sõprussuhteid, samuti õnnestumisi, võimeid ja andeid.

¹⁰⁷⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 14.

¹⁰⁷⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 18–19.

See tarkus oli mul kuidagi olemas, nüüd ma saan sellest aru, sest ma olen eelmistes eludes nende asjadega nii palju kokku puutunud, küll Jaapanis, küll Hiinas, küll Tiibetis ja Indias ja Põhja-Ameerikas ja Euroopas ka. Näiteks Hispaanias ma tean kahte inkarnatsiooni, kus ma olen usutegelane olnud [---]. (Mees, 1939.)¹⁰⁷⁷ Ta ütleb, et ma näen sinu viimast kuute [elu] ja hakkaski mulle neid kuute lahkama, et kus ja kes ma olin. Seal täielikult rääkis lahti, et minu neljandas elus ma olin juba Tiibetis, eraklasena ja paljud need materjalid, mida ma praegu uuesti õpin või taasavastan, olid seal juba teada [---]. (Mees, 1942.)¹⁰⁷⁸ [---] temaga [ühe sensitiiviga] ma olen paar korda kokku saanud, tema ütles mulle alati, et ma näen sind peapaelaga, et hakka laulma, et hakka laulma, et sul on kõik need atlantiseaegsed laulud sees, et sinu kaudu saaks neid veel kuulata, aga kuidas sa ikka nii väga hakkad, kui ta tuleb, siis ta tuleb. (Naine, 1968.)¹⁰⁷⁹

Reinkarnatsioonidee on Eestis üpris laialt levinud. 1998. aasta küsitluse järgi uskus 24% eestlastest taassündi. Neid oli peaaegu sama palju kui kristluse kesksesse isikusse – Jeesusesse – uskujaidki (27%).¹⁰⁸⁰ EVS 1999–2000 andmetel aga oli reinkarnatsioonideest haaratud koguni 37,5% küsitletutest, mis viitab vahest kõige selgemini, et ristiusu müüdi kõrvale on võrdväärselt astunud uue vaimsuse müüt.¹⁰⁸¹

Oma usuga eluloojutustajad väljendavad arvamust, et igaüks ise valib oma kehastumised, õieti teeb seda tema tõeline mina, kes juhib inimese arengut läbi erinevate elude. Kes on see tõeline mina? Üldjuhul üks kahest minast. Ka ristiusus kohtab kahe mina õpetust, mida võis märgata pärandihoidjate juures (vt. 3.3.4.) Kristluse järgi on inimese loomus juba sünnipäraselt rikutud ja patule kalduv, uue vaimsuse järgi aga on see rikkumata ja armastusele kalduv. Sel põhjusel ühed salgavad ja teised otsivad oma mina, kuid asi ei piirdu sellega. On veel teine mina. Kristlaste arvates sünnib see Vaimus uuenenud, Kristuse vastu võtnud inimeses, ja see on hea, sest inimene ei käi enam oma patuse loomuse, vaid Jumala järel. *New age*'is aga kujuneb teine mina nn. väärmina sotsialiseerumise käigus ühiskondlike väärtuste, normide, ootuste, ettekirjutuste, enesestmõistetavuste jne. surve ja kujutab endast seetõttu moonutatud eneseteadvust, ning see on halb, sest ta varjutab inimese tõelise, algupärase loomuse. Mõisted ja seletused, mida eluloojutustajad ise kasutavad kahe mina idee väljendamiseks, on võrreldes minu äsjaesitatud skemaatilise ja lihtsustatud variandiga tunduvalt mitmekesisemad. Mõned näited:

¹⁰⁷⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 12.

¹⁰⁷⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1408, lk. 30.

¹⁰⁷⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 31.

¹⁰⁸⁰ T. Michelson, *Autovargus hüllem kui abort* – Sõnumileht, 1. juuli, 1998, lk. 2.

¹⁰⁸¹ EVS 1999–2000, GESIS: Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

Minu püüdluste eesmärgiks on leida oma tõeline mina. Tõeline mina – see ei ole mitte füüsiline mina, vaid minu vaimne substantis. (Mees, 1942.)¹⁰⁸² See [armuseisund] ongi see meie kõrgem mina, et me saavutaksime teadmise sellest, et ei ole mitte ego, egoistlik mina ainult, vaid ka kõrgem mina on olemas meis. (Naine, 1975.)¹⁰⁸³ Mul on tulnud juurde julgust jälgida iseenda sellist, nimetame seda siis egoks või väärisiksuseks või milleks iganes, nimetame seda karmaks, see on minu töövahend, mida mul on tulnud lihvida siin elus ja millega ma olen pidanud töötama. (Naine, 1968.)¹⁰⁸⁴ Tähendab inimesel on neli isiksuse osa: kõrgem mina, milles on tema vaim, mis on igavene ja vot selle vaimuga seotud minevik, olevik ja tulevik kõik korruga temale nähtavad, temal ei ole aega, vaim on ajatu. Vaim ja hing on inimese kõrgem mina, hing on vaimu toimimisvahend selles kehastuses. Teine osa – inimlik ise, kes meie teiega laua taga oleme. Selle kohta ütlevad šamaanid, et see on sihuke isevärki sell, et väga hüplik, et kogu aeg ühe mõtte juurest hüppab teise ja kolmanda juurde, millegi peal ta ei suuda olla püsivalt, iga asja arvustab ja igast asjast püüab midagi omale saada, kasu saada. Siis varjatud ise ehk alateadvus, need mõtted, mida pole kaua teadvustanud, vajuvad alateadvusesse, moodustavadki selle. Alateadvuses on vägi, jõud meie unistused ellu viia ja neljas osa on füüsiline keha. (Mees, 1937.)¹⁰⁸⁵

Rääkides inimesest ja tema olukorrast siin maailmas, kasutatavad oma usuga eluloojutustajad üsna sageli veel astroloogilisi seletusi ja Indiast pärit õpetust tšakratest ehk astraalkeha energiakeskustest, mida kasutatakse eelkõige tervendamistemaatika juures. Tervendamine kuulub olemuslikult uue vaimsuse inimeseõpetuse juurde, sest igauht, kes elab oma väärmina köidikutes, vaadeldakse paratamatult kui haiget ning enamik Lääne ühiskonna liikmetest usutakse olevat sellises seisus. Tervenemise ja vaimse arengu vahel on *new age*'is otse-
sed seosed.¹⁰⁸⁶

Uues vaimsuses kehtib holistlik maailmapilt – kõik on kõigiga seotud. See ilmneb eriti arusaamades jumalast ja loodusest, millest tehakse ohtralt juttu ka oma usuga inimeste elulugudes. Üldjuhul on tegemist monismiga ehk kujutlusega, et kogu maailm, kaasa arvatud inimesed, on pärit ühest algest ehk jumalast, mille olemus peitub igas olendis, asjas ja nähtuses. Jumal on kõikjal asuv vägi, tihti seostatakse temaga armastust ja valgust.

¹⁰⁸² EKM EKLA, f. 350, s. 1408, lk. 35.

¹⁰⁸³ EKM EKLA, f. 350, s. 1419, lk. 9.

¹⁰⁸⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 16.

¹⁰⁸⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 17.

¹⁰⁸⁶ L. Altnurme, A. Lyra, Tervendamine – misjoneeriv klientkultus – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 136.

Jumal on asi, millest ei tahaks ega saaks rääkida, seda saab ainult kogeda ja tunda, sest ta on sinu sees. Kõik on kõigiga tõepoolest seotud, me ei eksisteeri üldse eraldi... (Mees, 1939.)¹⁰⁸⁷.... [---] sest jumal on tegelikult kõikjal, ta on igas asjas, igas olendis [---]. (Mees, 1968.)¹⁰⁸⁸ Ta jätkab lõpupoole: [---] et jumal on üks pärlikee ja sina oled üks pärl sellest keest, et jumal alati tahab, et kõigil oleks hästi. Ei ole sellist, et vot minus ei ole seda jumalat nüüd või jumal asub väljaspool mind, vot minus on ka hästi natuke seda jumalat. (Mees, 1968.)¹⁰⁸⁹.... Siiski arvan, et see on olemas lihtsalt, kindlasti on ju mingisugune jõud olemas. [---] energia, mis liigub inimeste vahel ja igal pool ümbritseb. Kui energia on koondunud ja jumal on selle sama energia positiivne pool nagu ma rääkisin armastuse tundest [---]. (Naine, 1965.)¹⁰⁹⁰.... [---] sest me oleme ainult osa jumalast ja jumala lapsed, jumal on tervik. Sest ma näen ka sinus jumalat ja loomakeses jumalat. (Naine, 1975.)¹⁰⁹¹

Pärandihoidjatele ja fundamentalistidele oli loodus jumala looming imetlemiseks ja kasutamiseks, oma usuga eluloojutustajatele on see aga tema ilmsiks saamine ning loodu ja looja vahel pole olemuslikku erinevust nagu kristluses. Loodusest, maailmast või universumist räägitakse tihti peale samal moel nagu monistlikust jumalast:

Universum aga pole mingisugune pime ja mõttetu juhuste kaos, vaid tegelikult on tegemist mõtestatud ning eesmärgipärase süsteemiga, kus juhust kui sellist ei tunta ning kõigel on oma eesmärk ja otstarve. (Mees, 1937.)¹⁰⁹² Ta jätkab: Loodusel on omad mängureeglid ning inimene, kes on ikkagi osake nii loodusest kui ka kogu Universumist [---], löikab vales kohas peremeest mängides ja loodusele oma tahet peale surudes vaid tuult ja tormi. (Mees, 1937.)¹⁰⁹³

Siiski on pärandihoidjad ja fundamentalistid ühelt poolt ja omausulised teiselt poolt ühel meelel selles, et ühiskond on rikutud. Viimased heidavad Eesti ühiskonnale ette liigset materialismi, asjade kultust, individualismist sündinud üksildaste suurt hulka, üksteisele esitatavaid kõrgendatud nõudmisi jne. Ühiskonna paremaks muutmine peab saama alguse iseendast:

Me kõik muudame ühiskonda, mina kannan valgust, sina kannad ka, me viime seda sinna, kus ei ole, siis saab seal valgemaks. [---] Revolutsiooni

¹⁰⁸⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 29.

¹⁰⁸⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 2.

¹⁰⁸⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 13.

¹⁰⁹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1416, lk. 17–18.

¹⁰⁹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1419, lk. 9.

¹⁰⁹² EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 15.

¹⁰⁹³ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 21.

pole absoluutselt vaja teha. (Mees, 1968.)¹⁰⁹⁴.... *Muutes ennast, muudad ühiskonda.* (Mees, 1970.)¹⁰⁹⁵

Kõiki individuaalse religioossusega eluloojutustajate uskumusi ei jõua siinkohal põhjalikumalt käsitada, seepärast annan lühikese ülevaate nendest, mis on veel vaatlemata jäänud. Üsna sageli kohtab jutte nii hea- kui pahatahtlikest vaimolenditest. Esimeste seas võiks nimetada eelkõige kaitseingleid ja Jeesust ning teiste seas tulnukaid „mehed mustas“ kujul, kellena esitatakse näiteks ka tuntud Eesti poliitikuid ja samuti kurje vaime. Tihti võetakse kõne alla teispoosus, kujutlused sellest on väga mitmekesised ja värvikad. Räägitakse kogetud ime-dest, eriti seoses tervenemise ja hädaohust pääsemisega, aga ka muude asjadega. Religioossetest praktikatest mainitakse joogat, mediteerimist, reikit, Silva meelekontrolli meetodit, neošamanistlikke harjutusi jms., lisaks religiooselt mõtestatud taimetoitlust.

Kokkuvõtteks võib oma usu kohta väita, et tegemist on vaid väga vähesel määral isikupärase religiooniga. See on oma olemuselt intersubjektiivne nähtus nagu kõik muugi, mis on sotsiaalselt konstrueeritud, jagatud ja kontrollitud, seega uus rahvausund. Uus on ta sellepärast, et domineeriv paradigma pole enam kristlik, vaid uue vaimsuse oma, ja rahvausund sellepärast, et see pole koondunud terviklikult üheks organisatsiooniks, mis teadlikult õpetust ja praktikat suunaks ning korrastaks.

5.3.4. Ida usk Lääne moodi

Nii nagu liberaalse kallakuga kristlastel võis märgata ühisosa *new age*'lastega, nii võib seda täheldada ka krišnaitide ja budistide puhul. Erinevus on aga selles, et osa uskumusi, eeskätt karma- ja reinkarnatsioonidee, on pärit viimaste õpetustest.

New age omakorda on soodustanud budismi ja ka hinduismi tulekut Läände ning nende levikut juba alates teosoofia päevadest. Ka tänapäeval müüakse *new age*'i poodides Ida usundite raamatuid, õpetajad Oriendist esinevad uue vaimsuse ajakirjades ja meditatsioon ning muud vaimsed tehnikad on muutunud populaarseks. Ida usundid on varustanud *new age*'i mõtlejaid rikkalike kujundite, mõistete ja tekstidega. Mõlemad, nii Ida usundid kui ka uus vaimsus, pakuvad alternatiive nii kristlusele kui ka materialismile.

Läänes kultuslikus miljöös levinud Ida usundid on saanud *new age*'ilt sisulisi mõjutusi, näiteks ühe budisti jutustuses võis märgata laiemaltki tuntud nähtust, et kaks esimest põhithõde – elu on kannatus ja kannatuse põhjuseks on elujanu – on raskesti omaks võetavad (vt. 4.3.4.). On tendents mõtestada kannatusi õppetükkidena, mitte elu põhiseisundina, seda teevad ka vaatluse all oleva

¹⁰⁹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 17.

¹⁰⁹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1411, lk. 25.

grupi budistid. Seetõttu ei nähta religioossete püüdluste eesmärgina mitte eeskätt valgustumist ja nirvaanat, vaid vaimset arengut nagu *new age*'iski. Üks näide:

Et maine elu on kui kannatuste paik, pole selles sugugi kindel. Mingil moel näen, et budismis öeldakse, et Buddha enda neli õilsat tõde olid, et elu on kannatus, täpsemalt küll, kui vaadata sõna esialgset tähendust, elu on rahulolematust. [---] elus on väga palju ilusat. Maaailmast ära pääsemine, isegi kui see oli kunagi minu kutsumus, siis nüüd ta seda ei ole. [---] kannatus on pigem [---] budistliku harjutuse poole pealt tähtis. Kui sa näed niimoodi maailma, see mingil moel motiveerib püüdlema, ütleme budistlikus terminoloogias, nirvaana suunas. Miks siis püüelda nirvaana suunas, kui elu pole kannatus? Arvan, et ega vist ei peakski, kui niimoodi ei näe. Aga mingil määral ma kindlasti näen seda nendes mõistetes, aga mitte niimoodi, et kogu elu on kannatus, et elus polekski midagi rahuldavat, ilusat. [---] Mediteerimise alguses motiveeris kannatus mind palju rohkem, aga pigem on tänane või homme päev, lähituleviks see, milleks ma mediteerin. Hetk siin just praegu. Vahel leian endale õigustust näiteks sellele mõtlemisest, et võib-olla sellel on positiivsed mõjud järgmisele elule, kuigi selles ei oska sugugi kindel olla. Näen, et see (budism) on hea seletusvariant toimuvale. Innustab näha võimalikult palju ja avaralt maailma, võimalikult rohkem elus olek. [---] Inimese elu mõtet või eesmärki ei oska öelda, mul ei ole konkreetset vastust. [---] eksistentsiaalne vastus minu jaoks on just mingil määral püüdlemine vaimse kasvu, enese ületamise poole. Minu arust ilus kujund – näha maailma pidevat kasvu, pean arenema ühest vormist täiuslikuma suunas, see omab minu jaoks mingit mõttekust. (Mees, 1978.)¹⁰⁹⁶

Seega, lõppkokkuvõttes jõuabki eluloojutustaja vaimse arengu kui eesmärgini, mis saab kulgeda siiski lääne mudeli järgi, sest see nõuab mina olemasolu tunnustamist, erinevalt traditsioonilisest budismist, kus mina peetakse illusiooniks.

New age'i ja budismi vahel on püüdnud korda luua Višvapāni-nimeline lääne budist oma artikliga „Buddhism and the New Age“. Ta kirjutab, et dharma paljude väljendusvormide keskmes on tegelemine tõega, mille täielik teostumine on samastatav valgustumisega. See läheb vastuollu lääneliku arusaamaga budismist, mis mõistab seda progresseeruvalt intensiivistuva vaimse kogemuse teena ehk müstitsismi ühe vormina. Budism ei näe siiski kogemust – isegi mitte müstilist kogemust – eesmärgina iseeneses.¹⁰⁹⁷ Seega ei väärtustata budismist kogemust kogemuse pärast, ei kollektioneerita neid, ega mõtestata ka kannatust tarviliku õppimiskogemusena nagu *new age*'is. Kannatusest on vaja

¹⁰⁹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1029, lk. 5–6.

¹⁰⁹⁷ Višvapāni, Buddhism and the New Age – The Western Buddhist Review, No.1, 1994, p. 14.

vabaneda. Višvapāni juhib tähelepanu, et budistide tegelemine tõega on fundamentaalselt teistsugune kui *new age*'lastel. Esimesed teevad vahet õpetustel ja traditsioonidel, samal ajal kui viimased need üheks kokku segavad. Tõde ei ole budistide silmis samastatav õpetusega, mille variante on palju. Õpetus kui õige arusaam on tee tõe juurde ja asendamatu valgustumise saavutamiseks. Seetõttu ei saa nõus olla *new age*'liku väitega, et kõik religioonid on olemuslikult sama sisemise reaalsuse väljendused. Budism ei pea end reaalsuse väljenduseks, vaid õpetuste ja praktikate abil loodud tingimusteks, mis hõlbustavad reaalsuse tajumist. Teistesse õpetustesse suhtuvad budistid samade kriteeriumide alusel.¹⁰⁹⁸

New age' i mõjusid võib kohata ka lääne budistidel, mis annab märku, et uus vaimsus mõjutab ja mugandab budismi vastavalt oma müüdile ja tänapäeva religioossetele suundumustele samal moel nagu seda ka kristluse juures võis tähele panna. Sellisel moel budismi läänestumises pole midagi ebatavalist, sest iga usund, mis liigub ühest kultuurist teise kohaneb uue keskkonnaga ja võtab vastu mõjutusi.

Vaimne areng usu eesmärgina, kannatuse mõtestamine õppetükina selles arengus ning isikliku religioosse kogemuse primaarsus välise õpetuse ja autoriteedi ees ühendab üht osa tänapäeva liberaalse kallakuga kristlastest ja budistidest omausulistega, kellest enamiku kohta võib väita, et nad on sisuliselt *new age*'lased. Samuti iseloomustavad nende kõikide usku karma- ja reinkarnatsiooniidee ning sünkretismiilmingud suuremal või vähemal määral. Viimane ei käi siiski tingimata kõigi liberaalsete kristlaste kohta.

Lisaks nimetatud ja aina ülekorratud ideedele on veel üks, mis kerkib ikka ja jälle äsjamainitud seltskonna elulugudes esile – armastuse idee. Armastusest tehakse juttu kõikvõimalikes seostes, see võib olla usu eesmärk, vahend püüdluste teostamiseks ja ülim väärtus. Nii üllatav kui see ka pole, armastusest kui väärtusest ja eesmärgist ei räägita peaaegu kordagi pärandihoidjate ja fundamentalistliku orientatsiooniga kristlaste elulugudes, küll aga teevad seda kõik ülejäänud. Näited toon vaatluse all olevast rühmast, esimene neist pärineb budisti, teine omausulise, kolmas kristlase ja neljas krišnaiidi eluloost:

Kindlasti on maailm kannatuste paik, sest inimene vajab armastust. Seetõttu teevad nad palju vigu ja otsivad valesti või valest kohast. [---] Ma arvan, et armastuse leidmine on nirvaanatee algus, et sealt maalt inimene enam ei eksi nii palju, ta hakkab liikuma, et siis ta on saanud selle niidiotsa kätte. (Mees, 1966.)¹⁰⁹⁹ Mind huvitab näiteks globaalse armastuse seisund. [---] Kui oled tundnud sellist tunnet, tohutut armastuse tunnet ja sa ei erista seal, see ei ole konkreetset mingile objektile suunatud [siis see ongi globaalse armastuse seisund]. See on meeles seisund, mis ei ole nagu tavapärane. See on minu meelest, mille poole

¹⁰⁹⁸ Višvapāni, 1994, pp. 15–16.

¹⁰⁹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1030, lk. 20.

püüelda, mingi õndsustunne ja mingi niukene armastusseisund [---]. (Naine, 1965.)¹¹⁰⁰ Ja huvitav, et šamanismi kursustel Jonatan võttis mind ravida. Seal iga kursuse jooksul nagu ühte inimest raviti, tehti see hingekannu ja Jonatan ise tõi mulle selle väelooma. Sellest väeloomast tavaliselt ei räägita. Tegelikult ma sain sellest niisuguse vapustuse, sest ta ütles minu väelooma kohta niimoodi, et kui sa lähed tagasi, siis ütle [eluloojutustajale], et ma olen siin alati olnud ja ma teda nii väga armastan ja see oli nagu mingi niisugune, ma sain sellise armastuse vapustuse seal, et mõtle – mind armastatakse ja keegi on minu sees ja elab minu ümber, kes mind armastab. Ma nutsin seal neli ööpäeva järjest vist. (Naine, 1968.)¹¹⁰¹ Sama eluloojutustaja teeb armastusest juttu korduvalt ja erinevates seostes, veel üks näide: *Ta on Dublinis tegelikult väga kuulus preester [---]. Ma arvan, et ta on teadmiste poolest väga tark mees, aga ta kuidagi hästi palju räägib armastusest. Ta koputas altari peale ja ütles, et see on teie pangaarve. Ta ütles mulle, et see on armastus, mis maailma koos hoiab, et see on niivõrd imeline, et tema ainukene, elu kõige suurem soov oleks, et inimesed leiaksid selle armastuse. Viilma järgi on inimese põhiline stress hirm, et mind ei armastata, millest kasvavad üles kõik väga erinevad stressid ja kompleksid, mis inimeses on. Nii, et see on nagu selline baas. (Naine, 1968.)¹¹⁰² [---] kui mul pole spontaanset armastust jumala ja kõikide elusolendite vastu, spontaanset, sellist tõelist puhast, või tegu, nii kaua on see tee raske ja kohusetundest teed seda, lihtsalt kohusetundest. Meie üks õpetuse eesmärke on see ka, et me peame õppima omakasupüüdmatult armastama lõpuks, et isegi kui sa ei saa midagi, sa ikka armastad. (Mees, 1967.)¹¹⁰³*

Alapeatüki kokkuvõtteks võib öelda, et pärandihoidjate biograafiates nii valdav konservatiivne ja diskursiivne kristlus, mis aitas säilitada kristliku müüdi ja paradigma terviklikkust, on püsima jäänud eeskätt piblistlikku ja fundamentalistlikku teoloogiat pooldavate usuühenduste, nagu vabakoguduste ja kristliku tagapõhjaga uusususundite liikmete elulugudesse. Ülejäänute juures, olgu need siis liberaalse kallakuga kristlased, omausulised või budistid, võib täheldada uue vaimsuse müüdi ja paradigma mõjusid, mis on põhjustatud religiooni süvenevast individualiseerumisest.

¹¹⁰⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1416, lk. 17.

¹¹⁰¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 10–11.

¹¹⁰² EKM EKLA, f.350, s. 1421, lk. 22.

¹¹⁰³ EKM EKLA, f.350, s. 1031, lk. 22.

5.4. Minalugu

5.4.1. Pärivad

Pärandihoidjatel asus minaloo rõhk lapsepõlvel ja traditsioonide hoidmisel, mis oligi nende jaoks ainus kättesaadav ja ettekujutatav viis usklik olla. Nad ehitasid oma usulise enesemõistmise üles kristlikule hea ja kurja vahelise võitluse müüdile, kujutades end esimese poole valinuna. Triksteritel jäi minaloo raskuspunkt noorusaega ja suures osas põhines see vastandumisel riigivõimu ja nõukogude ideoloogiaga, millega dualistlik skeem küll hästi kokku sobis, ent milles kristlik aines ometi kaduma kippus ning heroiline valikuprintsiip toonitamata jäi. Vaatluse all olevate eluloojutustajate puhul on rõhk aga religioossetel otsingutel, mis võisid aset leida nii nooruses, kesk- kui ka vanemas eas. Kuigi otsimisest tehti juttu ka pärandihoidjate, üksiklaste ja triksterite elulugudes – esimeste puhul seoses jumala või patust pääste ning teistel äsja mainitud nõukogude süsteemile vastandumise võimaluste ja alternatiivide leidmise vajadusega –, ei olnud see nende minaloos sellisel määral domineeriv teema, et oleks osutunud eneseesituse aluseks kas osaliselt või ka täielikult nii nagu pärast taasiseseisvumist religioosseks kujunenud eluloojutustajate puhul.

Sobivate usuliste õpetuste ja praktikate otsing on üsna paratamatu traditsiooni katkemise, sekulariseerunud perede, usuturu tekkimise, individualiseerumise ning muude selliste tegurite tõttu. Need sunnivadki otsima, panevad eluloojutustaja mõtlema endast kui otsijast ja võimaldavad lõppkokkuvõttes minid neid nii nimetada. Ent otsingud on erinevad, sest osa inimesi leiab, teised mitte ning kolmandatele on otsimine iseenesest religioosne tegevus ja koguni usulise identiteedi alus.

Siiski on selleski rühmas kaheksast religioosses kodus kasvanust kolm, kes pole tundnud vajadust usu järele ringi vaadata, sest on süvenenud lapsepõlves omandatus, ning keda seetõttu võib nimetada pärivateks. Minaloo poolest on nad sarnased pärandihoidjatega näiteks ühesuguste väärtuste ning samuti selle poolest, et nende religioossed eeskujud pärinevad kodust või kogudusest, kelle abil nad ennast usuliselt määratlevad.

Nagu näha oli, iseloomustas pärandihoidjate minalugu võitlus ja valik ning usule truuks jäämise kinnitus, mis esitati üldjuhul kristliku müüdi raamistikus. Midagi sarnast kohtab ka pärivate elulugudes, kus ei seista küll silmitsi repressiivse riikliku usupoliitikaga, kuid domineeriva teaduslik-materialistliku maailmavaatega ometi. Lisandunud on nõukogude ajal kinnistunud negatiivsed stereotüübid ning pluralismi oludes kujunema hakanud usuturg oma rikkaliku pakkumisega. Kahtlemata nõuab selline olukord aktiivset hoiakut. Vastupidiselt otsimisele tegelevad nemad usus püsimisega ning püüavad selleks leida toimumisviisi. Neist kaks jutustajat esitavad seda ootuspäraselt valikuna, eelkõige valikuna õige ja vale elustiili vahel, kuid erinevalt pärandihoidjatest ei kasuta

nad sealjuures kristliku müüdi kujundeid. Esimene näide pärineb Jehoova tunnistajast noormehe eluloost:

See, mis maailmas ümberringi toimub, see on võlts üldjuhul. Kõikide asjadega, mida see maailm pakub, on nii, et alguses paistab kõik väga ahvatlev, näiteks pidutsemised. Kui lummus aga kaob, mis siis sellest järgi jääb? Mitte midagi. Parem on kuuluda kristlikusse seltsingusse, see on väga tähtis. Koosolekudki toimuvad vastastikuseks ülesehitamiseks, see peab tugevdama sidet inimeste vahel. [---] Ilmalike inimestega läbikäimisest ei saa täielikult kunagi hoiduda, sest kui sa töö ja koolis puutud ikka nendega kokku, aga nii palju, kui see sinust oleneb, on see hea, kui sa neist eemale hoiad. See on sinu enda kasuks. (Mees, 1979.)¹¹⁰⁴

Teine näide pärineb katoliiklasest naiselt, kelle nooruses oli põhjaliku pidutsemise episood, mil ta kirikus ja pihil ei käinud:

Aga siis oli kogu aeg selline tunne, et ei ela väga õigesti. Kui ma teoloogiat õppima läksin, siis vist hakkasin jälle käima korralikult kirikus. Sellest ei saa nagu eriti lahti, mis lapsepõlves on õpetatud. Õige elamise tunde andis lihtsalt see, et sa saad aeg-ajalt ära pihtida. Just et kord aastas. [---] Just see, et peaksid olema õiged suhted Jumalaga. Õigete suhete tunde andis just see pihil käimine. (Naine, 1975.)¹¹⁰⁵

Kolmanda – baptistliku taustaga – eluloojutustajaga on pisut teisiti. Kuigi temagi minalugu põhineb usklikul kodul, kristlikel eeskujudel ja vaadetel ning kogoduslikul aktiivsusel, sõnastab ta üleskerkinud vajaduse valida üllatuslikul kombel ehtsas uue vaimsuse võtmes:

Mõned asjad on need, mis on inimeste enda poolt välja mõeldud. Ühiskonna, ütleme käitumismallid ja siis inimeste rollid. Inimesed on nendes kinni, nad ei saa olla lihtsalt inimesed. [---] Neid rolle on ju igal inimesel mitu. Eesti Vabariigi kodanik [---]. Siis oled koolis õpilane, kodus laps, siis kui töötad, pead olema asjalik tegelane seal. Siis oled koguduses ustav õde. Mis veel? Tahan olla mina ise. See ongi see läbitunnetatud mina. Tahab vaba olla. (Naine, 1980.)¹¹⁰⁶

Kogu ülejäänud jutt selles eluloos laseb aga oletada, et soov olla mina ise tähendab talle siiski kristlaseks jäämist. Nende kolme religioosse identiteedi domineerivaks võibki pidada kodust päritud usu juures püsimist, olgu selleks siis piibllilised põhimõtted või aja jooksul settinud kogemus:

Päris kahelnud [usus] ei ole, paar momenti on olnud, kus ma olen võibolla natuke kahelnud, [---]. Võib-olla see ka, et ma nägin, et koguduses on nii palju inimesi, kõik usuvad! [---] Jumalal on otsesed asjad, mida ta

¹¹⁰⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 8.

¹¹⁰⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 4.

¹¹⁰⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 9.

tahab ütelda piibli teel. See teeb meie elu lihtsamaks, kui me kõigepealt vaatame piiblist, siis elame selle järgi, mitte et me ainult omast elust ei õpiks. Muidu me teeme nii palju vigasid, et oma elu juba vussis. Siis on raske kuidagi jälle korrastada. (Naine, 1980.)¹¹⁰⁷.... Ma pole Piiblis kordagi otseselt kahelnud ega tema pärast kannatanud. Meie maal ei ole Jehoova tunnistajaid usu pärast taga kiusatud, selles mõttes ei ole kannatanud. Aga kannatused tulevad ka siis, kui teed midagi, mida sa ei tohi teha. Ükski inimene ei suuda olla täiuslik. Aga ta peab püüdma, ta peab tegema nii nagu vaja on. Tuleb Jumala tahet täita kõiges, mitte nii, et üht teed ja teist ei tee. (Mees, 1979.)¹¹⁰⁸.... Minu teoloogia õppimine ei mõjuta minu suhtumist religiooni. [---] Näiteks enamuse dogmaatikute ütle-mised, eriti luterlike dogmaatikute ütle-mised. [---] Oluline on see, mis kokkuvõtteks välja tuleb. Kokkuvõtteks tuleb välja vist see kogemus ja see, et asjad igapäevaelus siiski toimivad. See [kogemus] kinnitab, et nad siiski toimivad, mida tahes sinna juurde räägitakse, see ei ole oluline ega haaku. (Naine, 1975.)¹¹⁰⁹

Oma religioosset rolli näeb üks neist head tegemise ja teine piibli sõnumi kuulutamise missioonis:

Ma nagu tunnen, et mul on mingi religioosne missioon siin maailmas, ma nagu tunnen, et ma pean head tegema. (Naine, 1975.)¹¹¹⁰.... Aga Piibel ütleb, et isegi see, kui inimene ei tee head, on talle patuks. Näiteks kas ta kuulutab sõnumit, kui on selgelt öeldud, et te peate kuulutama. See on kohustus kõigile kristlastele, keegi ei ole sellest vabastatud. (Mees, 1979.)¹¹¹¹

Seega võib väita, et pärijatel on säilinud selged, järgimist nõudvad kristlikud väärtushinnangud ja moraalsed orientiirid, samuti kristliku müüdi dualistlik skeem, mille alusel toimub valik hea ja kurja vahel, kuid selle müüdi aines ei esine enam iseenesestmõistetavalt.

5.4.2. Leidjad

Erinevalt pärijatest ja ka paarist Jehoova tunnistajast on ülejäänud vaatluse all oleva rühma eluloojutustajad olnud haaratud märkimisväärsetest otsingutest, millest on saanud kaalukas osa minaloost. Nimetatud Jehoova tunnistajad on aga enne kogudusega liitumist läbinud kõhklaste, kahtlaste, hirmude võitmise ja lähedaste vastuseisu ületamise perioodi, mis on isegi mingil moel võrreldav

¹¹⁰⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1443, lk. 6.

¹¹⁰⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 11.

¹¹⁰⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 8.

¹¹¹⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1445, lk. 10.

¹¹¹¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1429, lk. 11.

teiste otsinguteajaga. Neid, kes väljendavad otsimisega seoses leidmise või ka päralejõudmise tunnet ning avaldavad selle üle heameelt, on vaadeldavas eluloojutustajate rühmas kaksteist – kolm luterlast, üks baptist, kolm Elu Sõna koguduse liiget, kolm Jehoova tunnistajat ja kaks krišnaiiti. Nende elulugudes esineb väga silmatorkavalt „enne ja pärast“, mis tähendab, et biograafiat saab sisu poolest jagada kaheks selgelt eristuvaks osaks – esimene räägib otsimisest (või kõhklustest Jehoova tunnistajate puhul) ja teine leidmisjärgsest rahulolu pakkuvast usuelust. Päralejõudmine on seotud pöördumiskogemusega s.t. maailmavaate, identiteedi ja kesksete väärtuste muutusega, mis kujutab endast eluloo kulminatsiooni. Otsingud võivad pärast seda ka jätkuda, kuid nüüd juba leitud usulises raamistikus.

Otsimine on leidjate puhul minaloo olemuslik osa, mis hõlmab suurema osa biograafiast, s.t. sündmused „enne“ võtavad enda alla tavaliselt rohkem ruumi kui sündmused „pärast“. Et on võimatu lehekülgede kaupa elulugusid ümber jutustada, siis toon näideteks lõigud, kus eluloojutustajad teevad vahekokkuvõtteid oma otsingutest või kasutavad enda kohta otsesõnu mõistet *otsija*. Järgnevad näited pärinevad kahe Elu Sõna ja ühe luteri koguduse liikme ning ühe krišnaiidi biograafiast:

Tähendab, nüüd enne seda Pedagoogilise Instituudi aega oli ikka selline otsimise aeg. Ilmselt ma olin selline hilisküps ja alles seitsmeteistkaheksateist aastaselt ma hakkasin nagu täiesti otsima inimese elu mõtet ja kõik tundus nii tühine. (Naine, 1970.)¹¹¹² Otsingutele järgnes pöördumine, aga ka ebaõnnestumine baptisti koguduses ning otsingud jätkuvad: Ma olin tegelikult väga puntras omadega, ma igatsesin elada koos Jumalaga, aga ma ei osanud üksi seda teha ja mind ei rahuldanud need sõbrad, kes ei tundnud Jumalat. (Naine, 1970.)¹¹¹³ [---] et ma ei olnud aktiivne otsija kindlasti mitte. Ma olin otsija teises mõttes, ma olin selline tüüp, kes ei ole mitte kunagi millegagi rahul, et kui ma otsisin, siis mitte Jumalat, aga elu mõtet. (Naine, 1964.)¹¹¹⁴ Eluloojutustaja vabaned eksistentsiaalsest ängist ja hirmust paikapandud, ühiskondlike normide poolt kindlaksmääratud elu ees pöördumises ja Elu Sõnaga liitumises ning otsingud jätkuvad koguduse liinis: [---] mida ma siis oma kristlase eluga peale hakkas, et ajakirjanik ma ei taha olla, sellest ma nagu ütlesin lahti, aga mis minust siis tegelikult saab ja hakkas niisugune tugev otsimise aeg [---]. (Naine, 1964.)¹¹¹⁵ Juba tehnikumi ajal hakkasid ilmuma igasugused horoskoobid, kirjutati igasugustest paranähtustest, lugesin neid ja tüdinesin neist. Siis uurisin budistlikku kirjandust, olin sellest nii vaimustuses, et soovisin sõita isegi Burjaatiasse. Süda lausa kiskus sinna. [---] Eriti südamelähedaseks sai Vivekananda. Kaheksa-

¹¹¹² EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 4.

¹¹¹³ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 9.

¹¹¹⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 5.

¹¹¹⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 30.

kümnendate keskel hakkasin otsima juba kristlikku kirjandust. Leidsin mõned lauluraamatud, proovisin neid lugeda, kuid nad jäid mulle arusaamatuks. (Naine, 1940.)¹¹¹⁶.... Ja öeldakse, et neli sorti inimesi tulevad vaimsuse juurde. Uudishimulikud ja need, kes tahavad materiaalset rikkust ja kindlustatust, need, kes kannatavad ja need, kes otsivad lihtsalt tõde [---]. Eks ma olen mix sellest kõigest [---]. (Mees, 1967.)¹¹¹⁷ Jutt läheb edasi intensiivsete otsingute ja katsetustega new age'i liinis, kuni Hare Krišna avastamiseni.

Päralejõudmine tähendab jumala, koguduse või õpetuse leidmist, millega seoses väljendatakse rõõmu, rahulolu ning usku, et see on õige. Leidmine on mõtteline murdepunkt, otsingute õnnestumine. Näited pärinevad elusõnalase, luterlase, Jehoova tunnistaja ja krišnaiidi biograafiast:

Ma kohe tundsin, et ma tahan siin olla, et see on minule. (Naine, 1970.)¹¹¹⁸ Ta jätkab paari lehekülje pärast: [---] mul olid omad sõbrad ja elu hakkas pihta lõpuks ometi. Nii et ma olin tõesti väga rahul. (Naine, 1970.)¹¹¹⁹ Eluloo lõpus tuleb ta selle juurde veel tagasi: [---] põhjus, miks ma Jumala juurde tulin, ei ole ju see, et ma ei taha vägivalda, vaid lihtsalt tema isik. See rahuldab mind, see vaimne rahuldus, see aitab õigesti elada, õpetab ja annab igas olukorras tarkust. [---] Lihtsalt see vaimne rahuldus, sest pärast ma enam ei tundnud vajadust otsida. Sinnani ma tean ma otsisin tõesti igast raamatust, ilukirjandusest ka. (Naine, 1970.)¹¹²⁰.... Ma püüan Teile jutustada, kuidas kaugest ja kõrgest Issandast Jumalast sai minu tõeline isa. Isa, kes on kõige lähedasem, kõige mõistvam ja kõige armastavam Isa. Isa, kelle lapsena ma end tunnen. Ma kasvasin ilma isata. Ja 51 aastaselt leidsin endale isa. (Naine, 1940.)¹¹²¹.... [---] et ma olen leidnud selle tõe, ma olen leidnud, et Jehoova tunnistajate juures on tõde, nad järgivad täpselt seda Piiblit ja teevad selle järgi. (Naine, 1957.)¹¹²².... Aga Itaalias läks täkkesse, seal oli suur keskus, suur vägi, suur tempel. [---] Seal ma nägin muidugi realvärki, kuidas see tegelikult toimub. [---] Eriti kõrge standard, võimas minu jaoks ja kuidas see praktikas toimub. Seal ilmselt ma siis, tänu ühendarmule ma sain palju armulikkust ja nad õpetasid ja aitasid. [---] Väsitav oli küll, ma mäletan, alguses, kuna ise oled nii must ja öösiti ka esined diskoteegis, siis see energia ei ole nii puhas, siis järsku satud mingisse templisse, kus on nii puhas. [---] Kuna ma seal käisin kogu aeg,

¹¹¹⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 8.

¹¹¹⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1031, lk. 2.

¹¹¹⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 9.

¹¹¹⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 12.

¹¹²⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 17.

¹¹²¹ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 11.

¹¹²² EKM EKLA, f. 350, s. 1436, lk. 17.

*siis ma sain sellist otsustavust endas, et kui ma tagasi tulin, ütlesin okei, ma hakkam nüüd selle asjaga põhjalikult tegelema. (Mees, 1967.)*¹¹²³

Kõik leidjatest eluloojutustajad kuuluvad mõnda kogudusse, millega nad on tihedalt seotud. Nende puhul võib märgata tugevalt väljendunud kollektiivselt identiteeti, enese esitamist grupi kaudu meie-vormis sarnaselt pärandihoidjatega, kes määratlesid end meelsasti õiget õpetust ja kasvatust saanud põlvkonnana ja vastandusid selle alusel järgmistele põlvkondadele. Kollektiivne enesemääratlus on eriti omane Jehoova tunnistajatele, kes võtavad tihti sõna: “Meie, Jehoova tunnistajad...” ning vastandavad end ülejäänutele, uskudes, et nemad kuuluvad ainukesse ühendusse, mis teab tõde. Sama iseloomustab aga ka teisi leidjaid, kuigi väljendub ehk mõnevõrra nõrgemalt. Usu leidmine on põhjalikult muutnud ka eluloojutustajate personaalset identiteeti ning suhtumist teistesse inimestesse, mis väljendub muuseas ka misjonisoovis. Näiteks püütakse jagada osakssaanud religioosset kogemust või tunnistada usku ja selle elu muutvat toimet omaenda eeskuju varal. Jutustavad kolm elusõnalast, Jehoova tunnistaja, kaks luterlast ja krišnaait:

*[---] ma ei tohi teha kompromissi, kui mina kukun nende [oma põlvkonna] eest, siis ei ole neil enam hiljem kellegi juurde tulla. (Naine, 1964.)*¹¹²⁴ *Ta jätkab paari lehekülje pärast: [---] aga mis mul oli, mul oli väga nüisugune tüdimus tulnud, mingite asjade pärast seismine [---] ja siis ma nurisesin Jumalaga, et miks see nii on ja siis ma nägin, et ma pean edasi seisma [usus] nende inimeste pärast, ma ei oskagi seda seletada, aga ma tean, et see on asi, mis on minu jaoks väga tähtis asi. (Naine, 1964.)*¹¹²⁵ *.... Ma mõtlesin, et see põhjus, miks ma sündisin, need võimalused ja allikad, mis minu sisse on pandud, et ma suudaks neid siis kasutada, nii palju kui võimalik, et ma kannan vilja igas mõttes, igal elualal, head vilja kanded, üles ehitav või mis iganes, et ma ei elaks tühjal. (Naine, 1970.)*¹¹²⁶ *.... Ema-isa on ka jälginud mu elu kõrvalt kogu aeg, näevad mu võitlusi ja usku, võib-olla alguses ka võõristades, aga siiski nähes, mis moodi ma olen ikka jäänud Jumala juurde püsima ja näevad seda, kuivõrd kannatlik ma olen oma mehega olnud. Eks see ole tunnistus nende jaoks. (Naine, 1954.)*¹¹²⁷ *.... Ma olin siis innukas, eks ma olin ka rohkem algaja, ma tahtsin kõikidele rääkida [---]. Nüüd ma nagu oskan paremini, kuidagi leebemalt ja oma käitumisega, see käitumine avaldab võib-olla rohkem muljet, nad ei taha seda [usulist sõnumit] kuulda, parem siis oma käitumisega seda näidata, see ka toob tunnistust Jehoovalt ja nad on paremini suhtuma hakanud ka [---]. Huvitav on, et*

¹¹²³ EKM EKLA, f. 350, s. 1031, lk. 10.

¹¹²⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 43.

¹¹²⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1438, lk. 45–46.

¹¹²⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1437, lk. 16.

¹¹²⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1435, lk. 16.

mõned on öelnud, et kui sa siia algul tööle tulid, olid sa selline arg ja vaikne, et nüüd oled nii julgeks läinud [---]. (Naine, 1957.)¹¹²⁸.... Minu meelest ligimesearmastus on see, mis minu meelest kõige tähtsam, et ligimest mõista ja mitte teda hukka mõista, ja armastada. Ma olen seda oma elus tähele pannud, et kui ei mõista hukka, on endal lihtsam elada ja ei ole pingeid nii palju, on teistel ka lihtsam. (Naine, 1977.)¹¹²⁹.... Kui Issand tuli minu ellu, kadus minust kaksipidine mõtlemine, tuli hingerahu, minu meeltest kadusid halvad mõtted, kadus teiste arvustamine. Enesepuhastus toimus ikka ainult ühe salmiga „Meie Isa“ palvest – ära saada mind kiusatusse, vaid päästa mind ära kurjast. (Naine, 1940.)¹¹³⁰.... Indiasse emigreerumise mõtteid on ka vahest, kui on raske, et parem oleks sinna minna, et keskkond oleks soodsam. Aga teisispidi, kui ma sündisin siin [---] ma seda keskkonda jagan, mul on siin tuttavad ja sõbrad [---]. Sa pead iseennast puhastama, mis siis veel maailma parandada. Aga mingil määral on see paralleelne töö – iseendaga tegelen ja samal ajal püüan ka teisi aidata, me oleme ikka ühiskondlikud olevused. (Mees, 1967.)¹¹³¹

Seega kulgeb leidjate minalugu trajektooriga otsimine – päralejõudmine – uueks saamine usus. Tähelepanuväärne on see, et kuigi nende (v.a. krišnaitide) elulood pakkusid küllalt materjali kristliku müüdi tervikliku säilimise kohta, puuduvad minaloo ülesehituses kandvate mõistetena *patt*, *võitlus*, *meelepandus*, *valik hea ja kurja vahel*, mida võis kohata pärandihoidjatel ja mida võiks oodata ka piblitistlike-fundamentalistlike usuliste vaadete järgi. Samas on need mõisted ja dualistlik maailmapilt leidjate elulugudes täiesti olemas, kuid ilmselt on asi selles, et need terminid ei sisaldu pöördumislugude normiskeemis kogudustes, kuhu eluloojutustajad kuuluvad, ning otsimise ja leidmise lugu on kujundatud selle järgi. Kuid jällegi sarnaselt pärandihoidjatega on neilgi ülimateks väärtusteks usus püsimine, truudus jumalale, kuulekus usuliste autoriteetidele jne., millel põhineb leidjate eneseväärikus. See kehtib ka krišnaitide kohta.

¹¹²⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1436, lk. 16.

¹¹²⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1440, lk. 11.

¹¹³⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 653, lk. 22.

¹¹³¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1031, lk. 19.

5.4.3. Kodutud

Kodututeks ehk selge religioosse identiteedita eluloojutustajateks võib nimetada nii neid, kes rahutult ekslevad või isegi seiklevad eri koguduste ja õpetuste vahel, kui ka neid, kes on oma endise usu ja osaduskonna kaotanud ning üritavad end uuel viisil religioosselt mõtestada. Viimaste lugu on vastand leidjate omale, see jutustab ilmajäämisest. Kodutuid on kokku seitse, kellest viis olid jutustamise hetkel isegi mõne koguduse liikmed, ent suhe selle või kirikuga tervikuna oli pingeline, katkenud või formaalne. Kodutud ei leia endale justkui asu mitte kuskil, nad ei tunne ennast mugavalt, neid häirib miski. Enamasti on selleks ahistavana tajutud institutsiooni raamid, mis on viinud nende elus konfliktini individuaalse ja kollektiivse vahel.

Kaks neist kodutuist on endised Elu Sõna liikmed ning kaks on kuulunud elus lühikest aega mõnda teise karismaatilisse kogudusse. Nad kõik heidavad oma kunagisele koguduse juhile ette autoritaarsust, elusõnalased ka hoolimatust, isegi inimeste julma kohtlemist.¹¹³² Üks neist väljendab rahulolematust koguni igasuguste religioossete institutsioonide juhtimisstiili üle:

[---] muud kirikud on ju ka...ega nad ju ei analüüsi, nad ei ole läbipaistvad. Sa ei näe, kuidas rahad liiguvad, sa ei näe köögipoolt [---]. (Mees, 1969.)¹¹³³

Siiski käib suurem osa religioossete kodutute kriitikat õpetuse pihta. Igasugustele kirikutele ja kogudustele heidetakse ette dogmaatilist, kitsarinnalist, vastuvaidlemist ja individuaalset interpretatsiooni mittedogmaatilise lähenemise suhtes:

Aga mind ikkagi seal häiris, meie eesti katoliiklus, nii palju kui mulle on mulje jäänud, ortodoksne katoliiklus. [---] Kuna ma olen loomult filosoof ja vabamõtleja, siis see hakkas häirima. [---] siis ma läksin hoopiski Usuteaduse Instituuti üldteoloogia kursusele [---]. Siis ma sain rohkem nuusutada, põhjalikumalt, juba protestantlikku teoloogiat. Seda protestantlikku kaost nii-öelda. See meeldis mulle palju rohkem, et see viis mind ka selleni, et läksin hoopis luteri kirikusse. [---] Praegu ma näen, et ka luteri kirik on liiga ortodoksne. (Mees, 1953.)¹¹³⁴ Ma nagu kirikus käies tundsin, et ma mitte ei käi seal tervemaks saamas, vaid haigemaks jäämas ainult. (Naine, 1968.)¹¹³⁵ Kristlus kipub ka olema liiga umbisikuline muidu, mingi kindel dogma ja kõik peavad samamoodi mõtlema.

¹¹³² Vt. EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 16; s. 1428, lk. 14.

¹¹³³ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 22.

¹¹³⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1407, lk. 17.

¹¹³⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 12.

*See ei ole ikka üldse õige asi. [---] igas institutsioonis tekivad väga suured probleemid. (Mees, 1969.)*¹¹³⁶

Endised karismaatilise koguduse liikmed osutavad õpetusega seoses veel selle rakendamatusetele reaalses elus, samuti liiga kõrgetele normidele ja nõudmistele, mida eluloojutustajad ei suutnud täita ning mis tekitasid seetõttu frustratsiooni. Paar näidet:

*Võtmesõna on: “Jeesuse nimel!”, mitte enda nimel. Ta töötab nagu võltsõna. Palud, saad ja võtad usus vastu ja siis tänad. Sa pead käituma ja tegutsema usus, et sul see asi oleks. [---] Tahad saada uut nägemist, murra prillid katki, pärast eelnevalt nimetatud mudeli järgi toimimist. Kui terveks ei saa, siis on sinu süü, sest sul ei olnud piisavalt usku. Tean inimest, kes müüis usus oma korteri maha ja maksis selle raha kogudusse. Tema uskus, et Jumal annab talle maja. Ta jäi ilma ka korterist ja ei saanud ka maja. (Mees, 1968.)*¹¹³⁷ *Koormaks muutus see usk selle pärast, et mul tekkis süü, ma nägin, et ma ei suuda elada nii nagu nad nõuavad. [---] Tegelikult ma ei saanud iseendast ka enam mingist hetkest aru, et kes ma siis olen või mis ma nüüd siis teen. (Mees, 1976.)*¹¹³⁸

Normide jäigast rakendamisest teisteski kogudustes, mille tagajärjel eluloojutustajad sealt eemaldati või lahkusid nad ise, oli pikemalt juttu juba religiooni ja seksuaalvaldkonda käsitlevas osas 5.2.4.

Seega, institutsiooni raamid on osutunud religioosselt kodututele liiga kitsaks ning nad on oma kogudusest eemaldunud või teisel juhul polegi liitunud. See on viinud edasiste otsinguteni, isegi ekslemiseni eri kirikute ja vabakoguduste vahel, kui tegemist on kristlikus miljöös liikujatega.

Kuigi kodutute religioosne enesemääratlus on kas kaduma läinud, häiritud või ei ole veel välja kujunenudki, pole nende elulugudes märgata mingit traagilist alatooni. Nad väärtustavad ennast selle kaudu, mis neil on – kogemused. Kodututel on selleks tavaliselt mitmed ja mitmed usulised ühendused, mille praktikad ja õpetused moodustavad rikkaliku pagasi järelemõtlemiseks. Kuna isiklikud kogemused, olgu siis negatiivsed või positiivsed, on tänapäeval vägagi kõrgelt hinnatud, siis ei hoia neid vaka all ka selle grupi eluloojutustajad. Üks näide:

*[---] me ei pea üldse häbenema, et me oleme Elu Sõnas olnud. [---] Olla Elu Sõnas ja osata sealt välja tulla ja ellu jääda, see on suurem kogemus, kui istuda traditsionaalse kiriku viimasel pingil elu läbi. Me oleme pidanud mõned lahingud maha pidama või mõned katsumused läbi tegema. (Mees, 1969.)*¹¹³⁹

¹¹³⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 37.

¹¹³⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1428, lk. 11–12.

¹¹³⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 16.

¹¹³⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 19.

Oma kogemuste väärtustamine on viinud pooled kodututest rahunemiseni, olukorraga leppimiseni ja süvenemiseni individuaalses suunas:

Seda [osadust] ma ei leidnud ja hetkel ongi nii, et ma ei olegi seda kuskil leidnud. [---] Mul on praegu väga ilus oma maja, mul on väga ilus tamm, mille all ma käin suveõhtuti päikeseloojanguid vaatamas ja mõtteid mõlgutamaks, mis on praegu kujunenud selleks kohaks, kus ma olen mõtteis Jumalaga koos. (Naine, 1970.)¹¹⁴⁰ Ma kogu aeg arenen, huvid muutuvad jne. Siis ongi hea areng. (Mees, 1969.)¹¹⁴¹ Ta jätkab lõpupoole: Mina arvan, et religiooni tulevik on ikka individuaalne [---], see ongi ju normaalsem. (Mees, 1969.)¹¹⁴² Aga ma vaevlesin kusagil poolteist aastat iseendas. Võitlesin, et kas see [karismaatilise koguduse õpetus] on õige õpetus või ei ole. Aga nüüd ma olen sellest ajapikku lahti saanud, suhtumist päris kriitiliselt muutnud. Akadeemias [Tartu Teoloogia Akadeemia] on see arusaam tulnud, et muud moodi saab ka olla ristiinimene. (Mees, 1976.)¹¹⁴³ See, et ei ole mõtet meil ennast piitsutada ega ennast süüdistada või halvasti tunda. Kõik eksivad, lähed edasi, parandad ja loeb see, mis inimene sa oled olnud, mida sa oled head teinud või mida sa oled kasvõi endale head teinud. (Naine, 1968.)¹¹⁴⁴

Seega ei pruugi koguduse kui vaimse kodu kaotus või selle leidmise luhtaminek viia usu minetamise või otsimise lõpetamiseni, kuid tuleb mõõnda, et ilmselgelt on toetava, ühiseid väärtusi, kindlaid norme ja põhimõtteid pakkuva grupita raskem jõuda usulise identiteedini. Kodutute individuaalse ususuuna süvenemine võib viia selleni, et nad hakkavad end määratlema kas konfessioonita kristlaste või omausulistena.

5.4.4. Otsijad

Otsijateks *par excellence* võiks nimetada neid, kellele vaimsel teel rändamine, pidev muutumine ja areng ongi usulise identiteedi aluseks. Selliseid eluloojutustajaid on vaatluse all olevas grupis 18, enamik neist on individuaalse religioossuse ehk oma usuga inimesed, kuid nende hulgas on ka budiste. Kuigi viimased esitasid end mõneti kui leidjaid, lasi asjaolu, et nad seadsid usu eesmärgiks vaimse arengu, nad siiski otsijate sekka arvata.

Nagu alapeatükis 5.3.3. selgus, oli individuaalse religioossusega inimeste usk mõjutatud uue vaimsuse müüdist. Sama võib öelda ka nende religioosse enesemääratluse kohta. Teatavasti oli selle müüdi puhul tegemist vaimse

¹¹⁴⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1457, lk. 12.

¹¹⁴¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 29.

¹¹⁴² EKM EKLA, f. 350, s. 1433, lk. 37.

¹¹⁴³ EKM EKLA, f. 350, s. 1431, lk. 18.

¹¹⁴⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1421, lk. 32.

evolutsionismiga, mille järgi elu on õppimiskogemus vaimse arengu ja täiustumise teel reinkarnatsioonide ahelas. Selline arusaam inspireeribki mõistma ja esitama ennast kui väsimatut rändurit, teelist, otsijat, arenejat, jne.:

Me oleme igavesed rändurid siin kõiksuses, teelised ja meie eesmärk ongi püsida rajal või teel. See on lõputu tee, mis kujutab endast kõikvõimalikke kogemusi, mille sügavam tähendus on ikka arenguline. Areng viib täiusesse. (Mees, 1939.)¹¹⁴⁵ Ma võiks ennast tinglikult nimetada palve-ränduriks Universumis, kes otsib teed koju. Valgusest olen ma võetud, valgusesse ma ka lähen, kuid vahepeal viib tee paratamatult läbi pimeduse. (Mees, 1937.)¹¹⁴⁶ [---] inimene peab olema nagu põhjata klaaspurk, mis on asetatud voolavasse vette, kust vesi saab kogu aeg läbi voolata, et sa ei tohi siin elus eales millestki kinni hoida, sa pead liikuma [---]. Ei tohi klammerduda millegi külge, kuna sellega sa paned oma edasisele arengule nagu ise tõkke ette. (Naine, 1948.)¹¹⁴⁷ See on minu praegune tase, ma ei ütle, et ma sinna jääks, sest kui ma jääks ühe teooria, ühe maailma kirjelduse juurde, siis ma jääks ju seisma, aga maailm ei seisa, maailm areneb edasi. (Mees, 1937.)¹¹⁴⁸ [---] valmisolekut ei ole. See teelolek, protsessis olek, nii palju kui sa suudad nautida seda, et sa oled siin ja praegu selles protsessis ja nautida seda mängu, aga teatud mõttes ka seda kannatust, mitte masohhistlikult, vaid seda mõttevahetust ja seda igavest muutumist, see ongi eesmärk. (Naine, 1968.)¹¹⁴⁹

Otsingute sihina, nagu selgub näidetest, sõnastati vaimne täiustumine, kuid selleks võib olla ka püüe leida oma mina või oma tõeline mina. Tihti esinevad need mõlemad ühes ja samas eluloos koos. Mõned näited oma tõelise mina otsingutest:

Minu püüdluste eesmärgiks on leida oma tõeline mina. Tõeline mina – see ei ole mitte füüsiline mina, vaid vaimne substantis. Vot sellesama tõelise mina ma olen leidnud nüüd lähtudes olematuse poole pealt. Ma ei ole mitte miski, lihtsalt üks informatiivne teadvustunud substantis, mis teadvustub üha rohkem ja rohkem, kasutades aina uusi ja uusi kehastumise võimalusi, ehk seesama teadvus on substantis, mis teadvustub vastsündinu kehasse ja kui vana keha sureb, siis ta lõpetab selle kehaga teadvustuse ja saadud kogemusega tajub, kus olematuse sfäärides asub talle sobiv informatiivne keskkond. (Mees, 1942.)¹¹⁵⁰ Miks need rändamised – inimesed otsivad iseennast väga palju praegu. Nad ei ole veel ära tunnetanud oma jumalikku olemust iseendas, sellepärast nad otsivad.

¹¹⁴⁵ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 7.

¹¹⁴⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 31.

¹¹⁴⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1413, lk. 4.

¹¹⁴⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 18.

¹¹⁴⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 17.

¹¹⁵⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1408, lk. 35.

[---] *Ära kahtle endas, usku peab olema iseendasse, tähendab tunneta südamega, kuula südame häält. Ma võtan religioonidelt, mida ma olen uurinud, igast ühest ma võtan mingisuguse informatsiooni enda jaoks [---]. See on minu maailmapilt, mis kujuneb välja tänu nendele otsingutele.* (Mees, 1968.)¹¹⁵¹

Iga elu reinkarnatsiooniahelas on uue vaimsuse müüdi järgi vaadeldav ühe etapina arenguteel, millel on oma kindel eesmärk. On küllalt neid individuaalse religioossusega eluloojutustajaid, kes täpsustavad oma usulist enesemääratlust just sellises tähendusraamistikus ning esitavad end siis vastavalt leitud või ära-tuntud ülesandele. Järgnevates biograafilistes lõikudes kujutatakse ennast näiteks vaimse alusmüüri ladujana oma edasisele arenguteele, kurjusest vabastajana ning õpetaja ja lohutajana:

[---] *selles inkarnatsioonis ongi minu üheks põhiliseks ülesandeks kujunenud tugeva ja vankumatu alusmüüri valmishitamine, et järgmises elus uute eesmärkide realiseerimisele asudes oleks võimalik toetuda kindlale pinnasele.* (Mees, 1937.)¹¹⁵² *Iga inimene peabki teada saama, [---] milleks ta on siia maailma sündinud, mis ta peab siin ära tegema [---]. Minu ülesanne ongi see inimeste kurjusest vabastamine.* (Naine, 1948.)¹¹⁵³ *Asi on selles, et ma ei olegi kui tervendaja, vaid ma olen just õpetaja ja ma huumoriga nimetan ennast rohkem lohutajaks, et anda inimestele usku iseendasse või lohutada, et asi pole üldse nii hull, kui inimesele paistab.* (Mees, 1939.)¹¹⁵⁴

Otsida või ka teel olla tähendab ühtlasi õppida. Õppimise teema oli eriti aktuaalne kannatuse mõtestamisel (vt. näiteid 5.3.2. ja 5.3.3.) Kindlasti tuleb aga rõhutada, et peaaegu niisama sagedasti kui ennast esitatakse otsija või teelise, kujutatakse end ka elu õppetükkide õppijana.

New age'iga seoses on räägitud uuest gnoosisest ja viidatud sealjuures kahele nähtusele: sünkretismile ja esoteerikale.¹¹⁵⁵ Lisaks võib tähelepanu juhtida sellele, et samal moel nagu antiikaja gnostikud, kes arvasid, et tõeni võib jõuda üksnes intuiitivse taipamise kaudu, juhitud ka uuest vaimsusest mõjutatud eluloojutustajad oma otsingutes intuitsioonist, et otsustada, mis on õige ja mis vale. Sellega seoses kujutavad nad end eriliselt tundlike inimestena, kellel on spetsiifilised anded, oskused, võimed ja isikuomadused. Osa neist pajatavad lugusid lapsepõlvest, mil nende eriline tundlikkus ja esoteerilised teadmised ilmnesisid. Paar näidet:

¹¹⁵¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1410, lk. 15–16.

¹¹⁵² EKM EKLA, f. 350, s. 707, lk. 28.

¹¹⁵³ EKM EKLA, f. 350, s. 1413, lk. 17.

¹¹⁵⁴ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 20.

¹¹⁵⁵ Ch. Bochsinger, „New Age“ und moderne Religion: religionswissenschaftliche Analysen, Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, 1995, S. 29, 52.

Mind peeti väga fantaasiarikkaks lapseks. Ilmselt ei pööranud keegi erilist tähelepanu minu juttudele, mis tundusid täiskasvanutele fantaasia-maailma loominguna, mina aga püüdsin meeletult neile edasi anda oma elamusi, tundmusi, aistinguid nii käesolevast kui ka eelnevast elust. Nad ei uskunud, et ma olen kogu aeg olemas olnud ja et minu jaoks ei ole veel Aega nende mõistes olemas, ma elan korraka paljusid erinevaid elusid. (Naine, 1952.)¹¹⁵⁶.... Pisikene poiss nagu ma olin, istusin seal mingisuguse teed moodsustava laua peal, vaatasin seda kärbest ja imetlesin teda, sest kärbe ümber oli ilus, võib öelda aura, kõikvõimalikes värvides sillerdas tema tiibadest läbi paistev päike. [---] vanaema vaatas ka ja ütles, et ahh, see on porikärbes, löö maha! See on üks esimesi mälestusi, aga minu arvates on see seotud ka aura nägemisega, laps näeb neid asju [---]. (Mees, 1937.)¹¹⁵⁷

Tihti peale esitatakse oma erilisi oskusi, andeid jne. pärandina eelmistest eludest. Väga populaarne on määratleda end Michaeli süsteemi järgi kogenud, palju kordi elanud targa vana hingena, samuti isikuna, kes on olnud Tiibeti mungana kehastunud. Kuid ohtralt on esitatud ka igasuguseid muid võimalusi. Mõned näited:

Esimene elu oli vaene kõrberändur, teine – rikas rooma aristokraatlik naine, kolmas – vaene tööline Egiptuses, neljas – väga üksildane vanaks elanud erakmees Indias. Küllatki paljud võimetest, mida praegu valdada või õpid [eluloojutustaja annab edasi meediumi sõnu, kes talle tema eelmisi elusid tutvustab; eluloojutustaja aktsepteerib neid meediumteateid], on siit pärit, ehk vast ajast kuskil 1100 või 1120 [---]. (Mees, 1942.)¹¹⁵⁸.... Aga see suhtumine [ellu, inimestesse, iseendasse] siis mulle tundub ikka, et on sellest, kui palju kordi on maa peal oldud. Et need vanemad hinged, kes on juba rohkem olnud, on juba rahulikud. Võib-olla ka üks kriteerium on see, et kes on sihuke hea, rahulik ja mõjub hästi, on rõõmus [---]. (Naine, 1960.)¹¹⁵⁹.... [---] tiibeti budistidega on mul väga tihe side, mina tunnen seda. Mul on selle kohta inf tulnud [---], et siia on kogunenud üks munkade vennaskond, kes kunagi oli tiibeti vennaskond [ühes eelmises elus]. Kummaline on see, et Tiibet minu jaoks on üks suur armastus. Ta on nagu kodu, pigem mitte see konkreetne koht, vaid need elud, mis ma seal olen elanud, see maailmast arusaam ja terviklikkuse tajus, mis seal on võimalik kergemini saavutada kui siin [---]. (Naine, 1968.)¹¹⁶⁰.... Ja üks elu, mis ma mäletan, on Inglismaal, mida ma ise mäletan hästi. Meditatsioonides on tulnud niisugune vanema mehe

¹¹⁵⁶ EKM EKLA, f. 350, s. 718, lk. 3.

¹¹⁵⁷ EKM EKLA, f. 350, s. 1405, lk. 1.

¹¹⁵⁸ EKM EKLA, f. 350, s. 1408, lk. 31.

¹¹⁵⁹ EKM EKLA, f. 350, s. 1417, lk. 21.

¹¹⁶⁰ EKM EKLA, f. 350, s. 1418, lk. 25.

nägu mulle otse vastu. Õeldi, et see inkarnatsioon on seotud Merliniga, et ma olen olnud siis üks druiid Inglismaal, kes on metsaelu elanud või looduses elanud kolmkümmend aastat. (Mees, 1939.)¹¹⁶¹

Enese kujutamine kõrge vaimse tasemega isikute kaudu võib teenida religioosse autoriteedi tugevdamise eesmärke, sest nagu juba teada, asub see *new age*'i kohaselt viimselt inimeses endas, tema kogemuses. Paigutades kõrge vaimse tasemega isikud oma mentaalsesse „pärandisse“, tehakse usuline kogemus nii endale kui teistele usaldusväärsemaks.

Otsijate elulugudes väljatoodud kesksed väärtused, mille najal ka ennast hinnatakse ning esitatakse, on paindlikkus, avatus uutele ideedele ja kogemustele, intuiitiivsus, sallivus jne. Eraldi tuleks märkida loodustundlikkust, mida enese juures ikka ja jälle esile tuuakse.

Seega võiks otsijate usulist identiteeti väljendava minaloo kokku võtta järgmiselt: intuiitiivse tarkusega varustatud teelised ja elu õppetükkide õppijad liikumas vaimse arengu rajal ühest kehastumisest teise, mis varustavad järjest suurema kogemuste ja teadmiste pagasiga, selleks et areneda täiustumise poole. Nagu näha, põhineb nende minalugu tugevalt müüdilisel pinnal, täiesti võrreldaval määral pärandihoidjate minalooga, ainult müüt on teine – uue vaimsuse oma.

Alapeatüki kokkuvõtteks võib tõdeda, et otsimise teema on ühel või teisel viisil määrav nende inimeste elulugudes, kes on religioosseks kujunenud pärast taasiseseisvumist, kuid otsimise tähendus sõltub nende minaloos sellest, millises miljöös nad on ringi liikunud ja kuhu oma otsingutega välja jõudnud.

Minalugude teema lõpetuseks tuleb märkida, et kõik nimetused selles töös, nagu *pärandihoidjad*, *triksterid*, *üksiklased*, *pärijad*, *leidjad* ja *kodutud*, on üksnes minu poolt pandud minaloo tüüpide tähistajad, mitte nimed, millega inimesed ise end identifitseerivad. Vahest ainult *otsija* on tähenduslik sõna uuest vaimsusest mõjutatud inimestele. Ka osa kodutuid ja trikstereid valiksid ilmselt selle oma religioossuse märkimiseks, juhul kui nad saaksid näiteks mõnel küsitlusel valida vastusevariantide *usklik*, *mitteusklik* ja *otsija* vahel. Ülejäänud määratleksid ennast tõenäoliselt vastavalt oma usule, kas kristlasena (või usklikuna või konfessionaalse kuuluvuse järgi), budistina, Krišnale pühendununa vms.

¹¹⁶¹ EKM EKLA, f. 350, s. 1406, lk. 13.

ÜLEVAADE MUUTUSTEST

6.1. Normist alternatiiviks

Uurimuse tulemuste kokkuvõtteks ja järelduste tegemiseks tuleks esmalt meenutada töö põhiküsimusi: „Millised muutused on aset leidnud üksikinimeste usuelus 20. sajandi II poolel?“ ja „Kuidas need muutused on kulgenud?“ ning avaliku sfääri aspektist lähtuvalt üle korrata ka alaküsimused: „Kuidas religiooni puudutavad muutused ühiskonnas on mõjutanud usku üksikisiku tasandil?“ ja „Kuidas mõistavad, esitavad ning hindavad eluloojutustajad neid ise?“

Euroopa sekulariseerumist ehk usuliste institutsioonide autoriteedi ja mõju vähenemist ühiskonna avalikus sfääris 20. sajandil, on põhjalikult uuritud ning tunnustatud kui tõsiasja, mis ei vaja siinkohal üle kordamist, kuid selle protsessi kajastused üksikisikute elus on leidnud mõnevõrra vähem tähelepanu.

Elulugudele toetudes võib öelda, et esimesel eesti ajal oli religioon veel norm, eriti maal. Usuõpetust õpetati koolis ning see toetas konservatiivseid eluväärtusi, mida peeti eriti oluliseks lastekasvatuse juures. Enamiku õpilaste osalemine neis tundides oli selle kinnituseks. Kirik kui selle normi kehastaja oli ühiskonnas arvestatav institutsioon, vaimulike viibimine iga tähtsa või piduliku ühiskondliku ettevõtmise juures oli loomulik. Pärandihoidjad kujutasid oma elulugudes kirikut suursuguse ja mõjuvõimsa institutsioonina, mis andis püha mõõtme elu tähtsündmustele, pidu- ja hingamispäevadele ning majesteetliku rütmi aja kulgemisele. Jumalateenistustel osalemine, eriti pühade ajal, oli usaldusväärse ja õige ristiinimese tunnuseks.

Pärast Nõukogude okupatsiooni religioosne sotsialisatsioon pidurdus. Koolist kaotati usuõpetus ning kirik tõrjuti avalikkusest välja. See tõi kaasa traditsiooni katkemise, enamik sõjajärgsetest noortest lükkas tagasi usku hoidvad väärtused ja normid, mis olid seni põlvest põlve edasi kandunud. Sõjaeelne põlvkond hindas seda tõe kadumise ja moraalse allakäiguna. Religiooni viimane tugipunkt – kirik – „getostus“ ning hakkas just sellisena pakkuma kindlust ja varjupaika pärandihoidjatele. Visa püsimine traditsioonides aitas säilitada nende jaoks kadunud eesti aega, lapsepõlve.

Esimesel iseseisvusperioodil ei olnud luteri kiriku eestistamise protsess jõudnud soovitud eesmärkideni ning sisult rahvuslikku kirikut ei sündinud, mis oleks tal nõukogude ajal aidanud paremini püsida ning kujuneda vaimse vastupanu tugipunktiks sarnaselt mitmesuguste rahvuslike ettevõtmistega. Et kirik oleks sellest võitnud, näitas hilisem lühiajaline usubuum. Lisaks sellele ei osanud kirik, mis oli sajandeid kehastanud normi, näha ja mõista end ühtäkki alternatiivina, milleks ta nõukogude perioodil paratamatult kujunes. Võim oli surunud kiriku ideoloogilise vastase rolli ja suurem osa rahvast oli sellest

lahkunud, mille tõttu kirik kaotas osa oma tunnustest (riigi toetuse ja liikmeskonna, mis hõlmas enamikku riigi alamaid) ning kujunes denominatsiooniks. Oma olukorra puuduliku adumise tõttu ei suutnud kirik hästi vastata ametlikule ideoloogiale ja nõukogude elulaadile alternatiive otsima tulnud noorte ootustele.

Triksteritele ja ka otsijatele tähendas kirik üheaegselt võõrastust ja uudishimu tekitavat, s.t. mõistetamatut institutsiooni. Mõlemal juhul oli temaga keeruline sobituda. Kirikuga haakuti enamasti sõprade või tuttavate toel, kes aitasid seletada arusaamatuid tavasid ja mõistetamatut keelt ning ületada negatiivseid stereotüüpe. Nemad aitasid ka kokku viia elava religioosse kogemuse ja jäiga traditsiooni. Selleks, et kirik muutuks koduseks, tuli teha suuri jõupingutusi ning see õnnestus kõige paremini seal, kus ta toimis kui sekt, nt. populaarsetes pastoraatides. Muidu tegutses kirik kui asjassepühendatud vanade kinnine klubi, kuhu juurde tulla, eriti võhikul polnud kerge. Sajandi lõpu poole ilmus ka neid, kes ei näinudki enam vaeva temaga sobitumisel, vaid suhtusid kirikusse kui väeapaika, millele kohaldati omaenese individuaalsed uskumused.

Uskliku staatus ühiskonnas muutus. Selles mõttes õnnestus nõukogude võimu religioonivastane poliitika igati. Luterliku mentaliteedi ja väärtuste järgi vormitud edasipüüdlid, seadusekuulekad, kohusetundlikud ja riigitruud eestlased, kes enne olid pidanud vajalikuks kinnitada oma sidet kirikuga, ütlesid sellest lahti, sest usklik hakkas üha enam tähendama sektanti – fanaatikut, hullu. Hirm kaotada väarikus ja hea elujärg viis religioonist loobumiseni. Kindlasti oli neid, kellele see polnud raske, kuid oli ka neid, kes salaja pidasid siiski usutõdedest kinni ning pöördusid olude muutudes kirikusse tagasi. Kogudusse jäid need, kellel polnud midagi kaotada, eriti paikades, kus eestiaegne miljöo kauem kestis. Püsima jäid üldjuhul ka vabakoguduste liikmed, kes olid harjunud hakkama saama sildiga „sektant“ juba esimesel iseseisvusperioodil. Nõukogude ajal usklikuks kujunenud triksterid aga ei püüdnudki enam välja paista korralike ja sõnakuulelike kodanikena, vaid vastupidi. Omandades religioosse persooni staatuse, said nad sellega koos automaatselt ka nõukogude võimu vastaseks, mis oligi nende taotlus.

Elulugude analüüsist võib järeldada, et muutused avalikus sfääris puudutasid kõige enam pärandhoidjaid ehk vanemat põlvkonda, kelle usulised kogemused, teadmised ja ideaalid pärinesid 1930. aastate religioosest tõusuajast ja kes veel viimasel sajandivahetusel moodustasid kirikuliikmete põhimassi. Nemad adusid religiooni mõju lakkamist avalikkuses kõige teravamalt, säilitades siiski mälestuse ja ettekujutuse selle sotsiaalsest rollist. Seetõttu polegi midagi imestada, et nad rõhutasid eriti usuõpetuse taastamise vajalikkust koolis moraalikriisi ületamiseks ning inimsuhete parandamiseks, et järeltulevatest põlvdedest kasvaksid tublid ühiskonna liikmed; nad pidasid seda just riigi ülesandeks. Järgmiste põlvkondade usuline areng kulges juba teisenenud oludes, kiirelt ja põhjalikult ilmlikustunud keskkonnas ning isiklike kogemusteta eelnenust. Nende jaoks polnud usul enam ühiskondlikku mõõdet, mis nähtub kas või sellest, et nemad ei näinud usuõpetuses mitte nii väga ühiskonna parandamise rohtu, kui just individuaalse hingelis-vaimse arengu teotsa.

Seega peegeldavad elulood hästi protsessi, kuidas usk muutus enamuse poolt tunnustatud konservatiivsete eluväärtuste säilitajast vähemuse privaatsjaks, mis leidis endale avalikkuses parimal juhul funktsiooni üksnes alternatiivi pakkujana domineerivale elustiilile. Religiooni endise, nõukogude võimu eelse positsiooni taastamine ühiskonnas ebaõnnestus teisel eesti ajal, usuga seoses on püsinud negatiivsed stereotüübid, kahtlused ja hirmud, mis paistsid silma eriti avalikes debattides religiooniõpetuse vajalikkuse üle koolides. Mulle näib, et siin ilmneb midagi Eestile (ka Ida-Saksamaa aladele, Tšehhile?) ainuomast. Kuigi traditsiooniline religioon on ka mujal Läänes muutunud või muutumas marginaalseks, ei saa seda ometi pidada veel alternatiiviks domineerivale elustiilile, nagu on Eestis.

Religiooni taandumine avalikust sfäärist on viinud kultuurimälu katkestuseni. Peale on kasvamas juba kolmas põlv, kellest enamikul puuduvad teadmised, mis laseksid mõista nii kirjandus-, muusika- kui ka kunstiteoste tähendust sajanditepikkuse pärandi taustal. Neil pole ka vajalikke teadmisi, et tänases pluralistlikus kultuurisituatsioonis ning globaliseerunud maailmas mõista teiste religioonide esindajaid ning nendega adekvaatselt suhelda, elagu nad siis naabruses või teisel pool maakera. Religioonialaste hariduse puudumine on kängumisele määranud inimese usulise arengu, milleks tal on kaasasündinud võime ja vajadus. Ja kuigi ka tänapäeva inimestel on religioosseid kogemusi, ei oska nad neid enamasti väljendada ja mõtestada.

Religioosse mälu kadumine ei ole omane mitte üksnes Eestile, vaid Euroopale tervikuna, kuigi eri maades erinevalt. Tendents on aga G. Davie sõnusti ometi selline, et kui usuline kirjaoskamatus Euroopa noorte seas levib, näib täiesti tõenäoline, et traditsiooniline kristlus võib rahva seast kaduda ja jääda üksnes erialaspetsialistide teadmiseks. Religioonialase hariduse olemasolu või puudumine koolis mängib selles protsessis võtmerolli.¹¹⁶² Ilmselt on sellest aru saanud ka Euroopa Liidu kõrged ametnikud, sest viimasel ajal on toetatud just religioonipedagoogika alaseid projekte.

6.2. Ühisest isiklikuks

Inimese isikliku elu sfääriga seoses oli eesmärgiks välja selgitada, mis on muutunud usklikuks kujunemises ning seda mõjutanud väärtushinnangutes, hoiakutes, suhtumistes jne. ehk lühidalt öeldes mentaliteedi vallas ja kuidas need muutused on kulgenud.

Elulugude järgi võib öelda, et esimesel eesti ajal olid kristlikud peretavad veel üsna levinud. Kodus lauldi vaimulikke laule, loeti piiblit, käidi kirikus, peeti hingamispäeva, ühesõnaga valitses õhkkond, milles usk kuulus loomulikult moel elu juurde. Lapsed kujunesidki religioosseks peamiselt kasvukeskkonna

¹¹⁶² G. Davie, *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, New York: Oxford University Press, 2000, p. 97.

mõjul, elavate eeskujude najal. Olid olemas ühised standardid, millega mõõdeti õiget ja valet kristlast. Samuti olid väga kindlad seisukohad, milline peab olema õige usk. Valitses töökust, kohusetundlikkust, kasinust, puhtust, ausust, jumalaskartlikkust, tagasihoidlikkust jne. kõrgelt hindav protestantlik mentaliteet. Seks oli tabuteema, see seostus patu ja rõvedusega.

Nõukogude ajal muutus olukord täielikult. Traditsioon katkes, õieti hävis terve talupoeglik elulaad küüditamise, kolhoosidesse sundimise ja linnastumise tõttu. Erinevalt rahvuselusest ei säilitatud usku varjatud mälus. Kristlike tavadega peresid jäi üha vähemaks. Religioonist võõrdumisega kaasnes isegi hirm selle ees. Seal, kus tavad säilisid, püüti neid järgida tähelepanu äratamata ning lastel kästi koolis usust vaikida. Samas oli juba kodusid, kus loeti alternatiivset religioosset kirjandust. Rahvuslikus enesemääratluses toimus pööre, protestantlikke väärtusi rõhutades (virkus, puhtuse- ja korraarmastus, vaoshoitus jne.) hakati sakslaste asemel vastanduma venelastele. Samas aitasid ka needsamad protestantlikud väärtused minetada religiooni, sest nõudsid seadusekuulekust ja elus edasijõudmist. Nõukogude ajal usklikuks kujuneda oli keeruline, see toimus konfliktiderohkes olukorras otsides alternatiivse ametlikule ideoloogiale ja nõukogude elustiilile. Pärast taasiseseisvumist sai otsingutest religioosseks kujunemise valdav viis, peamised eesmärgid olid väga isiklikud – elu mõtte ja identiteedi leidmine. Ühetaolisust rõhutav ideaal – olla nii nagu peab, olla nii nagu kõik teised – hakkas kaduma. Väärtuseks muutus isikupära. Mitmekesisuse ja teistsuguse sallimise kasv sundis taanduma õige ja vale usu standardid. Tolerantsuse tõusul olid omad seaduspärasused. Kristlased pooldasid rohkem teiste kristlike konfessioonide liikmeid ning *new age*’lased ja idausulised suhtusid jälle paremini üksteisesse. Võis tähele panna tendentsi, et mida sallivam inimene, seda otsivam ja rahulolematum olemasoleva olukorraga. Pärast taasiseseisvumist hakkas luterlik mentaliteet murenema, eriti uue vaimuse pooldajate seas. Kadus töö ülistamine, tõsidust ja tagasihoidlikkust peeti tuimuseks ja inertsuseks. Uuteks väärtusteks said avatus uuele, tundlikkus ja spontaansus. Seksuaalelu puudutavad normid lõdvenesid ning muutusid aina enam eraasjaks, mis tekitas arusaadavalt pingeid põlvkondade vahel.

Vanema põlve hinnang praegusele olukorrale on halb. Terve ühiskond eesotsas valitsusega viibib nende meelet moraalkriisis ja allakäigu seisundis. Noored ei tea tõde, elavad vales, sest neid pole õigesti õpetatud ja kasvatatud. Sõjajärgse põlvkonna eluloojutustajad ise hindavad aga olukorda väga mitmekesiselt, olenevalt oma usust.

Kirjeldatud muutused annavad selget tunnistust arengust ühiselt üksikule. Esimesel iseseisvusperioodil määras privaatsfääri usku üldine ja kollektiivselt jagatud traditsiooniline religioon, alates nõukogude ajast aga on selle mõju pidevalt vähenenud. Religiooni eesmärgid on hakanud piirduma üksnes üksik-inimeste vaimse arengu sihtidega, sellel pole enam ühiskonnaga siduja rolli.

Kõike seda kinnitab ka usklike arvu vähenemine. Religiooni juurde on jõudnud vaid need, kellele see on osutunud mingil moel isiklikul tasandil oluliseks. Enamik end religioosena määratlenud inimestest mõne kogudusega

liituma ei tõtta. Tasub meenutada, et vaid pool usklikest ja veerand usu poole kaldujatest olid organiseerunud, ülejäänud mitte, mis näitabki, et püsima on jäänud usu subjektiivne pool ja institutsionaalne pool hääbumas.

Kujunenud olukorda mõjutab kindlasti ka uus ellusuhtumisviis. Vana protestantlik mentaliteet, mille positsioonid on kohati veel tänapäevalgi üsna tugevad, kui silmas pidada näiteks sihti saavutustele, on asendumas uuega, mida kohtab eriti selgelt *new age*'is, aga ka liberaalses kristluses. Mentaliteedimuutus ongi kõige paremini jälgitav religiooni vallas. Ühiste ja väliste autoriteetidele ning ideaalidele orienteeritus on asendunud suunaga individuaalsetele ja sise-mistele kogemustele.

Uus ellusuhtumisviis suunab ka isiklike usulisi valikuid, mis pole alati teadvustatud, vaid pigem intuiitsed. Seetõttu võiks siinkohal teha ka individualiseerimisteooria kriitikat, mis minu meelest rõhutab liialt, et oma usu puhul on tegemist religioosse loominguga. Tegelikult sünnib see pigem siiski otsingu tulemusel.

Milliseks kujuneb olukord tulevikus, on raske ennustada. Kas individualiseerumine süveneb ja religioosne maastik mitmekesistub veelgi? Või muutub olukord, pärast lõplikku paradigmade vahetust, uuesti homogeensemaks? Või hakkab fundamentalistliku reaktsiooni tagajärjel traditsiooniline kristlus jälle tugevnema? Samuti on raske öelda, milline on kiriku tulevik. Kas saab temast tänapäeva suundumusi järgides otsijate religioosse arengu tugi ja nende nõustaja või vanadest traditsioonidest visalt kinni hoides arhailise, agraarse ajastu sümbol, mille minevikuihalejad ühtäkki avastavad ja omaks tunnistavad? Või veel midagi kolmandat? Seda kõike näitab aeg.

6.3. Kristlusest *new age*'iks

Kolmanda aspektina oli vaatluse all eluloojutustajate usuline maailm. Sellest lähtuvad küsimused kõlasid: millised on olnud muutused usulises vallas ja kuidas need on toimunud?

Vanema põlve elulugusid mõjutas konservatiivne piibllähedane kristlus. Piiblitekst esines nende biograafiates normatiivsena, selle abil mõtestati elusündmusi. Kristlik müüt oli säilinud oma terviklikkuses. Keskse tegelasena figureeris isikuline, elu juhtiv ja moraali järele valvav jumal. Saatana- ja põrgukujutlused olid pärandihoidjate seas veel küllaltki levinud. Samasugust usulist maailma kohtas ka nendel noorematel eluloojutustajatel, kes kuulusid mõnda fundamentalistlikusse kogudusse.

Triksterite puhul võis juba märgata, et piiblitekst pole enam normtekst sellisel määral nagu pärandihoidjatel. Nad viitasid piiblile ja kasutasid ka kristlike mõisteid harvemini. Jumal polnud nende elulugudes enam nii aktiivne tegelane kui vanemal põlvel. Võis märgata tendentsi, et temast räägitakse umbisikulises tegumoes. Kristliku müüdi terviklikkus hakkas triksterite elu-

lugudes hääbuma, kõrvale jäeti selle „tumedam pool“, mis jutustab inimese patust ja süüst, jumala kohtumõistmisest, saatanast, põrgust ja igavesest hukatusest, millega seoses loo dünaamikat kandnud dualism kadus. Triksterite puhul võis märgata ka kristlike mõistete subjektiivset tõlgendamist, mida eelistati traditsioonilisele ja kollektiivsele tõlgendusele. Tähele võis panna sünkretismi, mille ilmnmisel olid kindlad seaduspärasused. Seda esines sagedamini siis, kui jutuks tulid sellised teemad, nagu ebatavalised kogemused, surm ja surmajärgne eksistents, kannatus ja enesemääratlus. Suurem osa mittekristlikust usulisest materjalist oli pärit *new age*'ist.

New age'i müüdi otseseid mõjutusi võis aga märgata liberaalsete vaadetega kristlastel, kes kujunesid religioosseks pärast taasiseseisvumist. Kristlik keel ja kujutlused olid asendunud uue vaimsuse omadega esiteks usu eesmärgi sõnastamisel – jumala otsimisest ja tema tahte täitmisest oli saanud vaimne enesetäiustamine; teiseks, kannatuse mõtestamisel, mille puhul kristlikud seletusvariandid, nagu karistus, patu tagajärg, saatana rünnak, katsumus usu proovilepanekuks, eneseohverdus Kristuse eeskujul muutusid *new age*'i mõjul elu õppetükkide õppimiseks ja karmavõla tasumiseks. Kui mõelda nüüd sellele, et just kannatust mõtestada aidanud kristliku müüdi „tume pool“ oli muutunud vastuvõetamatuks, on usuliste seletuste vahetust üsna lihtne mõista. Kolmandaks avaldus uue vaimsuse mõju selles, et varem üksnes jumalale omistatud toimejõud kandus üle inimesele endale, kelle tahtest, usust ja mõtetest sai maailma loov ja mõjutav vägi.

Ka individuaalse religioossuse ehk oma usuga eluloojutustajate puhul polnud tegemist siiski niivõrd originaalse usulise loominguga, kuivõrd jällegi *new age*'ist pärit uskumustega, kuigi inimesed ise ei pruukinud seda taibata. Uue vaimsuse müüdi struktuur oli nende usulise maailma kujundajana selgelt äratuntav.

Nendest muutustest võib järeldada, et kristlik paradigma on nõrgenenud ja uue vaimsuse paradigma tugevnenud. Kõige selgemalt ilmnas üleminek ühelt teiselt liberaalsete kristlaste puhul.

Seni on üsna vähe arvestatud paradigmade muutusega sekulariseerumise või ka individualiseerumise teooriates, milles eelisjärjekorras tuuakse tänapäeva religioossete suundumuste tingijana välja igasugused muud tegurid. Callum Brown on aga öelnud, et sekulariseerumine ei saanud toimuda enne, kui diskursiivne kristlus kaotas oma jõu. *Diskursiivne* tähendab siinkohal võimet maailma ja inimeksistentsi mõtestada. C. Browne sõnutsi oli diskursuse muutus 1960. aastate kultuuripöördes äkiline.¹¹⁶³ Eriliselt juhib ta tähelepanu soolisele aspektile selles protsessis. Pärast kodanlike revolutsioone oli kristlike vooruste ja põhimõtete kehatamine jäänud peamiselt naiste asjaks. Kogu naiseks olemine oli konstrueeritud kristluse najal. Seetõttu oligi paradigmade vahetusel eriti otsustav naise rolli muutus. Naised hindasid ümber oma kehalisuse, seksuaalsuse ning heitsid kõrvale senise kristlikul moel konstrueeritud naise-

¹¹⁶³ C. Brown, *The Death of Christian Britain*, London: Routledge, 2003, pp. 175–176.

likkuse, mille diskursiivne surm lammutas evangeelse narratiivi.¹¹⁶⁴ C. Browni arvates järelkult pole sekulariseerumine mitte üksnes pidev organiseeritud kristluse vähenemine, vaid terve kultuuri surm. Kristlus hääbub selle tõttu, et ei suuda enam üksikinimesi paeluda ja nende elu mõtestada.

Mida öelda religiooni tuleviku kohta. Kas kristlus kaob ära? Ja asemele tuleb *new age*? Nii kaua kuni on kristlasi ja kirikutes toimuvad jumalateenistused, ei saa seda väita. Kuid ilmselt muutub kristlus üha heterogeensemaks ning oodata võib *new age*'i süvenevat mõju sellele. Millised vormid sel moel kujunenud sünkretism võtab, on veel vara öelda.

6.4. Pärandihoidjast otsijaks

Neljandaks uurimiselaks oli eluloojutustajate minaloo ehk identiteedi kujundamise võtted ning selles asetleidnud muutused põlvkondade lõikes.

Inimene saab identiteedi sotsiaalse suhtluse käigus. Identiteet esitatakse enamasti loo vormis. Kogemused, inimesed ja sündmused omandavad loosse asetatuna tähenduse, sest satuvad eesmärgi poolt mõtestatud tervikusse. Lugudega, mille abil enesemääratlemine toimub, varustab kultuur. Religioosse identiteedi osas pakkus õhtumaine kultuur kristlikku müüti.

Tänapäeva pluralistlikus kultuurisituatsioonis räägitakse üha juurte ja mälu kadumisest, mis on muutnud ka enesemääratluse raskemaks. Mikko Lehtonen on Stuart Hallile toetudes öelnud: „Indiviidi ei saa enam hõlmata tervikliku ja täiusliku ego või autonoomse mina mõistega, vaid mina tajutakse fragmentse ja ebatäiuslikuna, millenagi, mis koosneb paljudest eri minaksolemistest ja identiteetidest, mis on pidevas muutumisprotsessis.“¹¹⁶⁵ Selline segaduse ja killustumise olukord tekkis pärast suurte narratiivide mõju kadumist ühiskonnas. Religioonisfääris on küll tekkinud uus – *new age*'i – narratiiv, mis oma eklektilisuses ja individualismis peegeldab postmodernistlikku kultuurisituatsiooni, kuid ei mõjuta veel kultuuri tervikuna nagu kristlus omal ajal.

Kuna inimesed esitavad end kultuuris leiduvate lugude kaudu, siis pole üksikisiku lugu üksnes tema oma, vaid räägib ka midagi keskkonna ja aja kohta, milles ta elas. Pärandihoidjate puhul võis näha kristliku supernarratiivi identiteeti kujundavat rolli. See annab tunnistust, et kristlik müüt oli veel vägagi elujuline siis, kui vanema põlve eluloojutustajad oma põhilised väärtused omandasid. Nad rõhutasid eneseteadlikult põlvnemist religioosetest vanematest ja keskkonnast, kus usk igapäevaselt toimus, ja esitasid end traditsioonide hoidjana. Kristlik müüt oli selgelt sisse kirjutatud nende minalukku: dualistlik võitlus hea ja kurja, õige ja vale, jumala ja saatana vahel, millest tulenes valiku

¹¹⁶⁴ C. Brown, 2003, p. 179.

¹¹⁶⁵ M. Lehtonen, Kükloop ja koiott – Kultuur ja analüüs, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk.19.

tegemise vajadus ühe poole kasuks. Rõhutati, et elu on võitlus, tuleb jääda truuks jumalale, usule ja kirikule.

Triksterid oma identiteedi loomisel otseselt kristlikust narratiivist enam ei lähtunud, kuigi ka nende lugu põhines dualismil. Nemad vastandusid nõukogude võimule: nemad kui usu toojad ja riik kui usu hävitaja. Valikuvajadusest juttu ei tehtud. Triksterid olid tunduvalt aktiivsemad tegelased oma eluloos kui pärandihoidjad, jumal oli taandunud.

Otsijate religioosse enesemääratluse puhul võis aga juba märgata *new age*'i müüdi kujundavat rolli. Nad jutustasid endast kui intuiitse tarkusega teelistest ja elu õppetükkide õppijaist, kes kulgevad vaimselt arenedes ja täiustudes ühest kehasumisest teise, mis teeb neid järjest lisanduvate kogemuste võrra võimekamaks, arusaajamaks, paremaks. Jumalal polnud nende loos enam mingit rolli. Kristlik müüt haarab kõik inimesed ühte suurde kosmilisse draamasse, mille aktiivseks peategelaseks on jumal ning passiivseteks kõrvaltegelasteks inimesed, *new age*'i müüt aga seda ei tee. Igaüks elaks justkui omaenese suveräänses kosmoses (tõsi küll, teiste kosmostega seotult), mille valitseja ta ise on.

Kristlik müüt tähendab usklikule lihaks saanud Sõna Jeesuses Kristuses. See on eeskätt transtsendentse, personaalse jumala lugu, mis inimese poole pöördub ja teda kõnetab. Inimene oli sunnitud vastama. Loo omaksvõtmisel tunnustatakse seda kui normi ja Jeesust kui eeskuju. Kristlik lugu on lineaarse ajakäsituse tõttu lõpuga lugu, sest inimkond on lunastatud ning maailma saatus ette määratud. Eluhoiak, mida selline lõplikkus või paikapandud tõed soodustavad, on kindlaksjäämine või püsimine, kas siis tões, usus, eelkäijate pärandis vms., nagu võis märgata ka vanema põlve eluloojutustajate puhul. Lõpuga lugu võimaldab päralejõudmise efekti, mida võidakse väljendada sõnadega: *sain usklikuks, võtsin Jeesuse oma südamesse vastu, leidsin rahu ja rõõmu* jne.

New age'i müüt saab lihaks igas inimeses, kes selle kui mudeli oma elu mõtestamise aluseks võtab. See ei ole personaalse jumala lugu ja seetõttu ei kõneta inimest nii, nagu kristlik müüt seda teeb. Uue vaimuse müüt on tsükli- lise ajakäsituse tõttu justkui lõputa lugu ning see ei võimalda päralejõudmist, sest olemise ringkäigust väljaastumise (nirvaana) idee ei ole populaarne. Seetõttu ongi lakkamatu areng, otsing, muutumine ja õppimine põhiline eluhoiak oma usuga eluloojutustajatel, kes tunnustavad suhtelisust ja vahetatavust kindlate põhimõtete ja väärtuste asemel.

Kuna tänapäeva usuliselt aktiivsed inimesed asuvad mõlema müüdi pingeväljas, võib see tekitada nendele kohati üsna suurt segadust kas või enesemõistmise osas. Elulugudes võis märgata mitmel korral kristliku ja *new age*'i narratiivi konflikti, kui inimesed ühtaegu salgasid ja otsisid oma mina.

Selle teema lõpetuseks võib väita, et mitte aja jooksul kogetud sündmused pole identiteedi aluseks, vaid narratiivi abil loodud tähendus elatud elule. Lisaks olen kümneid ja kümneid biograafiaid lugedes ja kuulates jõudnud arvamusele, et baasnarratiivide järgi ei räägita mitte ainult elatud elu, vaid nende järgi püütakse kujundada ka tulevikku. Inimesed elavad lugusid.

KOKKUVÕTE

Töö eesmärk oli uurida muutusi üksikinimeste usuelus 20. sajandi II poolel. Allikana kasutasin religioosete inimeste elulugusid, millest enamik olid kogutud aastatel 1998–2000. Lähema vaatluse alla võtsin 77 biograafiat ja analüüsisin neid neljast aspektist. Esimesest vaatepunktist lähtuvalt uurisin, mida räägivad elulood avalikus sfääris toimunud arengute kohta, kuidas need on mõjutanud usku üksikisiku tasandil ning kuidas mõistavad, esitavad ning hindavad muutusi eluloojutustajad ise. Teiseks vaatlesin religioosseid arenguid privaatsfääris, keskendudes teisenemistele usklikuks kujunemise tingimustes, väärtushinnangutes, hoiakutes, mentaliteedis jne. Kolmandast aspektist uurisin eluloojutustajate usulist maailma ja neljandast eluloojutustajate minaloo ehk identiteedi kujundamise võtteid.

Muutuste dünaamika avaldus põlvkondade lõikes, s.t. ühel ja samal ajal usklikuks kujunenud inimesed esitasid religiooni ja religioosena elamise tähendust sarnaselt, eri ajal kujunenud aga erinevalt. Vanema põlve eluloojutustajad mäletasid usku veel kui normi: suurem osa rahvast pidas end seotuks kirikuga, riik oli vastutav usuõpetuse õpetamise eest koolides, usualane haridus varustas religioosse keele ja kompetentsiga, kiriklikud talitused olid elu pöördemomentidel enesestmõistetavad jne. Traditsiooniline kristlik elulaad oli paremini säilinud maal, kus esimesel iseseisvusperioodil elas enamik inimesi. Religioosseks kujuneti peamiselt kasvukeskkonna mõjul. Luterlik mentaliteet oli elujõuline, see määras väärtusi ning hoiakuid. Elulood annavad tunnistust kristliku müüdi kaheldamatust mõjust vanema põlve usulisele enesemääratlusele.

Suured muutused toimusid nõukogude ajal. Religioon sai normist alternatiiviks. Sellest sai võimalus mõelda ja elada teisiti, kui oli üldiselt kombeks. Usklikuks kujuneti otsingute käigus, nõukogude ajal oli motiiviks eelkõige vastandumisvõimaluste leidmine kehtivale korrale ja teisel iseseisvusperioodil lahenduste leidmine isiklikele probleemidele. Elulugudesse sugenes sünkretismi. Eluloojutustajate usulise enesemääratluse kujundamisel jäi kristliku müüdi mõju nõrgaks. Luterlik mentaliteet taandus samuti. Samas tugevnes *new age*'i müüdi mõju. Ühistele ja välistele autoriteetidele ning ideaalidele orienteeritus asendus suunaga individuaalsetele ja sisemistele kogemustele.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolisesse Arhiivi kuuluvad elulood:

- EKM EKLA, f. 350, s. 420.
- EKM EKLA, f. 350, s. 465.
- EKM EKLA, f. 350, s. 653.
- EKM EKLA, f. 350, s. 687u.
- EKM EKLA, f. 350, s. 707.
- EKM EKLA, f. 350, s. 718.
- EKM EKLA, f. 350, s. 721.
- EKM EKLA, f. 350, s. 724u.
- EKM EKLA, f. 350, s. 734.
- EKM EKLA, f. 350, s. 736u.
- EKM EKLA, f. 350, s. 742.
- EKM EKLA, f. 350, s. 755.
- EKM EKLA, f. 350, s. 860.
- EKM EKLA, f. 350, s. 876u.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1027–1035.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1057.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1085.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1316.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1403–1440.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1442–1445.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1447.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1451–1454.
- EKM EKLA, f. 350, s. 1456–1457.

EAA (Ajalooarhiiv), f. 5311, n. 121, Lõpetavate noorte spetsialistide kinnitatud jaotusplaanid ja suunamiskomisjoni protokollid.

2. Statistilised andmekogud ja seadusekogud

World Values Survey 1995–1997. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

EVS 1999–2000, GESIS: Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen. Andmestiku loovutusõigus Eesti Sotsiaalteaduslikul Andmearhiivil (ESTA).

Rahvastiku koostis ja korteriolud. I III 1934 rahvaloenduse andmed, Vihk II, Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935.

2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV. Haridus. Usk, Tallinn: Statistikaamet, 2002.

Riigi Teataja, 1925, nr. 183/184.

Riigi Teataja, 1925, nr. 191/192.

Riigi Teataja, 1925, nr. 191/192.

- Riigi Teataja, 1990, nr. 1, art. 14.
 Riigi Teataja, 1993, nr. 30, art. 510.
 Riigi Teataja I, 2002, nr. 24, art. 135.
 Riigi Teataja I, 2004, nr. 54, art. 391.

3. Käsikirjad

- Altnurme, R. Ettekanne "Vergangenheitsbewältigung und Neuanfang? Fallbeispiel Estnische Evangelisch-Lutherische Kirche (EELK)" konverentsil "Kirchen im Kommunismus" Sandbjergis (Taani) 5.–8. mail 2005. Käsikiri autori valduses.
- Laasi, L., Rentel, A. Kirikutega liitumise põhjustest. Bakalaureusetöö. TÜ sotsiaalteaduskond, 1995.
- Marimaa, K. Moraal ja väärtushinnangud Eestis 21. sajandi lävepakul, 2004. Käsikiri K. Marimaa valduses.
- Rommel, A. Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Magistritöö. TÜ usuteaduskond, 2004.
- Rohtmets, P. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium ja vaimulikud 1987–1991. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 2004.
- Salumaa, E. EELK 1918–1962, 1962, sine loco. Käsikiri autori valduses.
- Sažko, A. EELK sõpruskogudused. Sõprussuhete tekkimine ja kujunemine 20. sajandil. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 2004.
- Sõtšov, A. Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 2001.
- Tappo, S. Religioossed temaatikad ajalehes *Postimees* 1989–1997. Bakalaureusetöö. TÜ usuteaduskond, 1999.
- Valk, P. Religiooniõpetusest läbi pilootprojekti prisma, ettekanne EUL konverentsil 29. oktoobril, 2004. Käsikiri autori valduses.
- Vimmsaare, K. Maanoorte suhtumisest religiooni aastatel 1967–1989, Tallinn, 2000. Käsikiri autori valduses.

4. Publitseeritud allikad ja kirjandus

- Aarelaid, A. Sovetid või eurooplased – Ikka kultuurile mõeldes, Tallinn: Virgela, 1998.
- Aarelaid, A. Topeltmõtlemise kujunemine kahel esimesel nõukogude aastakümnel – Akadeemia, nr. 4, 2000.
- Aldridge, A. The sovereign consumer? Religious allegiance and disaffiliation in a detraditionalised world – *Joining and Leaving Religion: research perspectives*, L. J. Francis, Y. J. Katz (eds.), Gracewing, 2000.
- Allas T. Eesti rahva elulood III osa, Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Alma, H. A., Heitink, G. Having Faith in Young Peoples World View and their Life Pattern – *Journal of Empirical Theology*, 7:2, 1994.
- Altnurme L., Lyra, A. Tervendamise – misjoneeriv klientkultus – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Altnurme, R. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964) – Estland, Lettland und westliches Christentum, S. Rutiku, R. Staats (hrsg.), Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998.

- Altnurme, R. Usuteaduslik Ajakiri 1926–1940 – Usuteaduslik Ajakiri nr. 1, 2000.
- Altnurme, R. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Annuk, E. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained – Võim ja kultuur, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003.
- Arjakas, K. Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust – Looming, nr. 7, 1987.
- Au, I. Ringvee, R. Kirikud ja kogudused Eestis, Tallinn: Ilo, 2000.
- Bailey, E. 'Implicit religion': what might that be? – *Implicit Religion*, Vol. 1, 1998.
- Barbour, I. G. *Myths, Models and Paradigms*, New York: Harper Collins Publisher, 1976.
- Barker, E. State imposed secularism: Yet another dimension? – *Secularization and Social Integration*, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998.
- Bartlett, R. Euroopa sünd, Tallinn: Kunst, 2001.
- Berger, P. Reflections on the Sociology of Religion Today – *Sociology of Religion*, 62:4, 2001.
- Besecke, K. Speaking of Meaning in Modernity: Reflexive Spirituality as a Cultural Resource – *Sociology of Religion*, 63:3, 2001.
- Beyer, P. *Religion and Globalization*, New Dehli: SAGE Publications, 1994.
- Beyer, P. The Religious System of Global Society: A Sociological Look At Contemporary Religion and Religions – *Numen* 45:1, 1998.
- Bochinger, Ch. „New Age“ und moderne Religion: religionswissenschaftliche Analysen, Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, 1995.
- Brown, C. *The Death of Christian Britain*, London: Routledge, 2003.
- Bruce, S. *Cathedrals to Cults – Religion, Modernity and Postmodernity*, Paul Heelas (ed.), Oxford: Blackwell, 1998.
- Bruce, S. Christianity in Britain, R.I.P. – *Sociology of Religion*, 62:2, 2001.
- Bruce, S. *God is Dead*, Oxford: Blackwell Publishers, 2002.
- Campbell, C. The Cult, the Cultic Milieu and Secularization – *A Sociological Yearbook of Religion in Britain* no. 5, 1972.
- Campbell, C. The Easternisation of the West – *New Religious Movements*, B. Wilson, J. Cresswell (eds.), London and New York: Routledge, 1999.
- Campiche, R. Is religion handed down?, The European Conference on Christian Education “Through the Eyes of a Child: Living and Learning Together in Faith”, Santa Severa, Italy, 7–13 May 2001.
- Casanova, J. Religion, the New Millennium, and Globalization – *Sociology of Religion*, 62: 4, 2001.
- Casanova, J. Beyond European and American Exceptionalism: towards a Global Perspective – *Predicting Religion*, G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead (eds.), Aldershot: Ashgate, 2003.
- Davie, G. *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, New York: Oxford University Press, 2000.
- Cole, A. L., Knowles, J. G. *Lives in Context. The Art of Life History Research*, Altamira Press, 2001.
- Csikszentmihalyi, M. The Mythic Potential of Evolution – *Zygon. Journal of Religion & Science* 35:1, 2000.
- Davie, G. *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, New York: Oxford University Press, 2000.

- Davie, G. *Patterns of Religion in Western Europe: An Exceptional Case – The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, R. K. Fenn (ed.), Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- Davies, N. *A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy*, Boulder-Oxford: Westview Press, 1995.
- Dawson, L. L. Who joins new religious movements and why: Twenty years of research and what have we learned? – *Studies in Religion/ Sciences Religieuses*, 25:2, 1996.
- Dobbelaere, K. Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization – *Sociology of Religion*, 60:3, 1999.
- Dogan, M. The decline of religious beliefs in Western Europe – *International Social Science Journal*, September, 1995.
- Doran, R. *Birth of a Worldview*, Boulder: Westview Press, 1995.
- Ellermäe-Reimets, E. Hare Krišna liikumine Eestis – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Erelt, P. Piiblid bensiiinipaagis – *Eesti Ekspress*, 5. detsember, 2002, lk. A47.
- Esimesel õhtul. Meie tänapäev ja ülesanded, Tallinn: Tallinna Hiie Kirjastus, 1933.
- Featherstone, M. *Global Culture*, London: Sage Publication, 1990.
- Froese, P. Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed – *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43:1, 2004.
- Gentile, E. The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism – *Totalitarian Movements and Political Religions*, 1:1, 2000.
- Gill, R., Hadaway, K., Marley, P. Is Religious Belief Declining in Britain? – *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37:3, 1998.
- Goff, J. Pikk keskaeg – *Vikerkaar*, nr. 4–5, 1998.
- Greeley, A. M. *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2004.
- Grenz, S. J. *Postmodernismi aabits*, Tallinn: Logos, 2003.
- Grenz, S. J., Olson, R. E. *XX sajandi teoloogia*, Tallinn: Logos, 2002.
- Haamer, E. *Rahva usundiline olemus ja areng – Eesti uue aastatuhande lävel*, Tallinn: Tea, 2000.
- Halman, L. Is there a moral decline? A crossnational inquiry into morality in contemporary society – *International Social Science Journal*, September 1995.
- Halman, L., Riis, O. Contemporary European discourses on religion and morality – *Religion in Secularizing Society*, L. Halman, O. Riis (eds.), Leiden: Brill, 2003.
- Hamilton, M. *The Sociology of Religion*, London: Routledge, 2002.
- Hammond, P. Conscience and the Establishment Clause: The Courts Remake the Sacred – *Journal for Scientific Study of Religion* 35:4, 1996.
- Hanegraaff, W. *New Age Religion and Western Culture*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1996.
- Hansen, H. *Elust, usust ja usuelust II*, Tallinn, 2000.
- Hansen, H. *Luterlased, õigeusklikud ja teised*, Tallinn, 2002.
- Hanson, R. *Usukoosolek staadionil – Edasi*, 3. august, 1990, lk. 1.
- Heelas, P. *The New Age Movement*, Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Heelas, P. Introduction: on differentiation and dedifferentiation – *Religion, Modernity and Postmodernity*, P. Heelas (ed.), Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- Hexam, I., Poewe, K. *New Religions as Global Cultures*, Boulder: Westview Press, 1997.

- Hoppenbrouwers, F. *Romancing Freedom: Church and Society in the Baltic States since End of Communism – Religion, State & Society*, 27:2, 1999.
- Hunsberger, B. *Swimming against the current: exceptional cases of apostates and converts – Joining and Leaving Religion: research perspectives*, L. J. Francis, Y. J. Katz, Gracewing, 2000.
- Hurt, J. *Pildid isamaa sündinud asjust*, Tartu: Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, 1879.
- Hurt, J. *Elu valgus. Jutluseraamat*, Tallinn: August Buschi kirjastus, 1907.
- Hurt, J. *Kiri “Sakala” väljaandjale 18. juuli 1878 – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*, H. Kruus (toim.), Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939.
- Hurt, J. *Kõne pedagoogilisel õhtul Tartus 1870 – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*, H. Kruus (toim.), Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939.
- Hurt, J. *Eesti päevaküsimused 1874 – J. Hurt, Kõned ja kirjad*, Loomingu Raamatukogu, nr. 1/2, 1989.
- Hurt, J. *Kiri E.Ü.S.-ile 1878 – J. Hurt, Kõned ja kirjad*, Loomingu Raamatukogu, nr. 1/2, 1989.
- Ilves, L. *Peapiiskopist sõltub väga palju (intervjuu Jaan Kiivitiga) – Eesti Kirik*, nr. 16, 28. aprill, 2004, lk. 3.
- Jansen, E. *Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses – Keel ja Kirjandus*, nr. 12, 1998.
- Jansen, E. *Rahvuseks saamise raske tee – Akadeemia*, nr. 6, 2000.
- Jansen, E. *Kaks raamatut eesti kirikuloost – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*, Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Janssen, J. *The Netherlands as an Experimental Garden of Religiosity – Social Compass* 45:1, 1998.
- Jaroslavski, J. *Usklike ja uskmatute piibel*, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- Jõgeda, T. *Mine välja, minu rahvas! – Eesti Ekspress, Reporter*, 9. mai, 2002, lk. B12.
- Jürjo, I. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, Tallinn: Umara, 1996.
- Kalmus, V. *Väärtused Eesti aabitsais käesoleval sajandil – Väärtuskasvatus õppekirjanduses*, Tartu Ülikooli pedagoogika osakonna väljaanne nr. 8, Tartu, 1999.
- Kangilaski, J. *Kohanemised marksismidega – Kohandumise märgid*, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002.
- Kaplinski, J. *Eesti kui usuasi – Eesti Ekspress, Areen*, 13. mai, 1999, lk. B5.
- Kaplinski, J. *Sõna ja laul – Eesti Ekspress, Areen*, 6. september 2001, lk. B5.
- Karjahärm, T., Sirk, V. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*, Tallinn: Argo, 2001.
- Ketola, M. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*, Helsinki, 2000.
- Ketola, M. *Some Aspect of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918–39 – Religion, State & Society*, 27:2, 1999.
- Kiivit, J. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda – J. Gnadenteich, Kodumaa kirikulugu*, Tallinn: Logos, 1995.
- Kilemit, L., Nõmmik, U. *Eesti elanike suhtumisest usku – Mitut usku Eesti*, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Kiviorg, M. *Religiooniõiguse põhimõisted, üldpõhimõtted ja allikad – Juridica*, nr. 1, 2001.
- Knoblauch, H. *Europe and Invisible Religion – Social Compass*, 50:3, 2003.

- Krüggeleer, M. Religiöse Individualisierung als Forschungsthema – Individualisierung oder Säkularisierung, Karl Gabriel (hrsg.) Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1996.
- Kukk, K. Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003. Kulmar, T. Üliõpilasorientalistika hiilgeaeg 1971–1983 – Tartu Ülikool 1970–1988, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXX, Tartu, 1998.
- Kulmar, T. Üldine usundilugu I, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
- Kurg, I. Kristlikud uskkonnad ja organisatsioonid tänapäeva Eestis – J. Gnadenteich, Kodumaa kirikulugu, Tallinn: Logos, 1995.
- Kurg, I. Oikumeenilise liikumise kajastamine Eesti kirikuelus – Usuteaduslik Ajakiri, nr. 1, 2004.
- Kurg, I. Kristlikud liikumised ja oikumeeniline suhtlemine Eestis – Akadeemia, nr. 1, 2004.
- Kurg, I. EELK oikumeeniliste suhete kajastamine kiriklikes väljaannetes 1945–1989 – Kristuse täisea mõõtu mööda, Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2005.
- Kõiva, M. Loitsust riituseni – Rahvausund tänapäeval, M. Hiimäe, M. Kõiva (toim.), Tartu, 1995.
- Kõpp, J. Elu- ja ilmavaate küsimus rahvusliku kasvatuses seisukohalt. Juhtmõtted – Rahvusliku kasvatuses kongress. Tartus, 2. ja 3. jaanuaril 1927. a. Referaatide juhtmõtted ja resolutsioonid, J. Mällo trükk.
- Kõpp, J. Kiriku ülesanded praegusel ajal I – Usuteaduslik Ajakiri, XI aastakäik, nr. 3/4, 1939.
- Kõpp, J. Kiriku ülesanded praegusel ajal II – Usuteaduslik Ajakiri, XII aastakäik, nr. 1/2, 1940.
- Kõresaar, E. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid – Päriluslik ajalugu, T. Jaago (koostaja), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Kõresaar, E. Mälu, aeg, kogemus ja eluloouurija pilk – Mälu kui kultuuritegur, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- Kõresaar, E. Lapsepõlv kui ajaloopilt – Mälu kui kultuuritegur, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- Laar, M. Eessõna J. Hurda kõnele “Eesti päevaküsimused” 1874 – Jakob Hurt, Kõned ja kirjad, Loomingu Raamatukogu, nr. 1/2, 1989.
- Lagerspetz, M. Postsotsialistlik identiteedikriis ja kodanikuühiskonna perspektiivid – Sirp, 2. juuli 1999, lk. 3.
- Lambert, Y. The scope and limits of religious functions according to the European Value and ISSP Surveys – Secularization and Social Integration, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998.
- Lambert, Y. Religion in Modernity as Axial Age: Secularization or New Religious Forms? – Sociology of Religion, 60:3, 1999.
- Larrain, J. Cultural identity, Globalization and History – Ideology and Cultural Identity, Cambridge, 1994.
- Lauristin, M. Vihalemm, T. Changing Value Systems: Civilizational Shift and Local Differences – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition, M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weibull (eds.), Tartu: Tartu University Press, 1997.
- Lehtonen, M. Kükloop ja koiott – Kultuur ja analüüs, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

- Lepik, P. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris – Akadeemia, nr. 4, 2000.
- Liiman, R. Usklikkus muutuvast Eesti ühiskonnas, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Loorits, O. Eesti rahvausundi maailmavaade, Tallinn: Perioodika, 1989.
- Loorits, O. Ärgu kordugu Läti Henriku päevad! – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Loorits, O. Meie usund ja ühiskond, kristlus ja baltlus, juhid ja mass – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Loorits, O. Eesti rahvalaulu elutundest – Meie, eestlased, Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Lovat, T. J., Morrison, K. Disaffiliation and Affiliation – Joining and Leaving Religion: research perspectives, Gracewing, 2000.
- Lotman, P. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis – Uurimusi tsensuurist, Tallinn, 1995.
- Lõhmus, M. “Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...”. Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis – Akadeemia, nr. 4, 2004.
- Läänemets, M. Mahajaana Instituut alustas – Sõnumitooja, nr. 3, 1991, lk. 8.
- Martin, B. Jugend und Religion in Grossbritannien – Jugend und Religion in Europa. Hrsg. U. Nembach. Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 1987.
- Masing, U. Eestipärasest ristiusust – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, Tartu: Ilmamaa, 1993.
- Masing, U. Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, Tartu: Ilmamaa, 1993.
- Masing, U. Budismist, Tartu: Ilmamaa, 1995.
- Mason, A. Liberal protestantism – The Oxford Companion to Christian Thought, A. Hastings, A. Mason, H. Pyper (eds.), New York: Oxford University Press, 2000.
- Michelson, T. Autovargus hullem kui abort – Sõnumileht, 1. juuli, 1998, lk. 2.
- Muru, J. Eestipärasest leeriõpetusest – Usuteaduslik Ajakiri, nr. 1/2, 1940.
- Mäll, L. Lugupeetud lugeja! – Sõnumitooja, nr. 1–2, 1989, lk. 1.
- Mäll, L. EAO esimehe Linnart Mälli avakõne – Sõnumitooja, nr. 3–4, 1989.
- Mäll, L. Lugupeetud lugeja! – Sõnumitooja, nr. 2, 1990, lk. 1.
- Nelson, I. Vagaduse varjus, Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Niitsoo, V. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991 – Akadeemia, nr. 2, 2000.
- Pamphilon, B. The Zoom Model: A Dynamic Framework for the Analysis of Life Histories – Qualitative Inquiry, 5:3, 1999.
- Paul, T. Leeri likvideerimise lugu – Looming, nr. 4, 1996.
- Paul, T. Eesti piiblitõlke ajalugu, Tallinn, 1999.
- Paul, T. Eesti kirik 1980.-ndatel aastatel – Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Paul, T. Pilk käidud teele – Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Paul, T. Leeri likvideerimise lugu – Kirik keset küla, Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Pikkur, T. Anda inimestele vajalik ja päästev sõnum – Eesti Kirik, nr. 18, 7. mai, 1997, lk. 1.
- Pikkur, T. Kirikukogu muutis põhikirja – Eesti Kirik, nr. 18, 2. mai, 2001, lk. 6.
- Plaat, J. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal, Tartu, 2001.
- Pollack, D. Individualisierung statt Säkularisierung – Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung, K.Gabriel (hrsg.), Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1996.
- Pollack, D. Religiousness Inside and Outside the Church in Selected Post-Communist Countries of Central and Eastern Europe – Social Compass, 50: 3, 2003.

- Pölenik, A. Budismist Eestis – Mitut usku Eesti, L. Altnurme (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Raid, L. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini, Tallinn: Eesti Raamat, 1978.
- Raud, M. Eesti algkooli lõpetaja. Algkooli lõpetaja teadmised usuõpetuse alal. Tallinn, 1936.
- Reiman, H. Kirikuelu 1930–34 – Eesti Statistika, nr. 158 (1)–169 (12), Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935.
- Rittersporn, G. T., Rolf, M., Behrends, J. C. Open Spaces and Public Realm – Public Spheres in Soviet-Type Societies, G. T. Rittersporn, M. Rolf, J. C. Behrends (eds.), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003.
- Rudolf, K. Die Gnosis: Wesen und Geschichte einen spätantiken Religion, Göttingen, 1978. Russow, B. Liivimaa kroonika, Tallinn: Hotger, 1993.
- Ruutsoo, R. Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis – Kõnelev ja kõneldav inimene, Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000.
- Saard, R. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917, Helsinki, 2000.
- Saard, R. Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse, Akadeemia, nr. 4, 2004.
- Salo, V. Riik ja kirikud 1940–1991, Maarjamaa, 2000.
- Salumäe, T. Kirikusse suhtutakse suurte ootustega – Eesti Kirik, 24. juuli, 1996, lk. 9.
- Selart, A. Muistne vabadusvõitlus – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003.
- Siemer, K. Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes: vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive, E. Kõresaar, T. Anepaio (toim.), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- Sild, O. Salo, V. Lühike Eesti kirikulugu, Tartu, 1995.
- Stark, R. Secularization, *R.I.P – Sociology of Religion*, 60:3, 1999.
- Sullivan, L. E. Tricksters – The Encyclopedia of Religion, M. Eliade (ed.), New York: MacMillan Publishing Company, vol. 15, 1987.
- Swatos, W. H., Christiano, K. J. Secularization Theory: The Course of a Concept – *Sociology of Religion*, 60:3, 1999.
- Sõnumitooja nr. 1–2, 1989, lk. 8.
- Sõnumitooja nr. 1, 1990, lk. 8.
- Tamm, M. Eduard Nurja – Paradoks, nr. 2, 1996.
- Tamm, M. Monumentaalne ajalugu. Mida me teame ajaloost? – Vikerkaar, nr. 10–11, 2003.
- Tartus loodi Esindamata Rahvaste Organisatsioon – Sõnumitooja, nr. 9, 1990, lk. 1.
- Tedre, Ü. Mida arvasid Oskar Loorits ja teised õpetatud eesti mehed eestlaste iseloomust – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1999.
- Tipton, S. M. Getting saved from the sixties, Berkeley: University of California Press, 1982. Tomka, M. Contradiction of secularism and the preservations of the sacred. Four contexts of religious change in communism – *Secularization and Social Integration*, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), Leuven University Press, 1998.
- Toomere, T. Väärtusorientatsioonid postsotsialistlikes riikides – Akadeemia, nr. 12, 2001.

- Torp-Kõivupuu, M. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel – Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, Humaniora A22, Tallinn, 2003.
- Tschannen, O. Religion as a resource for the creation of personal identity in a secularized context – in *Secularization and social integration*, R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet (eds.), 1998.
- Tüür, K., Maran, T. Kohased teod. Loodusteaduslikku – Kohandumise märgid, Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002.
- Undusk, J. Mõningaid usuvastase töö küsimusi – Eesti Kommunist, nr. 2, 1958.
- Undusk, J. Tsiteerimise kunstist – Keel ja Kirjandus, nr. 3, 1990.
- Undusk, J. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli *Poem Stalinile* oma retoorilises ümbruses – Akadeemia, nr. 9, 1994.
- Undusk, J. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt – Keel ja Kirjandus, nr. 12, 1997.
- Undusk, J. Retooriline sund Eesti Nõukogude ajalookirjutuses – Võim ja kultuur, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003.
- Unt, M. Vastab Mati Unt – Teater. Muusika. Kino, nr. 4, 1990.
- Usühingu “Hiis” põhikiri, Tallinn, 1938.
- Valk, A. Two facets of ethnic identity: pride and differentiation, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Valk, H. Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism – The Cross Goes North, M. Carver (ed.), Woodbridge: York Medieval Press, 2003.
- Valk, P. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos, Tallinn: Logos, 1997.
- Valk, P. Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Valk, P. Developments of practical theology in today’s Estonia – Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Valk, P., Lehtsaar, T. Developments of Practical Theology in Today’s Estonia – P. Valk, Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Valk, Ü. Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1998.
- Veem, K. Eesti vaba rahvakirik, Stockholm, 1988.
- Vegetti, M. Inimene ja jumalad – Vana-Kreeka inimene, Tallinn: Avita, 2001.
- Vihuri, V. Harald Põllu vabakiriku kava – Usuteaduslik Ajakiri, nr. 1, 2004.
- Viires, A. Kui vana on vanapagan? – Kultuur ja Traditsioon, Tartu: Ilmamaa, 2001.
- Viires, A. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil – Tuna, nr. 3, 2001.
- Viires, A. Taara, avita! – Kultuur ja traditsioon, Tartu: Ilmamaa, 2001.
- Viires, A. Muistsed jumalad ühiskonna teenistuses – A. Viires, Kultuur ja traditsioon, Tartu: Ilmamaa, 2001.
- Višvapāni, Buddhism and the New Age – The Western Buddhist Review, No. 1, 1994.
- Volke, I. UFO-d ja sültjad olendid on Eestis tavalised külalised – Päevaleht, 24. detsember, 1994, lk. 6.
- Voyé, L. Secularization in a Context of Advanced Modernity – Sociology of Religion 60:3, 1999.
- Warburg, M. Seeking the Seekers in the Sociology of Religion – Social Compass 48:1, 2001.

- Weber, M. Wissenschaft als Beruf – Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, 3. Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1968.
- Weber, M. Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim – Akadeemia, nr. 12, 1993.
- Wolf, Ch. Religiöse Sozialisation, konfessionelle Milieus und Generation – Zeitschrift für Soziologie, 24:5, 1995.

5. Suulised ja elektroonilised teated

- Valk, A. Suuline teade L. Altnurmele 14.03.2002.
- Valk, P. Suuline teade L. Altnurmele 09.02.2005.
- EV haridusministeeriumi elektrooniline vastus L. Altnurme teabenõudele 10.02.05.
<http://www.okupatsioon.ee/1940/religioon.html>, 19.03.2005
- <http://www.einst.ee/factsheets/jews/>, 19.03.2005.
- Ringvee R. (Eesti Vabariigi siseministeeriumi usuasjade osakonna nõunik). Suuline teade L. Altnurmele 01.06.05.
<http://www.maavald.ee/>, 25.08.2005.

SUMMARY

From Christianity to own belief.

A study about the changes in the religiosity of the Estonians in the 2nd half of the 20th century

The research on the field of religion has for long years been quite unknown subject in Estonia. Despite of a certain intensification of the reasearch on the field of church history and religious sociology during the last years, there still do not exist any researches about the daily religious life of the people in the close past. The present research is the first one trying to fulfil this void.

The purpose of the present study is to describe and to analyze the influence of the historical conditions and the social changes on religious life during the second half of the 20th century in Estonia, as well as of the religious explanations of different experiences and life situations, the alteration of opinions and the spread of new ideas. Leading questions of the research are following: which kind of changes have taken place in the religious life of single persons during the second half of the 20th century and how these changes have progressed.

As the religious life of the people has in the course of the process of secularization and individualization become more and more private, it proved to be most reasonable to use the biographies as the source for present research. Most of them are written or told in the years 1998–2000, some also date from the years 2001–2002. Altogether 83 biographies were gathered, out of which 23 were written by the people themselves and 60 were recorded by myself. The sampling distribution followed the principle of questioning people who belonged to different groups of age, gender and religious membership. Out of the total of 83 biographies 77 were taken under closer examination (altogether 1977 pages of text), out of which 23 belonged to the Lutherans, 9 to the Baptists, 3 to the Roman Catholics, 1 to the Methodist, 1 to the Adventist, 5 to the Jehova Witnesses, 3 to the members of the Word of Life movement, 5 to the Christians whose confession remained unclear, 6 to the Buddhists, 4 to the Krishnaites and 17 to the people with individual religiousness. The religious biographies can be found in the Cultural Archive of the Estonian Museum of Literature. In the present research only religious people tell their story, the biographies of the people with a secular world view were not used.

During the biographical interviews I let people the possibility, to tell in the manner what they considered to be the best; I asked some assisting questions only when it was really necessary: either in the beginning of the conversation, in order to concentrate the thoughts of the interlocutor, or in the middle of the

conversation, when it was suddenly interrupted. In addition to the interviews I let the interlocutors to fulfil a test defining their belief.

If the biographies, gathered during the same time, are taken as the source of the research, there may arise a question, how they witness of the religious changes, as a biography is always being told from the perspective of the present moment. The answer is: thanks to the cohort effect, i.e. to the differences between the generations. But in the very beginning of the analysis it became clear that in respect of religion the cohort effect is not so much created from the same time of birth as from the same period of one's becoming religious. There were for instance some biography-tellers, who were born in the end of the first period of independence, but they had started to interest themselves in religion only in the beginning of the second period of independence. In respect of their religious views and identity they resembled rather to the members of the younger generations than to the people in their own age, whose religious views mostly originated in their childhood.

As for the analysis method, I followed Barbara Pamphilons *zoom*-model, ment for analysing of biographies, which I adapted to the needs of the analysis of religious biographies. B. Pamphilon divided the biographical material into different levels, called by her macro-, meso-, micro- and interactional *zoom* resp. level. The *macrolevel* in the biographies was the collective, i.e. socio-cultural, the *mesolevel* was the individual, and the *microlevel* was the emotional level. With the help of the interactional *zoom* B. Pamphilon studied the mutual influences of the interviewer and the storyteller and explained the ideological base. I personally preferred the term "aspect" to the term "level", as I myself was the one who during the course of the analysis applied different positions, not the storytellers, who mostly told their story as one whole which followed the temporal course.

Like B. Pamphilon, I also applied to the biographies a collective and an individual aspect, by means of which I studied the religious changes in correspondingly public and private sphere. But I omitted the part dealing with emotions and mutual influences, and replaced it with the aspects of constructing of religious world and religious identity. Thus four fields of analysis were formed.

From norm to alternative

In the first field of analysis I investigated what the biographies are telling about the developments which had taken place in the public sphere and had influenced everybody. Biographies can with certain concessions be used as sources of oral history, thereby of course controlling and supporting the information contained in those biographies by means of the historical and sociological data, based on a documental information. But biographies add a meaning and an opinion to plain facts, i.e. we get to know what those changes ment for the people and how they were estimated by them; this also makes up the special value of biographies.

Corresponding to this, also the subquestions of the present research took form: in which way have the changes in the society influenced the belief on an individual level and how do the storytellers themselves understand, present and estimate those changes?

The secularization resp. diminishing of the authority and the influence of the religious institutions in the public sphere of society in the 20th century Europe has been pretty profoundly researched and admitted as a matter of fact which one doesn't need to say over; still not so much attention has been paid to the reflections of this process in the lives of the individuals.

Referring to the biographies, one can say that religion was during the first period of independence still a norm in Estonia, especially in the countryside. The religious instruction was taught in the school and this supported conservative life norms which were held to be important especially for the education of children. It was also confirmed by the fact that most children took part in those lessons. The church as the representative of this norm was a considerable institution in the society, the presence of the clergy by every important or festive social event was natural. The *bearers of heritage* described the church in their biographies as a stately and powerful institution which gave a holy dimension to important events in one's life, to the feasts and days of rest, and a majestic rhythm to the course of time. Taking part in the services was a sign showing that one was a responsible and honest Christian.

After the beginning of the Soviet occupation the religious socialisation was broken. The religious instruction in the school was abolished and the church was driven out from the public sphere. This brought along an abruptness of the tradition, most of the post-war youth rejected the values and norms connected with belief, which until then had been given forth from generation to generation. The pre-war generation estimated this development as a vanishing of truth and a moral decline. The last foothold of the religion – the church – was “ghettocised” and just like this started to offer security and refuge to the *bearers of heritage*. The persistent holding on the traditions helped them to preserve for themselves the lost, so-called “Estonian time”, their childhood.

The process of the Estonianizing of the church had not reached its goals during the first period of independence and the national church wasn't essentially born. The national church would have been able to hold out more easily during the Soviet time and it could have become the centre of spiritual resistance like many national activities did. The church would have definitely won out of this situation, as the later short-time religious boom showed. Besides could not the church, having incorporated a norm for centuries, see itself suddenly as an alternative, what it actually had become during the Soviet time. The state power had pressed the church into the role of an ideological enemy and most of the population had left the church; thanks to this the church had lost a part of its characteristics (the support from the state and the membership, embracing most of the citizens) and had become a denomination. But as the church did not sufficiently understand its actual situation, it could not well

enough respond to the official ideology and to the expectations of the youth, who had come to seek the alternatives to the Soviet way of life.

For the *tricksters* and *seekers* the church meant simultaneously being something strange and interesting, i.e. it was an incomprehensible institution. But in both cases it was difficult to adapt with it. The approach to the church took mostly place through the friends or acquaintances, who helped to overcome the negative stereotypes and who explained the incomprehensible rites and traditions and the religious language, which was not easy to understand. They were also the ones, helping to bring together a living religious experience and a rigid tradition. Big efforts were needed in order to make the church homely and it succeeded the best there where the church actually functioned as a sect, in popular pastor's mansions, for instance. Otherwise the church functioned as a private club of some old members, where it was not easy, especially for the laymen, to come in. Towards the end of the century there were also many who even did not make an effort to conform to the church; they saw the church as a place where a certain spiritual power was dwelling and it was just a frame for one's own individual belief.

The status of a believer changed in the society. In this sense was the Soviet antireligious propaganda very successful. The Estonians, who were formed in accordance to the Lutheran mentality and values, being hard-working, loyal to the state power and conscientious, and who earlier had considered to be important to have a connection to the church, now renounced it, because a believer meant more and more a sectarian – a fanatic, a madman. The fear to lose one's stature and comfortable living conditions brought oneself to renouncing the religion. There were certainly many, for whom it was not difficult, but there were also some who secretly held on to the religious principles and came back to the church after changing of political situation. Those who did not have anything to lose, remained in the community, especially in the places where the milieu of the pre-war independent Estonia preserved somewhat longer. Normally also the members of free congregations remained in the communities because they were used to the label "sectarian" already from the first period of independence. But the *tricksters*, having become religious in the Soviet time, even did not try to look like ordinary and loyal citizens, just the opposite. Having achieved the status of a religious person, they automatically became the enemies of the Soviet power, which was also their intention.

It can be concluded from the analysis of the biographies that the *bearers of heritage* resp. the older generation, whose religious experiences, knowledge and ideals originated in the religious rising time of the 1930ies and who in the last turn of the century made out the main part of the church members, were most touched by the changes which had taken place in the public sphere. They apprehended the ceasing of the religious influence in the public sphere most clearly, but simultaneously they preserved the remembrance and the imagination about its social role. Therefore it is not surprising that they emphasized the importance of the re-establishment of religious instruction in the school,

especially in order to overcome the moral crisis and to improve human relations so that the descendants would become good members of society; this they foremost considered to be a duty of the state. The religious development of the next generations took already place in different situation, in the society, which had quickly and groundly been secularized, and for them there also did not exist any experiences from the former times. For them the religion did not anymore have a social dimension. In the religious instruction they for instance did not see so much a medicin for curing a society than a certain guide for an individual spiritual development.

Thus the biographies well reflect the process, which shows how the religion became from a preserver of conservative values, being recognized from the most, to a private matter of a minority, finding for itself in the best case a function in the public sphere as something, offering a certain alternative to the dominating lifestyle. The re-establishment of religion's former, pre-Soviet position in the society, did not succeed in the second period of Estonian independence; negative stereotypes, doubts and fears, connected with the religion, have remained. They appeared especially clearly in the public discussions about the necessity of religious instruction in the school. It seems to me that here appears something particularly characteristic for Estonia (also for Eastern Germany and Czech Republic?). Although the traditional religion has also in several other parts of the Western world become or is becoming marginal, one still cannot consider it to be an alternative to the dominating lifestyle as it is in Estonia.

The recession of the religion from the public sphere has led to the interruption of cultural memory. We have already a third generation growing up, whose majority doesn't have any knowledge which would help to understand the meaning of many works of literature, music and art in the background of a centuries-old tradition. They also do not possess necessary knowledge, which would help them to communicate adequately with the representatives of other religions and understand them in today's pluralistic cultural situation and globalized world, all the same, do they live in the neighbourhood or on the other side of the globe. The lack of the religious education has condemned the religious development of a human being, although human beings have a native ability and need for this. And although people have also nowadays religious experiences, they are mostly not able to express and interpret them.

From common to private

The religious developments in the private sphere became the second field of analysis and the subquestion is: which have been the changes in the conditions of developing into a religious person, in the values, attitudes, mentality and in which way they have taken place?

The biographies show that Christian family-traditions were during the first period of independence (so-called “first Estonian time”) still quite widespread. Spiritual songs were sung and the Bible read at home, one went to the church, kept Sunday as the sabbath day; briefly, there was an atmosphere, where the religion belonged naturally to life. The children also became religious mostly under the influence of the people around them, having had living examples in front of their eyes. There were common standards for measuring a right and a wrong Christian. There were also very clear points of view, what a right belief must look like. The protestant mentality, valuing working, sense of duty, chastity, honesty, piety, humility etc., was prevailing. Sex was a taboo, being connected with sin and obscenity.

The situation was completely changed in the Soviet time. The tradition was interrupted, or rather the whole peasant lifestyle was ruined thanks to the deportations, forced collectivizing and urbanisation. Differently from the nationalism the religion was not preserved in the hidden memory. There were less and less families following Christian traditions. The alienation from the religion was even accompanied with a fear of it. Where the traditions were kept alive, one tried to follow them without awakening any attention and the children were told to keep quiet about this at the school. Simultaneously there existed already families, where an alternative religious literature was read. A change took place in the national self-identification; emphasizing the protestant values (diligence, a love towards order and chastity, humility etc.) one started to contrast oneself to the Russians instead of the Germans. Simultaneously the same protestant values helped to lose the religion as they demanded law-abidance and success. It was difficult to become religious in the Soviet time as it took place in the situation full of conflicts, seeking for the alternatives to the official ideology and the Soviet lifestyle. After the reindpendence the seeking became main way of becoming religious, the main purposes were very personal – finding a sense of life and an identity. The ideal, emphasizing the uniformity – to be as one has to be, to be as everybody else – started to disappear. The individuality became a value. The growth of tolerance towards the variety and the different forced the standards defining right and wrong belief, to regress. The growth of tolerance had it’s own regularity. The Christians were more tolerant towards the members of other Christian confessions, the members of the New Age and of the congregations of Eastern religions were again more tolerant towards each other. One could notice a certain tendence that the more tolerant one was, the more seeking and dissatisfied he was with the current situation. The Lutheran mentality began to dissolve after the reindpendence, especially among the adherents of the new spirituality. The glorifying of the work disappeared, seriousness and being reserved were seen as dullness and inertness. Openness to the new, sensibility and spontaneity became new values. The norms concerning sexual life began to grow more slacker and became more and more a private matter, what of course caused some tension between the generations.

The elder generation considers today's situation to be really bad. The whole society beginning with the government is in their opinion in the moral crisis and in the state of destruction. The youth does not know the truth and is living wrongly because they have not been taught and educated in a right way. But the representatives of the post-war generations themselves have very various opinions about their actual situation, depending as well on their belief.

The described changes show very clearly the development from common to private. During the first period of independence the generally accepted and shared traditional religion influenced the belief of the private sphere, but its influence has taken off more and more since the Soviet time. The goals of the religion have started to be restricted only to the individual aims of spiritual development, they do not anymore have a role of being a binder to the society.

All this is also proved by the decreasing number of believers. Only these ones have reached religion for whom it has in some way become important on a personal level. Most of the people having defined themselves as religious, are not earging to join any community. Let's remind that only a half of the people defining themselves as believers and a quarter of those tending towards belief, were organized; the rest was not. This as well shows that the subjectice part of religion has remained and the institutional has disappeared.

The new way of seeing life certainly also has some influence on the current situation. Although some positions of the old protestant mentality have still remained also in nowadays, like the will to do a good work and bring some achievement, this mentality is more and more being replaced by the new, what one can especially clearly see in the New Age movement and in the liberal Christianity. Actually the change in the mentality can be seen the best in the field of religion. The orientation to the common and exterior authorities and ideals has given place to the orientation to the individual and inner experiences.

The new attitude towards life also directs the personal religious choices, of what one isn't always aware of, but which are rather intuitive. Therefore one could in this place also criticize the theory of individualizing, which in my opinion is too much emphasizing that the personal belief is a product of religious creation. In reality it is rather born as a result of religious seeking.

From Christianity to New Age

The third field of the analysis was the religious world of the biography-tellers, embracing first of all the cognitive level. The religious experiences were not studied, as the method in use did not able to do this. But every experience which has been transmitted, is put into the form, given by the culture, be it then as a scheme of narrative, tenet, sense, paradigm or something similar, and they can already be studied. The developments in the culture are reflected in the religious world of the individuals, which is being influenced by the former. The questions of the third field of analysis were following: which have been the changes in the religious world of the individuals and how have they taken place?

The biographies of the elder generation were influenced by the conservative and pretty biblical Christianity. The Bible text appeared in their biographies as a norm, helping to give sense to different situations of life. The Christian myth had prevailed in its entirety. A personal God, who controlled life and watched over morality, played a central role. The imaginations of devil and evil were still quite widespread among the bearers of heritage. A similar religious world could also be seen by those younger biography-tellers who belonged to some fundamentalist community.

By the *tricksters* one could already notice that the Bible text was not anymore a norm text to the same extent as it was by the bearers of heritage. They did not so often refer to the Bible and they also used Christian terms less often. In their biographies God did not anymore play such an active role as by the elder generation. One could also notice a tendency that one talked about God impersonally. The wholeness of the Christian myth started to disappear in the biographies of the *tricksters*; the “darker” side of it, telling about the sin and the guiltiness of a human being, about the last judgement, devil, hell and the eternal damnation, was avoided. This meant disappearing of the dualism, which had carried the dynamics of the story. By the *tricksters* one could also notice a subjective interpretation of Christian terms, which was preferred to the traditional and collective interpretation. Also a syncretism, appearing with certain regularity, could be perceived. It happened more often, when such themes like unusual experiences, death and existence after the death, suffering and self-definition were talked about. Most of the non-Christian religious material stemmed from the New Age.

The direct influence of the New Age’s myth could be seen by the liberal Christians who had become religious after the reindependence. The Christian language and imaginations had been replaced by the ones of the new spirituality. This was the case by the formulation of the aim of the religion – from seeking of God and of fulfilling his will had become a spiritual self-improvement; changes had also taken place by the understanding of suffering: the Christian explanations like punishment, consequence of sin, devil’s attack, a trial for putting one’s belief to the test, self-offering after the example of Christ, became under the influence of the New Age to learning of the lessons of life and to paying of one’s *karma*-debts. Recalling the fact that just the “dark side” of the Christian myth, helping to give sense to the sufferings, had become unacceptable, it is pretty easy to understand the change in the religious explanations. The influence of the new spirituality could also be seen in the fact that the agency, former attached only to God, was transferred to the human being himself. His will, belief and thoughts became agency, creating and influencing the world.

Also by the biography-tellers, who had an individual religiosity resp. their own belief, it was not so much an original religious creation than a belief, stemming from the New Age, even if they themselves did not necessarily understand this. The structure of the myth, belonging to the new spirituality,

was clearly recognizable as something, playing an important role in the forming of their religious world.

On the ground of those changes one can conclude that the Christian paradigm has become weaker and the paradigm of the new spirituality has grown stronger. This change of one spirituality to another could the best be seen by the liberal Christians.

From bearer of heritage to seeker

The forth field of the analysis is the self-story resp. the identity of the biography-tellers. In the previous cases I used the biographies as sources for information about religion in the public and private sphere; now the biography-tellers themselves were focused. The biographies are not just some stories about the times gone, they are self-stories, having a certain function and sense regarding the creation and presentation of the identity. Every part of the biography tells in the end about oneself. The memories about the childhood, about the people being close to one, about home, school, different situations of life, religious traditions etc. have a certain function by the portraiture of one's self. Thus I studied which are the main principles of the formation of the religious identity and the changes that have taken part in it during the generations.

A human being becomes an identity in the course of a social communication. The identity is mostly represented in the form of a story. The experiences, people and occasions, put into the story, get a certain meaning, because they come into a whole, which gets it's meaning by the aim. The stories that help to define one's self, provide the culture. In respect of the religious identity the Occident culture offered Christian myth.

In the religious sphere there has appeared a new – New Age – narrative, that in it's eclecticism and individualism reflects a postmodern cultural situation, but does not still influence the whole culture as Christianity did in earlier times.

Whereas people represent themselves through the stories of their culture, the story of an individual is not only his own story, but tells also something about the social circumstances and the time where the story-teller lived in. The identity-building role of the Christian supernarrative could be seen by the *bearers of heritage*. It gives evidence that the Christian myth was still very vigorous during the time when the biography-tellers of the elder generation acquired their main values. They emphasized self-consciously their stemming from religious parents and milieu, where belief still daily functioned, and they represented themselves as the keepers of traditions. The Christian myth was still clearly recognizable in their self-story: the dualistic fight between good and evil, right and wrong, God and devil, demanding a decision for one or another. It was emphasized that the life is a fight, where one must remain loyal to God, belief and the church.

The *tricksters* did not anymore directly take a Christian narrative as a basis for building their identity, although their story was as well grounded on the dualism. They contraposed themselves to the Soviet state power: they as

bringers of the religion and the state as it's destroyer. There was not any talk about the need for options. The *tricksters* were in their biographies much more active than the *bearers of heritage*; God played by them a much smaller role.

By the self-definition of the *seekers* one could already notice an important role played by the New Age – myth. They told about themselves as about wanderers, having an intuitive wisdom and learning the lessons of life, thereby spiritually developing; proceeding from one incarnation to another, which again makes themselves thanks to new experiences more capable, understandable and better. God did not anymore play any role in their story. The Christian myth grasps all people into a huge cosmic drama, where God plays an active main role and the people have a passive minor part; by the New Age-myth it is different. Everybody seems to live in his own sovereign universe (connected with the other universes, still), which is ruled by himself.

The Christian myth means for a faithful the Word incarnated in Jesus Christ. This is first of all a story of a transcendent, personal God, who turns to a human being and speaks to him. The human being had to answer. By the acception of the story one accepts it as a norm and Jesus Christ as an example. Because of it's linear understanding of time the Christian story is a story with an end, as the mankind is being redeemed and the fate of the world predestinated. Such kind of a finality or determined truths favour an attitude towards life which holds on truth, belief, heritage of the predecessors, etc., as one could also see by the biography-tellers of the elder generation. A story with an end makes an arrival effect possible and one can express it with the words *I started to believe, I took Jesus to my heart, I found peace and joy* etc.

The New Age myth incarnates in every person who takes it as a model and makes it into a basis of interpreting his life. It is not a story of a personal God, and out of this reason it does not speak to a person as a Christian myth does. Because of a cyclic understanding of time the myth of a new spirituality is like a story without an end and does not make an arrival possible, as the idea of interrupting of the eternal circulation (nirvana) is not popular. The constant development, seeking, changing and learning are out of this reason the main attitude towards the life by the biography-tellers, who accept the relativity and changeability instead of the firm principles and values.

As the religious people nowadays find themselves in the tension field between both myths, it can sometimes cause quite a big confusion for them, also in respect to their self-understanding. In the biographies one could often notice a conflict between the Christian and the New Age narrative as the people simultaneously denied and seeked their self.

As a conclusion one can assert that not the different occasions and situations, experienced during the time, form a basis for an identity; rather the meaning given to the lived life by the narrative does this. Reading and listening to tens and tens of biographies I have come to a conclusion that not only the lived life is told after the basic narratives, but following them, one also tries to construct the future. The people live the stories.

LISAD

Lisa nr. 1

Eluloointervjuu küsimused

Lapsepõlv. Sünniaeg ja koht. Millised religioossed või vaimsed ideed valitsesid Teie kodus? Millised tavad iseloomustasid Teie kodu?

Tee religiooni juurde. Pöördelised sündmused Teie elus, mis mõjutasid Teid asuma religioossele või vaimsele teele. Keda peate oma religioosseks või vaimseks õpetajaks? Milliseid raamatuid peate tähtsateks oma vaimsel kujunemisteel? Kuidas suhtusid vanemad ja sõbrad Teie otsingutesse? Mis muutus teie eluviisides?

Tundeelu. Kuidas on vaimsed või religioossed kogemused mõjutanud Teie tundeelu (nt. unenäod, nägemused, fantaasiad, loominguks impulsid jne.). Kas olete neist kogemustest rääkinud ka teistele inimestele? Kuidas teised suhtusid?

Raskused. Kuidas seletate Teile osaks saanud kannatusi? Millised on olnud pettumused ja kahtlused vaimsel teel? Kuidas olete need ületanud?

Seltsielu. Millistest üritustest (nt. palve- või meditatsioonilaagrid) või aktsioonidest (nt. abordivastased demonstratsioonid) olete osa võtnud?

Religioosne praktika. Millistes religioossetes või vaimsetes praktikates Te osalete (nt. jumalateenistused, palvekoosolekud) või millistega tegelete (palvetamine, jooga, mediteerimine jne.)?

Religioossed vaated. Mida Teie jaoks tähendab jumal? Kust pärineb kurjus? Kuidas mõtestate maailma enda ümber (nt. Loodu on langenud nagu inimenegi, maine ilm on kannatuste paik, inimene peab taastama algse harmoonia loodusega, loodust tuleb kaitsta inimese eest jne.)? Mis on inimese elu mõte või eesmärk? Teie enda roll, koht ja ülesanne selles elus religioossetes või vaimsetes seisukohast vaadatuna? Kas elu jätkub pärast surma? Kui jah, siis mil moel?

Suhtumine ümbritsevasse ühiskonda. Kuidas on Teie religioossed vaated mõjutanud Teie suhtumist riiki, sõjaväkke, kooli, kirikusse, meditsiini jne.? Kas ühiskonnas peaks midagi muutma? Kui jah, siis mida?

Elutarkus. Mille võrra olete targemaks ja rikkamaks saanud oma vaimset teed käies? Millest Te unistate?

Test religioosete/vaimsete uskumuste määratlemiseks

Palun märkige, kuidas nõustute alljärgnevate väidetega. Tõmmake ring ümber numbritele, mis tähistavad Teie meelest sobivaid vastusevariante. Tabelite all olevatele punktiirjoontele võite kirjutada oma mõtteid antud teema kohta juhul, kui Te ei leidnud oma seisukohtadele sobivat väidet.

1. Religioon

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
1. Kristlus on ainuke õige religioon, sest kõik teised juhivad inimesi eksiteele	4	3	2	1
2. Kristlus on andnud maailmale ligimesearastuse põhimõtted	4	3	2	1
3. Kristlus on usund, mis takistab inimese vaba arenemist	4	3	2	1
4. Orientaalsed usundid ei sobi lääne inimesele, sest need on võõrad	4	3	2	1
5. Orientaalsete usunditega ei maksa tegeleda, sest need on ohtlikud vaimsele tervisele	4	3	2	1
6. Lääne inimesed võiksid rohkem õppida Ida filosoofiast	4	3	2	1
7. Idas on säilinud tarkust, mis Läänes on ammu kadunud	4	3	2	1
8. Kõikidel religioonidel on üks ja sama eesmärk	4	3	2	1
9. Erinevad religioonid võiksid sõbralikult koos eksisteerida	4	3	2	1

.....

.....

2. Usu/vaimsete praktikatega tegelemise eesmärk

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
10. Usk/vaimsete asjadega tegelemine mõtestab minu elu	4	3	2	1
11. Elu mõte tuleb mul endal avastada oma sisemaailmast	4	3	2	1
12. Usk/vaimsete asjadega tegelemine annab mulle jõu elus toimetulekuks	4	3	2	1
13. Usk tähendab minu jaoks osadust armastava Jumalaga	4	3	2	1
14. Usk tähendab minu jaoks usaldust Jumala vastu	4	3	2	1
15. Minu püüdluste eesmärgiks on tuua rohkem armastust maailma	4	3	2	1
16. Tegelen vaimsete/religioosete praktikatega oma teadvuse avardamiseks	4	3	2	1
17. Vaimsete praktikatega tegeledes olen ühenduses kosmilise energiaväljaga	4	3	2	1
18. Edu ja õnnistuse pälvimiseks tuleb olla kõiges Jumalale meelepärane	4	3	2	1
19. Tegeledes vaimsete/religioosete praktikatega muutun ma tervemaks ja võimekamaks	4	3	2	1
20. Tänapäevased teod ja religioosne praktika aitavad mul pälvida järgmises elus praegusest parema olukorra	4	3	2	1
21. Minu püüdluste eesmärgiks on saavutada valgustumine ja ümbersündide lakkamine	4	3	2	1
22. Ülimaks eesmärgiks minu jaoks on jõudmine püsivasse rahu seisundisse	4	3	2	1
23. Usk Jumalasse kindlustab mulle igavese elu õndsuses	4	3	2	1
24. Minu püüdluste eesmärgiks on leida oma tõeline mina	4	3	2	1

.....

.....

3. Jumal

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
25. Jumal on Looja	4	3	2	1
26. Jumal on kõikjalviibiv isikuline vaim	4	3	2	1
27. Jumal asub väljaspool universumit	4	3	2	1
28. Kõik inimesed on varustatud jumaliku teadvusega	4	3	2	1
29. Jeesus on tõeline inimene ja tõeline Jumal	4	3	2	1
30. Jeesus oli lihtsalt õpetaja nagu Buddha, Konfutsius või Lao-zi.	4	3	2	1
31. Sathya Sai Baba on jumalinimene	4	3	2	1
32. Pole vahet kas rääkida Jumalast, Jahvest, Allahist või Brahmanist, kõik nad on üks ja seesama	4	3	2	1
33. Jumal on armastus	4	3	2	1
34. Jumal on kõikjalasuv vägi, mis muudab maailma elavaks	4	3	2	1
35. Sõnaga jumal tähistatakse püsivat ja mitteduaalset tegelikkust	4	3	2	1
36. Jumalad on inimesest kõrgemad olendid, kuid surelikud nagu inimesedki	4	3	2	1
37. Jumalat pole olemas	4	3	2	1

.....
.....

4. Maailm, selle praegune seisund ja tulevik

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
38. Maailm on Jumala loodud	4	3	2	1
39. Maailm on Jumala armu väljendus	4	3	2	1
40. Maailm on alguse ja lõputa ring, kus paremad ajad vahelduvad halvematega	4	3	2	1
41. Maailm on pigem kannatuste kui rõõmu paik	4	3	2	1
42. Maailm on illusoorne	4	3	2	1
43. Maailm on mandunud	4	3	2	1
44. Maailma loomus on alati olnud selline nagu praegu	4	3	2	1
45. Inimesed ise on neid ümbritseva reaalsuse loojad	4	3	2	1
46. Tänapäevane maailm on saatana võimuses	4	3	2	1
47. Kristus on maailma lunastanud	4	3	2	1
48. Inimene, valitsedes loodust, on viinud maailma huku äärelle	4	3	2	1
49. Peagi saabub maailmalõpp	4	3	2	1
50. Maailm muutub paremaks inimeste meelega paranduse kaudu	4	3	2	1
51. Äärmiselt tähtis on taastada inimese ja looduse rikutud kooskõla	4	3	2	1
52. Maailm muutub paremaks kui inimesed hakkavad positiivsemalt mõtlema	4	3	2	1
53. Maailm on sisenenud uude, paremasse ajastusse	4	3	2	1

.....

.....

5. Inimene ja teda kujundavad tegurid

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
54. Inimesel on lisaks kehale ka surematu hing	4	3	2	1
55. Iga inimene peaks leidma oma tõelise mina	4	3	2	1
56. Loobumine oma minast on valgustumise eelduseks	4	3	2	1
57. Mingit püsivat "mina" pole olemas	4	3	2	1
58. Isetu käitumine on tee Jumala juurde	4	3	2	1
59. Jeesuse lunastustegu lepitas Jumala inimestega	4	3	2	1
60. Inimene on vastutav iga abivajaja ees, keda ta saab aidata	4	3	2	1
61. Inimest pole vaja alati aidata, sest iga probleem ja õnnetus, mis teda tabab, on vajalik õppetund	4	3	2	1
62. Inimese eriline seotus Jumalaga eristab teda muust maailmast	4	3	2	1
63. Kõikidel elavatel olenditel (nt. kärbes, siga, rästik, konn jne.) on inimesega võrdne õigus elule	4	3	2	1
64. Kõige eest oma elus võlgneb inimene tänu Jumalale	4	3	2	1
65. Inimene on oma otsustes ja valikutes täiesti vaba	4	3	2	1
66. Inimese seisundi ja võimalused maises elus määrab karmaseadus	4	3	2	1
67. Suur tähtsus elutee kujunemisel võib olla sellel, mis tähtkujus keegi on sündinud	4	3	2	1
68. Keha on võrreldes hingega teisejärguline	4	3	2	1
69. Keha ja hing moodustavad harmoonilise terviku	4	3	2	1
70. Seksuaalne nauding on Jumala and	4	3	2	1
71. Vallalise mehe ja naise seksuaalvahekord on patt	4	3	2	1
72. Seksuaalne kiusatus on ihu mäss vaimu vastu	4	3	2	1
73. Tegelemine seksuaalsete praktikatega on üks võimalus jõuda valgustumiseni	4	3	2	1

6. Elu pärast surma

	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
74. Kui inimene sureb, siis tema elu jätkub mingisuguses vormis teispoolsuses	4	3	2	1
75. Pärast surma sünnivad inimesed uuesti	4	3	2	1
76. Surematut hinge pole olemas, kuid ühest elust teise kandub edasi teadvuse vool	4	3	2	1
77. Lisaks taevale on olemas ka põrgu	4	3	2	1
78. Inimene sureb, kuid äratatakse Viimseks Kohtuks jälle üles	4	3	2	1
79. Surm tähendab lõppu, pärast seda ei tule enam midagi	4	3	2	1

.....

.....

Palun tehke nende väidete järele ristike, mis märgivad Teie religioosset/vaimset praktikat

7. Praktika

80. Ma palvetan vahetevahel sisemise vajaduse korral		85. Mediteerin regulaarselt	
81. Palvetan regulaarselt		86. Tegelen joogaga regulaarselt	
82. Käin mõnikord jumalateenistustel või palvekoosolekutel		87. Tegelen joogaga mõnikord	
83. Käin regulaarselt jumalateenistustel või palvekoosolekutel		88. Olen taimetoitlane	
84. Ma mediteerin vahetevahel		89. Olen proovinud taimetoitlust	

Palun tehke nende väidete järele ristike, mis iseloomustavad Teie enesemääratlust. Kui ükski esitatud väidetest ei sobi, kirjutage tabeli all olevale punktiirjoonele kellena Te end näete.

8. Enesemääratlus

90. Olen välja valitud erilise missiooni jaoks		105. Olen sütitanud paljusid enda ümber vaimsele teele asuma	
91. Olen kahetseja Jumala palge ees		106. Olen ise oma vaimse seisundi looja	
92. Mind on valitud teiste inimeste innustajaks		107. Olen elu ja inimeste poolt tõugatud	
93. Tunnen end võõrana selles maailmas		108. Mind on valitud teiste aitajaks	
94. Minust on saanud lepitaja vastandlike jõudude vahel		109. Olen vaimse maailma ehitaja	
95. Olen otsija		110. Olen võitja	
96. Olen saanud teadjaks		111. Olen valitud õpetajaks	
97. Jumal on mind kutsunud tõe kuulutajaks		112. Mul on tulnud kannatada oma tõekspidamiste pärast	
98. Olen patune		113. Olen Suurte Sündmuste tunnistaja	
99. Olen rändajana selles maailmas		114. Olen võitleja	
100. Olen Kristuse järgija		115. Olen lunastatud	
101. Tee tõeliste teadmiste juurde käib eneseavastamise kaudu		116. Püüan armastada kõiki elavaid olendeid	
102. Elan Suurte Sündmuste ootel		117. Olen teel oma minast loobumise poole	
103. Olen Jumala laps		118. Tunnistan usku oma elu ja käitumisega	
104. Mind on terve elu valesti mõistetud		119. Õpin elu õppetükke	

.....

Selleks, et tulemused oleksid võrreldavad, kirjutage palun mõned andmed Teie enda kohta

1. Sugu? Tõmmake ring ümber . M või N
2. Sünniaasta?
.....
3. Missugusesse kirikusse või usuliikumisse Te kuulute?
4.
5. Haridus? Tõmmake ring ümber.
 - a. Alla keskhariduse
 - b. Keskharidus
 - c. Lõpetamata kõrgharidus
 - d. Kõrgharidus

1. Elukutse ja amet (või viimane amet)?

Tänane kuupäev:.....

Lisage oma nimi ja aadress

.....

Suur tänu!

Ühe baptisti koguduse pastori kiri ja sellele lisatud koguduse juhatuse otsus 2001. aastast, milles selgitatakse eluloojutustajale tema kogudusest välja arvamise põhjuseid (kiri ja otsus on ära kirjad koopiast, millest on ümberkirjutamise käigus eemaldatud kõik nimed ja kuupäevad).

[kuupäev]

Tere [eluloojutustaja nimi]!

Kirjutan Sulle seoses [koguduse nimi] baptistikoguduse juhatuse otsusega, mis puudutab Sinu kooselu ja võimalikku taasabiellumist. See on minu isiklik kiri juhatuse otsuse ja arutelu põhjal, protokollilise otsuse leiad kirja lisast.

Oleme rääkinud [koguduse nimi] juhatuses Sinu kooselu- ja taasabiellumise küsimusest kahel korral, kuna see on küsimus, mille kohta Jumal on selgelt oma sõnas seisukohta väljendanud. Esimene kord septembri alguses ainult mainisime teemat. Leidsime, et piibellik on Sinuga paarikesi kohtuda, enne kui saame sel teemal põhjalikumalt peatuda. Nii me koos [koguduse liikme nimi] Sinuga kontakti otsisimegi ja saime vestelda 21. oktoobril pärast jumalateenistust.

Meie arusaam faktidest selle vestluse põhjal oli, et Sa praegu elad vabaabieliu ja plaanid tulevikus selle vabaabieliu registreerimist. Võimalust, et see kooselu võiks lõppeda teineteisest lahus elamisega, Sa reaalseks ei pea. Samuti tunneme põhijoontes Sinu senist elu: usuletulekut, ristimise ootamist kuni abieliu registreerimiseni, seejärel lahusust ning Sinu tublidust kahe poisi kasvatamisel üksinda.

Nendest faktidest ja nende täpsustustest lähtudes väljendasime me juhatuses järgmist seisukohta.

- Me tunnistame, et me ei ole kogudusena täiuslikud ega ole teinud kõike, et väljendada oma armastust ja pakkuda abi Sulle, kui Sa üksinda oled oma kahte poega kasvatanud.
- Samas, olukorras, kus Sa elad vabaabieliu ja plaanid taasabielluda tuleb meil kogudusena võtta selle suhtes seisukoht. Meie seisukoht sõltub uustestamentlikust arusaamast abieliu ja koguduse kohta.
 - Arusaam abieliust: Uus Testament ei toeta kusagil võimalust, et inimene, kes on usklikus põlves lahutatud, võiks uuesti abielluda (nt. 1Kr 7:10–11, Mk 10:12). Samuti on Jumala sõna põhjal meie veendumus, et vabaabieliu (hoorus) on patt (nt. Ef 5:3, 1Ts 4:3). Seepärast on nii Sinu praegune vabaabieliu kui ka võimalik taasabiellumine teadlik ja pidev minek Jumala tahte vastu.
 - Arusaam kogudusest: Meie arusaam on, et kogudusse kuuluvad inimesed, kes oma parima tahtmise järgi soovivad järgida Kristust ja tema õpetust, nii nagu see on meile antud Uues Testamendis. See ei tähenda, et kogudusse kuuluvad inimesed oleksid oma käitumise poolest täiuslikult pühad, küll aga on nende tahe mitte teha teadlikult pattu ega püsida pattus (1Jh 3:6).

- Seepärast, pärast pikka ja valulist vestlust, otsustas juhatus kustutada Sind [koguduse nimi] koguduse liikmenimekirjast [kuupäev]. Selle otsuse tegime kogudusele teatavaks koguduseõhtul [kuupäev].

Küsisime enne otsuse tegemist endalt ka küsimuse: Mis saab edasi? Kas see otsus viib Sinu ja [koguduse nimi] koguduse teed alatiseks lahku?

- Nimekirjast kustutamisega me rakendasime Jumala sõna: „Kui ta isegi koguduse sõna ei kuula, siis olgu ta sulle nagu pagan ja tõlner!“ (Mt.18:17). Samas me tunneme Jeesuse seisukohta „paganatesse ja tõlneritesse“: ta armastas neid ja kuulutas nendele meeleparandust.
- Meie veendumus on, et Jumal kuulutab evangeeliumi kõigile ja tal on meeleparanduse võimalus igaühele. Me tunnistame juhatusena, et me ei tea, milles praktiliselt väljenduks Sinu praeguses olukorras meeleparandus. Paljude varasemate väikeste otsuste tulemusel Sinu praeguses olukorras lihtsaid ja täiuslikke lahendusi pole.
- Seepärast tuletame Sulle lihtsalt meelde meeleparanduse põhisisu: kahetsus ja uskumine (2 Kr 7:8–10).

Pean isiklikult Sind meeles oma palvetes, et Jumal näitaks Sulle valgust tagasi oma teede. Tema käes on kõik võimalik!

[koguduse vaimuliku nimi ja allkiri]

Väljavõte [koguduse nimi] koguduse juhatuse protokollist [kuupäev]

Protokolli päevakorrapunkt nr.6

6. Ülevaade jutuajamisest [eluloojutustaja nimi]

[eluloojutustaja nimi] elab vabaabielu juba mõnda aega ja plaanib uuesti abielluda. Tee selleni on olnud pikk, pastor on temaga vahepeal korduvalt rääkinud, samuti hiljuti koos [koguduse liikme nimi], kuid [eluloojutustaja nimi] ei saa aru, et see oleks patt, või ei taha patust loobuda.

Juhatus arutas, mis on võimalikud variandid tema suhetes kogudusega ja kuidas peaks üldse sellisesse olukorda suhtuma.

Tunnistati, et osa süüd selles, et niimoodi on läinud, on ka kogudusel, kuna pole [eluloojutustaja nimi] piisavalt toeks olnud.

Otsustamise hetkeks jääb üles kaks võimalikku seisukohta:

- (1) arvata [eluloojutustaja nimi] kogudusest välja;
- (2) panna [eluloojutustaja nimi] koguduse karistuse alla (leivamurdmisest ja avalikust esinemisest kõrvale).

Kõigepealt hääletati [eluloojutustaja nimi] kogudusest väljaarvamist. Hääled jagunesid: poolt 4 ([poolhääletanute nimed]), 2 vastu ([vastuhääletanute nimed]), 1 erapooletu ([erapooletu nimi]). Seega [eluloojutustaja nimi] arvatakse kogudusest välja ja küsimuse (2) hääletamine osutub mõttetuks.

[Koguduse vaimuliku nimi] räägib juhatuse otsusest kogudusetunnis ja toob välja ka koguduse puudjäägid ning viitab meelearandusele kui Jumala poolt kõigile avatud võimalusele.

Ühe baptisti koguduse koosoleku protokoll 2001. aastast, milles fikseeritakse, et eluloojutustajale, kes arvati oma endisest kogudusest välja, otsustatakse esitada kutse tulla nende kogudusse (protokoll on ärakiri koopias, millest on ümberkirjutamise käigus eemaldatud kõik nimed, kuupäevad ja asjasse mittepuutuvad päevakorra punktid).

[Koguduse nimi] koosoleku protokoll

Toimumisaeg: [kuupäev]

Osavõtjad: [Osavõtjate nimed]

[Koguduse vaimuliku nimi] tegi ettepaneku võtta päevakorda järgmised punktid:

1. [---]
2. [---]
3. [---]
4. [Eluloojutustaja nimi]
5. [---]

4. Möödunud teisipäeval so. [kuupäev] toimus [väljapanija koguduse nimi] koguduses juhatuse koosolek, kus otsustati panna [eluloojutustaja nimi] kogudusest välja. Põhjuseks oli see, et ta elab vabaabi elu lahutatud mehega. [Koguduse nimi] juhatas otsustas, et [väljapanija koguduse nimi] koguduse otsus ei ole lahendus [eluloojutustaja nimi] probleemidele. [Koguduse liikme nimi] tegi ettepaneku kutsuda [eluloojutustaja nimi] meie kogudusse, kuna ta vajab osadust. Meie koguduse näol võiks ta leida koha, kust saada vaimulikku toitu. Talle võiks esitada kutse tulla meie koguduse hulka, välistamata võimalust millalgi saada ka koguduse liikmeks.

Juhatas: [koguduse vaimuliku nimi]

Protokollija: [protokollija nimi]

CURRICULUM VITAE

Lea Altnurme

Sünniaeg ja -koht: 23. detsember 1968, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Perekonnaseis: abielus, tütre ema
Address: Taara pst 1–47, Tartu 51005
Telefon: 748 0616
E-post: lea.altnurme@ut.ee

Haridus

1997 Tartu Ülikooli usuteaduskond, teoloogiamagister
1994 Tartu Ülikooli ajaloo-osakond, üldajalugu (*cum laude*)
1987 Tallinna 55. Keskkool

Teenistuskäik

2003– Tartu Ülikooli usuteaduskond, religiooniuringute teadur
2001–2003 Tartu Ülikooli usuteaduskond, erakorraline kirikuloo teadur
1996– Tartu Teoloogia Akadeemia, usundiloo lektor
1995–1997 Eesti Humanitaarinstituut, usundiloo lektor

Teadustöö

Peamised uurimisvaldkonnad: eestlaste religioossus ajaloos ja tänapäeval, religioossed elulood, tänapäeva religioossed suundumused

Avaldatud ja avaldamiseks vastu võetud teadustööd:

Lea Altnurme, “Base texts in Religious Life Stories” konverentsikogumikus Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte (FARG), vastu võetud

Ain Riistan, Lea Altnurme, “Aspects of Identity-Related Bible Reading: Estonian Free Churches in the Wake of Referendum About Estonia Joining EU” konverentsikogumikus Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte, vastu võetud

Lea Altnurme, Ahti Lyra. "Tervendamise-misjoneeriv klientkultus" – Mitut usku Eesti, toim. Lea Altnurme, Tartu:Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 117–139.

Lea Altnurme (toim.). "Mitut usku Eesti". Tartu:Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. 139 lk.

Lea Altnurme. "Letters to the Medium, or Looking to New Age for Answers" – Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in der Vergangenheit und Gegenwart. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte (FARG), Band 36, Münster: Ugarit-Verlag, 2003, S. 1–13.

Lea Altnurme. Uususundid. Tartu, 2002. 63 lk.

Lea Altnurme. "Eesti koolinoorte püha mõistest", Usuteaduslik Ajakiri 1(2001), lk. 103–124.

Lea Altnurme. "Eesti koolinoorte jumalapilt", Akadeemia 6(1999), lk. 1199–1226.

Teadusadministratiivne tegevus: Akadeemilise Teoloogia Seltsi sekretär 1999–2001 ja alates 2003

CURRICULUM VITAE

Lea Altnurme

Date and place of birth: December 23, 1968; Tallinn
Citizenship: Estonian
Marital status: married, mother of the daughter
Address: Taara pst 1–47, Tartu 51005
Phone: +372 7480 616
E-mail: lea.altnurme@ut.ee

Education

1997 University of Tartu, Faculty of Theology, Master of Theology
1994 University of Tartu, Department of History, general history (*cum laude*)
1987 Tallinn Secondary School No. 55

Professional Employment

2003– University of Tartu, Faculty of Theology, researcher of religious studies
2001–2003 University of Tartu, Faculty of Theology, extraordinary researcher of church history
1996– Tartu Academy of Theology, lecturer of the history of religion
1995–1997 Estonian Institute of Humanities, lecturer of the history of religion

Scientific Research

Main fields of research: Religiosity of Estonians in history and nowadays, religious biographies, contemporary religious trends

Scientific works published and accepted for publishing:

Lea Altnurme, “Base texts in Religious Life Stories” in the collection of articles *Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte (FARG)*, accepted

Ain Riistan, Lea Altnurme, “Aspects of Identity-Related Bible Reading: Estonian Free Churches in the Wake of Referendum About Estonia Joining EU”

in the collection of articles Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte, accepted

Lea Altnurme, Ahti Lyra. “Tervendamine-misjoneeriv klientkultus” – Mitut usku Eesti, ed. Lea Altnurme, Tartu:Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 117–139.

Lea Altnurme (ed.). “Mitut usku Eesti”. Tartu:Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. 139 lk.

Lea Altnurme. “Letters to the Medium, or Looking to New Age for Answers” – Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in der Vergangenheit und Gegenwart. Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte (FARG), Band 36, Münster: Ugarit-Verlag, 2003, S. 1–13.

Lea Altnurme. Uususundid. Tartu, 2002. 63 lk.

Lea Altnurme. “Eesti koolinoorte püha mõistest”, Usuteaduslik Ajakiri 1(2001), lk. 103–124.

Lea Altnurme. “Eesti koolinoorte jumalapilt”, Akadeemia 6(1999), lk. 1199–1226.

Research-administrative activities: Secretary of the Estonian Society of Academic Theology 1999–2001 and since 2003

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semistikat ja poeetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.